

ქვემო ქართლი

იბერიის სამხრეთი კარიბჭე
ანტიკურ ხანასა და შუა საუკუნეებში

KVEMO KARTLI

the Southern Gateway of Iberia
in Antiquity and the Middle Ages

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის გამომცემლობა
Georgian National Museum Publishing

თბილისი / Tbilisi
2026

წინამდებარე კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის სახელობის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით, პროექტის – „ქვემო ქართლი იბერიის სამხრეთი კარიბჭე ანტიკურ ხანასა და შუა საუკუნეებში“ – ფარგლებში (FR-22-8768).

ნაშრომში განხილულია ბოლო წლებში ქვემო ქართლში მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გასწვრივ აღმოჩენილი სხვადასხვა პერიოდისა და ხასიათის არქეოლოგიური ძეგლებიდან მომდინარე მასალები, რომლებმაც მნიშვნელოვნად გაამდიდრა ჩვენი ცოდნა ქვემო ქართლის ისტორიის რიგი საკითხების შესახებ.

მონოგრაფია განკუთვნილია ისტორიკოსებისთვის, არქეოლოგებისთვის, ეთნოლოგებისთვის, აგრეთვე ჩვენი ქვეყნის წარსულით დაინტერესებული მკითხველის ფართო წრისათვის.

The present study was carried out with the support of the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia within the framework of the project “Kvemo Kartli – The Southern Gateway of Iberia in Antiquity and the Middle Ages” (FR-22-8768).

The study examines materials from archaeological sites of various periods and character discovered in recent years in Kvemo Kartli along the right bank of the Mtkvari (Kura) River. These findings have significantly enriched our knowledge of a number of issues related to the history of Kvemo Kartli.

The monograph is intended for historians, archaeologists, ethnologists, as well as for a broader audience interested in the past of our country.

რედაქტორი: ვაჟა მამიაშვილი

Editor: Vazha Mamiashvili

ავტორები: დავით მინდორაშვილი
გიორგი გოგოჭური
ბიძინა მურვანიძე

Authors: David Mindorashvili
Giorgi Gogochuri
Bidzina Murvanidze

თარგმანი: მარიამ ელოშვილი

Translation: Mariam Eloshvili

მხატვრები: ელეონორა სახვაძე
თინა ყაზახიშვილი

Drawing: Eleonora Sahvadze
Tina Kazakhishvili

ფოტო: დავით მინდორაშვილი
გიორგი გოგოჭური
ბიძინა მურვანიძე
მარიამ ელოშვილი

Photo: David Mindorashvili
Giorgi Gogochuri
Bidzina Murvanidze
Mariam Eloshvili

კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის სახელობის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით (FR-22-8768)

This grant was founded by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (FR-22-8768)

ISBN 978-9941-7901-2-6

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, 2026
Georgian National Museum, 2026

შინაარსი

შესავალი	5
თავი I. ქვემო ქართლის ანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის ისტორია	9
თავი II. ქვემო ქართლის წინაანტიკური ხანის ძეგლები	
§1. მეტალურგიული სახელოსნოს ნაშთი სოფ. პირველ ქესალოსთან	17
§2. ილმაზლოს #7 სამარხი.....	19
თავი III. ანტიკური ხანის მასალები ილმაზლოდან	
§1. ანტიკური ხანის სამარხები	33
§2. ელინისტური ხანის მასალა	38
§3. სასახლის ნაშთი	39
თავი IV. ილმაზლოს ადრეული შუა საუკუნეების ნამოსახლარი	
§1. ნამოსახლარის სამხრეთ-დასავლეთი ფერდობის ნაგებობები.....	42
§2. ნამოსახლარის ჩრდილო-დასავლეთ ბორცვზე გათხრილი ნაგებობები	47
თავი V. ადრეული შუა საუკუნეების მტკვრისპირა სასახლე	65
დასკვნისათვის	74
ბიბლიოგრაფია	77
ტაბულების აღწერა	88
შემოკლებათა განმარტება	91
Kvemo Kartli – the Southern Gateway of Iberia in Antiquity and the Middle Ages.....	92
ტაბულები / Plates	123

შესავალი

ქვემო ქართლის მოკლე ფიზიკურ-გეოგრაფიული მიმოხილვა. ქვემო ქართლი ეთნიკურ-გეოგრაფიული სახელია საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი მხარისა, რომლის ტერიტორია ქვეყნის მდგომარეობის შესაბამისად იზრდებოდა ან მცირდებოდა (ტაბ. 1). შუა საუკუნეებში ამ მხარეს ჯერ „ქუენა სოფელი“, შემდეგ „ქუემო ქვეყანა“, მოგვიანებით კი ქვემო ქართლი ეწოდა [ჯანაშია ს. 1952:304; ბერძენიშვილი ნ. 1964:354; 1975:327; ბერძენიშვილი დ. 1979:16-18]. მკვლევართა უმრავლესობა ამ მხარეს ქართველის უძველესი განსახლების არეალად მიიჩნევს. გ. მელიქიშვილის მოსაზრებით, ანტიკური ხანიდან მესხეთსა და ქვემო ქართლში მოწინავეობდა ქართის ელემენტი [Меликшвили Г. 1959:137]. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ქართველი ხალხის ჩამოყალიბებას საფუძველი ჯერ ქვემო ქართლმა, შემდეგ კი მცხეთამ (მესხეთთან და ქვემო ქართლთან ერთად) დაუდო [ბერძენიშვილი ნ. 1975:244-245, 250, 366]. ქვემო ქართლის მნიშვნელობა ჩვენი სახელმწიფოსა და საზოგადოებისათვის ყველაზე ნათლად ნ. ბერძენიშვილმა გამოხატა – „ქართის კულტურის აკვანი აქ დაირწა. ქვემო ქართლი არის არა მარტო ქრისტიანული (და ფეოდალური) საქართველოს მოწინავე მხარე, არამედ ქვემო ქართლშია სათავე აღმოსავლეთ საქართველოს უძველესი კულტურისა (ქართის კულტურისა)“ [ბერძენიშვილი ნ. 1964:365].

ქვემო ქართლის თანამედროვე საზღვრები ჩრდილოეთიდან, სამხრეთიდან და დასავლეთიდან თრიალეთის, ლოქისა და ჯავახეთ-სამსრის ქედებით, აღმოსავლეთიდან კი მდ. მტკვრითა და ივრის ზეგანის კალთებით შემოისაზღვრება (ტაბ. 1). ისტორიული ქვემო ქართლის ტერიტორიის გარკვეული ნაწილი ამჟამად მეზობელ სახელმწიფოთა ფარგლებშია მოქცეული.

ქვემო ქართლის ყველა მდინარე – ვერე, ალგეთი, ქცია, მამავერა, ფოლადაური, შულავრის წყალი, დებედა, ინჯი, აღსტაფა, ახუმი (ჰასანსუ), თაუზი, ასრიკი, ძეგამი – მდ. მტკვრის მარჯვენა აუზს შეადგენს. ტერიტორიის 2/3-ზე მეტი მთები და ხეობებია, 1/3 – დაბლობები. დაბლობებიდან პირველ რიგში გამოირჩევა მტკვრისპირა ზოლი, რომლის სიგრძე მდინარის გასწვრივ 40 კმ-ს აღწევს და ვრცელ დაბლობს ორ ნაწილად – მარნეულისა (მტკვრის მარჯვენა ნაპირის) და გარდაბნის (მტკვრის მარცხენა ნაპირის) ვაკეებად ჰყოფს.

მდ. მტკვრის დაბლობი ტყის საფარს მოკლებულია. აქ ძირითადად სტეპები და ტყესტეპებია. ქვემო ქართლის აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილებს შორის სიმაღლეთა სხვაობაა და ზოგჯერ უმაღლესსა და უმდაბლეს წერტილებს შორის განსხვავება 3000 მეტრს აღწევს. ეს გარემოება ქვემო ქართლში განსხვავებულ სასოფლო-სამეურნეო კულტურათა გავრცელებისა და სოფლის მეურნეობის დარგთა განვითარებისათვის სხვადასხვა პირობებს ქმნის [მარუაშვილი ლ. 1969:42, 135; ბერძენიშვილი დ. 1979:7].

ქვემო ქართლის გაშლილ ველებზე გაზაფხულიდან შემოდგომის ჩათვლით, უწყლობის, გვალვის, ცხელი ქარების გამო, საკმაოდ მძიმე კლიმატური პირობებია. ამ ვითარებას V ს-ში ხატოვნად აღწერდა იაკობ ხუცესი – „ჟამსა ზაფხულისასა ცეცხლებრ შემწუელი იგი მხურვალეებაი მზისაი. ქარნი ხორშაკნი და წყალნი მავნებელნი, რომლისა მკვიდრნიცა მის ადგილისანი სავსენი სენითა, წყლითა განსივებულნი და განყვითლებულნი, დაწრეტილნი და დამჟვნარნი და დამღიერებულნი, ჩარადოვანნი, პირ-მსივანნი და დღე-მოკლედ ცხოვრებულნი; და მოხუცებული არავინ არს მათ ქუეყანათა“ [იაკობ ცურტაველი, 1964:25]. ასეთი ვითარების მიუხედავად, ქვემო ქართლის ტერიტორია ყველა ეპოქაში (თუ არ ჩავთვლით გვიანდელ შუა საუკუნეებს, როცა ლეკთა გამუდმებული თარეშით იგი თანდათან გაპარტახდა) ინტენსიურად იყო დასახლებული. ეს მხარე განსაკუთრებით დაწინაურდა განვითარებულ შუა საუკუნეებში, როცა მის ტერიტორიაზე აღმოცენდა უმნიშვნელოვანესი ქალაქები: რუსთავი, ღმანისი, სამშვილდე.

ქვემო ქართლის აღმოსავლეთ ნაწილში არსებული სტეპები და ტყესტეპები, რომელთა მორწყვა ვერ ხერხდებოდა, უძველესი დროიდან ზამთრის საძოვრებად გამოიყენებოდა. ზამთრის ვრცელი საძოვრების გამო, ქვეყნის მტრული ძალები, რომელთა სამეურნეო საქმიანობაში წამყვანი დარგი მესაქონლეობა (უპირატესად მეცხვარეობა) იყო, მუდამ ქართული სახელმწიფოს ამ ნაწილის მიტაცებას ცდილობდნენ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი „დიდ თურქობასთან“ დაკავშირებით წერდა: „ჩამოიარიათ თურქთა სომხითი, ყოვლითა ფალანგითა მათითა, ჩამოდგიათ გაჩიანთა, პირსა მტკუარისასა, ტფილისითგან ვიდრე ბარდავადმდე, და იორის პირთა, და ყოველთა ამათ შუენიერთა ადგილთა საზამთროთა, რომელთა შინა ზამთრის, ვითარცა არესა გაზაფხულისასა, ითიბების თივა, და აქუს შემა და წყალი უხუებით, და მუნ არს სიმრავლე ნადირთა თვითოფერი და საშუებელი ყოველი. ამათ ადგილთა შინა დადგიათ ხარგებითა. ცხენისა, ჯორისა, ცხუარისა და აქლემისა მათისა არა იყო რიცხვ, და აქუნდა ცხოვრება სანატრელი. ნადირობდიან, განისუენებდიან და იხარებდიან, და არა იყო ნაკლულოვანება მათ თანა. თვისთა ქალაქთა ვაჭრობდიან, ხოლო ჩუენთა ნაპირთა არბევდიან ტყვეთა და ალაფითა სავსეთა. გაზაფხულსა თანა იწყიან სლვა აღმართ მათათა სომხითისა და არარატისათა“ [ქართლის ცხოვრება, 1955:332₂₋₁₁; ბერძენიშვილი დ. 1979:8].

დავით აღმაშენებელმა (1089-1125) ქვემო ქართლში მოთარეშე თურქმანები განდევნა. თუმცა, ერთიანი საქართველოს დაშლა-დასუსტების შემდეგ, მეზობელი რეგიონებიდან თანდათან გამოჩნდნენ მომთაბარე მესაქონლე ტომები, რომლებმაც გვიანდელ შუა საუკუნეებში თითქმის მთლიანად დაიკავეს ეს მხარე, რამაც მდ. დებედის აღმოსავლეთით მდებარე ისტორიული ქვემო ქართლის კუთვნილი ტერიტორიის დაკარგვის პროცესში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა.

მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის განვითარებისათვის კარგი პირობები იყო ქვემო ქართლის მდინარეთა ხეობების შუა წელზე, გაშლილ ველებს ზემოთ. ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით: აქ ხარობს ვენახი, ლეღვი, ბროწეული, ხილი, ბრინჯი, ბამბა. კანაფი კი „უმუშაკოდ“ მოდიოდა [ქართლის ცხოვრება, 1973:328₂₂₋₂₄; ბერძენიშვილი დ. 1979:9-10]. სოფლის მეურნეობის მთელი რიგი დარგები აქ იმდენად ფესვგადგმული და ტრადიციული ყოფილა, რომ გვიანდელ შუა საუკუნეებში ქვემო ქართლში შემოსახლებული მომთაბარე-მეჯოგე ტომები, რომლებიც ჩვენში „ელის“ სახელით იყვნენ ცნობილნი, უკვე ბინადარ ან ნახევრად ბინადარ ცხოვრების წესზე გადადიოდნენ და მესაქონლეობასთან ერთად, სამიწათმოქმედო საქმიანობაშიც ებმებოდნენ [გაბაშვილი ვ. 1958:321]. ვახუშტი ბაგრატიონი ამის შესახებ წერდა: „ელნი მოჰმადიანნი, მთესველნი ბრინჯისა, ბამბისა, და ყოვლისა თესლ-მარცულისა. აკეთებენ აბრეშუმსა. მოხარკენი არიან მეფისა, სავსენი ყოვლითა პირუტყვითა“ [ქართლის ცხოვრება, 1973:328₈₋₁₀].

საზაფხულო საძოვრებს წარმოადგენდა მაღალმთიანი პლატოები და ალპური საძოვრების უტყეო მწვერვალები. ამ ტერიტორიებს საძოვრად იყენებდნენ აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა მხარეების მესაქონლეებიც [ბერძენიშვილი დ. 1979:10].

* * *

მარნეულის მუნიციპალიტეტის მტკვრისპირა ზოლის ფიზიკურ-გეოგრაფიული გარემო შემდეგნაირია – მტკვრის ორივე ნაპირზე გავრცელებულია ალუვიური, კარბონატული ნიადაგები. დიდი ფართობი უკავია მშრალი ველების წაბლა ნიადაგებს. მდინარის ორივე მხარეზე გვხვდება დამლაშებული ნიადაგები. გარდაბნის მუნიციპალიტეტის დაბალ ნაწილში ზომიერად თბილი ველის ჰავაა ცხელი ზაფხულით. მტკვრის ნაპირებზე გავრცელებულია ჭალის ტყეები, სადაც გვხვდება: ტირიფი, თეთრი და შავი ვერხვი, თელა, თუთა. მდინარის მარცხენა ნაპირზე ბიცობ ნიადაგებზე ხარობს ნახევარ უდაბნოთა მცენარეულობა. მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია ყორღიანებს, ალაგ-ალაგ ავშნიანებია. მეჩხერ ტყეებში იზრდება დაბუჩქული მუხა, ჯაგრცხილა, კვრინჩხი, კუნელი, ღვია, ძეძვი და სხვ. მტკვრის მარცხენა ნაპირის ტყის ზონაში ბინადრობდა: ირემი, შველი, მგელი, გარეული კატა, კურდღელი, ციყვი, მაჩვი, ზღარბი; ველებში: მელა, მინდვრის თაგვი, მემინდვრია; ფრინველები: ველის არწივი, კაკაბი, ხოხობი, ქორი, მიმინო, ოფოფი, ბელურა; ქვეწარმავლები: ჯოჯო, გველი, ხვლიკი, კუ.

ადამიანის სამეურნეო საქმიანობის შედეგად რადიკალურად შეიცვალა ქვემო ქართლის ბუნებრივი გარემო. ცვლილებები ყველაზე მეტად შეეხო ტყეებსა და ცხოველთა სამყაროს. ტყეების უმე-

ტესობა გაიჩეხა და მათ ადგილზე კულტურული მცენარეები გაშენდა. გადაშენდა ტყის ბინადარი ცხოველებიც [ზუხბაია ვ. 1984:41-52]. ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობა იმის შესახებ, რომ რუსთავის სამხრეთით ყარაიის ველი არის „სავსე ქურციკითა ... მშულითა, დათვითა, მგლითა და წურილის ნადირითა. ირემი იმყოფის ჟამად, და ხოხობნი მრავალნი“ [ქართლის ცხოვრება, 1973:331²²⁻²⁵], დიდი ხანია რეალობას აღარ შეესაბამება.

ყველა ეპოქაში მტკვარი უდიდეს როლს თამაშობდა მისი ნაპირების გასწვრივ მცხოვრები მოსახლეობის ყოფაში. მდინარე აწვდიდა მოსახლეობას სასმელ და სარწყავ წყალს, საკვებად თევზს. მდინარე წარმოადგენდა ბუნებრივ დაბრკოლებას მტრის თავდასხმის შემთხვევაში, იყო სამიმოსვლო საშუალება და სხვ.

რუსთავს ქვემოთ მტკვარი ვრცელ ვაკეზე მიედინება და ქმნის ფართო რიყეს. ამ ზოლში მტკვრისათვის ეროზიულ პროცესებთან ერთად, დამახასიათებელია აკუმულაციაც, რაც მდინარის ნაპირებზე წარმოშობს გამოზიდვის კონუსებს, მდინარეულ კუნძულებს, ჭალის ტერასებს. აქ იშვიათი არაა მეწყერები. მდინარის მარცხენა ნაპირზე გარდაბნის (ყარაიის) ვრცელი ვაკეა. რუსთავისა და ფოილოს შორის მტკვრის მარცხენა ნაპირი გარდაბნის ველის ფარგლებში დაბალია და გაშლილი. მარჯვენა ნაპირი კი მარნეულის ვაკის ფარგლებში საკმაოდ მაღალია. შვეული ნაპირის სიმაღლე ხშირად 20-35 მეტრია.

მცენარეულობას მოკლებული მტკვრის მარჯვენა ქარაფოვანი ნაპირი გამოფიტვისა და დენუდაციურ-ეროზიული პროცესების ძლიერ ზემოქმედებას განიცდის [ზუხბაია ვ. 1984:30-31]. აღნიშნულმა მოვლენებმა გამოიწვია ჩვენთვის საინტერესო რამდენიმე არქეოლოგიური ობიექტის დაზიანება. მაგ. სოფ. ილმაზლოს სიახლოვეს მდებარე მრავალფენიანი ნამოსახლარის გარკვეული ნაწილი ჩამოშლილია და ეს პროცესი დღესაც შეუქცევადად მიმდინარეობს. იგივე პროცესებს განიცდის მტკვრის ხეობის ამ მონაკვეთში არსებული სხვადასხვა პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლები – სოფ. პირველ ქესალოსთან მიკვლეული ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის მეტალურგიული სახელოსნოს ნაშთი და მის სიახლოვეს არსებული გვიანანტიკური ხანის სამაროვანი. მნიშვნელოვნადაა დაზიანებული სოფ. მეორე ქესალოსთან მდებარე ადრეული შუა საუკუნეების სასახლე, რომლის ქარაფისპირა ნაწილი დაახ. 60-70 მეტრ სიგრძეზეა ჩაქცეული [მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ. 2021:206-208].

ჩამოთვლილი არქეოლოგიური ობიექტები ერთმანეთისაგან არც თუ დიდი მანძილითაა დაშორებული და შეიძლება ითქვას, რომ მდინარის ამ მონაკვეთის გასწვრივ მოსახლეობა ასე თუ ისე მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული. უდავოა, ანტიკური ხანის ქართლის სამეფოში, მოგვიანებით კი საქართველოს სახელმწიფოში სამხრეთიდან შემომავალი გზა, რომელიც მტკვრის ხეობის ქვემო წელიდან რუსთავისა და მცხეთა-ტფილისისკენ მოემართებოდა, სოფ. ილმაზლოდან მეორე ქესალომდე და უფრო დიდ მანძილზეც, მტკვრის მარჯვენა ნაპირს მიუყვებოდა. ამ მხრივ განსხვავებული სურათი ჩანს შიდა ქართლის ტერიტორიაზე, სადაც მტკვრისპირა დასახლართა აბსოლუტური უმრავლესობა მდინარის მარცხენა ნაპირზეა განლაგებული და გზაც სწორედ მდინარის ამ მხარეს გადიოდა [ჭილაშვილი ლ. 1968:35-36].¹

1 მტკვრისპირა ზოლზე განლაგებული ნამოსახლარების შესახებ ადრეული წერილობითი წყაროები არ მოგვეპოვება. ი. გიულდენშტედტი, რომელმაც XVIII ს-ის 70-იან წლებში იმოგზაურა საქართველოში, მტკვრის მარჯვენა ნაპირის იმ მონაკვეთს, სადაც ჩვენთვის საინტერესო ძეგლებია მიკვლეული, ამგვარად აღწერდა: „მხარე დემურჩი-ჰასანლუ – მისი თათრები იწოდებიან დემირჩი-იუსაულად და შეადგენენ 500 ოჯახს. მათი 1000 ოჯახი ცხოვრობდა იორზე, კახეთში, სადაც მათ მხარეს ერქვა ყარაღა და სადაც უმთავრესად მოჰყავდათ ბრინჯი, რადგან წყალდიდობისას იორიდან ბრინჯის ველებზე წყალი იოლად გადმოდიოდა. ნადირშაჰმა (1736-1747) დაარბია მათი საცხოვრებლები და დაფანტა ისინი. ხელახლა თავმოყრილთაგან დაასახლეს 5 სოფელი თელავთან კახეთში, ხოლო უმეტესობა მეფემ სამელუხში (აღბათ სომხეთში) გადაასახლა, სადაც მათ კვლავ შექმნეს მხარე დემურჩი. მათი სოფლებია: 1. ქესალო, 2. ყაფანახჩი, 3. ქემალო, 4. ილიმარლუ (ილმაზლო?), 5. ნაზარლუ და 6. სარვანი“ [გიულდენშტედტი ი. 1962:245].

აღსანიშნავია, რომ ი. გიულდენშტედტის თხზულებაში მოხსენიებული სოფლები 1721 წლის ქვემო ქართლის აღწერაში არ ჩანს. ხოლო ვახუშტი ბაგრატიონის რუკაზე ამ სოფელთაგან მხოლოდ სარვანია მითითებული რუსთავს ზემოთ – მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე [ბაგრატიონი ვახუშტი, 1997]. ამდენად, სარწმუნოა ი. გიულდენშტედტის ცნობა აღნიშნული დასახლებების გვიან გაჩენის შესახებ. რაც შეეხება სოფელ სარვანს, ეტყობა იგი ადრეც არსებობდა.

მტკვრისპირა ზოლში ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიაზე არსებული დასახლებები მოგვიანებით უკვე იოანე ბაგრატიონის ნაშრომში – „ქართლ-კახეთის აღწერა“ – მოიხსენიება, როგორც მეფის ძის ფარნავაზის კუთვნილი სოფლები: „დემურჩასანი თვის ეყოდა ფარნაოზს სოფლები ესე: ქოსალუ, ქეშელი, ქაფანაქჩი, ყარაქეშელი, ნაზარლი, ილმაზლი“. აქვეა მოხსენიებული სოფ. სარვანი, როგორც სამეფო საკუთრება [ბაგრატიონი იოანე, 1986:61].

ზემოთ მოხსენიებული არქეოლოგიური ობიექტები საკმაოდ რთულ მდგომარეობაშია და ისინი, განსაკუთრებით სოფ. მეორე ქესალოსთან მდებარე სასახლე შესაძლოა სამუდამოდ დაკარგულიყო მეცნიერებისათვის. აღნიშნულმა ვითარებამ განაპირობა წინამდებარე ნაშრომის ავტორთა მიერ 2022 წელს რუსთაველის ეროვნულ სამეცნიერო ფონდში პროექტის – „ქვემო ქართლი – იბერიის სამხრეთი კარიბჭე ანტიკურ ხანასა და შუა საუკუნეებში“ – წარდგენა. 2023 წელს პროექტი გამარჯვებულად გამოცხადდა, რამაც საშუალება მოგვცა ერთი მხრივ შეგვესწავლა აღნიშნულ ობიექტებზე ადრე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა და მეორე მხრივ პროექტის ფარგლებში ობიექტებზე ჩატარებინა დამატებითი არქეოლოგიური კვლევა-ძიება.

თავი I

ქვემო ქართლის ანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის ისტორია

ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე გვხვდება კაცობრიობის წარმოშობა-განვითარების ყველა პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლი ქვედა პალეოლითიდან დაწყებული გვიანდელი შუა საუკუნეების ჩათვლით. ამჯერად შემოვიფარგლებით რეგიონის მხოლოდ ანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ობიექტების ზოგადი მიმოხილვით, რადგან საკვლევი ძეგლებიდან მომდინარე მასალა ძირითადად ამ პერიოდის ფარგლებში ექცევა.

ქვემო ქართლი ანტიკურ ხანაში საკმაოდ მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული. 1923 წელს ლ. მელიქსეთ-ბეგმა გათხარა მანგლისის სამაროვანი [მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1924:82-86].

1932 წელს გ. ჩუბინაშვილმა და ლ. მელიქსეთ-ბეგმა სიძველეთა დაცვის კომიტეტს წარუდგინეს მოხსენებითი ბარათი, სადაც ხაზგასმული იყო ხრამჭესის მშენებლობასთან დაკავშირებით თრიალეთში არქეოლოგიური გათხრების ჩატარების აუცილებლობა [მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1934]. 1936 წლიდან თრიალეთ-წალკის ტერიტორიაზე მიავლინეს არქეოლოგიური ექსპედიცია მ. ივამჩენკოსა და ბ. კუფტინის ხელმძღვანელობით. მათ მიერ 30-40-იან წლებში შესწავლილ იქნა სხვადასხვა პერიოდის არაერთი ძეგლი, დაწყებული ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანიდან შუა საუკუნეების ჩათვლით [დავლიანიძე ც. 1983:4].

1936-1937 წლებში ექსპედიციამ წალკაში, სოფ. სანთის დასავლეთით, ნერონ-დერესის ხევის აღმოსავლეთ ნაპირზე შეისწავლა რვა ქვის სამარხი, რომლებიც ბ. კუფტინმა გვიან აქემენიდური ან ადრე ელინისტური ხანით დაათარიღა [Куптин Б. 1941:30-34; გაგოშიძე ი. 1982:8]. 1936, 1939 წლებში იმავე ექსპედიციამ სოფ. თაშბაშის ჩრდილოეთით, გათხარა სამი ქვის სამარხი, რომლებიც პართული ან რომაული ხანით დათარიღდა [Куптин Б. 1941:24]. 1937 წელს სოფ. კარიაკში ადგილობრივმა მოსახლეობამ აღმოაჩინა ძვ. წ. IV ს-ის ხუთი ქვის სამარხი [გაგოშიძე ი. 1982:61].

1939 წელს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის თრიალეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღ. ბ. კუფტინი) სოფ. სანთაში გათხარა ორი ქვის სამარხი და შეაგროვა ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ მიტაცებული სამარხეული ნივთები. სამარხები ძვ. წ. V ს-ით, შემთხვევით მოპოვებული მასალა კი ძვ. წ. IV ს-ით დათარიღდა [გაგოშიძე ი. 1982:42-43]. იმავე წელს ექსპედიციამ სოფ. ბეშთაშენთან, ციკლოპური ციხის მიმდებარე ტერიტორიაზე შეისწავლა ძვ. წ. VII-V სს-ის სამაროვანი [Куптин Б. 1941:48-50; მენაბდე მ., დავლიანიძე ც. 1968:107].

1940 წელს სოფ. წინწყაროს მიდამოებში, მდ. ალგეთის პირას, შემთხვევით აღმოჩნდა მდიდრული სამარხი. ნივთების ნაწილი ადგილობრივმა მოსახლეობამ მიიტაცა. ბ. კუფტინმა გადარჩენილი მასალა აქემენიდური ხანით დაათარიღა [Куптин Б. 1941:31-41].

1947 წელს წალკაში, სოფ. კუშჩის სკოლასთან, ხოლო 1948 წელს სოფ. კიკეთში ბ. კუფტინმა აქემენიდური ხანის ქვის სამარხები გათხარა [Куптин Б. 1948:6-9; დავლიანიძე ც. 1983:8].

1948-1950 წლებში ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის კომპლექსური ექსპედიცია ნ. ბერძენიშვილის საერთო ხელმძღვანელობით ქვემო ქართლში აწარმოებდა ისტორიული და არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლას. გათხრებს გ. ლომთათიძე ხელმძღვანელობდა [ციციშვილი ი. 1979:11-17; 1979ა:5-10; 1979ბ:5-9; 1980:8-14; 1980ა:5-9]. აღნიშნული ექსპედიციის ფარგლებში 1949 წელს სოფ. შავსაყდარას მახლობლად, მდ. ალგეთის მარჯვენა ნაპირის ტერასაზე სამი ქვის სამარხი გაითხარა [ლომთათიძე გ. 1989:49-51]. ძეგლის შესწავლა 1954 წელს განაგრძო ბოლნისის ექსპედიციამ, რომელმაც კიდევ ორ სამარხს მიაკვლია. 1984-1986 წლებში არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ალგეთის ექსპედიციამ (ხელმძღ. ნ. თუშიშვილი) ამავე ტერიტორიაზე ძვ. წ. IV-III სს-ის 97

სამარხი შეისწავლა. სამაროვანს შავსაყდარა I ეწოდა [Түшишвили Н., Маргишвили С. 1991:34-36; მარდიშვილი ს., ნარიშკინი გ. 2004:65].

1954 წელს ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის რაზმმა (ხელმძღ. გ. ლომთათიძე) თეთრიწყაროს სოფ. აბელიაში ანტიკური ხანის 18 სამარხი შეისწავლა [ლომთათიძე გ. 1989:74-89]. 1964 წელს ძეგლის გათხრები ალგეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღ. გ. გობეჯიშვილი) განაახლა [კვიფინაძე კ. 1973:39-51].

1956 წელს თეთრიწყაროში, დღევანდელი სტადიონის ტერიტორიაზე ი. გძელიშვილმა მიაკვლია სამ ქვის სამარხსა და ერთ ქვევრსამარხს. აღნიშნული სამარხები ა. ბოხოჩაძემ ძვ. წ. VI-IV სს-ით დაათარიღა [ბოხოჩაძე ა. 1963:37]. ამავე ადგილას კ. კვიფინაძემ 1968 წელს კიდევ 32 სამარხი გათხარა. მან ისინი ადრეანტიკურ და ელინისტურ ხანას მიაკუთვნა [კვიფინაძე კ. 1975:13].

1960 წელს ბოლნისის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ თეთრიწყაროში, სოფ. არდასუბანში ძვ. წ. V-IV სს-ის სამი სამარხი გათხარა [თუშიშვილი ნ. 1970:127-140].

1962 წელს დმანისის სოფ. გომარეთში აღმოჩნდა სამაროვანი, რომელიც სპელეოლოგიური კომისიის არქეოლოგთა რაზმმა (ხელმძღ. დ. თუშაბრამიშვილი, გ. გრიგოლია) შეისწავლა. 1975 წელს სამაროვანზე ძვ. წ. V-IV სს-ის 30 სამარხი გაითხარა [დავლიანიძე ც. 1983:4-5].

1966 წელს თეთრიწყაროს სოფ. ასურეთში ტ. ჩუბინიშვილმა ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის 32 სამარხი შეისწავლა [კვიფინაძე კ. 1966:17-18; 1967:64-65]. მომდევნო წელს იმავე ექსპედიციამ ბოლნისის სოფ. არუხლოს გეოი-თეფეს გათხრისას გამოავლინა ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის კულტურული ფენა [კვიფინაძე კ. 1967:64-65].

1968 წელს ქვემო ქართლის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ შულავერის მახლობლად გვიანელინისტურ სამაროვანს მიაკვლია [დავლიანიძე ც. 1975:173-185].

1974-1976 წლებში სოფ. ვარდისუბნის მიდამოებში, ადგილ დრმახევისთავზე შესწავლილ იქნა მრავალფენიანი სამაროვანი, სადაც აქემენიდური ხანის სამარხებიც იქნა გამოვლენილი [აბრამიშვილი რ., გიგუაშვილი ნ., კახიანი კ. 1980:2].

1979-1980 წლებში დაბა კაზრეთში, პარკის ტერიტორიაზე გაითხარა ანტიკური ხანის სამაროვანი [Синауридзе М. И. 1977:16-18; სინაურიძე მ. 1985:33-38].

1981 წელს მარაბდა-ახალქალაქის ექსპედიციის მიერ (ხელმძღ. ზ. შატბერაშვილი) სოფ. ახალ მარაბდასთან სამაროვანი და ნასახლარი დაიხვერა. აიკრიფა ზედაპირული მასალა და მიწის სამუშაოებისას გამოვლენილი ნივთები. ძეგლი ძვ. წ. III-I სს-ით დათარიღდა [შატბერაშვილი ვ. 2005:23].

1981 და 1984 წლებში იმავე ექსპედიციამ რკინიგზის სადგურ ხრამის ტერიტორიაზე მშენებლების მიერ დაზიანებული ძვ. წ. IV-III სს-ის სამაროვანი შეისწავლა [შატბერაშვილი ვ. 2005:23-29].

1983-1984 წლებში ალგეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღ. ნ. თუშიშვილი) თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტში სოფ. შავსაყდარას გადასახვევთან, ადგილ პაპიგორაზე ძვ. წ. IV-III სს-ის სამარხები გათხარა [Түшишвили Н., Амиранашвили Дж., Маргишвили С. 1987:20-21; მარდიშვილი ს. 1992:3].

1984-1987, 1989-1990 წლებში იმავე ექსპედიციამ შავსაყდარა I-ის სიახლოვეს ძვ. წ. IV-III სს-ის სამაროვანი შავსაყდარა II შეისწავლა. სამაროვანთან აღმოჩნდა თანადროული სამოსახლო [Түшишвили Н., Амиранашвили Дж., Маргишвили С. 1987:27-28; Түшишвили Н., Маргишвили С. 1991:36-38; მარდიშვილი ს. 1992:65; 2004:63-64].

1985 წელს მარაბდა-ახალქალაქის ექსპედიციამ თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტის სოფ. ღურნუკის მახლობლად, მდ. ალგეთის მარჯვენა ნაპირზე დაზვერვები აწარმოა ელინისტური ხანის ნასახლარზე [შატბერაშვილი ვ. 2005:29-32].

1986 წელს მაშავერას ხეობის ექსპედიციამ (ხელმძღ. კ. კახიანი) დმანისის მუნიციპალიტეტში, სოფ. აბულმუგის ტერიტორიაზე ძვ. წ. IV-III სს-ის 27 სამარხი გათხარა [Кахиани К., Глигвашвили Э., Дзneladze М. и др. 1991:51-52].

1986-1987 წლებში ალგეთის ექსპედიციამ (ხელმძღ. ნ. თუშიშვილი) შავსაყდარა II-ის გვერდით ელინისტური და გვიანანტიკური ხანის ნასახლარი შეისწავლა [Түшишвили Н., Маргишвили С. 1991:38-39; 1995:27-28; მარდიშვილი ს. 2004:64-65].

1986-1989 წლებში მარაბდა-ახალქალაქის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ თეთრიწყაროში,

სოფ. ვარხუნოს მიდამოებში, ადგილ ეცოზე ძვ. წ. IV-I სს-ის 120 სამარხი გათხარა [Шатберашвили З. 1997:63-64; შატბერაშვილი ზ. 1997:18-19; 1999:57-67; 2005:64-102].

1989-1990 წლებში სოფ. ენაგეთის მიდამოებში შავსაყდარა-ენაგეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის რაზმმა (ხელმძღ. ს. მარდიშვილი) ძვ. წ. V ს-ის მიწურულისა და IV ს-ის 17 სამარხი შეისწავლა [მარდიშვილი ს. 1992:5-6; 2004:61-63].

1990 წელს არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ხრამი-ალგეთის ექსპედიციამ (ხელმძღ. ჯ. ამირანაშვილი) თეთრიწყაროში, სოფ. დოუბნის მიდამოებში, ადგილ საკრაველზე ძვ. წ. IV-III სს-ის 25 სამარხი გათხარა [ამირანაშვილი ჯ. 1997:15].

2004-2007 წლებში ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის მილსადენის მშენებლობისას, ქვემო ქართლში არაერთი ანტიკური ხანის ძეგლი იქნა მიკვლეული. ადგილ სხალთაზე თეთრიწყაროს არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღ. ზ. შატბერაშვილი) ძვ. წ. IV-III სს-ის ნასახლარი და სამაროვანი შეისწავლა [Шатберашвили З., Николаишвили В. 2005:186-187; ნიკოლაიშვილი ვ., შატბერაშვილი ზ., შატბერაშვილი ვ. 2010:430-453].

2008 წელს წალკის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღ. გ. ნარიმანიშვილი) სოფ. დარაქოის მიდამოებში ძვ. წ. VI-IV სს-ის ნასახლარი გათხარა [ნარიმანიშვილი გ. 2009:94-125].

ქვემო ქართლში მიკვლეულ ანტიკური ხანის არქეოლოგიურ ძეგლებს არაერთი ნაშრომი მიეძღვნა. არქეოლოგიური მასალის მეცნიერულ კვლევაში დიდი წვლილი აქვს შეტანილი ბ. კუფტინს, რომელმაც თავის ნაშრომებში სხვა ეპოქის ძეგლებთან ერთად, დიდი ყურადღება დაუთმო ანტიკური ხანის მასალასაც [Күфтин Б. 1941; 1948]. მასალის მრავალრიცხოვნობის გამო, ბ. კუფტინმა ვერ მოახერხა მათი სრული პუბლიკაცია. მის მიერ თრიალეთში გათხრილი წინწყაროს ადრერკინის ხანის სამაროვნისა და ბეშთაშენის სამაროვნის კატალოგი – „თრიალეთის სამაროვნები I“, გამოსცეს მ. მენაბდე და ც. დავლიანიძემ. კატალოგს ახლავს სამაროვნების დახასიათება, გათხრების ისტორია, სამარხეული ინვენტარის ტიპოლოგიური ანალიზი, დათარიღება [მენაბდე მ., დავლიანიძე ც. 1968].

1976 წელს ც. დავლიანიძემ სრულად გამოაქვეყნა ალგეთის წინწყაროს მდიდრული სამარხიდან გადარჩენილი მასალები და ისინი ძვ. წ. IV ს-ით დაათარიდა [დავლიანიძე ც. 1976:118-152].

1982 წელს ი. გაგოშიძემ გამოსცა კატალოგი – „თრიალეთის სამაროვნები III“, ანტიკური ხანის სამარხები. ნაშრომი სრული პუბლიკაციაა 1936-1947 წლებში თრიალეთის ექსპედიციის მიერ გათხრილი ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის სამაროვნებისა. სამაროვანთა აღწერილობას ერთვის გამოკვლევა, რომელშიც დაზუსტებული ან შესწორებულია ძეგლების ადრე მიღებული თარიღები [გაგოშიძე ი. 1982].

1975 წელს კ. კვიჟინაძემ დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე – „ადრეანტიკური ხანის ძეგლები სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოდან“. ნაშრომში განხილულია აბელიას, ასურეთის, შავსაყდარას, ჩხიკვთას სამარხეული მასალა, მხარის სამეურნეო დარგები (მეთუნეობა, ლითონის წარმოება, მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა), სოციალური ვითარება, ცალკე თავი ეძღვნება ქრონოლოგიის საკითხებს და სხვ. [კვიჟინაძე კ. 1975].

1983 წელს გამოიცა ც. დავლიანიძის ნაშრომი „ქვემო ქართლის (თრიალეთის) კულტურა ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში“. მასში ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე სხვადასხვა დროს გათხრილი სამაროვნების – მანგლისის, ბეშთაშენის, კუმისის, კიკეთის, ახალსოფლის, გომარეთისა და კუშჩის არქეოლოგიური მასალაა გაანალიზებული. მოცემულია მასალის ტიპოლოგიური ანალიზი. გამოყოფილია ძეგლების ორი ქრონოლოგიური ჯგუფი: ძვ. წ. V ს-ის და ძვ. წ. IV-III სს-ის [დავლიანიძე ც. 1983].

ალგეთის ექსპედიციის მიერ გათხრილი და შემთხვევით მოპოვებული ანტიკური ხანის სამარხების მასალა გაანალიზებულია ს. მარდიშვილის 1992 წელს დაბეჭდილ ნაშრომში – „ანტიკური ხანის მდიდრული სამარხები ალგეთის ხეობიდან“. მასში განხილულია ალგეთის წინწყაროს მდიდრული სამარხის ინვენტარი. ავტორი შეეცადა აქ დაკრძალულთა სოციალური სტატუსი განესაზღვრა [მარდიშვილი ს. 1992].

2004 წელს ს. მარდიშვილმა და გ. ნარიმანიშვილმა გამოსცეს ნაშრომი – „ალგეთის ხეობის ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები“. მონოგრაფია 1983-1986 წლებში გათხრილი შავსაყდარა I-ისა და პაპიგორაზე მოპოვებული მასალების სრული პუბლიკაციაა [მარდიშვილი ს., ნარიმანიშვილი გ. 2004].

აბულმუგის სამაროვნის მასალის სრული პუბლიკაციაა თ. ხოხობაშვილისა და მ. ძნელაძის 2008 წელს დაბეჭდილი ნაშრომი – „აბულმუგის ანტიკური ხანის სამაროვანი“ [ხოხობაშვილი თ., ძნელაძე მ. 2008].

კაზრეთის თელების ველის სამაროვნის მასალა 1985 წელს გამოქვეყნდა მ. სინაურიძის ნაშრომში – „კაზრეთის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები“ [სინაურიძე მ. 1985:30-38]. 1980 წელს რ. აბრამიშვილის რედაქტორობით გამოიცა ნაშრომი „ღრმახევისთავის არქეოლოგიური ძეგლები“, სადაც სხვა მასალასთან ერთად, წარმოდგენილია აქემენიდური ხანით დათარიღებული სამარხების კატალოგიც [აბრამიშვილი რ., გიგუაშვილი ნ., კახიანი კ. 1980].

1949-1954 წლებში აღმოჩენილი აბელიასა და შავსაყდარას სამაროვნების მასალაა წარმოდგენილი გ. ლომთათიძის 1989 წელს გამოცემულ ნაშრომში – „არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ალგეთისა და ივრის ხეობაში“ [ლომთათიძე გ. 1989].

ქვემო ქართლის ანტიკური ხანის ისტორიის საკითხებს სხვადასხვა დროს ეხებოდნენ: ჯ. ამირანაშვილი, ა. ბოხრაძე, ი. გაგოშიძე, ც. დავლიანიძე, ვ. თოლორდავა, ნ. თუშიშვილი, ს. მარდიშვილი, კ. კვიჟინაძე, ზ. შატბერაშვილი, მარგ. ლორთქიფანიძე, ოთ. ლორთქიფანიძე, გ. ნარიმანიშვილი, ვ. შატბერაშვილი, ვ. ნიკოლაიშვილი, ქ. რამიშვილი, მ. ძნელაძე, ნ. ხუბულური, თ. ხოხობაშვილი. ბოლო ხანებში ვ. შატბერაშვილმა მნიშვნელოვანი გამოკვლევა მიუძღვნა ეცოს ძვ. წ. IV-I სს-ის სამაროვანს [ამირანაშვილი ჯ. 1997:15-17; ბოხრაძე ა. 1963:27-38; გაგოშიძე ი. 1982; დავლიანიძე ც. 1975:173-185; 1977:84-102; თოლორდავა ვ. 1963:154-155; 1980; თუშიშვილი ნ., მარდიშვილი ს. 1987:44-47; კვიჟინაძე კ. 1973:39-51; 1975; კვიჟინაძე კ., შატბერაშვილი ზ. 1965:28-31; ლორთქიფანიძე მარგ. 1961; 1969; ლორთქიფანიძე ოთ. 1968; მარდიშვილი ს. 1988:35-49; მარდიშვილი ს., ნარიმანიშვილი გ. 2004; ნარიმანიშვილი გ., შატბერაშვილი ვ. 2002:57-70; Шатберашвили З., Николаишвили В. 2005:186-187; რამიშვილი ქ., შატბერაშვილი ვ. 1997:20-23; შატბერაშვილი ვ. 1997:18-19; 1999:57-67; 2003:118-129; 2005; ძნელაძე მ., ხუბულური ნ. 1989:42-47; ძნელაძე მ. 2001:140-235; ხოხობაშვილი თ., ძნელაძე მ. 2008; შატბერაშვილი ვ. 2020].

* * *

ბოლნისის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე არსებული შუა საუკუნეების ძეგლების შესწავლა ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 30-იან წლებში დაიწყო. 1936 წელს ბოლნისის სიონის ტერიტორიაზე ჩატარებული გათხრებისას (ხელმძღ. ლ. მუსხელიშვილი) გაიწმინდა ტაძარი, რომლის თითქმის ნახევარი მიწით იყო დაფარული. ტაძრის გალავნის შიგნით, სხვა მნიშვნელოვან მასალებთან ერთად, აღმოჩნდა 493-494 წლებით დათარიღებული ასომთავრულით შესრულებული სამშენებლო წარწერა, რომელიც ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებს შორის დღემდე უძველეს წარწერად ითვლება [მუსხელიშვილი ლ. 1938:311-382].

2008 წელს ტაძრის ეზოში ჩატარებულმა გათხრებმა გამოავლინა შუა საუკუნეების უინვენტარო ქვის სამარხები [მურვანიძე ბ., გიუნაშვილი გ., ბერძენიშვილი ირ., სახვაძე ელ. 2011:170-177]. 2018-2020 წლებში გათხრები მიმდინარეობდა ტაძრის ინტერიერში და ეზოში [ყიფიანი გ., მშვილდაძე მ. 2019:132-138; 2021:220-225; ყიფიანი გ. 2022].

1959 წელს გაითხარა „ლამაზი გორის“ ადრეული შუა საუკუნეების სამონასტრო კომპლექსი, რომელიც მდებარეობს ბოლნისის სიონიდან ჩრდილო-დასავლეთით 800-მდე მეტრის დაშორებით (ხელმძღ. ი. გძელიშვილი). კომპლექსის დომინანტი ერთნავიანი ეკლესიაა, რომლისთვისაც შემდგომში მინაშენები გაუკეთებიათ. კომპლექსი შეიცავდა: სენაკებს, დარბაზებს, მარანსა და სხვა შენობებს. ქვის სტელებზე და ქვაჯვარების ნაწილზე ასომთავრული წარწერები გვხვდება. მონასტერი XIII ს-ში ჩანს განადგურებული [ამირანაშვილი ჯ. 1968].

ქვემის ციხეზე არქეოლოგიური გათხრები 1989-1990 წლებში ჩატარდა (ხელმძღ. ჯ. კოპალიანი). ციხის ტერიტორიაზე ნაგებობები მცირე რაოდენობით გვხვდება. გვიანდელი ეკლესიის კედლებში ჩაუტანებიათ ადრეული და განვითარებული შუა საუკუნეების ჩუქურთმიანი ქვები [კოპალიანი ჯ. 1999].

1970 წელს კაზრეთის მადნეულის კომბინატის ტერიტორიაზე მშენებლებმა ააფეთქეს ბუჩურიანის ეკლესია, რომელიც შეისწავლა ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ექსპედიციამ (ხელმძღ. მ. სინაურიძე). ეკლესიის კედლებში ჩაშენებული ყოფილა ადრეული

შუა საუკუნეების ორნამენტური ქვები. მათ შორის გვხვდება VII-IX სს-ით დათარიღებული ბერძნულწარწერიანი ქვა [ყაუხჩიშვილი თ. 1967:152-165; სინაურიძე მ. 1974:92-95; Синаურიძე М. И. 1977:19-24; 1985:39-43].

მდ. კაზრეთულას მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს შუა საუკუნეების სამაროვანი და დანგრეული ეკლესია. ეკლესიის გაწმენდისას აღმოჩნდა ადრეული შუა საუკუნეების ორნამენტური ქვები. სამარხები უინვენტარო გამოდგა [სინაურიძე მ. 1974:95-108; Синаურიძე М. И. 1977:24-25; 1985:45-47].

1971 წელს სოფ. ბალიჭში შემთხვევით აღმოჩნდა ქვის სარკოფაგი VI-VII სს-ის ქართული ასომთავრული წარწერით: „იესეს სული ქრისტე მოიხსენე“. სარკოფაგში დაკრძალულს თან ახლდა ოქროს ბეჭედი და საკინძი. აღმოჩენის ადგილზე ჩატარებულმა გათხრებმა უინვენტარო ქვის სამარხები გამოავლინა [ჯაფარიძე ვ. 1972:124-136; სინაურიძე მ. 1975:75-78; 1985:47-52; Синаურიძე М. И. 1977:26-29].

სოფ. ბალიჭის ძეგლებიდან საყურადღებოა „სურბ ნიშის“ დარბაზული ეკლესიის ნანგრევები. ეკლესიის კედლებში ჩაშენებული იყო ადრეული შუა საუკუნეების ორნამენტული ქვები და სტელის ფრაგმენტები [სინაურიძე მ. 1985:52-53; Синаურიძე М. И. 1977:29-30].

სოფ. რაჭისუბნის სკოლის ტერიტორიაზე VI-VIII სს-ის ქვის სამარხები გაითხარა. ქრისტიანული წესით დაკრძალულთა შორის გვხვდება წარმართული წესით დაკრძალული მიცვალებულებიც. სამარხებში აღმოჩნდა: ნიჟარა, ვერცხლის ნივთი, ზანზალაკი, ოქროს მასრა და საკინძები [სინაურიძე მ. 1977:135-136; Синаურიძე М. И. 1977:30-31].

* * *

თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტის ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებიდან აღსანიშნავია ხოპის IV-VIII სს-ის ნასოფლარი, სადაც შემორჩენილია თიხის ხსნარზე ქვით ნაგები შენობები. ნასოფლარზე აღმოჩნდა: თიხის ჭურჭელი, კრამიტები, მინის ნაწარმი, რკინის ფიბულები და აბზინდები, ბრინჯაოს საბეჭდავი და სხვ. [Тушишвили Н., Амиранашвили Дж. 1982:28-29].

ხოპისის ქედზე შესწავლილი V-VIII სს-ის ქვის სამარხების უმრავლესობა ინდივიდუალურია. მიცვალებულები დაკრძალულია ქრისტიანულად. თუმცა, ზოგიერთ სამარხში მიცვალებული ესვენა მარცხენა გვერდზე, მოხრილი კიდურებით. ორიოდ სამარხის გარდა ყველა უინვენტაროა [Тушишвили Н., Амиранашвили Дж., Мирцхулава Г., Квижинадзе К. Д. 1979:28].

სოფ. ასურეთის მახლობლად, პაპიგორის ქედზე შესწავლილ იქნა IV-VII სს-ის სამაროვანი. ქვის სამარხებში მიცვალებულები დაეკრძალათ როგორც ქრისტიანული, ისე წარმართული წესით. სამარხები ღარიბული ინვენტარით გამოირჩევა [Тушишвили Н., Маргишვილი С. 1991:39].

მდ. ხრამის მარცხენა ტერასაზე, სოფ. ქვემო ახალშენთან გაითხარა ნამოსახლარი და ადრეული შუა საუკუნეების დარბაზული ეკლესია, რომლის იატაკი ქვის ფილებით იყო მოგებული. ეკლესიას შესასვლელი ჰქონდა სამხრეთიდან. გადახურული ყოფილა ბრტყელი კრამიტით. ნაგებობის შესასვლელთან და აფსიდის სამხრეთით გამოვლინდა ქვის სამარხები. ნასახლარზე მრავლად აღმოჩნდა შუა საუკუნეების კერამიკა [Амиранашвили Дж., Рамишвили К., Русишвили Р. и др. 1980:72-77].

V-VIII სს-ის ნასოფლარი – ლიპი I თეთრიწყარო-წალკის მაგისტრალის სამხრეთით, თეთრიწყაროდან 11 კმ-ის დაშორებით მდებარეობს. განათხარი შენობები ნაგებია ქვით, თიხის ხსნარზე. ნასოფლარზე აღმოჩნდა: კერამიკული ნაწარმი, რკინის სამეურნეო იარაღები, მათ შორის ხერხი, სამაჯური, ფიბულა, ქვის ხელსაფქვაკები და სხვ. ნასოფლარი არაბთა შემოსევების დროს ჩანს განადგურებული [Амиранашвили Дж. Ш. 1991:40-45; 1997:111; Амиранашвили Дж. Ш., Тушишвили Н. Н. 1995:31-38].

1957 წელს სამადლო-ბეთანიის გზის მარცხენა მხარეს შემთხვევით აღმოჩნდა VI-VIII სს-ის ქვის სამარხები. ზოგიერთი სამარხი საოჯახო იყო. სამარხებში გამოვლინდა: რკინისა და ბრინჯაოს ფიბულები, საკინძები, სამაჯურები, ბეჭდები და სხვ. [კიკვიძე ი., ჭილაშვილი ლ. 1961:97-121].

2011 წელს დაახ. იმავე ტერიტორიაზე გაითხარა ორი ქვის სამარხი და ერთი სამარხი ორმო. ამ უკანასკნელში ხდებოდა ქვის სამარხში მოჭარბებულად დაგროვილი მიცვალებულების ძვლების გადმოსვენება. მცირერიცხოვანი ინვენტარის მიხედვით, სამარხები VI-VII სს-ით დათარიღდა [მინდორაშვილი დ. 2013:81-85].

2003-2004 წლებში არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ექსპედიცია (ხელმძღვ. გ. მირცხულავა, დ. მინდორაშვილი) სოფ. დაღეთთან იკვლევდა VI-VII სს-ის სამაროვანს, სადაც გამოვლინდა ქვის სამარხები და ქვის ფილებით გადახურული ორმოსამარხები. სამარხები ინდივიდუალური და საოჯახოა. მათში აღმოჩნდა: რკინისა და ბრინჯაოს საკინძები, ბეჭდები, საყურეები, სასაფეთქლეები, მძივები და სხვ. [მინდორაშვილი დ. 2013ა:86-99].

გასული საუკუნის 60-იანი წლების დასაწყისში სოფ. ორბეთთან გაითხარა VIII-IX სს-ის მინის სახელოსნოს ნაშთი (ხელმძღვ. ნ. უგრელიძე). მინის სადნობი ქურა ცუდად იყო შემორჩენილი, თუმცა საინტერესო გამოდგა საწარმოს გადანაყარში გამოვლენილი მასალა: მინის ჭურჭელი, სამაჯურები, მოზაიკის კენჭები, სარკმლის მინა. სახელოსნოში მრავლად აღმოჩნდა მინის ბეჭდები – 1000-ზე მეტი ერთეული. გაირკვა, რომ ჩვენში სხვადასხვა სახის მინის ნაწარმთან ერთად, მოზაიკის კენჭები და სარკმლის მინა ადგილობრივ უმზადდებიათ [უგრელიძე ნ. 1961:8-11].

თეთრიწყაროდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით 4 კმ-ის დაშორებით, მდ. ქციისა და ჭივჭივას შესართავს შორის არსებულ კონცხზე მდებარეობს სამშვილდის ნაქალაქარი, რომელიც ისტორიული ტრადიციის თანახმად ქართველთა ეთნარქს – ქართლოსს აუშენებია. მეფე ფარნავაზს კი იგი საერისთავოს ქალაქად უქცევია [ქართლის ცხოვრება, 1973:322²²⁻²⁶, 323¹⁻⁵]. 1968 წელს ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ექსპედიციამ (ხელმძღვ. ლ. ჭილაშვილი) ნაქალაქარზე ჩაატარა დაზვერვითი სამუშაოები. საძიებო თხრილების ქვედა ფენებში აღმოჩნდა ადრე ბრინჯაოს ხანის ჭურჭლის ნატეხები. სავარაუდოდ, აქ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ფენაც არსებობდა. თხრილებში აღმოჩენილი შავპირილა ჭურჭლის ნატეხები ძვ. წ. IV-III სს-ით დათარიღდა. მასალის დიდი ნაწილი განვითარებულ შუა საუკუნეებს ეკუთვნის [ჭილაშვილი ლ. 1969:32-33].

თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტში, ადგილ ბნელ ხევში გაითხარა გვიანდელი შუა საუკუნეების ორი დარბაზული ეკლესიის ნანგრევები. გათხრებისას ჩნდებოდა ორნამენტირებული ქვის ფრაგმენტები, რომლებიც ადრეულ შუა საუკუნეებს მიეკუთვნება, თუმცა მათი შესატყვისი ნაგებობების მიკვლევა ვერ მოხერხდა [მაისურაშვილი ნ. 2018:265-268; რჩეულიშვილი გ. 2018:269-272].

* * *

ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ-არქიტექტურული ძეგლებით მდიდარია დმანისის მუნიციპალიტეტი. 1989-1992 წლებში სოფ. ვარდისუბანთან გაითხარა ეკლესია, რომელიც გეგმით შვერილაბსიდიანი წრიული ნაგებობაა, აღმოსავლეთით მიმართული სამი ნალისებრი აფსიდით. გათხრებისას გამოვლინდა: კრამიტები, ორნამენტული ქვები, ასომთავრული ნიშნები და სხვ. ეკლესია თარიღდება IV ს-ის მეორე ნახევრით ან V ს-ის დასაწყისით [ბოლქვაძე გ. 1996:48-51]. სხვა მოსაზრებით იგი V-VI სს-ის ძეგლია [ჩაჩხუნაშვილი ც. 1992:69-74].

„ნაგზაურის“ ნამონასტრალი მდებარეობს სოფ. განთიადსა და ტნუსს შორის. ითხრებოდა 1988, 2001-2004 წლებში (ხელმძღვ. კ. კახიანი). შემოზღუდული კომპლექსი მოიცავს ადრეული შუა საუკუნეების შვერილაფსიდიან დარბაზული ტიპის ოთხ ეკლესიას. ინტერესს იწვევს გათხრებისას მიკვლეული სტელები, რომელთაგან ზოგი წარწერიანია. მონასტრის ეზოში აღმოჩნდა მცირეინვენტარიანი სამარხები. კომპლექსი 730-იან წლებში მურვან ყრუს ან 853 წელს ბუღა თურქის შემოსევის შედეგად განადგურებულია [კახიანი კ., ჭანიშვილი გ., კოპალიანი ჯ. და სხვ. 2012].

1981 წელს დმანისიდან დასავლეთით 2 კმ-ში სოფ. იაყუბლოში ერთ-ერთი მოსახლის ეზოში აღმოჩნდა ქვის გაძარცვული სარკოფაგი. სარკოფაგის სახურავის ქვედა ნაწილზე ამოკვეთილი იყო ბოლნური ჯვარი ისე, რომ ჯვრის გამოსახულება მიცვალებულის სახეს ზემოდან დაჰყურებდა. სარკოფაგში აღმოჩნდა ორი მიცვალებული. ადრე დაკრძალულის ძვლები მეორე მიცვალებულის ფეხებთან მიეხვეტათ. სარკოფაგი V-VII სს-ით დათარიღდა [კოპალიანი ჯ. 2001:303-309].

1984 წელს დაზვერვითი სამუშაოების დროს დმანისის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვ. ვ. ჯაფარიძე) მაშავერას ხეობაში სოფ. ტნუს სიახლოვეს ადგილ „თეკენებში“ მიაკვლია V-VI სს-ის სტელის ბაზის ნატეხებს ბოლნური ჯვრის გამოსახულებით და დაზიანებული ქართული წარწერით [კოპალიანი ჯ. 2006:372-378].

გარდაბნის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ რუსთავის ჰიდროკომპლექსის მშენებლობასთან დაკავშირებით მთა ჩათმას ტერიტორიაზე მიაკვლია მნიშვნელოვნად დაზიანებულ IX-X სს-ის ნამოსა-

ხლარს. გაითხარა რამდენიმე სამეურნეო ორმო, რომლის კედლები თიხით იყო შელესილი. ორმოებში გამოვლინდა თიხის ჭურჭელი, მათ შორის მოჭიქული ჯამები. აქვე აღმოჩნდა ალიზის აგურები [Джгмаиа Д. К. 1982:61-63; 1985:64-65].

* * *

ქვემო ქართლის უმნიშვნელოვანეს ძეგლს წარმოადგენს რუსთავის ნაქალაქარი, რომლის არქეოლოგიურ შესწავლას, მეტალურგიული ქარხნის მშენებლობასთან დაკავშირებით, ჯერ კიდევ 1944 წელს ჩაეყარა საფუძველი. ძეგლის შესწავლა მეტ-ნაკლები ინტენსივობით დღემდე გრძელდება (ხელმძღ. მ. ივამჩენკო, გ. ლომთათიძე, ნ. უგრელიძე, ც. ჩიკოიძე, ნ. პაჭიკაშვილი).

არსებული მასალების მიხედვით, უკვე ადრეული შუა საუკუნეებიდან რუსთავი საკმაოდ მჭიდროდ ჩანს დასახლებული. ნაქალაქარის ტერიტორიაზე V-VI სს-ის ეკლესიის სიახლოვეს აღმოჩნდა VII-VIII სს-ის ქვის სარკოფაგები, რომლებშიც დაკრძალული უნდა ყოფილიყვნენ ქალაქისა თუ საერისთავოს მმართველი წრის ოჯახები [პაჭიკაშვილი ნ. 2000:39-43; 2000ა:22-23].

რუსთავის IV-IX სს-ის სამაროვნებიდან სამი მდ. მტკვრის მარჯვენა, ორი კი მარცხენა ნაპირზეა მიკვლეული. სამარხთა ტიპებიდან გვხვდება: ორმოსამარხები, ქვის სამარხები, ხის ძელებით შედგენილი სამარხები, თიხისა და ქვის სარკოფაგები. დაკრძალვის პოზა უმეტესად ქრისტიანულია. სამარხეული ინვენტარიდან აღსანიშნავია: თიხის ჭურჭელი, მინის სანელსაცხებლები, ბრინჯაოს ჯვარი, ოქროს, რკინის, ბრინჯაოსა და მინის ბეჭდები, საყურეები, სკინძები, სამაჯურები და სხვ. [Иващенко М. М. 1988а:71-86].

ქალაქის აყვავების ხანა იწყება 1115 წლიდან, როცა ქართველებმა რუსთავიდან თურქ-სელჩუკები განდევნეს. ნაქალაქარის ტერიტორიაზე შესწავლილია საცხოვრებელი და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები. მათი ნაწილი დანგრეულა 1068 წელს ალფარსლანის ლაშქრობისას. ამ შემოსევის შემდეგ აუგიათ ახალი შენობები. ქალაქი საბოლოოდ განადგურებულა 1265 წელს ბერქა ყაენის ლაშქრობის დროს [ლომთათიძე გ. 1955:171-210; 1988:6-61; ჭილაშვილი ლ. 1958; ჩიკოიძე ც. 2007:3-16].

რუსთავის ციხე აგებულია მტკვრის მარცხენა ნაპირზე. მას სამი მხრიდან შემოუყვება მტკვრიდან ჯერ კიდევ IV ს-ის ბოლოს თუ V ს-ის დასაწყისში გამოყვანილი არხი. ციხის ზღუდე სამჯერ აუგიათ – IV-V, IX-X და XII სს-ში. ციხის შენობებიდან აღსანიშნავია IX-X სს-ის ორსართულიანი სასახლე, რომელიც შედგებოდა შვიდი ოთახისა და კორიდორისგან. 1265 წელს ქალაქთან ერთად ციხეც განადგურებულა. თუმცა, ციხეზე ცხოვრება შემდგომშიც გაგრძელბულა [უგრელიძე ნ. 1978:35-40; არჩვაძე თ., ჩიკოიძე ც., ჩხატარაშვილი მ. 2005; მიწიშვილი მ. 1998:45-66].

მიუხედავად იმისა, რომ ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე, სხვადასხვა პერიოდის მრავალრიცხოვანი ძეგლებია გამოვლენილი, მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთი დღევანდელი სოფ. ილმაზლოს მიდამოებიდან ვიდრე სოფ. მეორე ქესალოს კუთვნილ მიწებამდე (მარნეულის მუნიციპალიტეტი) დიდხანს შეუსწავლელი იყო.

ილმაზლოს ნამოსახლარი აღმოჩნდა 2011 წელს, როცა მაღალი ძაბვის ანძების დადგმასთან დაკავშირებით ჩატარებული გათხრებისას საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტის ექსპედიციამ (ხელმძღ. გ. გოგოჭური) მტკვრის პირას არსებულ ბორცვზე არქეოლოგიური ობიექტი გამოავლინა. ნამოსახლარი გაშლილი იყო ათეულობით ჰექტარზე და შეიცავდა სხვადასხვა პერიოდის რამდენიმე კულტურულ ფენას. მათგან ყველაზე ადრეული ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებს განეკუთვნებოდა და წარმოდგენილი იყო საკურთხევლითა და სამეურნეო ორმოთი. შემდეგ მოდიოდა რკინის ფართო ათვისების ხანის სამარხი. მომდევნო ქრონოლოგიური ჯგუფის სამარხები და ორმოები მიეკუთვნება ელინისტურ ეპოქას და ანტიკური ხანის დასასრულს. ახალი წელთაღრიცხვის ძეგლები წარმოდგენილი იყო სასახლით, ადრეული შუა საუკუნეების სამარხებითა და კულტურული ფენით, მრავალრიცხოვანი ორმოებით. ძეგლზე გამოვლენილი მასალის პუბლიკაციას რამდენიმე სტატია მიეძღვნა [გოგოჭური გ., კალანდაძე ნ. 2013:21; გოგოჭური გ., ბერძენიშვილი ირ. 2014:10-37; გოგოჭური გ. 2019:107-141].

2020 წელს ახალმშენებლობასთან დაკავშირებით, მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ჩაყოლებით, იმავე ინსტიტუტის ექსპედიციამ (ხელმძღ. ბ. მურვანიძე) სადაზვერვო თხრილების საშუალებით

ილმაზლოს ნამოსახლარზე კვლავ დაადასტურა მრავალფენიანი ნამოსახლარის არსებობა. ექსპედიციამ ანტიკური ხანის ნამოსახლარს მიაკვლია ილმაზლოს ბორცვის სამხრეთით, ფართოდ გაშლილ ველზე [მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ., მინდორაშვილი დ. 2021:50-65; მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ. 2021:203-206].²

2024 წლის ივლის-აგვისტოში შოთა რუსთაველის სახელობის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის დაფინანსებით, ილმაზლოს ნამოსახლარზე ჩატარდა გათხრები, რომელმაც გამოავლინა რამდენიმე სამშენებლო დონით წარმოდგენილი V-IX სს-ის კულტურული ფენა. სხვადასხვა სამშენებლო დონეზე აღმოჩნდა ალიზისა და ძელური ნაგებობების ნაშთები, სამეურნეო ორმოები, მრავალრიცხოვანი არტეფაქტი. არქეოლოგიურ მასალაში ჩნდებოდა ანტიკური ხანის კერამიკის არაერთი ნიმუშიც. თუმცა, ამ პერიოდის უძრავი კულტურული ფენის დაფიქსირება ვერ მოხერხდა [გოგოჭური გ., მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ. 2025:185-219].

2020 წელს საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტის ექსპედიციამ (ხელმძღვ. ბ. მურვანიძე) მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, სოფ. პირველ ქესალოსთან, მაღალი ფლატის პირას, ნახანძრალ კულტურულ ფენაში გამოავლინა ლეგა-მოშავო ფერის ზოომორფული ყურებით შემკული კერამიკა. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო ბრინჯაოს სატეხის ქვის ყალიბის აღმოჩენა, რომელიც აქ მეტალურგიული სახელოსნოს არსებობაზე მიუთითებდა. მიუხედავად იმისა, რომ გათხრებს არ ჰქონია ფართო მასშტაბები, მიკვლეული მცირერიცხოვანი მასალაც საკმაოდ ინფორმაციული გამოდგა რეგიონის წინაანტიკური ხანის სამეურნეო საკითხების შესასწავლად. ამავე მიდამოებში, ფლატის გაყოლებით აღმოჩნდა I-II სს-ის სანელსაცხებლე – სამარხეული ინვენტარის შემადგენელი არტეფაქტი. ფლატის ქრილში ჩანდა სამარხთა ნაშთები, რომლებიც სავარაუდოდ გვიანანტიკურ ხანას ეკუთვნოდა [მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ., მინდორაშვილი დ. 2021:50-65; მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ. 2021:203-206].

ექსპედიციამ მტკვრისა და ხრამის შეერთების ადგილას სადაზვერვო თხრილებში მიაკვლია ელინისტური ხანის კერამიკას. ჩანს, ანტიკურ ხანაში აქ მოზრდილი დასახლება ყოფილა [მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ., მინდორაშვილი დ. 2021:50-65; მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ. 2021:203-227; მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., გოგოჭური გ. 2021:242-250].

2020 წელს ჩატარებული დაზვერვებისას სოფ. მეორე ქესალოსთან გამოვლინდა ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ობიექტი, რომელიც განფენილი იყო მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. 33 მეტრი სიმაღლის ქარაფის ქრილში დაახლ. 60-70 მეტრ სიგრძეზე ჩანდა ნახანძრალი ალიზის კედლები და კრამიტყრილები (ტაბ. 75, 95₁) [მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ., მინდორაშვილი დ. 2021:50-65; მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ. 2021:203-227]. როგორც შემდგომ გაირკვა, ეს იყო V-VI სს-ის დიდი სასახლე, რომლის ნაწილი უკვე მდინარეში იყო ჩაქცეული. დაზვერვებისას მოპოვებული მასალა ცხადყოფდა, რომ საქმე გვქონდა მონუმენტურ ნაგებობასთან, რომელიც სასწრაფოდ მოითხოვდა შესწავლას, რადგან ნიადაგის ეროზიის გამო ძეგლი ინტენსიურად ნადგურდებოდა.

2023-2024 წლებში, შოთა რუსთაველის სახელობის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის, ხოლო 2025 წელს ძეგლთა დაცვის ეროვნული სააგენტოს დაფინანსებით ძეგლზე ჩატარდა არქეოლოგიური გათხრები, რამაც გამოავლინა უმნიშვნელოვანესი მასალები ქვემო ქართლის ადრეული შუა საუკუნეების ისტორიის რიგი საკითხების შესასწავლად [მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., გოგოჭური გ., ელოშვილი მ. 2024:351-374].

ქვემოთ უფრო ფართოდ და სიღრმისეულად შევეხებით ილმაზლოს ნამოსახლარიდან, აგრეთვე პირველი და მეორე ქესალოს სიახლოვეს მდებარე არქეოლოგიური ობიექტებიდან მომდინარე როგორც ადრე მიკვლეულ, ისე სამეცნიერო ფონდის პროექტის ხელშეწყობით გამოვლენილ მასალებს, რომლებმაც კიდევ ერთხელ წარმოაჩინა ქვემო ქართლის უმნიშვნელოვანესი როლი ქართული სახელმწიფოს ისტორიაში, როგორც წინაანტიკურ, ისე ანტიკურ ხანასა და ადრეულ შუა საუკუნეებში.

2 2020 წელს ბ. გელაშვილის კერძო არქეოლოგიური კომპანიის – „არქეოლოგიის განვითარების ფონდის“ მიერ ილმაზლოზე ჩატარდა გათხრები, რომლის დროსაც ძეგლზე მხოლოდ სამარხებსა და კერამიკულ ნატეხებს მიაკვლიეს. გათხრებისას ვერც მრავალფენიანი ძეგლის სტრუქტურული სურათი იქნა გამოვლენილი! გათხრების ანგარიში ინახება საქართველოს ძეგლთა დაცვის ეროვნულ სააგენტოში.

თავი II

ქვემო ქართლის წინაანტიკური ხანის ძეგლები

§1. მეტალურგიული სახელოსნოს ნაშთი სოფ. პირველ ქესალოსთან

ქვემო ქართლი გამოირჩევა წიაღისეული სიმდიდრეებით, რაც სხვა მიზეზებთან ერთად ამ რეგიონის უძველესი დროიდანვე ინტენსიური ათვისების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო. აქაური სპილენძისა და რკინის საბადოების სიხშირე, საწვავი ტყის არსებობა, ყველა პირობას ქმნიდა მეტალურგიის ჩასახვა-განვითარებისთვის.³

ქვემო ქართლში უადრესი ლითონის ნივთები აღმოჩენილია ნეოლით-ენეოლითურ ძეგლებზე – ხრამის დიდი გორა, არუხლოს და იმირის გორის მრავალფენიანი ნამოსახლარები. აქ გვხვდება ცივად ნაჭედი სპილენძის არტეფაქტები – დანა, მძივები, მავთულის ფრაგმენტი, სპილენძის ნაღვენთები და ა. შ. ნამოსახლარებზე მიკვლეულია ტიგელები და სამთო მეტალურგიასთან დაკავშირებული ქვის იარაღები – უროები, ამბოსები და საფხვნელ-საბეგველები. ნამოსახლარებზე მსგავსი ტიპის იარაღების არსებობით დასტურდება, რომ ქვემო ქართლში ძვ. წ. VI ათასწლეულში მადანს უკვე სამთო წესით მოიპოვებდნენ [დამბაშიძე ირ. და სხვ. 2010:98-99].

ბოლნისის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, ქართულ-გერმანული ექსპედიციის მიერ 2004-2013 წლებში მიკვლეულია სამთო მეტალურგიული წარმოების კერები და სახელოსნოები. დაბა კაზრეთის სიახლოვეს გაითხარა საყდრის-ყაჩაღიანის მაღაროები, სადაც ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან მოიპოვებდნენ ოქროს. მაღაროებში აღმოჩნდა ათი ათასზე მეტი სამთო იარაღი (უროები, ამბოსები, საფხვნელ-სასრესები) და ადრებრინჯაოს ხანის თიხის ჭურჭლის შვიდ ასეულამდე ნატეხი. სამთო ობიექტიდან ორ კილომეტრში, სოფ. ბალიჭებთან, ადგილ „ძეძვებში“ ექსპედიციამ მიაკვლია მრავალფენიან ნამოსახლარს. გაირკვა, რომ იქ უცხოვრიათ საყდრის-ყაჩაღიანის სამთო მაღაროელებს. ამაზე მეტყველებს ნამოსახლარზე სახელოსნო უბნების, ქურების, სამუშაო იარაღებისა და სახელოსნოში საყდრისიდან მოტანილი, დაფხვნილ-დაქუცმაცებული, გამდიდრებული მადნის გროვების არსებობა. ძეძვების ნამოსახლარის გვიან ენეოლითურ ფენებში გამოვლინდა თიხის ტიგელები და რაც მთავარია ცულ-წერაქვის ყალიბი, რომლის ანალოგები ცნობილია ჩრდილო-დასავლეთ ირანიდან. აღნიშნული ფაქტები დასტურია იმისა, რომ ქვემო ქართლი უძველესი დროიდან სამთამადნო და მეტალურგიული წარმოების მნიშვნელოვან რეგიონს წარმოადგენდა [The Gold of Sakdrisi ... 2016:72-73, 96, 108-109].

ლითონის სადნობი სახელოსნოები რეგიონში შემდგომ პერიოდშიც გვხვდება წინარეანტიკური ხანიდან მოკიდებული, ვიდრე XIX ს-ის დასასრულამდე [ბერძენიშვილი დ. 1979:11]. რკინისა და სპილენძის სადნობი ქურებია გამოვლენილი მდ. ალგეთის მარცხენა შენაკად ბოგვისწყლის ხეობაში. არქეოლოგიური გათხრებით დგინდება, რომ აქაური წარმოება ემყარებოდა ბოგვისავე რკინის საბადოს [Гзелишвили И. А. 1964:75-80]. სპილენძის რამდენიმე მაღარო იყო ცნობილი მდ. აღსტაფურას ხეობაში. სპილენძის მაღაროთა სიმრავლით განსაკუთრებით დებედას ხეობა გამოირჩეოდა. რკინის მადნით მდიდარი იყო ბოლნისის ხეობა, სადაც შემორჩენილია სხვადასხვა პერიოდის მაღაროები [Гзелишвили И. А. 1964:17-18, 31; ბერძენიშვილი დ. 1979:12]. მდიდარია წიაღისეულით მაშავერას აუზი [გიულდენშტედტი, 1964:147; ბერძენიშვილი დ. 1979:13]. რეგიონში სპილენძისა და რკინის

³ მიუხედავად იმისა, რომ საკვლევი თემის ქრონოლოგიური ჩარჩოები ანტიკური ხანიდან ადრეული შუა საუკუნეების ჩათვლით არის განსაზღვრული, ნაშრომში ცალკე თავი დავუთმეთ სოფ. პირველ ქესალოსთან აღმოჩენილ ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის მეტალურგიულ სახელოსნოსა და ილმაზლოს მრავალფენიან ნამოსახლარზე გამოვლენილ ძვ. წ. VII-VI სს-ის სამარხული მასალის ანალიზს, რადგან ეს აღმოჩენები უთუოდ იმსახურებს განსაკუთრებულ ყურადღებას ქვემო ქართლის წინარე ანტიკური ხანის რიგი მნიშვნელოვანი საკითხების შესწავლისას.

ნის მადნის მოპოვება-გამოდნობაზე მოგვითხრობდა ვახუშტი ბაგრატიონი – „სარკინეთს ითხრების ლითონი რკინისა და სპილენძისა“ [ქართლის ცხოვრება, 1973:311₃₋₄]. ტაშირში „მისხანას ითხრების ლითონი სპილენძისა მრავალი“ [ქართლის ცხოვრება, 1973:313₅₋₆]. აბულმუგთან დაკავშირებით კი იგივე ავტორი აღნიშნავდა, რომ „აქ ითხრების ლითონი რკინისა, სპილენძისა და ლაჟვარდისა“ [ქართლის ცხოვრება, 1973:315₁₉₋₂₀]. მეტალურგიულ წარმოებასთანაა დაკავშირებული ქვემო ქართლის ტოპონიმებში შემორჩენილი სახელები – სარკინეთის ხევი, რკინის მთა; ჰიდრონიმები – რკინის წყალი, ფოლადაური [ბერძენიშვილი დ. 1979:12].

გასული საუკუნის 60-იან წლებში მეტალურგიული წარმოების მნიშვნელოვანი კერა გამოვლინდა ქვემო ქართლში სოფ. განთიადთან (დმანისის მუნიციპალიტეტი). იქ შესწავლილ იქნა „მელითონის სამარხი“, რომელშიც აღმოჩნდა ქვის ექვსი ყალიბი. ყალიბებში ჩამოისხმებოდა ე. წ. აღმოსავლურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულები და წელში გამოყვანილი სიმეტრიულმხრებიანი ბრტყელი ცულები. არტეფაქტები ძვ. წ. IX-VIII სს-ით დათარიღდა [ავალიშვილი გ. 1974:39-41].

2020 წელს საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტის ექსპედიციამ (ხელმძღ. ბ. მურვანიძე) დაზვერვითი სამუშაოებისას მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე სოფ. პირველ ქესალოსთან (მარნეულის მუნიციპალიტეტი) მდინარის პირას მიაკვლია მეტალურგიული სახელოსნოს ნაშთი (ტაბ. 3₁₋₂) [მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ., მინდორაშვილი დ. 2021:50-65; მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., გოგოჭური გ. 2021:242-250; მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ. 2021:203-227].

აღნიშნულ ტერიტორიაზე ფლატის ჭრილში მიწის ზედაპირიდან 2 მეტრ სიღრმეზე თავიდანვე ჩანდა 0,20-0,30 მეტრი სიმაღლის დამწვარი კულტურული ფენა. ჭრილის გაწმენდისას მასში აღმოჩნდა ლეგა ფერის ქოთნების ნატეხები, რომელთაგან ზოგიერთი შემკული იყო ირიბი ნაჭდევების სარტყელით (ტაბ. 3₃₋₅, 4₂₋₄). აქვე გამოვლინდა ჭურჭლის ზოომორფული ყური (ტაბ. 3₆, 4₅), აგრეთვე ტაფისმაგვარი ჭურჭლის პირ-ყურისა და ძირდაკეჭნილი ჭურჭლის ნატეხი (ტაბ. 3₇₋₈, 4₆₋₇). რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, ჩამოთვლილ არტეფაქტებთან ერთად, ფლატის ჭრილში მიკვლეულ იქნა სატეხის ჩამოსასხმელი მოგრძო სწორკუთხა ფორმის ქვის ყალიბი (ტაბ. 3₁₉, 4₁). ყალიბის ღარი ნახევარწრიულია, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ მასში წრიული განიკვეთის მქონე სატეხები ისხმებოდა. დამწვარ ფენაში შეინიშნებოდა თიხის ოვალური მოხაზულობის მასა, რომელიც სავარაუდოდ ლითონის სადნობი ქურის ნაშთი შეიძლება ყოფილიყო (ტაბ. 3₂).

ქვის ყალიბის აღმოჩენის ადგილიდან რამდენიმე მეტრის დაშორებით გაკეთებულ თხრილში გამოვლინდა ლეგა-მოშავო ფერის კერამიკული ნაწარმი: სადღვებლის ნატეხი (ტაბ. 3₁₁, 4₈), ამოღარული ხაზებით შემკული დერგები, ქოთნები, ჯამი და სხვ. (ტაბ. 3₉₋₁₀, 12-18, ტაბ. 4₉₋₁₆). ეჭვს არ იწვევდა ის გარემოება, რომ ორივე ადგილას მიკვლეული მასალა ერთი ძეგლიდან მომდინარე არტეფაქტები იყო.

ქვის ყალიბთან ერთად აღმოჩენილი კერამიკიდან აღსანიშნავია ძირდაკეჭნილი ჭურჭელი (ტაბ. 3₈, 4₇). ამგვარი კერამიკა საკმაოდ ადრეულ პერიოდში ჩნდება და არსებობას დიდხანს განაგრძობს. ძირდაკეჭნილი ჭურჭელი აღმოჩენილია: ცხინვალის ნაცარგორაზე [გობეჯიშვილი გ. 1951:252, 268], უფლისციხეში (ყათლანიხევი) [ხახუტაიშვილი დ. 1970:47, ტაბ. XXI], ხოვლეს ნამოსახლარზე (V-IV ფენები) [მუსხელიშვილი დ. 1978:ტაბ. XXXVII,392-61-_ნ], მცხეთაში [კალანდაძე ალ. 1980:კატ. N261, 282, 284], ქვემო ქართლში [ავალიშვილი გ. 1974:31, ტაბ. II₂], კახეთში [ფიცხელაური კ. 1965:60; Пицхелაური К. Н. 1969:172] და სხვ.

ქვის ყალიბთან გამოვლინდა აგრეთვე ჭურჭლის ზოომორფული ყური (ტაბ. 3₆, 4₅). ზოომორფულყურიანი ჭურჭელი ხშირად გვხვდება ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრით დათარიღებულ ძეგლებზე [ავალიშვილი გ. 1974:67; ცქიტიშვილი გ. და სხვ. 2004:57]. რაც შეეხება სატეხის ქვის ყალიბს, მსგავსი ყალიბები აღმოჩენილია ცხინვალის ნაცარგორის II-III ფენებში, რომელთა ზედათარიღი თავის დროზე განისაზღვრა ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრით [გობეჯიშვილი გ. 1951:250, 268-269, ტაბ. VI₂, XVII₅].

პირველი ქესალოს ძირდაკეჭნილი და ზოომორფულყურიანი ჭურჭელი, სატეხის ქვის ყალიბი და სხვა ნივთები პარალელურს პოულობს აღმოსავლეთ საქართველოს ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის ძეგლებზე აღმოჩენილ არტეფაქტებთან. შესაბამისად, კულტურულ ფენაში მიკვლეული მასალის თარიღი ამავე პერიოდით, უფრო კონკრეტულად კი ძვ. წ. VIII-VII სს-ით შეიძლება განისაზღვროს [მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., გოგოჭური გ. 2021:245].

ჩატარებული ლაბორატორიული კვლევის შედეგად ყალიბის სამუშაო ზედაპირზე გამოვლინდა ბრინჯაოს ეროზიის კვალი, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ მასში ბრინჯაოს სატეხები ისხმებოდა.⁴

პირველ ქესალოსთან მიკვლეული ქვის ყალიბი იმის უტყუარი დასტურია, რომ ნამოსახლარზე ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში მელითონეთა სახელოსნო არსებულა. მართალია, ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისიდან რკინის იარაღებს უკვე გაბატონებული მდგომარეობა უკავია, მაგრამ ამ დროს ისხმება საუკეთესო ხარისხის ბრინჯაოს ნივთები და ბრინჯაოს მელითონეობა უმაღლეს საფეხურს აღწევს. ამ პერიოდისთვის იქმნება დიდი სახელოსნოები, რომლებიც ზოგჯერ ცალკე უბნებად არის გამოყოფილი [ავალიშვილი გ. 1974:60-61].

ფართო არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ჩატარებამდე, ძნელი სათქმელია ნამოსახლარზე მელითონის სახელოსნო საცხოვრებელი არეალიდან ცალკე იყო გამოყოფილი თუ არა. სავარაუდოდ არა, რადგან სატეხის სიახლოვეს სადღვებელიც აღმოჩნდა. სადღვისოდ გადაჭრით მხოლოდ ის შეიძლება ითქვას, რომ მეტალურგიული წარმოების მდიდარი ტრადიციებით გამორჩეულ ქვემო ქართლის რეგიონს შეემატა ახალი კერა, რომლის საფუძვლიანი შესწავლა კიდევ უფრო გაამდიდრებს ჩვენს ცოდნას მეურნეობის ამ მნიშვნელოვანი დარგის შესახებ [მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., გოგოჭური გ. 2021:242-250; გოგოჭური გ., მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., ელოშვილი მ. 2024:448-459].

§2. ილმაზლოს #7 სამარხი. ილმაზლოს ნამოსახლარი განთავსებულია მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე არსებულ ორ ბუნებრივ ბორცვზე და ბორცვების მიმდებარე ვრცელ ტერიტორიაზე (ტაბ. 5₁₋₂, 6₁, 7).

ძეგლის სხვადასხვა პერიოდის მასალებს შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს წინანტიკური ხანის #7 სამარხეული კომპლექსი, რომელიც გამოირჩევა როგორც კონსტრუქციით, ისე მასში აღმოჩენილი, საქართველოსთვის დღემდე უცნობი ოქრომჭედლობის ნიმუშებით.

ქვამიწაყრილიანი სამარხი აღმოჩნდა ხ5 კვადრატის ცენტრალურ ნაწილში. სამარხის ქვყრილი გვიანანტიკური ხანის სასახლის კედლით იყო დაზიანებული (ტაბ. 8). ქვყრილის ქვეშ ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთით წაგრძელებული ოთხკუთხა გეგმის მქონე სამარხი ორმოს კონტურები გამოვლინდა (ტაბ. 10₁₋₂).⁵ ქვყრილსა და სამარხ ორმომი დიდი რაოდენობით ჩნდებოდა დამწვარი ხის ნაშთები. გადახურვა ემყარებოდა სამარხი ორმოს კუთხეებსა და გვერდებზე ჩადგმულ ბოძებს, რომლებიც ორმოს პირიდან იატაკამდე კედლებსა და კუთხეებში ღრმად ყოფილა შეჭრილი. მათი ძირები რამდენიმე ადგილას ჩაცილებულია სამარხი კამერის იატაკს (ტაბ. 10₁₋₂).

სამარხის ცენტრალურ ნაწილში მდებარეობითი სქესის 32-36 წლის მიცვალებული იყო დაკრძალული. იგი სარეცელზე თუ საკაცზე⁶ თავით დასავლეთით დაუწვნიათ (ტაბ. 10₁₋₂). სახურავის ჩანგრევის გამო, მიცვალებულის თავდაპირველი მდგომარეობა შეცვლილი ჩანდა. მიცვალებული უნდა დაეკრძალათ მარჯვენა გვერდზე ფეხებმოკეცილი.⁷

მიცვალებულის ყურების არეში აღმოჩნდა ოქროს საყურეები. მარცხენა ხელის არათითისა და მუათითის ფალანგებზე წამოცმული ჰქონდა ოქროს ბეჭდები, რომელთა ბოლოებიც ვოლუტებადაა დახვეული. ანალოგიური წყვილი ბეჭედი ეკეთა მარჯვენა ხელზე. მიცვალებულის წინ, სამარხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში იდგა თიხის ღერგი და ქოთანა.

ჭურჭლის ჩრდილო-დასავლეთით გაიწმინდა ცხვრისა თუ თხის (*Ovis aries* ან *Capra hircus*) ჩონჩხის ფრაგმენტები. მიცვალებულის ბარდაყის ძვლებსა და ჭურჭელს შორის იდო ლეკვის (*Canis familiares*) ჩონჩხი. სამარხის ამავე მონაკვეთში აღმოჩნდა ძროხის (*Bos taurus*) მხარის ძვლის დისტა-

4 ყალიბი მიკროსკოპულად გამოიკვლია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის რესტავრაცია-კონსერვაციის კვლევითი ინსტიტუტის პირველადი დამუშავების ლაბორატორიის ხელმძღვანელმა თეა კინწურაშვილმა.

5 სამარხი ორმოს ზომები: პირთან – 3,30×2,90 მ, ძირთან – 2,70×2,50 მ, სიღრმე – 2 მ.

6 ამ გარემოებაზე მიუთითებდა: ჩონჩხის მდებარეობა სამარხი ორმოს ძირიდან 0,15-0,40 მ. სიმაღლეზე; ჩონჩხის ქვეშ არსებული კარბონიზებული ხის ნაშთები; მიცვალებულის თავისა და ფეხების დაბლა ერთმანეთზე დალაგებული ქვები.

7 დაფიქსირებული სურათის მიხედვით, მიცვალებული ზურგისკენ ყოფილა გადაწეული მარცხენა მხარით და, ფაქტობრივად, ბეჭეზე იწვა. თავის ქალა მარჯვნივ ჰქონდა შებრუნებული და პირქვე დამხობილი. მარცხენა ხელის იდაყვი ყელთან იდო. მარცხენა ხელი გამლილი, ხელის მტევანი კი მუცლის გასწვრივ ანატომიურად სრულ წესრიგში იყო შემორჩენილი. შედარებით მოწესრიგებული ჩანდა მარჯვენა ხელის ძვლებიც, გარდა მტევნისა, რომელიც გულმკერდისგან დამორბეობით ერთ ადგილზე იყო ჩაშლილი. მიცვალებულის წვივისა და ფეხის ტერფის ძვლები ადგილზე არ აღმოჩნდა (ტაბ. 102).

ლური სასახსრე ბოლო და მარცხენა ქუსლის ძვალი.⁸

მიუხედავად იმისა, რომ გვიანდელი პერიოდის ნაგებობების გამართვისას სამარხის გარეგნული სახე დაზიანებული იყო, იგი თავისუფლად შეიძლება მივაკუთვნოთ ყორღანული ტიპის ნაგებობას. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს სამარხი კამერის თავზე შემორჩენილი ქვაცირილი.

საქართველოს ტერიტორიაზე გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე ყორღანებში მიცვალებულების დაკრძალვის ტრადიცია ჯერ კიდევ შემორჩენილია. გვიანბრინჯაოს ხანის დასასრულსა და რკინის ხანაში, სამარხის ეს ტიპი თითქმის აღარ გვხვდება.

ჩანს, სამარხი წარმოადგენდა ორმოში ჩადგმული ფაცხის ტიპის ნაგებობას. ამას ადასტურებს სამარხი კამერის კუთხეებსა და გრძივი კედლების შუაში არსებული საყრდენი ბოძების ნიშები და ბოძების ფოსოებში დადასტურებული წნელის კარბონიზებული ნარჩენები. წნელის მკრთალი კვალი შეიმჩნეოდა კამერის კედლებზე.⁹ სავარაუდოდ, დიდ საყრდენ ბოძებს შორის სარები იყო გამართული. წნელი შემოხვეული უნდა ყოფილიყო ბოძებსა და სარებზე (ტაბ. 10₁₋₂). გადახურვისათვის გამოუყენებიათ ხის ძელები, რომლებზეც დაუყრიათ წვრილი ტოტები და ზემოდან ქვამიწაცირილი მოუწყვიათ.

სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე ხის მასალით ნაშენი სამარხი ნაგებობები ძვ. წ. III ათასწლეულის შუა ხანებიდან ყორღანულ სამარხებთან ერთად ჩნდება. საქართველოში შესწავლილი ბედენური, მარტყოფული და ალაზნის ველის ზოგიერთი ადრეული ყორღანის მიწისზედა დასაკრძალავი დარბაზი თუ ორმოში ჩადგმული კამერა ხის მორებით იყო ნაშენი [გობეჯიშვილი გ. 1981:33-37; ჯაფარიძე ო. 1998:20, 39; Дедаришвили Ш. 1979:22; ფიცხელაური კ. 1984:7]. ჩრდილოეთ კავკასიაში ადრებრინჯაოს ხანაში სამარხის ერთ-ერთი ტიპი ყორღანი იყო. ზოგჯერ აქაც გვხვდება სამარხ ორმოში ხის მორებისგან შეკრული კამერა [Мунчаев Р. 1975:311]. მომდევნო ეპოქებში ჩვენთან სამარხებში ხის ნაგებობის გამართვის შემთხვევები იშვიათობას წარმოადგენს.

საქართველოში რკინის ფართო ათვისების ხანაში სამარხ ორმოში ხის ჯარგვალური ტიპის დასაკრძალავი კამერები დადასტურებულია თბილისის ტერიტორიაზე. კონსტრუქციული თვალსაზრისით ილმაზლოს სამარხს რამდენადმე ემსგავსება დიდმის ველზე გათხრილი ძვ. წ. VIII-VII სს-ის დასაკრძალავდარბაზიანი ორი ყორღანი. თუმცა, ილმაზლოსა და დიდმის ველის სამარხების ზომებში დიდი სხვაობაა. დიდმის ველის ყორღანები გამოირჩევა სიდიდით, მასალის მრავალფეროვნებითა და სიმდიდრით. სამარხების კედლები ამოშენებული იყო ხის ძელებით, რომლებიც მოგვიანებით საგანგებოდ დაუწვავთ [აბრამიშვილი რ., რამიშვილი ალ. 1975:19-20; Абрамишвили Р. 1976:27-28; Abramishvili R. 1995:24].

მიუხედავად იმისა, რომ #7 სამარხის ხის კონსტრუქციები მთლიანად დანახშირებული იყო, სამარხში ხანძარი ნაკლებად სავარაუდოა, ვინაიდან ხანძრის ზემოქმედების კვალი სამარხულ ინვენტარსა და მიცვალებულის ჩონჩხზე არ შეინიშნებოდა. ამრიგად, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ აქ საქმე გვაქვს მერქნის ბუნებრივ კარბონიზაციასთან.

თრელის #16 და #24 ყორღანული სამარხების დასაკრძალავი კამერების კედლებზე ალაგ-ალაგ შემორჩენილი ყოფილა ხის წნულების ანაბეჭდები [ახვლედიანი ნ. 1999:40, 43]. აღნიშნული დეტალი საქართველოში რკინის ფართო ათვისების ხანაში სამარხთა მშენებლობის გარკვეული ტრადიციის არსებობაზე უნდა მიანიშნებდეს.

ძვ. წ. VIII-VII სს-ის საინტერესო კონსტრუქციის სამარხია შესწავლილი მუხათგვერდში. თიხნარ ნიადაგში გაჭრილ დასაკრძალავ ორმოში აღმოჩნდა ხის ძელებით შეკრული ნაგებობა. სამარხი გადახურავთ ქვიშაქვის ორი ფილით [აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ. და სხვ. 1989:28].

საქართველოს ფარგლებს გარეთ რკინის ფართო ათვისების ხანის ყორღანები გათხრილია აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე, მინგეჩაურში. ყორღანების კამერები ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ არის დამხრობილი. ##1, 2, 5 ყორღანების კედლებზე ლერწმით მოპირკეთების ნაშთებია დაფიქსირებული. სამარხთა კამერები გადახურული ყოფილა ხის ძელებით, რომლებზეც დაყრილი უნდა ყოფილიყო ტოტები, ბალახი და ა. შ. ზემოდან მოუწყვიათ ქვამიწაცირილების ზვინულები [Асланов Г., Ваидов Р. и др. 1959:91].

8 სამარხის პალეოზოოლოგიური მასალა განსაზღვრა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის პალეოანთროპოლოგიისა და პალეობიოლოგიის კვლევითი ინსტიტუტის უფროსმა მეცნიერ თანამშრომელმა ნიკოლოზ ვანიშვილმა.

9 ამ ფაქტის ერთ-ერთ დამადასტურებელ არგუმენტად გამოდგება კედელთან მდგარი თიხის ჭურჭელში აღმოჩენილი დანახშირებული ლასტის ნაშთები.

მინგეჩაურის ყორღანებში წესად ჰქონიათ მიცვალებულების ძლიერ მოხრილად, მარცხენა ან მარჯვენა გვერდზე, დაკრძალვა. მიცვალებულები პირდაპირ მიწაზე იყვნენ დასვენებული. მხოლოდ #2 და #3 ყორღანში ესვენა ჩონჩხები საგანგებოდ მოწყობილ სარეცლებზე. მათთვის ჩაუტანებიათ მთლიანი ცხოველები: ცხენი, ძროხა, ცხვარი, თხა, ღორი და ძაღლი [Асланов Г., Ваидов Р. и др. 1959:92, 95-96].

ილმაზლოს სამარხისა და თრელის ყორღანების, ასევე მინგეჩაურის ყორღანული სამარხების აღწავლაში გარკვეული თანხვედრა ჩანს. ეს ძირითადად, ეხება სამარხ კამერებში ჯარგვალეების მოწყობას, კედლების სარ-ლასტით მოპირკეთებას. ერთნაირია ილმაზლოსა და მინგეჩაურის ყორღანების დამხრობა. მსგავსება ჩანს დაკრძალვის რიტუალშიც. ისევე, როგორც ილმაზლოს ყორღანში, მინგეჩაურის #2 და #3 ყორღანებშიც მიცვალებულები დასვენებული ყოფილან საგანგებოდ მომზადებულ ხის სარეცლებზე. მინგეჩაურის #2 ყორღანში სხვა შინაურ ცხოველებთან ერთად გარდაცვლილისათვის ძაღლიც ჩაუტანებიათ. აღნიშნულ სამარხებს შორის, ალბათ, ასაკობრივი სხვაობა მნიშვნელოვანი არ უნდა იყოს.

სამარხული ინვენტარი. თიხის ჭურჭელი. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ოქროს ნივთებს, ილმაზლოს #7 სამარხის ინვენტარი ღარიბულად გამოიყურება. სამარხში მხოლოდ დერგი და ქილა აღმოჩნდა. ორივე ჭურჭელი ჩარხზეა დამზადებული (ტაბ. 11₁₋₄).

1. დერგი მოშავო-მონაცრისფროა, ბიკონუსური მოყვანილობის ტანით, ვიწრო ძირითა და ლენტისებრი ყურებით. ჭურჭელი შემკულია ნაპრიალები ზოლებით¹⁰ (ტაბ. 11₁₋₂). 2. ქილა, მოყავისფრო-მონაცრისფროა. ტანი ბიკონუსურია. ყურებზე დაძერწილია მოგრძო ლილვაკები. წელს ქვემოთ შემკულია ნაპრიალები ზოლებით.¹¹ (ტაბ. 11₃₋₄).

მსგავსი ფორმის თიხის ჭურჭელი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე (ძვ. წ. XV ს.) ჩნდება და მეტ-ნაკლები სახეცვლილებით ძვ. წ. VI ს-მდე არსებობს. ამ ტიპის ჭურჭლის ადრეული ფორმები, ძირითადად, სფერული ან კვერცხისებურია. მათთვის არ არის დამახასიათებელი მდიდრული ორნამენტი.

მსგავსი დერგები და ქილები ცნობილია ხოვლეს ნამოსახლარის ძვ. წ. XV ს-ით დათარიღებული VIII სამშენებლო ჰორიზონტიდან [მუსხელიშვილი დ. 1978:7, ტაბ. II-264₆₁]. ამ ფორმის ჭურჭელი თავს იჩენს აგრეთვე ძვ. წ. XIV-XIII სს-ში კახეთის ცენტრალურ-ამიერკავკასიური კულტურის ძეგლებზე. ისინი აღმოჩენილია ფევრების და გადრეკილის სამარხებში [ფიცხელაური კ. 2005:ტაბ. LXXV, LXXVIII, LXXXII, LXXXV-LXXXVI, LXXXVIII].

ფორმები აქაც, უპირატესად, კვერცხისებურია. არ გვხვდება ნაპრიალები ხაზებით შემკული ჭურჭელი. ამ კულტურაში გავრცელებული საკვლევი ჭურჭლის ადრეული ფორმებისთვის დამახასიათებელი არაა ზოომორფული ყურები. კერამიკული ნაწარმის ზედაპირი უმთავრესად ლეგა და მონაცრისფროა. მხარსა და ყელის ფუძესთან შემკულია ამოღარული კონცენტრული ღარებით.

#7 სამარხის დერგისა და ქილის ადრეულ პროტოტიპად შეიძლება მივიჩნიოთ სამთავროს გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ კომპლექსებში აღმოჩენილი ჭურჭელიც. მათთვის დამახასიათებელია კვერცხისებური ფორმა, ცილინდრული ყელი და კორპუსის შუაწელზე, ოდნავ მაღლა, სიმეტრიულად დაძერწილი მოზრდილი ყურები. ამგვარი ქილები ძვ. წ. XV-XIII და XII-XI სს-ით დათარიღებული სამარხებიდან მომდინარეობს [კალანდაძე ალ. 1980:სურ. 35, 39, 194, 195, 296, 297, 411, 423, 428, 429, 540, 541, 553, 566, 567, 686, 740]. სამთავროს სამაროვნის ქილები, ძირითადად, სადაა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ყელსა და მხრებზე არსებულ კონცენტრულ ღარებს. მხოლოდ ერთ მათგანს ამკობს ნაპრიალები ხაზებით შექმნილი ბადისებრი სარტყელი [კალანდაძე ალ. 1980:სურ. 296-297].

ილმაზლოს ჭურჭლის საწყისი ფორმები, როგორც ჩანს, სათავეს იღებს აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის სამარხებში აღმოჩენილი კვერცხისებური ფორმის ორ-ყურა დერგებიდან და ქილებიდან. მსგავსი ფორმის დერგები გვხვდება მადნის ჭალის სამარხებში, რომელთა თარიღი ძვ. წ. XIV-XIII სს-ის ფარგლებში ექცევა [თუშიშვილი ნ. 1972:154, ტაბ. XXX_{31,54,58,101}].

ხოვლეს ნამოსახლარის V ფენიდანაა ლეგად გამომწვარი დერგი კვერცხისებური კორპუსით.

10 ჭურჭლის ზომები: სიმაღლე 35 სმ, პირის დიამეტრი 12 სმ, მუცლის დიამეტრი 33 სმ, ძირის დიამეტრი 11 სმ, ყურის სიმაღლე 8 სმ.

11 ჭურჭლის ზომები: სიმაღლე 26,5 სმ, პირის დიამეტრი 12,5 სმ, მუცლის დიამეტრი 28 სმ, ძირის დიამეტრი 11 სმ.

იგი ორნამენტით (კონცენტრული ღარები, პრიალა ხაზები) და, გარკვეულწილად, ფორმითაც #7 სამარხის ღერგს წააგავს. ხოვლეს ნამოსახლარის V კულტურული ფენა დათარიღებულია ძვ. წ. XII-X სს-ით [მუსხელიშვილი დ. 1978:23. ტაბ. 392^{61-N}]. მსგავს ღერგებსა და ქილებს ვხვდებით ძვ. წ. XI-X სს-ის სამთავროს სამარხებში [კალანდაძე აღ. 1982:სურ. 33, 109, 123]. ძვ. წ. IX-VII სს-ის სამთავროს სამარხულ კომპლექსებში არსებული ღერგები და ქილები უფრო მეტად ემსგავსება ილმაზლოს ჟურჭელს. ამ ხანის ჟურჭელს ყურებზე, ისე, როგორც ილმაზლოს ქილას, უჩნდება ლილვაკისებრი დანაძერწი. ამგვარი ღერგები და ქილები გვხვდება სამთავროს მთელრიგ ორმოსამარხებში [კალანდაძე აღ. 1982: სურ. 298, 541, 566, 814, 843, 858, 900]. ყურებზე ლილვაკების გაჩენა, შესაძლოა, ზოომორფული ყურების გვიანდელი რემინისცენცია იყოს, რომელთა გამოჩენა საქართველოს არქეოლოგიურ კულტურებში გვიანბრინჯაოს ხანის დასაწყისიდანვე იწყება. „ზოომორფული ყურები“ გვხვდება ხოვლეგორის უადრეს VIII ფენის თიხის ჟურჭელზე [მუსხელიშვილი დ. 1978:9].

საკვლევი ჟურჭლის ფორმები დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ძვ. წ. XI-IX და VIII-VI სს-ით დათარიღებულ ნარეკვავის სამაროვნის სამარხებში [დავლიანიძე რ. 1985:42; აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ. და სხვ. 1999:ტაბ. II-31; აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ. 2000:5, ტაბ. VII⁵⁶⁶, IX⁵⁷⁵, XII⁵⁸⁹, XXV⁷⁰⁶, XIX^{655-658,638-654,637}, XXVIII⁶⁸⁹⁻⁶⁹⁰; ნიკოლაიშვილი ვ., გავაშელი ე. 2007:87, ტაბ. XXVIII¹⁰⁵⁷].

ჩვენთვის საინტერესო თიხის ჟურჭელი გვხვდება თრელის #16 სამარხში. ამ კომპლექსში აღმოჩენილი თიხის ნაწარმიდან გამოირჩევა ოთხი ქილა. ოთხივე ორყურაა. თრელის სამარხის ჟურჭელი წარმოდგენილია ფრაგმენტულად და ისინი აღდგენილია გრაფიკულად. ილმაზლოს სამარხის ჟურჭელსა და მათ შორის მსგავსება აშკარად ჩანს. ძირითადად ეს ეხება ჟურჭლის ფორმებს, წყვილი ყურების შუა წელზე მიძერწვას, ერთ-ერთი ჟურჭლის ყურის თავებზე ლილვაკისებურ დანაძერწსა და წელს ქვემოთ ნაპრიალები ხაზებით შემკობას [ახვლედიანი ნ. 1999:ტაბ. L²⁹⁻³²]. გარდა ზემოთ ნახსენები სამარხისა, თრელი I-ზე გათხრილ სამარხებშიც წარმოდგენილია ჩვენთვის საინტერესო ჟურჭელი. მათთვის დამახასიათებელია კვრცხისებური ან სფერული ტანი, შუაწელზე მიძერწილი ზოომორფული ყურები. ცალკეულ შემთხვევებში ყურის თავებზე დაძერწილია ლილვაკები. დეკორში ჩართულია წნევით დატანილი ნაპრიალები ხაზები [ახვლედიანი ნ. 1999:ტაბ. XIV⁶⁶³, XVI⁷⁰², XXXV⁸³⁸].

ქვემო ქართლში შესწავლილი რკინის ხანის სამაროვნებზეც გვხვდება ორყურა ღერგები და ქილები. ისინი მსგავსებას იჩენენ #7 სამარხის ჟურჭელთან. სოფ. სანთასთან ბ. კუფტინის მიერ შესწავლილ მარალინ-ღერესის #5 სამარხის ინვენტარში თიხის ორყურა ღერგია, რომელიც შემკულია ამოღარულ-კონცენტრული ღარებით შექმნილი სარტყლითა და მხრებზე წნევით დატანილი, ზემოდან ქვემოთ მიმართული ხაზებით [Күфтин Б. 1941:55. таб. XIX]. ჩვენს ქილას, გარკვეულწილად, ემსგავსება სოფ. განთიადში (დმანისის მუნიციპალიტეტი) გათხრილ სამარხებში აღმოჩენილი თიხის ორყურა ქილები თუ ღერგები. კომპლექსები ინვენტარის (რკინის დანა, ბრინჯაოს ლაგამი, გრავირებული ბრინჯაოს სარტყელი, თიხის ჟურჭელი და ა. შ.) მიხედვით, ძვ. წ. VIII ს-ით არის დათარიღებული [Кахиани К., Иорданишвили Ж. 1984:36. таб. XLV-XLVI].

საქართველოს ფარგლებს გარეთ, ჩვენთვის საინტერესო თიხის ჟურჭლის ფორმები წარმოდგენილია სომხეთის ტერიტორიაზეც. ისევე როგორც საქართველოში, აქაც მსგავსი თიხის ნაწარმის გამოჩენა გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპიდანვე იწყება. ეს გამოწვეული იყო იმით, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში, დასავლეთ აზერბაიჯანსა და ჩრდილოეთ სომხეთში გვიანბრინჯაოს ხანაში გავრცელებული იყო ე. წ. ცენტრალურ-ამიერკავკასიური არქეოლოგიური კულტურა [ფიცხელაური კ. 2005:5]. სამხრეთ კავკასიის ამ რეგიონში გვიანბრინჯაოს ხანის დასასრულსა და რკინის ხანაშიც, ძირითადად, ერთგვაროვანი კულტურა ყალიბდება. ამიტომ იგივე ჟურჭელი გვიანდელი ხანის აქაურ ძეგლებზეც გვხვდება.

თიხის მოზრდილი ორყურა ქილები, რომელთათვისაც დამახასიათებელია შუაწელზე სიმეტრიულად დაძერწილი ყურები, შუაწელიდან პირისა და ძირის მიმართულებით თანაბრად შევიწროებული ტანი, დამახასიათებელია სომხეთის ადრეული და განვითარებული რკინის ხანის ძეგლები-სათვის. მსგავსი ჟურჭელი აღმოჩენილია არტიკის სამარხებში. სომხეთში, როგორც წესი, ამ ტიპის ქილების თანმხლები ინვენტარია: რკინის შუბისპირები, ბრინჯაოს სარტყლები და სხვ. [Хачатрян Т. 1975:248, рис. 159].

როგორც ვნახეთ, #7 სამარხის თიხის ჟურჭელს, მრავალი პარალელი ეძებნება საქართველოსა და სომხეთის გვიანბრინჯაო-რკინის ხანის ძეგლებზე. ფორმებისა და დამზადების ტექნიკის მი-

ხედვით, ორივე ჭურჭელი ადგილობრივი სამეთუნეო ნაწარმია. წარმოდგენილი პარალელების მიხედვით, რკინის ფართო ათვისების ხანისათვის ამ ტიპის ჭურჭლის გვიანდელი ფორმები ოდნავ შესამჩნევ ბიკონუსურ იერს იღებს. ამ დროიდანვე იწყება ჭურჭლის მთელი ზედაპირის ნაპრიალები ზოლებით დაფარვა.

ოქროს ნაკეთობები. სამარხში აღმოჩნდა ოქროს ნივთები: საყურეები და ბეჭდები. საყურეები გამოვლინდა მიცვალებულის მარცხენა და მარჯვენა საფეთქელთან. ორ-ორი ბეჭედი ეკეთა მარცხენა და მარჯვენა ხელის არათითსა და შუათითზე (ტაბ. 11₅₋₈). #7 სამარხის საყურეები უნიკალურია და მათ ჯერ-ჯერობით ანალოგი არ აქვთ.

1. ოქროს საყურე წაკვეთილი კონუსის ფორმისაა (ტაბ. 11_{5ა-6ა}). აღმოჩნდა მიცვალებულის მარჯვენა საფეთქელთან. მისი შემადგენელი ნაწილები დამზადებულია ცალ-ცალკე და შემდგომ მირჩილულია მთავარ კორპუსზე – კონუსზე. საყურის ქვედა ბოლო შედგება ნახევარსფეროსებრი „ფიალისგან“, რომელსაც ძირზე მირჩილული აქვს მოზრდილი ბურთულა – ცვარა. ბურთულას შემოუყვება ე. წ. „ნაჭდევებით“¹² შემკული მავთულისგან შექმნილი წრე. „ფიალის“ გვირგვინსაც შემოსდევს მსგავსი მავთულის არშია, რომლის ბოლოების შეერთების ადგილი ტლანქადაა შედუღებული. საყურის მთავარ ნაწილზე „დაჭდეული“ მავთულის სარტყელია მირჩილული. სარტყლის ქვემოთ არსებული ადგილი ჩასმულია ფიალაში. „ფიალის“ გვირგვინსა და „სარტყელს“ შორის ორ ადგილზე შეიმჩნევა „შედუღების“ კვალი. სარტყელზე მირჩილვის ტექნიკით დასმულია და წვეროებით ზემოთ მიმართულია ცვარებისაგან შედგენილი ოთხი სამკუთხედი. საყურის შუა ნაწილიც ზუსტად ისეა შემკული, როგორც ქვედა. აქაც „დაკეჭნილი“ მავთულის სარტყელია გამოყენებული, რომლის ბოლოები ერთიმეორეზეა მირჩილული. სარტყელზე ცვარათა ოთხი სამკუთხედი ზის. საყურის ზედა ბოლოზე მირჩილულია „დაკეჭნილი“ მავთულის ღერო. საყურეს ამთავრებს ზემოდან მირჩილული რგოლი-კაუჭი.¹³

2. ოქროს მეორე საყურე აღმოჩნდა მიცვალებულის მარცხენა საფეთქელთან (ტაბ. 11_{5ბ-6ბ}). ანალოგიურია პირველი საყურისა. აქაც, როგორც პირველ შემთხვევაში, დეტალები დამზადებულია ცალ-ცალკე და მირჩილულია მთავარ ნაწილზე – კონუსზე. საყურის ზედა სარტყელიც იმავე ტექნიკითაა შესრულებული, როგორითაც ქვედა, ოღონდ, აქ სამკუთხედების განლაგება დარღვეულია. ორი სამკუთხედი ძალიან ახლოს ზის ერთმანეთთან, ორი – დამორებულია. სამკუთხედების ზედა რიგი ქვედა სამკუთხედების მიმართ ასიმეტრიულადაა განლაგებული. საყურის ღერო დეფორმირებულია და ოვალური ფორმა აქვს.¹⁴

საყურეებს შორის დეტალებში უმნიშვნელო სხვაობაა შესამჩნევი, რაც ძირითადად, ტექნიკური წუნითაა გამოწვეული. „ტექნიკური წუნი“ გამოიხატება მავთულების ბოლოების მირჩილვის ხარვეზებში, აგრეთვე ცვარათი შედგენილ სამკუთხედებს შორის სივრცის არათანაბარ განაწილებაში, რაც ამ ნიმუშების დამზადების დაბალ დონეზე მეტყველებს (ტაბ. 11₅₋₆). „დაკეჭნილი“ მავთული და ცვარა ფართოდ გამოიყენება ანტიკური ხანის ქართულ ოქრომჭედლობაში. „დაკეჭნილი“ მავთულის გამოყენება კლასიკურ ეპოქაზე უფრო ადრეული ხანის ოქროს ნაკეთობებზე ჩვენთვის დღემდე ცნობილი არ ყოფილა. ხაზი უნდა გავუსვათ საყურეების რგოლების კორპუსთან მირჩილვის ფორმას. რგოლი გაბრტყელებულია და ამ ნაწილითაა კორპუსზე მირჩილული, რაც „სარქველის“ იმიტაციას ქმნის (ტაბ. 11_{6ა-ბ}). ამ დეტალით ილმაზლოს საყურეები წააგავს ყაზბეგის განძის საყურეებს [წითლანაძე ლ. 2004:23, ტაბ. VI].

ჩვენთვის უცნობია ანალოგიური სამკაულები. მათ ზუსტი პარალელები არ ეძებნებათ. საკვლევი

12 ტერმინი „დაკეჭნილი მავთული“ პირველად ქართულ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში შემოიტანეს და დაამკვიდრეს ვანის ექსპედიციის თანამშრომლებმა XX საუკუნის 60-იანი წლებიდან [ჭყონია ა. 1981]. ამ ტერმინს ამჟამად ჩვენც ვიყენებთ. თუმცა, შევნიშნავთ, რომ ტერმინი სრულად ვერ გადმოსცემს მავთულის დამზადების ტექნოლოგიასა და გარეგნულ ფორმას. ტერმინი „დაკეჭნილი“ თავისი მინარსით მავთულზე მეორეული ზემოქმედების ასოციაციას იწვევს, რაც სინამდვილეში ასე არაა. საქმე გვაქვს წინასწარ გაჭედილ თუ ჩამოსხმულ(?) მავთულთან, რომელიც ცრუ ცვარებით შედგენილის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ამგვარი მავთული გამოიყენება სამკაულების მოსაჩარჩოებლად. ისევე, როგორც ამას ადგილი აქვს ფილიგრანის შემთხვევაში.

13 საყურის ზომები: რგოლ-კაუჭიანად საერთო სიგრძე 5,8 სმ, მაქსიმალური დიამეტრი 1,4 სმ, წონა 6,26 გრ. შემადგენლობა: Au – 60,7%, Ag 36%, Cu 3%.

14 საყურის ზომები: რგოლ-კაუჭიანად საერთო სიგრძე 5,4 სმ, მაქსიმალური დიამეტრი 1,4 სმ, წონა 5,8 გრ. შემადგენლობა: Au – 60%, Ag 38%, Cu 1,8%.

საყურეები რამდენადმე ემსგავსება გვიანასურული სამეფოს მეფეთა ყურ-სამკაულებს. არ არის გამორიცხული, რომ ჩვენი საყურეები აღმოსავლური ოქრომჭედლობის გავლენითაა დამზადებული.

ი. გაგომიძე მიიჩნევს, რომ ძვ. წ. VII-VI სს-დან ადრეანტიკური ხანის ოქრომჭედლობამ მემკვიდრეობით მიიღო სამკაულთა ფორმებიც, კერძოდ საყურის ფორმა. სხივებიანი საყურეები პირდაპირი შთამომავალია ჭებურხინჯის, სიმაგრის, ცხინვალისა და სამთავროს სამკუთხასაკიდიანი საყურეებისა [გაგომიძე ი. 1976:30, ტაბ. 39₁₋₂].

განვითარებულ რკინის ხანაში საქართველოში ოქრომჭედლობა გარკვეულ აღმავლობას განიცდის. ოქროსა და ვერცხლის სამკაულებია ნოსირის (ძვ. წ. VII სს.),¹⁵ ჭებურხინჯის (ძვ. წ. VII ს.), ფარცხანაყანევის (ძვ. წ. VII ს-ის ბოლო - VI ს-ის დასაწყისი), ცხინვალის (ძვ. წ. VII-VI სს.), ყაზბეგის (ძვ. წ. VI-V სს.) განძებში [გაგომიძე ი. 1976:18, 20, 22, 25, 26, 28].

ოქროს (ელექტრუმი) სასაფეთქლე საკიდი-ხვია იყო სოფელ სათოვლეში, იმავე ნაბაღრებში მიწის ხვნის დროს აღმოჩენილ განძში. კოლექცია მაშინ ზოგადად ძვ. წ. VIII-VI სს-ით დათარიღდა [ბადრაძევილი მ. 1953:235-236]. აღნიშნული განძი ი. გაგომიძემ ძვ. წ. VII-VI სს-ს მიაკუთვნა, უფრო ზუსტად – VII ს-ს [გაგომიძე ი. 1976:19].

გარდა განძებისა, ოქროსა და ვერცხლის სამკაული ამავე ეპოქის სამარხებსა და ნამოსახლარების კულტურულ ფენებშიც არის აღმოჩენილი. ურბნისის ნაქალაქარის XVI უბანზე გათხრილ #3 სამარხში აღმოჩნდა ოქროს ნივთები: ჭვირული მძივი და საკინძის ნაწილი დაბალი, ნახევარსფერული თავით. ტყვიის ღეროზე გადაკრულია ოქროს თხელი ფურცელი, რომელიც შემკულია ცვარათი გამოყვანილი გეომეტრიული სახეებით. ასევე მდიდრულადაა შემკული საკინძის თავი წრეში მოთავსებული გავარსით შევსებული დისკოთი და მის გარშემო განლაგებული, გავარსითვე შედგენილი, სამკუთხედებით [ჭილაშვილი ლ. 1964:30, ტაბ. XI₃₋₄]. ურბნისის სამარხი ლ. ჭილაშვილმა ძვ. წ. VI-V სს-ით დაათარიღა. თიხის ჭურჭელზე დაყრდნობით ავტორს შესაძლებლად მიაჩნდა კომპლექსის ძვ. წ. VII-VI სს-ით დათარიღება [ჭილაშვილი ლ. 1964:29-30, 32, ნახ. 8-9, ტაბ. XI₂].

ი. გაგომიძე კი ამ სამარხსა და ოქროს ნივთებსაც სამართლიანად უფრო ადრეულად მიიჩნევს და მას ძვ. წ. VII ს-ს აკუთვნებს [გაგომიძე ი. 1976:26-27]. ჩვენ არ გამოვრიცხავთ, რომ სამარხი ძვ. წ. VIII-VII სს-ის ფარგლებშიც კი მოექცეს. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს თიხის ჭურჭელი, რომელიც აშკარად ადრეული ჩანს.

ურბნისის ნაქალაქარის #3 სამარხის საკინძის თითქმის ანალოგიური საკინძი ცნობილია ლორი-ბერდის #52 სამარხიდან, რომელიც დათარიღებულია ძვ. წ. XV ს-ის I ნახევრიდან XII ს-ის ჩათვლით არსებული დროის მონაკვეთით [Золото древней Армении, 2007:392, таб. LII].¹⁶

ფოთის სიახლოვეს, მდ. რიონის მარცხენა ნაპირზე, მდებარე ბორცვ სიმაგრის კულტურულ ფენაში აღმოჩნდა ოქროს სამკუთხა საკიდი. სიმაგრეს, რომელსაც ფაზისის საზოგადოების მდიდარი ფენის საზაფხულო აგარაკად მიიჩნევენ, ძვ. წ. VI ს-ის შუა ხანებიდან V ს-ის შუა ხანებამდე უნდა ეარსება. ამ საკიდის დამზადების ტექნიკა, ორნამენტის ცვარათი გამოყვანა, ცხოველის თავები და მეანდრები მოგვიანებით გაგრძელებას პოულობს ვანის, ნოსირის, თავილონის, ურეკის, გონიოსა და კოლხეთის სხვა ცენტრებიდან ცნობილ ოქრომჭედლობის ნიმუშებში. ფენა ძვ. წ. VI ს-ით თარიღდება [Микеладзе Т., Барамидзе М. 1976:100-101. таб. LII; Микеладзе Т. 1977:21-22. рис. 9].

ოქროს მძივები აღმოჩნდა თრელის #24 ყორღანში. ერთი მათგანი ცილინდრულია და ცვარათია შემკობილი, მეორე კი ჭვირული და სფერული ფორმისაა [ახვლედიანი ნ. 1999:44-45]. ცვარათი ორნამენტირებული ვერცხლის საყურეები მომდინარეობს სამთავროს #206 სამარხიდან. რ. აბრამიშვილმა აღნიშნული სამარხი ძვ. წ. VII ს-ის II ნახევრითა და VI ს-ით დაათარიღა [აბრამიშვილი რ. 1957:131, ტაბ. I₂₂].

ცვარათი შემკული ოქროს რგოლები იყო ურეკის სამაროვნის ძვ. წ. VIII ს-ის II და VII ს-ის I ნახევრით დათარიღებულ #3 სამარხ ორმოში. ცვარათი გაწყობილი ოქროს რგოლი ცნობილია ერგეტის I სამაროვნის #5 სამარხი ორმოდან. სამარხი ძვ. წ. VIII ს-ის II და VII ს-ის I ნახევრით არის დათარიღებული [პაპუაშვილი რ. 2010:38, 40, ტაბ. III₈₀₋₈₂].

15 თარიღები მოგვყავს ი. გაგომიძის ნაშრომიდან [გაგომიძე ი. 1976].

16 ჩვენთვის უცნობია ამ სამარხის სრული კომპლექსი და არ ვიცით, რას ეყრდნობოდნენ ავტორები დათარიღებისას. ურბნისისა და ლორი-ბერდის საკინძები ერთი ოსტატის ნახელავს გავს. ურბნისის სამარხის მაგალითზე საეჭვოდ მიგვაჩნია ლორი-ბერდის აღნიშნული სამარხის ესოდენ ადრეული თარიღი.

სომხეთში კარმირ-ბლურის გათხრებისას, ერთ-ერთ სათავსოში, აღმოჩნდა საყურეები, რომელიც გაწყობილი იყო ფილიგრანითა და გრანულაციით შედგენილი ორნამენტებით. აქვეა აღმოჩენილი სამაჯური და ოქროს ზოდი, რის გამოც გამოთხრელი ოქროს სამკაულებს ადგილობრივ დამზადებულად მიიჩნევდა. ამ სამკაულის დამახასიათებელი ნიშანია აგრეთვე ცვარათი გაწყობილი სამკუთხედების კომბინაციების სიმრავლე. ავტორი ამ ნივთებს ხმელთაშუაზღვისპირულსა და მცირე-აზიულ ტიპს მიაკუთვნებდა და მათ ასაკს ძვ. წ. VIII-VI სს-ით განსაზღვრავდა. ბ. პიოტროვსკის აზრით, ამგვარი ტექნიკით დამზადებული ოქრომჭედლობის ყველაზე ადრეული ნიმუშები (ძვ. წ. VIII-VII სს.) დამახასიათებელია ხმელთაშუაზღვისპირეთის ქვეყნებისათვის. მოგვიანო ხანაში კი ფართოდ ვრცელდება წინა აზიაში, კერძოდ, ასურეთსა და ირანში [Пиотровский Б. 1950:83, рис. 53; 1959:181, таб. XLVI, рис. а, г]

ზემოთ უმთავრესად მოვიყვანეთ ოქრომჭედლობის ის ნიმუშები, რომლებიც ცვარათია გაწყობილი და სტილისტური თვალსაზრისით, გარკვეულწილად, ილმაზლოს საყურეებთან ამჟღავნებს სიახლოვეს. შეისწავლა რა ძვ. წ. VII-VI სს-ის ოქროს ნივთების რამდენიმე ჯგუფი საქართველოს სხვადასხვა რეგიონიდან, ი. გაგოშიძე მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ამ ოქროს ნივთების სახით ჩვენ საქმე გვაქვს ოქრომჭედლობის სავსებით ჩამოყალიბებულ, გამოკვეთილ სკოლასთან, რომელიც აღჭურვილია მხატვრული შემოქმედების ხერხების სრულიად გარკვეული არსენალით, რომელიც უკლებლივ, და მთლიანად გადაეცა მომდევნო, ადრეანტიკური, ხანის ქართულ ოქრომჭედლობას. უმთავრესი ამ არსენალში იყო გავარსი და მისი დაწყობის წესი, ბადეები, სამკუთხედების სისტემები, სვასტიკა და ა. შ. [გაგოშიძე ი. 1976:30].

მეცნიერთა შორის დღემდე მიდის დავა იმის შესახებ, თუ სად ჩაეყარა საფუძველი ოქროს ნივთების გავარსით შემოქმედების ტექნიკას და საიდან დაიწყო მისი გავრცელება. ოთ. ლორთქიფანიძე წერდა, რომ ოქროს ნივთებისა და სამკაულის ცვარათი გამოყვანილი პირამიდებითა და სამკუთხედებით, რომლებითა თუ სხვა გეომეტრიული სახეებით შემოქმედების საწყისებს ძველი აღმოსავლეთის, კერძოდ, ძვ. წ. II ათასწლეულის შუმერის მხატვრულ კულტურაში ეძიებენ, მაგრამ სრულიად ჩამოყალიბებული სახით დაცვარული პირამიდებით დაბოლოებული საყურეები და ცვარათი შედგენილი სამკუთხედებით მორთული ოქროს ნივთები აღმოჩენილია ირანის ქურთისტანში, მარლიკის სამაროვანზე, რომელსაც ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულითა და I ათასწლეულის დასაწყისით (1200-900 წწ.) ათარიღებენ. მარლიკის ძეგლებს უკავშირებენ მახას სამეფოს კულტურას. ჩანს, სწორედ მახას სამეფოს ტერიტორიაზე ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულიდან ყალიბდებოდა ოქროს ნივთებისა და სამკაულის მორთვა დაცვარული პირამიდებით, სამკუთხა თუ სხვა გეომეტრიული სახეებით. ეს ტექნიკა ძვ. წ. VIII და, განსაკუთრებით, VII ს-დან თანდათანობით გავრცელდა მახლობელ აღმოსავლეთში, ხოლო ძვ. წ. VII-VI სს-ში მოდად იქცა მთელ ხმელთაშუაზღვისპირეთსა (კვიპროსი, სამოსი, კონტინენტური საბერძნეთი, მაკედონია, ეტრურია) და შავიზღვისპირეთში [ლორთქიფანიძე ოთ. 1972:20].

ქართული ოქრომჭედლობის ტრადიციები, როგორც ირკვევა, არ ვითარდებოდა დამოუკიდებლად და იზოლირებულად. კავკასიის გარშემო მიმდინარე კულტურული პროცესები აღწევდა საქართველომდე და ხდებოდა მისი თავისებური ათვისება, გადამუშავება და ორგანულად დაკავშირება საუკუნეების მანძილზე შემუშავებულ ადგილობრივ მხატვრულ ფორმებსა და სახეებთან. ამის შემდეგ შეიქმნა ოქრომჭედლობის თავისებური და განუმეორებელი სტილი, რომლის შესანიშნავი ნიმუშებიც მრავლადაა აღმოჩენილი საქართველოში, განსაკუთრებით, ვანის მდიდრულ სამარხებში [ლორთქიფანიძე ოთ. 1972:20-21].

თრიალეთის შუა ბრინჯაოს ხანის ოქრომჭედლობის ბრწყინვალე ნიმუშებს შორის ჩვენ ვხვდებით გრანულაციის ტექნიკის გამოყენებით შემოქმედებულ სამკაულებს, რაზეც საგანგებო ყურადღება გაამახვილეს ჯერ ბ. კუფტინმა, მოგვიანებით – ე. გოგაძემ. ბ. კუფტინი VIII, XVII და XXXVI ყორდანებში აღმოჩენილ, გავარსით შემოქმედებულ მოზრდილ მძივებსა და ოქროსთავებიან საკინძებს აღარებდა ვაფიოს ერთ-ერთი მხატვრი სამარხიდან მომდინარე მძივს, რომელიც ძვ. წ. XV ს-ით არის დათარიღებული [Куптин Б. 1941:92-93. таб. XCIV-XCVII]. ბ. კუფტინი მიიჩნევდა, რომ ოქრომჭედლობაში გრანულაციის ტექნიკა ეტრურიასა და საქართველოშიც მცირე აზიიდან გავრცელდა [Куптин Б. 1949:171].

ე. გოგაძის მიერ თრიალეთის ყორდანების ქრონოლოგიის დაზუსტების შემდეგ, ბ. კუფტინის მიერ გვიანდელად მიჩნეული ყორდანების III ჯგუფი შუა ბრინჯაოს ხანის ყველაზე ადრეულ, I ჯგუ-

ფად გადათარილდა. ამის გამო ვაფიოს მძივი, ცხადია, მაგალითად ველარ გამოდგებოდა, ვინაიდან მიკენური გავარსის საწყისი თარიღი დამოწმებული აღმოჩნდა თრიალეთის (I და II ჯგუფი) გავარსიანი ნაკეთობების ქვედა თარიღს. თრიალეთის შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანებში აღმოჩენილია ოქროს ნივთები, რომლებიც ოქრომჭედლობის ბრწყინვალე ნიმუშებია. ამ ნივთების დამზადებისას გამოყენებულია გრანულაციის ტექნიკა. ჩვენი აზრით, ამგვარი მეთოდის გამოყენება ქართული ოქრომჭედლობის ისტორიაში ჯერჯერობით პირველი შემთხვევაა. საუბარია VIII, XVII, XXXVI ყორღანების ოქროს ნიმუშებზე: მძივებსა და ოქროსთავეებიან ვერცხლის საკინძებზე. აღნიშნული ნივთების შემკობაში ცვარა გამოყენებულია თვლების მოჩარჩოებაში, ხოლო ერთ-ერთი საკინძის თავი შემკულია ცვარათი გამოყვანილი სამკუთხედებით [გოგაძე გ. 1972:ტაბ. 20⁵, 6, 24⁷, 28⁸].

თრიალეთის კულტურის ოქრომჭედლობაში გამოყენებული გრანულაციით შემკობის ხერხები შეიძლება ჩაითვალოს რკინისა და ადრეანტიკური ხანის ოქრომჭედლობაში გაბატონებული ტექნიკის – გავარსით შემკობის წინამორბედად. ე. გოგაძე დაწვრილებით მიმოიხილავდა დიდძალ ლიტერატურას ეგეოსური, წინააზიური, მესოპოტამიური და ეგვიპტური ოქრომჭედლობის შესახებ და იმ აზრამდე მივიდა, რომ თრიალეთური გავარსისათვის უადრეს თარიღად ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისის მიღება დასაშვებია. გრანულაციის ტექნიკის გამოყენება საკმაოდ ადრე იწყება მესოპოტამიაში, ტროაში და კრეტაზე [გოგაძე გ. 1972:71-72, ტაბ. XXIV²].

ნ. ჯაფარიძემ დეტალურად შეისწავლა თრიალეთის „ბრწყინვალე ყორღანების“ კულტურის ოქროს ნაწარმი და მოგვცა მისი დაწვრილებითი ანალიზი როგორც დამზადების ტექნიკური, ასევე მხატვრულ-სტილისტური თვალსაზრისით. ნ. ჯაფარიძე ხაზს უსვამს თრიალეთის ოქრომჭედლობის ნიმუშების შემკობისას ფილიგრანისა და გრანულაციის ხშირი გამოყენების ტრადიციას. ავტორი აღნიშნავს, რომ ოქროს ნაკეთობების დამზადების ტექნიკური და მხატვრულ-სტილისტური დონე ამაყრად მეტყველებს იმაზე, რომ ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისში თრიალეთში არსებობდა ოქრომჭედლობის განვითარებული და თვითმყოფადი კერა, რამაც შემდგომ ბევრად განსაზღვრა ძველი ქართული საიუველირო ტრადიციების განვითარების გზები [Джапаридзе Н. О. 1988:49-52, 77].

ი. გაგომიძის აზრით, საქართველოში ოქროს ნივთების გავარსით შემკობის ტექნიკა ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრისათვის ადგილობრივი ოქრომჭედლობის სისხლხორცეული ნაწილი გამხდარა და მისთვის მიუცია მეტისმეტად თავისებური სახე, რასაც იგი ინარჩუნებდა თვით აქემენიანთა ექსპანსიის ხანაშიც [გაგომიძე ი. 1976:30].

მეზობელ სომხეთშიც შუა ბრინჯაოს ხანის ოქრომჭედლობის ნიმუშებისთვის დამახასიათებელია ფილიგრანითა და გავარსით შემკობის ტექნიკა. მომდევნო ეტაპზე, გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპიდან, აქ ტიხრული ფილიგრანული ტექნიკით შესრულებული ნაკეთობები ვრცელდება [Золото древней Армении, 2007:322].

გრანულაციის ტექნიკა ძველთაგანვე ცნობილი ყოფილა ასურეთსა და ელამში, მაგრამ არასოდეს გამხდარა პოპულარული აქემენიანთა ირანში. გავარსის ხმარება უცხო არ იყო მიდიელთათვისაც. ქართული ოქრომჭედლობის ნაწარმი გავარსის უხვი და უპირატესი გამოყენებით განსხვავდება როგორც საკუთრივ სპარსულ-აქემენიდური ოქრომჭედლობისგან, ისე ბერძნული ნაწარმისგან, რომლის სინატიფე, ძირითადად, ფილიგრანის ანუ გრეხილურის ვირტუოზული ფლობითაა მიღწეული [გაგომიძე ი. 1976:11-12].

სამკაულის გრანულაციით გაწყობა დამახასიათებელი იყო მცირეაზიური და ხმელთაშუაზღვისპირული ოქრომჭედლობისათვის და არა სკვითური საიუველირო ნაწარმისათვის [Капошина С. 1956:181. рис. 21¹]. ჩვენი საყურეების რაიმე ნიშნით სკვითურ სამყაროსთან დაკავშირება შეუძლებლად მიგვაჩნია.

ბ. კუფტინი ეხებოდა რა შუა ბრინჯაოს ხანის შემდგომი ეპოქების (გვიანბრინჯაო-რკინის ხანა) საიუველირო საქმიანობას წერდა, რომ ამ ეპოქებში არა თუ სამარხებში, არამედ განძებშიც კი აღარ გვხვდება ოქროსა და ვერცხლის ნაკეთობები. მხოლოდ რკინის ფართო ათვისების ხანაში იწყება საქართველოში ოქრომჭედლობის აღორძინება. ბ. კუფტინი ზოგადად მიმოიხილავდა ყაზბეგის, ნოსირის, ახალგორისა და ფარცხანაყანების განძებში არსებულ ოქროს ცალკეულ ნაკეთობებს. ოქრომჭედლობის ამ ბრწყინვალე ნიმუშებზე დაყრდნობით იგი ასკვნიდა, რომ საქართველოში აქემენიდურ ძეგლებამდე უკვე არსებობდა სამკაულის ადგილობრივი ფორმები. მკვლევარს ეჭვიც კი არ შეპარვია თრიალეთის ყორღანული კულტურის ოქრომჭედლობის ბრწყინვალე ნიმუშების შემ-

ქმნელი საიუველირო სკოლისა და აღნიშნულ განძებში არსებული ნივთების ოსტატთა მემკვიდრეობითობაზე. ეს კი იმაზე მიუთითებს, რომ ბრინჯაოდან რკინის ხანაზე გარდამავალ ხანაშიც ძვირფასი ლითონების დამუშავების ტრადიციები არ ჩამკვდარა [Куптин Б. 1941:132-135]. ამის უტყუარი დასტურია ილმაზლოს #7 სამარხში აღმოჩენილი ოქროს სამკაულიც.

მიცვალეზულს ორივე ხელის თითებზე წყვილ-წყვილად ეკეთა ელექტრუმის სპირალურ ფარაკიანი ბეჭდები (ტაბ. 11₇₋₈).¹⁷ ოთხივე ბეჭედი დამზადებულია ჭედვით, ბრტყელგანიკვეთიანი მავთულისგან, რომლებიც ბოლოებისკენ გაწვრილებულია და მრგვალგანიკვეთიანი ღეროებია. ბეჭდები არაწესიერი ბოლოგახსნილი რგოლებია. მათი ბოლოები ერთიმეორის საპირისპიროდ სპირალურ „ფარაკებს“ ქმნიან (ტაბ. 11₇₋₈).

საქართველოში მსგავსი ტიპის ბეჭდების აღმოჩენის მეორე შემთხვევასთან გვაქვს საქმე. პირველად ამგვარი ბეჭდები აღმოჩნდა ვანის ნაქალაქარზე, კოლხი წარჩინებული ქალის #11 სამარხში, რომელიც დროით ილმაზლოს სამარხეულ კომპლექსზე ბევრად გვიანდელია. აქაც ოთხი ბეჭედი ეკეთა მიცვალეზულს. ვანის ბეჭდები ზოგიერთი ნიშნით განსხვავებულია. ბეჭდების რკალი წრიულია, მრგვალგანიკვეთიანი. მისი ბოლოები გაყოფილია ორად და ორ-ორ სპირალადაა ჩახვეული. ამდენად, ფარაკი ოთხი სპირალისგან შედგება. ვანის #11 სამარხი ძვ. წ. V ს-ით თარიღდება [ჭყონია ა. 1981:47-49. ტაბ. 29-58].

ღრმახევისთავის #111 სამარხში დაკრძალულ მიცვალეზულს ჰქონია ბრინჯაოს ბეჭედი, რომლის ორივე ბოლო დასრულებული იყო სპირალურად დახვეული ბოლოებით. სამარხეული კომპლექსი ძვ. წ. VII ს-ის დასასრულსა და VI ს-ს განეკუთვნება [აბრამიშვილი რ., გიგუაშვილი ნ., კახიანი კ. 1980:21, 182-183. ნახ. 181, სურ. 481; ტაბ. XXIX, სურ. 481]. ღრმახევისთავის ბეჭედს ჩვენს ბეჭდებთან მხოლოდ სპირალური მოტივი აერთიანებს.

ილმაზლოს ბეჭდების ანალოგიური ოქროს ბეჭედი ნაპოვნია სომხეთში, ლორი-ბერდის ძვ. წ. VII ს-ით დათარიღებულ #56-II სამარხში. დამზადებულია ბრტყელი ფირფიტისგან, რომელთა წვერები დახვეულია საპირისპირო მიმართულებით და შექმნილია ორი ერთმანეთზე მიბჯენილი სპირალი. ბეჭედი მიჩნეულია სკვითურ-სარმატული კულტურის გავლენის შედეგად შექმნილ ნიმუშად [Золото древней Армении, 2007:147. таб. LXXXVI].

სპირალური ორნამენტი უძველესი დროიდანვე მსოფლიოს თითქმის ყველა არქეოლოგიური კულტურისათვის არის დამახასიათებელი. სპირალური მოტივი სამხრეთ კავკასიაში აღრებრინჯაოს ხანიდან ჩნდება, კერძოდ კი, მტკვარ-არაქსის კულტურაში. მას ვხვდებით მარტყოფისა და ბედენის თიხის ჭურჭლის ნაწარმის დეკორში. სპირალები გვხვდება როგორც თიხის ჭურჭლის დეკორის, ასევე ლითონის სამკაულების სახით [დამბაშიძე ირ., მინდიაშვილი გ. და სხვ. 2010:ტაბ. 016; ტაბ. 020].

სპირალური მოტივი უხვად გამოიყენება თრიალეთის ოქრომჭედლობაში. სპირალი ერთ-ერთ ძირითად ორნამენტულ მოტივადაა მიჩნეული. თრიალეთური ტიპის სპირალები გვხვდება ურის ოქროს სამკაულებზე, ტროასა და კრეტაზე. ე. გოგაძე არ გამორიცხავდა სპირალური ორნამენტის ეგეოსური სამყაროდან წარმომავლობას. თუმცა, იქვე შენიშნავდა, რომ სპირალურ ორნამენტს საწყისი მტკვარ-არაქსულ კულტურაში ეძებნება და მაგალითად საჩხერული ბრინჯაოს სატევარი მოჰყავდა [გოგაძე გ. 1972:73-74].

სომხეთში აღმოჩენილი ოქრომჭედლობის ზოგიერთი ნაკეთობა გაწყობილია ოქროს მავთულისგან დახვეული წყვილი ან ოთხმაგი სპირალებით. მაგალითად, ყარა-შამბას ყორღანის ოქროს საკიდი შემკულია წყვილი ვოლუტებით. ლჭაშენის #2 ყორღანში აღმოჩენილი ყელსაბამის ოქროს მილაკისებრი მძივ-საკიდების ბოლოებში დამაგრებულია მავთულით შექმნილი წყვილ-წყვილი სპირალი [Золото древней Армении, 2007:390, 392. таб. VII, XXXVI].

ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულსა და I ათასწლეულის დასაწყისში სამხრეთ კავკასიასა და, კერძოდ თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე სპირალურფარაკიანი ბეჭდების, ასევე სპირალურბოლოებიანი სამაჯურებისა და სპირალური დაბოლოებით სასაფეთქლე საკიდების გამოჩენა

17 ბეჭდების ზომები: 1. რგოლის დიამეტრი 2-2,2 სმ, წონა – 2,54 გრ. შემადგენლობა: Au – 49,7%, Ag – 48%, Cu – 2,2%. 2. რგოლის დიამეტრი 1,8-2 სმ, წონა – 2,05 გრ. შემადგენლობა: Au – 48,2%, Ag – 49,2%, Cu – 2,4%. 3. რგოლის დიამეტრი 1,8-2,1 სმ, წონა – 2,96 გრ. შემადგენლობა: Au – 45,3%, Ag – 51,7%, Cu – 2,9%. 4. რგოლის დიამეტრი 1,7-2 სმ, წონა – 1,97 გრ. შემადგენლობა: Au – 48,9%, Ag – 48,4%, Cu – 2,6%.

ამ რეგიონის გარე სამყაროსთან ურთიერთობის შედეგი უნდა ყოფილიყო და არა ძველი სპირალური მოტივების ტრადიციების გაგრძელება.

სპირალურფარაკიანი ბრინჯაოს ბეჭდები ფართოდაა გავრცელებული ჩრდილოეთ კავკასიაში ყობანური და სკვითური კულტურის ძეგლებზე. ამგვარი ბეჭდები მოზდოკის ძვ. წ. VII-VI სს-ის #1 სამარხშია აღმოჩენილი [Пиотровский Б., Иессен А. 1940:49. таб. IV]. პიატიგორსკის „დიდი ყორღანის“ ძვ. წ. VII-VI სს-ის ერთ-ერთ სამარხში ნაპოვნია ბრინჯაოს ბრტყელგანიკვეთიანი, ბოლოებზე ოვალური ბეჭედი [Самоковасова Д. 1887:57. таб. II, рис. 3]. ბრინჯაოს ერთ ან ორ რკალნახევრიანი ბეჭდები, დაბოლოებული წყვილი სპირალური ფარაკებით, მომდინარეობს ყობანის სამაროვნიდან [МАК. 1900:таб. LXIV₉]. ამავე ძეგლიდანაა ოთხი სპირალურფარაკიანი ბეჭედიც [МАК. 1900:таб. LXIV₁₀].

ბრინჯაოს ვოლუტებიანი ბეჭედი მომდინარეობს ჩეჩნეთ-ინგუშეთიდან ახინჩუ-ბარზოის სამაროვნიდან ძვ. წ. IX-VII სს-ის #1 (4) სამარხიდან [Виноградов В., Дударев С. 1979:164-170. рис. 2₂]. ბრინჯაოს ბეჭედი ბრტყელი რგოლითა და სპირალური ბოლოებით აღმოჩენილია ნესტეროვოს სამაროვნის #31, 35 სამარხებში. მსგავსი ბეჭედი მომდინარეობს ლუგოვოეს სამაროვნიდანაც. სამაროვნები ე. კრუპნოვის მიერ ძვ. წ. VI-IV სს-ით არის დათარიღებული [Крупинов Е. 1960:285, 289, 296. рис. 48₂₆, 50₉].

ყობანური კულტურის ე. წ. აღმოსავლური ვარიანტის არეალში გავრცელებულ სპირალურფარაკიან ბეჭდებში გამოყოფილია სამი ვარიანტი: I ვარიანტის ბეჭდები დამზადებულია მრგვალგანიკვეთიანი ბრინჯაოს მავთულისაგან და ერთი ან ერთნახევრიანი ხვებია, რომელთა ბოლოებიც მთავრდება სხვადასხვა მხარეს სპირალურად დახვეული ორი ფარაკისაგან. ბეჭდები აღმოჩენილია სერჟენ-იურტის სამაროვნის #53 სამარხში. ოთხი ასეთი ბეჭედი მომდინარეობს ურუს-მარტანის სამაროვნის I ყორღანიდან. ძეგლები ძვ. წ. X-VIII სს-ით არის დათარიღებული [Козенкова В. 1982:39, таб. XXIV₁₃]. II ვარიანტის ბეჭდები ანალოგიურია პირველისა, ოღონდ ბრინჯაოს მავთული ბრტყელგანიკვეთიანი ლენტია. მსგავსი ბეჭდები ვ. კოზენკოვას აზრით, გავრცელებული იყო იმავე ძეგლებზე, სადაც ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის განმავლობაში I ვარიანტის ბეჭდები გვხვდება. ამგვარ ბეჭდებში ყველაზე ადრეულად მიჩნეულია სერჟენ-იურტის კულტურული ფენიდან მომდინარე ბეჭედი, რომლის თარიღი მერყეობს ძვ. წ. X-VII სს-ს შორის. დანარჩენები აღმოჩენილია სკვითური ხანის სამარხებში – ნესტეროვოს #31, 35; ლუგოვოეს #30, 32, 91, 103, 111, 122, 140, 151; კესკემისა და ფსედახეს #11 სამარხები [Козенкова В. 1982:39. таб. XXIV₁₄]. III ვარიანტის ბეჭდები დამზადებულია მრგვალგანიკვეთიანი ბრინჯაოს მავთულისგან. ბეჭდების ორივე ბოლო დასრულებულია წყვილ-წყვილი ფარაკით ანუ გააჩნიათ ოთხი ფარაკი. ამგვარი ბეჭდები იშვიათობაა. ერთ-ერთი აღმოჩენილია ალეროევსკის სამაროვნის #30 სამარხის კომპლექსში [Козенкова В. 1982:39. таб. XXIV₁₅]. მსგავსი ბეჭდები ცნობილია ყობანური კულტურის ცენტრალური ვარიანტის ძეგლებიდან – ყობანისა და მოზდოკის სამაროვნებიდან [Козенкова В. 1982:39-40].

ბრინჯაოსა და ვერცხლის სპირალურფარაკიანი ბეჭდები გვხვდება უკრაინაშიც გვიანსკვითური ხანის ძეგლებზე (კიროვის ნაქალაქარი; ხოლოდნოი იარის #20 ყორღანის სამარხი; აღმოსავლეთ ბელესკოის ნაქალაქარის #13 ორმო). ძეგლები ძვ. წ. IV-III სს-ით თარიღდება [Петренко В.1978:таб. 51, рис. 23, 24, 25].

ევროპის ცენტრალურსა და აღმოსავლეთ ნაწილში შუა ბრინჯაოს ხანიდან ფართოდ ვრცელდება სპირალურბოლოებიანი ბრინჯაოს სამაჯურები, ბეჭდები და ფიბულები. სპირალური ბეჭდები აღმოსავლეთ კარპატისპირეთის ქვეყნებში გამოჩენას იწყებს დაახლოებით ძვ. წ. 1500-1400 წლებში და არსებობას განაგრძობს მომდევნო ხანაშიც [Hänsel B. 1968:Beilage #5]. ისინი გავრცელებულია აგრეთვე დასავლეთ კარპატისპირეთში, დუნაისპირეთში, შუა უნგრეთში, დასავლეთ სლოვაკეთში, ოღონდ აქ ჩვენთვის საინტერესო სამკაული შუა ბრინჯაოს ხანის III საფეხურზე არ ჩანს [Hänsel B. 1968:Beilage #4]. ბეჭდები აღმოჩენილია სამხრეთ სლოვენიასა და ბანამდში (უნგრეთი). თუმცა, ისინი აქ მხოლოდ შუა ბრინჯაოს I და გვიანბრინჯაოს ხანების I საფეხურებზე გვხვდება [Hänsel B. 1968:Beilage #6].

სპირალებით დაბოლოებული ბრინჯაოს ბეჭდები ცნობილია საბერძნეთის მაკედონიიდან – ვერჯინას ძვ. წ. X-VIII სს-ის სამარხებიდან [Radt W. 1974:144. taf. 39₇₋₁₂]. ამ ტიპის სამკაულს ვხვდებით როგორც ქალების, ასევე კაცების სამარხებში. ბეჭდები, ძირითადად, თითზეა წამოცმული. ცალკეულ შემთხვევებში თავის არეშიც გვხვდება, რის გამოც მიჩნეულია, რომ ზოგჯერ მათ თმის

შესაყრავადაც იყენებდნენ. ევროპაში ამგვარი ბეჭდები გვხვდება ყორღანული კულტურის გავრცელების მთელ არეალზე: დასავლეთიდან – ელზასიდან დაწყებული აღმოსავლეთით – უნგრეთითა და სლოვაკეთით დამთავრებული. ვ. რადტი მიიჩნევს, რომ საბერძნეთში სპირალურფარაკიანი ბეჭდები შუა ევროპიდან უნდა მოხვედრილიყო, ანდა ისინი მიბადვით უნდა დაემზადებინათ ადგილზე [Radt W.1974:128].

როგორც უკვე აღინიშნა, საქართველოს ტერიტორიაზე სპირალურფარაკიან ბეჭდებთან ერთად უნდა გამოჩენილიყო რეგიონისათვის ასევე ნაკლებად დამახასიათებელი ისეთი სამაჯურები და სასაფეთქლე ხვები, რომლებიც სპირალებით არის დაბოლოებული. ბრილში აღმოჩენილია ასეთი სამაჯურები, რომელთა უახლოეს პარალელებს ყობანურ კულტურაში გავრცელებულ სამაჯურებთან ხედავდნენ [გობეჯიშვილი გ. 1952:99. ტაბ. XLI]. პალურის (წალენჯიხის მუნიციპალიტეტი) სამაროვნის ბრინჯაოს სამაჯურებში გამოიყოფა ბრტყელფირფიტოვანი ნიმუშები, რომელთაც თავები სპირალურად აქვთ ჩახვეული. ამ ნივთების შემცველ კომპლექსებს ბრილის, მერხეულისა და ყულანურხვის ძეგლების საფუძველზე ძვ. წ. VI-V სს-ით ათარიღებენ [ოქროპირიძე ნ., ბარამიძე მ. 1974:111-112]. მსგავსი სამაჯური აღმოჩენილია ყულანურხვას სამაროვანზე. მ. თრაფში ამ სამაჯურს ყობანური კულტურისათვის დამახასიათებელ სამკაულად მიიჩნევდა. ყულანურხვის სამაროვნის სამარხები მ. თრაფშის მიერ ორ ქრონოლოგიურ ჯგუფად არის დაყოფილი. პირველი ჯგუფი, სადაც კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი ნივთებია აღმოჩენილი, დათარიღებულია ძვ. წ. VIII ს-ის II ნახევრითა და VII ს-ის I ნახევრით, მეორე ჯგუფი – სკვითურინვენტარიანი კომპლექსები – ძვ. წ. VII ს-ის II ნახევრითა და VI ს-ის I ნახევრით. ასეთივე სამაჯური მომდინარეობს გუდაუთის შემოგარენიდან [Трапш М. 1962:64-65, 78. таб. XXXI₁].

ბრინჯაოს სამაჯური სპირალური ბოლოებით აღმოჩენილია ერგეტის II სამაროვნის #4 სამარხში, რომელიც დათარიღებულია ძვ. წ. VIII ს-ის II და VII ს-ის I ნახევრით. სპირალებით დასრულებული ოქროს სასაფეთქლე ხვია ცნობილია დღვადის სამაროვნის ძვ. წ. VII ს-ის #2 სამარხიდან [პაპუაშვილი რ. 2010:33-34, 38, 42. ტაბ. III₇₆, IV₅₀]. წეროვნის სამაროვანზე (II) #45, 46 სამარხებში აღმოჩნდა ბრინჯაოს მსგავსი სამაჯურები [სადრაძე ვ. 1989:106, სურ. 726-727]. თლიას სამაროვნის იმ სამარხებში, რომელთაც ბ. ტეხოვი ძვ. წ. XII-X სს-ით ათარიღებდა, დიდი რაოდენობით გვხვდება სპირალური ხვებით შემკული სამაჯურები. სამკაულები ძირითადად ბრინჯაოსგანაა დამზადებული. გვხვდება ოქროსა და ვერცხლისგან დამზადებული ხვებიც [Техов Б. 1980].

სამაჯურების ეს ტიპი ჩნდება განძებშიც. ოჯოლის ძვ. წ. IX-VIII სს-ის განძში სპირალურთავებიანი ბრინჯაოს სამაჯურია [ქორიძე დ. 1965:120. ტაბ. XXIV₁]. ასეთივე სამაჯურია ოყურეშის ძვ. წ. X-VIII სს-ის განძში [ქორიძე დ. 1965:34]. დ. ქორიძის აზრით, ბოლოებდახვეული სამაჯურები ძვ. წ. I ათასწლეულის საწყისი პერიოდის კომპლექსებში გვხვდება როგორც მთიან კოლხეთში, ისე შიდა ქართლის ჩრდილოეთ ზოლში და ისინი მოგვიანო ხანაშიც განაგრძობენ არსებობას [ქორიძე დ. 1965:117].

ამგვარი სამაჯურები დამახასიათებელია ყობანური კულტურის გავრცელების მთელი არეალისათვის (ყობანი, თლია, ზაიუკოვო, კამენომოსტსკოე, ბერეზოვკა). მსგავსი სამაჯურები უმნიშვნელო ცვლილებებით ძვ. II-I ათასწლეულის მიჯნიდან ძვ. წ. VII ს-მდე არსებობდა [Козенкова В. 1982:47. таб. XXVII₁₀₋₁₁]. ბრინჯაოს საკიდები, რომლებსაც ბოლოები სპირალურად აქვს დახვეული, გვხვდება ყობანური კულტურის აღმოსავლური ვარიანტის ძეგლებზე, რომელთა თარიღი ძვ. წ. X-VIII ან X-VII სს-ს მოიცავს. მსგავსი ნივთები გვხვდება ძვ. წ. VII-VI სს-ით დათარიღებულ სერჟენ-იურტისა და ბამუტის სამარხებშიც [Козенкова В. 1982:37-38. таб. XXIII_{28,34-35}]. ბრინჯაოს ბრტყელგანივკვეთიანი სამაჯურები, რომელთაც ბოლოები გაწვრილებული აქვს მრგვალგანივკვეთიან მავთულად და მერე სპირალურადაა დახვეული, ნაპოვნია სერჟენ-იურტის ნამოსახლარის #5 სათავსოს განძში, აგრეთვე შაროის სამაროვნის სამარხებში [Козенкова В. 1982:47. таб. XXVII_{10,12}]. ყობანის სამაროვნიდან ცნობილია ბრინჯაოს სამაჯურები სპირალური ხვებით [МАК. 1900:58-59. рис. 54-55, таб. XXX₄₋₅]. ჩრდილოეთ კავკასიაში ასევე ფართოდაა გავრცელებული სპირალებით გაწყობილი ბრინჯაოს სასაფეთქლე ხვები [МАК. 1900:таб. XXIII₈, LXXXIX_{17-19,21}].

დასავლეთ ევროპაში, ლუჟეცკის კულტურის III პერიოდის ძეგლებზე, ცნობილია სპირალურად დახვეულბოლოებიანი სამაჯურები, დათარიღებული ძვ. წ. XIII ს-ის II ნახევრითა და ძვ. წ. VIII ს-ით [Монгайт А. 1974:64, 69. рис. 4, 16]. მსგავსი სამკაული უცხო არაა აგრეთვე დასავლეთ ევროპის ყორღანულ სამარხთა კულტურისათვის [Монгайт А. 1974:60. рис. 21]. ალტენ-ესენის მუზეუმში დაცულია

ბრინჯაოს სამაჯური, ბოლოებზე ორ-ორი სპირალით შემკული. სამაჯური მუზეუმში ლურისტანიდან ან ანატოლიიდან მოხვედრილად მიაჩნიათ. იდენტური სამაჯური დაცული ყოფილა ფრანგურტის მუზეუმში. მსგავსი ფორმის სამაჯურები ცნობილია შუა ევროპაშიც [Hopp D., Schaaf H., Volcker-lanssen W. 1992:22. Taf. 8. Fig. 3].

სპირალურბოლოებიანი ბრინჯაოს სამაჯურები და ბეჭდები ვ. კოზენკოვას აზრით, რომელსაც ჩვენც ვიზიარებთ, შუა ევროპიდან ჩრდილოეთ კავკასიაში ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლო მეოთხედში ვრცელდება. იქ ადგილობრივ ფორმებთან შერწყმის ნიადაგზე ყალიბდება სინკრეტული ფორმები [Kozenkova B. 1996:127-129. рис. 50]. ეს პროცესი ჩრდილოეთ კავკასიაში, როგორც ჩანს, მიმდინარეობს შუა და აღმოსავლეთ ევროპიდან წამოსული ეთნო-კულტურული იმპულსების ხარჯზე, რასაც ვერ ვიტყვით სამხრეთთან მიმართებით, რადგანაც კავკასიონის მთავარ ქედს აქეთ ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსა და I ათასწლეულის დასაწყისში „ევროპული ელემენტი“ საქართველოს არქეოლოგიაში თითქოს არ ჩანს.

ამრიგად, აღმოსავლეთსა და ცენტრალური ევროპის ქვეყნებში ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში ჩნდება ბრინჯაოსაგან დამზადებული სამაჯური (ბეჭდები, სამაჯურები, სასაფეთქლე ხვიები), რომლის დამახასიათებელი ნიშანიც ბოლოების სპირალებით შემოებაა, რაშიც, ცხადია, უნდა ასახულიყო მისი შემქმნელი საზოგადოების მრწამსი და მსოფლმხედველობა. სპირალური მოტივები არქეოლოგიურ და ეთნო კულტურებში ძირითადად ასტრალურ ღვთაებათა სიმბოლოებად მოიხსენიება. უპირატესად მზის ღვთაების ინკარნაციად გვევლინება.

მოგვიანებით, ევროპიდან მომდინარე კულტურულ-ისტორიული პროცესების შედეგად, კულტურის ეს ელემენტები (ვგულისხმობთ სპირალებით გაწყობილ ბრინჯაოს სამაჯურებს) ვრცელდება ჩრდილოეთ კავკასიაში, საიდანაც ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ მეოთხედში კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთით, საქართველოს ტერიტორიაზე, მაღალმთიანსა და მთისწინა ზოლშიც უნდა გავრცელებულიყო. იშვიათად, მაგრამ მათ მაინც ვხვდებით ბარშიც (წეროვანი). საქართველოში აღნიშნული ტიპის ნივთები, ძირითადად, ვრცელდება სამხრეთ და ჩრდილოეთ კავკასიის კულტურათა საკონტაქტო ზონაში და, როგორც ჩანს, ისინი აქ მოხვდა გაცვლა-ვაჭრობის გზით. არ გამოვირიცხავთ მსგავსი ნივთების ადგილზე დამზადებასაც. საქართველოსა და სომხეთში რკინის ხანის სამარხებში აღმოჩენილი ოქროს სპირალურფარაკიანი ბეჭდების გამოჩენაც აღნიშნული პროცესების გამოძახილი უნდა იყოს.

არ გამოირიცხება სპირალურბოლოებიანი ნივთების ევროპიდან საზღვაო გზით გავრცელებაც. ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ძვ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანებიდან საქართველო ეგეოსურ სამყაროსა და ევროპულ ქვეყნებს შავი ზღვის მეშვეობით უკავშირდებოდა [გამყრელიძე გ. 2005:181, სურ. 7]. ვარაუდობენ ამ გზის უფრო ადრეულ ხანაში არსებობასაც. ნ. სულავა საკმაოდ დამაჯერებლად ასაბუთებს საქართველოში ძვ. წ. VIII-VII სს-ის ბრინჯაოს იმპორტული ფიბულების შავი ზღვის მეშვეობით გავრცელების შესაძლებლობას [სულავა ნ. 2011:210-211].

ოქროს ნივთების სპექტრული კვლევის შედეგები. ილმაზლოს #7 სამარხის სამაჯურის ქიმიური შემადგენლობა გამოკვლეულ იქნა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ლაბორატორიაში. გაირკვა, რომ სამაჯურების დასამზადებლად გამოყენებულია სამკომპონენტიაანი ოქროს შენადნობი Au-Ag-Cu. საყურეები დამზადებულია უფრო მაღალი ოქროს შემცველობის შენადნობისაგან, ვიდრე ბეჭდები. ამ ეტაპზე რთულია დაზუსტებით ითქვას, დამზადებულია თუ არა წყვილი საყურე და ოთხი ბეჭედი ერთი ნედლეულისაგან და არის თუ არა ეს ნედლეული ბუნებრივი ოქროს შენადნობი. მაგრამ თუ დავყრდნობით სხვადასხვა მეცნიერის მოსაზრებას [Iessen A.1948:5-34; Petrovskaya N. 1973:347], თვითნაბადი ოქრო ხშირად შეიცავს ვერცხლს 50 %-მდე, სხვა ელემენტებს – 0,5 %-ზე ნაკლებს, ხოლო სპილენძი, შესაძლოა, 10%-მდეც კი ვარიირდეს. ილმაზლოს სამაჯურის შედგენილობა ძალზე ახლოს დგას ლითონის Au-Ag თვითნაბად შენადნობთან. ამიტომ, სრულიად დასაშვებად მიგვაჩნია ვივარაუდოთ, რომ სამაჯურების დასამზადებლად გამოყენებული იყო სწორედ თვითნაბადი Au-Ag შენადნობი – ელექტრუმი [გოგოჭური გ., კალანდაძე ნ. 2013: 43-45].

თარიღი. #7 სამარხის ინვენტარი არ იძლევა კომპლექსის აბსოლუტური დათარიღების საშუალებას. სამარხი ნაგებობა, მიუხედავად მცირე მასშტაბისა, გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს თრელის #16 და #24 ყორღანული სამარხების კონსტრუქციებთან. ვგულისხმობთ თრელის სამარხებში

ხის ჯარგვალისა და კამერის კედლებზე ხის წნულების ანაბეჭდების არსებობას. ეს გვაფიქრებინებს, რომ ილმაზლოსა და თრელის სამარხთა მშენებლებს ხით ხურობის გარკვეული გამოცდილება და ტრადიცია უნდა ჰქონოდათ. ანალოგიური ტექნიკითაა ნაშენი მინგეჩაურის ყორღანებიც, რომლებიც ასაკით თრელისა და ილმაზლოს სამარხების თითქმის თანადროული ჩანს. მინგეჩაურის ყორღანების ზოგადი თარიღი ექცევა ძვ. წ. XI-IX სს-ის ფარგლებში, რაც საკმაოდ ადრეულ თარიღად გვეჩვენება [Асланов А., Ваидов Р. и др. 1959:121].

ილმაზლოს სამარხის თიხის ჭურჭლის ფორმები ძვ. წ. XV ს-დან VI ს-ის ჩათვლით არსებობს. მსგავსი ჭურჭელი მისი არსებობის ბოლო პერიოდში – რკინის ფართო ათვისების ხანისათვის, ოდნავ შესამჩნევ ბიკონუსურ იერს იღებს. ამ დროიდანვე იწყება ჭურჭლის მთელი ზედაპირის ნაპრიალები ზოლებით დაფარვა. ყურებზე დამატებით უჩნდებათ ლილვაკისებრი დანაძერწები. ილმაზლოს სამარხის ასაკის დასადგენად მნიშვნელოვანია ის ფაქტიც, რომ თრელის #16 ყორღანის ზოგიერთი ჭურჭელი, კერძოდ რამდენიმე ღერგი თუ ქილა, ჩვენს ჭურჭელს ემსგავსება.

#7 სამარხის დათარიღებისას აქცენტს ვაკეთებთ თრელის ყორღანების ასაკზე. თრელის სამაროვნის მდიდრული სამარხები, როგორც რ. აბრამიშვილი აღნიშნავდა, ძალიან ემსგავსება ე. წ. სკვითური კულტურის ძეგლებს. საერთო ნიშნებად ის ასახელებდა: ყორღანში დაკრძალვას, კამერის ხის ძელებით ამოშენებას, სამარხის ახლოს მიცვალებულის პატივსაცემად გამართული წვეულების (აღაპის?) ნაშთებს, ადამიანების მსხვერპლად შეწირვას, ცხენების ან ცხენის ცალკეული ნაწილების სამარხში ჩატანებასა და ა. შ. [Abramischvili R. 1995:33]. ამ აზრს, სკვითურ სამყაროსთან კავშირის შესახებ, ცხადია, ვერანაირად ვერ გავავრცელებთ საკვლევ სამარხეულ კომპლექსზე.

რ. აბრამიშვილი დათარიღების კუთხით საინტერესოდ მიიჩნევდა მინგეჩაურის ყორღანებს, უპირველესად #2 ყორღანს, სადაც აღმოჩენილია ლაგამი და საყბურნი, რომელთა ანალოგებიც ცნობილია ჩრდილოეთ კავკასიიდან. კერძოდ, ისინი ძვ. წ. VII ს-ში ფართოდ იყო გავრცელებული სკვითურ სამყაროში. რ. აბრამიშვილმა თრელის ანალოგიური ნივთები ამავე პერიოდით, კერძოდ, ძვ. წ. VIII ს-ით და VII ს-ის I ნახევრით დაათარიღა. ამ ასაკს ამყარებს და მხარს უჭერს თრელის #16 ყორღანიდან აღებული ხის ნაშთების რადიოკარბონული თარიღი – პეტერბურგის უნივერსიტეტის – ძვ. წ. 650±50 და თბილისის ლაბორატორიების – ძვ. წ. 780±130 წლები [Abramischvili R. 1995:36-37].

ილმაზლოს ოქროს ნივთებიც არ გამოგვადგება კომპლექსის დასათარიღებლად. საყურეები, როგორც აღვნიშნეთ, უცხოა და ორიგინალურობით გამოირჩევა. მისი ანალოგები ჩვენთვის უცნობია. საყურებთან დაკავშირებით შეიძლება ვისაუბროთ მხოლოდ ტექნოლოგიასა და მხატვრულ-სტილისტურ ხერხებზე, რაც მრავალი ნიშნით (ცვარათი შედგენილი სამკუთხედები, „დაკეჭნილი“ ოქროს მავთული), ერთი მხრივ, აახლოებს რკინის ფართო ათვისების ხანის ქართული ოქრომჭედლობის ნიმუშებთან, მეორე მხრივ, ადრეანტიკური ხანის სამკაულებთან. საყურეები, ტექნოლოგიური თვალსაზრისით, ადრეანტიკურ ხანაზე უფრო ადრეული ჩანს. მხედველობაში გვაქვს ცვარათი შედგენილი სამკუთხედების საყრდენზე განლაგება, რაც ოქრომჭედლობაში ადრეულობის ნიშნადაა მიჩნეული. რაც შეეხება სპირალურფარაკიან ბეჭდებს, არც მათი არსებობაა დროის ვიწრო ჩარჩოებში მოქცეული. ჩრდილოეთ კავკასიაში ჩვენთვის საინტერესო ბეჭდების თარიღი ძვ. წ. X-VII სს-ით არის განსაზღვრული [Козенкова В. 1982:39]. ისინი გვხვდება უფრო გვიანდელ კომპლექსებში და მათი არსებობის ყველაზე გვიანდელი ზღვარი ძვ. წ. IV-III სს-ზე მოდის [Петренко В. 1978]. ბეჭდებთან დაკავშირებით შეიძლება ვისაუბროთ მხოლოდ ამ სამკაულის სამხრეთ კავკასიაში გამოჩენის დროზე. ზემოთ აღინიშნა, რომ ამ ბეჭდებისა და სპირალურბოლოებიანი სამკაულების საქართველოში გამოჩენა დროში შეიძლება ერთმანეთს ემთხვეოდეს.

ცხინვალის რეგიონში, კერძოდ თლიას სამაროვანზე, საქართველოს სხვა რეგიონებთან შედარებით, ყველაზე დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი სპირალებით დაბოლოებული სამაჯურები და სასაფეთქლე ხვები. საინტერესოა, რომ ისინი არ გვხვდება თლიას სამაროვანზე უფრო ადრეულ (ძვ. წ. XIV-XIII სს.) სტირფაზის კრომლევების ინვენტარში, რომელიც თლიასგან არცთუ დიდი მანძილითაა დაშორებული [Техов Б. 1974:47]. ამავე რეგიონიდანაა ყველაზე ადრეული, სპირალიანი სასაფეთქლე ხვები, რომლებიც აღმოჩენილია ქვასათალის #1 და #3 სამარხებში. სპირალებით გაწყობილი სამაჯური მომდინარეობს ოქორიდანაც [ჯაფარიძე ო. 2009:სურ. 1, სურ. 13, 17]. ბ. ტეხოვის მიერ ძვ. წ. XII-X სს-ით დათარიღებულ თლიას სამაროვნის სამარხების ჯგუფში დიდი რაოდენობით ვხვდებით სპირალურბოლოებიან სამკაულს (სამაჯურები, სასაფეთქლე ხვები), მაგრამ ისინი არ

ჩანს ძვ. წ. X-IX, VIII-VII და VII-VI სს-ის სამარხეულ კომპლექსებში [Texov E. 1981; 1985].

თლიას სპირალურთავებიანი სამაჯურების შემცველი სამარხების ბ. ტეხოვისეული თარიღი (ძვ. წ. XII-X სს.), როგორც ირკვევა, არაა სწორი. ლ. ფანცხავა შეეხო თლიას ზოგიერთი სამარხის თარიღს, რომლებშიც აღმოჩნდა სამაჯურები თუ სასაფეთქლე საკიდი ხვები სპირალური ბოლოებით. ის სამარხები, რომლებიც ბ. ტეხოვის მიერ XII-X სს-ით იყო დათარიღებული, ლ. ფანცხავას მიერ საკმაოდ არგუმენტირებულად იქნა გაახალგაზრდაებული. მაგ. #14, 23-a, 23, 25, 39, 66, 83, 102, 217 სამარხების თარიღი ძვ. წ. VIII-VI სს-ით განისაზღვრა [ფანცხავა ლ. 1988:54-80]. ნ. სულავამ ბრინჯაოს ფიბულების საფუძველზე გადაათარიღა თლიას #23 და 66 სამარხები. ამ სამარხებიდან მომდინარეობს ვერცხლის წყვილი ხვია და ბრინჯაოს სამაჯური, რომელთა ბოლოები სპირალურადაა დახვეული. ამ კომპლექსებს ბ. ტეხოვი, ზოგადად ძვ. წ. XII-X სს-ით ათარიღებდა [Texov E. 1980:22, ტან. 39²⁹⁻³⁰, 51₁₂]. ნ. სულავა #23ა სამარხის ასაკს ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნით ან VIII ს-ით, ხოლო #66 სამარხის თარიღს ძვ. წ. VII-VI სს-ით განსაზღვრავს [სულავა ნ. 2011:91, 104, 106].

თლიას სამაროვნის მასალაზე დაყრდნობით, შეიძლება კიდევ ერთხელ გავიმეოროთ ზემოთ გამოთქმული მოსაზრება იმის შესახებ, რომ სპირალურბოლოებიანი სამკაულების გავრცელება საქართველოში ერთდროულად უნდა დაწყებულიყო და იგი, ალბათ, ძირითადად, ძვ. წ. IX-VII სს-ებს მოიცავდა.

ილმაზლოს #7 სამარხისათვის თრელის ყორღანების თარიღი მისაღებად გვეჩვენება და მისი ასაკიც ძვ. წ. VIII-VII სს-ის ფარგლებს არ უნდა სცილდებოდეს.

თავი III

ანტიკური ხანის მასალები ილმაზლოდან

§1. ანტიკური ხანის სამარხები. ილმაზლოს ვრცელი ნასახლარის I უბანი, სადაც ანტიკური ხანის სამარხები გამოვლინდა, მდებარეობს ნასახლარის შედარებით დაბალი ბორცვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდზე. ამ პერიოდის ერთი სამარხი გაითხარა II უბანზეც, რომელიც ბორცვის სამხრეთი ფერდობის გაგრძელებას წარმოადგენს და მისგან დაახლოებით 300 მეტრის დაშორებით მდებარეობს [გოგოჭური გ. 2019:107-141].

ორმოსამარხი #1 გამოვლინდა II უბანზე. სამარხი ორმო ჩრდილო-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ იყო დამხრობილი.¹⁸ მიცვალებული ესვენა მარჯვენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილი, თავით სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ხელის მტევნები სახის წინ ელაგა (ტაბ. 12₁₋₂). მიცვალებულის თავთან ეწყო თიხის ჭურჭელი: დოქი, ჯამი და ქოთანი (ტაბ. 13₁₋₃, 14₁₋₃). ამ უკანასკნელს ეფარა დერგის გვერდის ნატეხი (ტაბ. 13₄). ჭურჭელთან იდო რკინის ორი შუბისპირი და მოხრილი დანა (ტაბ. 13₅₋₇, 14₄₋₆). მიცვალებულს მაჯებზე ეკეთა ბრინჯაოს ზურგჩაზნეკილი სამაჯურები, მარჯვენა ხელის ერთ-ერთ ფალანგაზე – ბრინჯაოს კონუსურფარაკიანი ბეჭედი (ტაბ. 12₂, 13₈₋₁₀). გულმკერდის არეში აღმოჩნდა ზარაკი, მარცხენა საფეთქელთან – ვერცხლის რგოლი (ტაბ. 13₁₁₋₁₂). ყელის, კისრისა და მუცლის მიდამოებში გაიწმინდა მინისა და პასტის ლურჯი, მწვანე და ღია ფერის მძივები – სულ 423 ც. (ტაბ. 13₁₃). მუცელთან იდო ალუბასტრის ორნამენტირებული კვირისტავი (ტაბ. 13₁₄).

ორმოსამარხი #10 აღმოჩნდა I უბანზე. სამარხში ესვენა მოზარდი, მარჯვენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილი, თავით დასავლეთით¹⁹ (ტაბ. 15₁). მიცვალებულის ფეხებთან აღმოჩნდა თიხის დოქი, ყელის არეში – მინისებური პასტისა და მინის მძივები (ტაბ. 16₁₋₃).

ორმოსამარხი #12 გაითხარა I უბანზე. სამარხი დაზიანებულია მოგვიანო ხანის ორმოთი (ტაბ. 15₂). მისგან გადარჩენილია ბავშვის დაზიანებული თავის ქალა და თიხის მცირე ზომის ორი ჭურჭელი – ხელადა და ტოლჩა (ტაბ. 16₄₋₇).

ორმოსამარხი #13 გაითხარა I უბანზე. სამარხი დაზიანებულია – ჩონჩხის ქვედა ნაწილი ჩაუჭრია გვიანდელ ორმოს. სამარხი დამხრობილია ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ. მიცვალებული იწვა მარცხენა გვერდზე, თავით სამხრეთით. ხელის მტევნები ელაგა სახესთან (ტაბ. 15₃). მიცვალებულის თავთან იდგა ხელადა და ფიალა. მაჯებზე ეკეთა ბრინჯაოს ზურგმედრეკილი სამაჯურები, მარჯვენა ხელის ერთ-ერთ ფალანგაზე – რკინის ბეჭედი. ყელის არეში აღმოჩნდა სხვადასხვა ფერისა და ფორმის პასტის მძივები – 415 ც. (ტაბ. 16₈₋₁₇).

ორმოსამარხი #18 გამოვლინდა I უბანზე, სასახლის ჩრდილო-დასავლეთი სათავსის იატაკის ქვეშ. იგი სასახლის მშენებლობისას დანგრეულა. მიცვალებულის ჩონჩხი ანატომიური წესრიგის გარეშე იყო მიმოფანტული (ტაბ. 15₄). ძვლებს შორის აღმოჩნდა რკინის სამაჯურის ფრაგმენტები (ტაბ. 16₁₈).

სამარხთა აღნაგობა და დაკრძალვის წესი. ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ელინისტური ხანის ოთხი სამარხიდან ყველა დაზიანებულია მოგვიანო ნაგებობებით (ტაბ. 15₁₋₇). მხოლოდ #1 სამარხია შედარებით უკეთ შემორჩენილი. ყველა ორმოსამარხია, რომელთა დამხრობაში რაიმე კანონზომიერება არ შეიმჩნევა.

მიცვალებულთა ჩონჩხები შედარებით სრულყოფილი სახით შემორჩენილია #1 და #10 სამარხში (ტაბ. 12₁₋₂, 15₁). ისინი ესვენა მარჯვენა გვერდზე, ხელფეხმოკეცილი. ერთ შემთხვევაში თავით სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მეორე შემთხვევაში – დასავლეთით. #13 სამარხში მიცვალებული ესვენა

18 სამარხის ზომები: 1,60×1,10 მ, სიღრმე მიწის ზედაპირიდან – 1 მ.

19 სამარხის სავარაუდო ზომები: 0,80×0,40 მ, სიღრმე მიწის ზედაპირიდან – 0,62 მ.

მარცხენა გვერდზე თავით ჩრდილო-აღმოსავლეთით (ტაბ. 15₃). დანარჩენ სამ სამარხში (#12, 13, 18) ჩონჩხები ფრაგმენტულად ან ძლიერ დაზიანებულ მდგომარეობაშია შემორჩენილი.

სამარხული მასალა. სამარხები მასალის სიმრავლით არ გამოირჩევა (ტაბ. 13-14, 16₁₋₁₈). თიხის ჭურჭელი მოწითალოდ და მოჩალისფროდ არის გამომწვარი. თიხა წმინდადაა განლექილი. გვხვდება მოჩალისფრო ზედაპირზე წითელი საღებავით და თეთრი ანგობით მოხატული ჭურჭელიც (ტაბ. 13₁, 14₁, 16_{4-5,8-9}).

#1 ორმოსამარხის დოქი დამზადებულია წმინდად განლექილი თიხისგან. გამომწვარია მოჩალისფროდ. აქვს სფერული ტანი და მკვეთრად იმიტირებული ნისკარტისებური ტუჩი. ყურზე დაძვრწილია კოპი. შედრეკილ ლოყებზე კოპებია მიძერწილი. ყელი და მხრები შემკულია ამოღარული ორნამენტით, კონცენტრული ზოლებითა და ირიბი ნაჭდევების სარტყელით. მხრებიდან შუა წელამდე თეთრი ანგობის ზოლები შემოსდევს (ტაბ. 13₁, 14₁).

ნისკარტისებური ტუჩით, ანალოგიური შემკულობით და თეთრი ანგობით მოხატული დოქის პირ-ყელის ფრაგმენტი აღმოჩნდა ნორიოს ანტიკური ხანის ნამოსახლარზე [გოგოჭური გ., ნიკოლაიშვილი ვ. და სხვ. 2019:ტაბ. 144, სურ. VIII₁₆₈]. სამტუჩა დოქები ცნობილია: ღრმახევისთავის, კამარახევის, ასურეთის, შავსაყდარას, ეცოს, კოთიმის (ცხრაძმის), მუხათგვერდის სამაროვნებიდან [აბრამიშვილი რ. და სხვ. 1980:186, სურ. 185-497; ჯღარკავა თ. 1983:170, 177, სურ. 1286, 1359; კვიჟინაძე კ. 1975:23-24, ტაბ. XXII_{2-5,10}; XXIX₇; შატბერაშვილი ვ. 2005:ტაბ. XXXIX₁₋₂; Нариманишвили Г. 1991:226, სურ. 315]. ნისკარტისებურპირიანი, წითელი საღებავით მოხატული სამტუჩა დოქის ფრაგმენტები გვხვდება სამადლოზე [Гагошидзе Ю. 1981:ტაბ. XXVI, ნახ. 331]. მსგავსი ტიპის სამტუჩა დოქების არსებობის ძირითადი პერიოდი ძვ. წ. IV ს-ის I ნახევარზე მოდის. თუმცა, ჭურჭლის ეს სახეობა ძვ. წ. IV-III სს-ის მიჯნაზეც აგრძელებს არსებობას.

დოქი #10 სამარხშიც აღმოჩნდა. იგი სფერულტანიანია, პირგანიერი. აქვს დაბალი გამოყვანილი ყელი. ყური მოტეხილია (ტაბ. 16₁₋₂). მსგავსი დოქები ცნობილია: კამარახევის, ტაშ-ბაშის, სანთას, პაპიგორას, აბულმუგის სამაროვნებიდან [Нариманишвили Г. 1991:ნახ. 305, 313, 340, 364, 373, 392; გაგოშიძე ი. 1982:ტაბ. IV, ნახ. 1₁; მარდიშვილი ს., ნარიმანიშვილი გ. 2004:ტაბ. XXVI, ნახ. 3; XXXVII, ნახ. 3; ხოხობაშვილი თ., ძნელაძე მ. 2008:ნახ. 76].

#1 სამარხში გამოვლინდა ხელით ნაძერწი მოწითალოდ გამომწვარი სფერულმუცლიანი, დაბალყელიანი ქოთანის, დამზადებული წმინდად განლექილი, თეთრჩანართებიანი თიხისაგან. აქვს ბრტყელი ასიმეტრიული ბაკო. დაფარულია ზედაპირის მოსწორებისას დარჩენილი უსისტემო ზოლებით. ჭურჭელი არაა კარგად მოგლუვებულ-გაპრიალებული. ქოთანში, რომელსაც დერგის გვერდის ნატეხი ეფარა, აღმოჩნდა ცხოველის ძვლები (ტაბ. 13₃, 14₃).

მსგავსი ფორმის ქოთნებს მრავლად ვხვდებით შავსაყდარა I, კამარახევის, მუხათგვერდის, ღრმახევისთავის, ნერონ-დერესის, აბულმუგის სამაროვნებზე, სამადლოსა და ნორიოს ნასახლარებზე და სხვ. [მარდიშვილი ს., ნარიმანიშვილი გ. 2004:ტაბ. CX, ნახ. 3; Нариманишвили Г. 1991:ნახ. 227-251; Гагошидзе Ю. 1981:ტაბ. XI, ნახ. 154, XXVI, ნახ. 330; გოგოჭური გ., ნიკოლაიშვილი ვ. და სხვ. 2019:ტაბ. 126, ნახ. XVII_{636,643}]. გ. ნარიმანიშვილის მიერ ანტიკური ხანის კერამიკისათვის შემუშავებული კლასიფიკაციის მიხედვით, მსგავსი ქოთნები თითქმის ხუთივე ქრონოლოგიურ ჯგუფში გვხვდება და გავრცელებული არიან ძვ. წ. V-I სს-ში [Нариманишвили Г. 1991:83, 126-129]. კომპლექსში არსებული მასალის გათვალისწინებით, #1 სამარხის ქოთანის, უნდა გაერთიანდეს მეორე ქრონოლოგიურ ჯგუფში, რომელსაც გ. ნარიმანიშვილი ძვ. წ. IV ს-ის II ნახევრით და ძვ. წ. III ს-ის დასაწყისით ათარიღებს [Нариманишвили Г. 1991:83].

ერთი ყურიანი ხელადა #13 სამარხში აღმოჩნდა. გამომწვარია მოჩალისფროდ. აქვს გადაშლილი პირი, გამოყვანილი ყელი, სფერული ტანი და ფართო ძირი. ზედაპირი მოყავისფროდაა ანგობირებული. ტანის ზედა ნაწილი დაფარულია თეთრი ანგობის ზოლებით. ყელის ფუძესთან ირიბი ნაჭდევებისგან შექმნილი სარტყელი შემოსდევს. ტანის ზედა ნაწილს ტალღისებური ხაზების სარტყელი ამკობს (ტაბ. 16₈₋₉). ფორმისა და შემკულობის მხრივ, მისგან ღიდად არ განსხვავდება #12 სამარხში აღმოჩენილი უყურო ხელადისებური ჭურჭელი (ტაბ. 16₄₋₅).

ჩალისფრად გამომწვარი მსხლისებური თუ მრგვალტანიანი ხელალები ძირითადად ძვ. წ. IV-III სს-ის არქეოლოგიურ ობიექტებზე გვხვდება: შავსაყდარა I და II, აბულმუგი, ციხიაგორა, კუმჩი, ეცო, კამარახევი, ასურეთი, მცხეთიჯვარი, ვანი, თბილისი, ითხვისი, ტახტიძირი. აღსანიშნავია ამ ტიპის

თიხის ჭურჭლის სიმრავლე ნორიოს ანტიკური ხანის ნამოსახლარზე [Түшишвили Н. и др. 1987:34-35; მარდიშვილი ს. 1992:51-52, ტაბ. XVI₁; Кахиани К. и др. 1991:54, ტაბ. 133; თოლორდავა ვ. 1983:39, ტაბ. XXXV_{5,9}, XXXVI₂, XXXVII₁; შატერაშვილი ვ. 2005:ტაბ. XXXIX₃₋₇; ჯღარკავა თ. 1983:სურ. 992, 1023, 1033, 1055; კვიჟინაძე კ. 1975:24-32, ტაბ. XII₆, XVI₂; ბრაგვაძე ზ., დავითაშვილი ა. 1993:სურ. 771; ლორთქიფანიძე ოთ. და სხვ. 1972:208, სურ. 176; გოგიბერიძე ნ. 2011; გოგოჭური გ., ნიკოლაიშვილი ვ. და სხვ. 2019:ტაბ. 128].

პირმოყრილი, ნახევარსფერული ფორმის წითლად შეღებილი ჯამი #1 სამარხში აღმოჩნდა (ტაბ. 13₂, 14₂). ჯამების ეს ტიპი არსებობდა ადრეანტიკური ხანიდან მოყოლებული ელინისტური ხანის ჩათვლით. მსგავსი ჯამები მიკვლეულია: ხოვლეში, უფლისციხეში, სამადლოში, ღრმახევისთავში, კამარახევში, ვარსიმანთკარში, კავთისხევის „დაჭრილებზე“, აბელიაში, თეთრიწყაროში, სამთავროში, ეცოზე. მსგავსი ჯამები დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ნორიოს ანტიკური ხანის ნასოფლარზეც [მუსხელიშვილი დ. 1978:46-47, ტაბ. LIII; ხახუტაიშვილი დ. 1964:124, 135, ტაბ. XVII₁₋₂, XXXV₆; Гагошидзе Ю. 1979:ტაბ. VII₇₅₋₇₆, XXVII_{361,364}; ტყემელაშვილი ოთ. 1969:50, 61, ტაბ. III₄₂₀, IV₁₂₃; აბრამიშვილი რ. და სხვ. 1980:143, 147; ჯღარკავა თ. 1983:147, 175, 179, სურ. 965, 990, 1152, 1342; წითლანაძე ლ. 1983:30, 56, ტაბ. XVIII₄; ნაკაიძე ნ. 1980:37, ტაბ. XL₁; კვიჟინაძე კ. 1975:11, 13, 18, ტაბ. IV₁, VI₄, X₄; ბოხორაძე ა. 1963:27-38, ტაბ. II₃; თოლორდავა ვ. 1980:50, ტაბ. XLI₁₁; შატერაშვილი ვ. 2005:60, ტაბ. XXVIII₁₋₂; გოგოჭური გ., ნიკოლაიშვილი ვ. და სხვ. 2019:ტაბ.133, ნახ. III₄₁₇, IV₂₉₇, VI₂₀₆, VIII₁₇₂].

#13 სამარხის ფიალა კარგად განლექილი თიხისგან არის დამზადებული. გამომწვარია მოწითალოდ. გადაშლილი პირის ქვემოთ წიბო შემოსდევს. მომრგვალებულ ძირზე აქვს ნათითური ფოსო, რომელიც გამოწვის შემდეგ ბასრი იარაღითაა გაფართოებული. ფსკერზე შუაგულში ზის კონუსური კოპი, რომლის გარშემო დატანილია ცხრა ამობურცულ-ჩადარული ორნამენტი (ტაბ. 16₁₀₋₁₁).

მსგავსი ომფალოსიანი ფიალები აღმოჩენილია: ღრმახევისთავის, დაბლაგომის, ითხვისის სამარხებში, ციხიაგორას სატაძრო კომპლექსის ნაგებობებში, სამადლოსა და ნორიოს ნასახლარის კულტურულ ფენებში და სხვ. [აბრამიშვილი რ. და სხვ. 1980:102, სურ. 79₁₀₃; ლორთქიფანიძე ოთ. 1995(1996):14; Гагошидзе Ю. 1981:ტაბ. XX, ნახ. 247; LVII, ნახ. 248-249; ცქიტიშვილი გ. 2003:ტაბ. XX, ნახ. 15; გოგოჭური გ., ნიკოლაიშვილი ვ. და სხვ. 2019:ტაბ. 136, ნახ. VIII₁₇₅].

ოქროს, ვერცხლისა და მინისგან დამზადებული ფიალები აქემენიდურ და ელინისტურ სამყაროში საზეიმო-სარიტუალო სუფრებზე საწესო სასმისს წარმოადგენდა. იმის გამო, რომ ძვირადღირებული მასალისგან დამზადებული მსგავსი ჭურჭელი ყველასათვის ხელმისაწვდომი ვერ იქნებოდა, დაიწყეს ფიალების თიხისგან დამზადება. ი. გაგომიძის აზრით, ფიალების ფორმებს ქართველები, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ ურარტუდან იცნობდნენ. საქართველოს, ადრეანტიკური ხანის ოქროს, ვერცხლისა და ბრინჯაოს ფიალების აღმოჩენების თვალსაზრისით, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია აქემენიდური იმპერიის უზარმაზარ ტერიტორიაზე. რაც ცხადია, იმაზე მიუთითებს, რომ საქართველოშიც უნდა არსებულიყო ლითონის საწარმოო ცენტრები, სადაც მზადდებოდა აღნიშნული ტიპის ლითონის ჭურჭელი [Гагошидзе Ю. 1979:82; ლორთქიფანიძე ოთ. 1995(1996):14].

#12 სამარხში ყურიანი ტოლჩა აღმოჩნდა. ჭურჭელი დაბალტანიანია, მოჩალისფროდ გამომწვარი, პირგადაშლილი. მუცელი ოდნავაა გამოსახული (ტაბ. 16₆₋₇). მსგავსი ტოლჩები მომდინარეობს: სამადლოდან, ვარსიმანთკარიდან, სამთავროდან [Гагошидзе Ю. 1981:ტაბ. XXII, ნახ. 270; Нариманишвили Г. 1991:83, 622-624]. მსგავსი ფორმის მოხატული ტოლჩა აღმოჩნდა ნორიოს ანტიკური ხანის ნამოსახლარზე [გოგოჭური გ., ნიკოლაიშვილი ვ. და სხვ. 2019:ტაბ. 140, ნახ. X₆₂, 148, X₆₂].

სამარხეული კერამიკიდან რამდენიმე თეთრი ანგობის ზოლებითაა მოხატული. ამავე ჭურჭელზეა დატანილი მკრთალი ირიბი ნაჭდევებითა და ამოღარული ტალღური ხაზებით შესრულებული სარტყლები (ტაბ. 13₁, 16₈).

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებულია აზრი, თიხის ჭურჭლის თეთრი ანგობით მოხატვის ტრადიციის კახეთიდან გავრცელების შესახებ. თეთრი ანგობით მოხატული კერამიკა კახეთში გამოჩენას იწყებს ძვ. წ. IV ს-დან და ახ. წ. IV ს-მდე განაგრძობს არსებობას. ფორმებისა და მოხატვის მხრივ კახეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ელინისტური ხანის ჭურჭელი გამოირჩევა სიმეტრიულობითა და დახვეწილობით, ვიდრე ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეების ჭურჭელი, რომელიც დაუდევრადაა დამზადებული და მოხატული. ამ მხარეში მსგავსი კერამიკის აღმოჩენის ადგილებია: ყოდოთოს ხევი, ყარაღაჯი, ვაჩნაძიანი, ახალი ულიანოვკა, წინანდალი, შირაქი

– „სადუდი გორა“, საკობო (ლაგოდების მუნიციპალიტეტი), მილარის სტეპი [Пицхелаური К. 1977:228; ფიცხელაური ვ. 2013:96, სურ. 1-2]. ქართლში ასეთი კერამიკა ძვ. წ. IV-I სს-ში გვხვდება [ნარიმანიშვილი გ. 2018:109]. ითვლება, რომ თეთრი ანგობით მოხატული ჭურჭელი ქართლში კახეთიდანაა გავრცელებული [Пицхелаური К. 1977; Гагошидзе Ю. 1979]. გ. ნარიმანიშვილი აღნიშნავს, რომ თეთრი ანგობით მოხატული ჭურჭელი კახეთის სამეთუნეო ცენტრებიდან ქართლში ვრცელდებოდა ძვ. წ. IV ს-ის II ნახევარსა და III ს-ის დასაწყისში, ხოლო ადგილზე მხოლოდ ძვ. წ. II - I ს-ის I ნახევარში მზადდებოდა [ნარიმანიშვილი გ. 2018:109].

ქართლში ანტიკური ხანის არქეოლოგიურ ობიექტებზე თეთრი ანგობით მოხატული ჭურჭელი გვხვდება სამადლოზე [გაგოშიძე ი. 1970:46], კასპის ციხიანთა III სამშენებლო დონეზე [მახარაძე ზ. 1999:57, ტაბ. III_{4,13}, IV₄], ღართისკარსა და ნატახტარში [Нариманишвили Г. 1990:81], გრძელ მიწოდორზე [Бохочაძე А. 1979:110], ნასტაკისში [Бохочაძე А. 1979; Бохочაძე А., Мирианашвили Н. 1982], უფლისციხეში [ხახუტაიშვილი დ. 1970:146], დიდუბეში [ქორიძე დ. 1958:65], არაგვის ხეობაში, ვარსიშაანთკარის სამაროვანზე [მუხიგულაშვილი ნ. 2015:80, ტაბ. CIV_გ, CXXVII_გ]. თეთრი ანგობით მოხატული თიხის ნაწარმი ცნობილია საჩხერიდან, საბადურის გორის გვიანელინისტური ხანის ფენიდან და ისინი იქ ქართლიდან შეტანილადაა მიჩნეული [მახარაძე გ., ლაშნი ლ. 1997:58, სურ. XXXII]. დარაქოის ნამოსახლარზე წითელი საღებავით მოხატულ ჭურჭელთან ერთად გვხვდება თეთრი ანგობით მოხატული კერამიკაც [ნარიმანიშვილი გ. 2009:94, 101, 102]. თეთრი ანგობით მოხატული კერამიკა დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ნორიოს ანტიკური ხანის ნასახლარზე [გოგოჭური გ., ნიკოლაიშვილი ვ. და სხვ. 2019:ტაბ. 122, 128, 144].

სამადლოს თეთრი ანგობით მოხატულ ჭურჭლზე დაკვირვების შედეგად ი. გაგოშიძე მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ამ სახის კერამიკას ახასიათებს ორნამენტის დატანის მკაცრად დადგენილი ზონები. კონცენტრული თეთრი ზოლებით დაფარულია ჭურჭლის მთელი კორპუსი ან მხოლოდ ზედა ნაწილი. ასევე ამოკარგული მკრთალი დეკორი ყელის ფუძესთან ან მხრებზეა დატანილი. კეცი, როგორც წესი, მკვრივია, გადანატეხზე ძირითადად ყვითელი ან მოვარდისფროა. კარგადაა განლექილი და რაც მთავარია, ჭურჭელი საუცხოოდაა გამომწვარი. გარდა ამისა, სამადლოს ამგვარ ჭურჭელს, როგორც მკვლევარი ასკვნის, ახასიათებს კიდევ ერთი თავისებური ნიშანი, რაც სხვა სახის ნაწარმისათვის უცხოა. ესაა თეთრი ანგობით მოხატული ჭურჭლის შიდაპირის უსწორმასწორობა. ჭურჭელს მთელ შიდაპირზე ეტყობა ძერწვის დროს დარჩენილი თითების(?) ნაკვალევი, მაშინ როდესაც ზედაპირი იდეალურად სწორი და გლუვია [Гагошидзе Ю. 1979:80]. ჩვენი მხრიდან დავამატებთ, რომ ის ნიშნები, რაც სამადლოს თეთრი ანგობით მოხატულ კერამიკას ახასიათებს, როგორც ჩანს, საერთოა თეთრი ანგობით მოხატული ჭურჭლისათვის. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს საკვლევი სამარხებისა და ნორიოს ნასახლარის ჭურჭლზე დაკვირვებაც. ჭურჭლის აღნიშნული მახასიათებლები შესაძლოა ამ სახეობის ნაწარმის ერთი საწარმოო ცენტრიდან წარმომავლობაზე მიანიშნებდეს.

საბრძოლო იარაღი მხოლოდ #1 სამარხში აღმოჩნდა – რკინის ორი მასრაგახსნილი შუბისპირი და ერთი მოხრილი დანა. მათგან მხოლოდ ცალკეული დეტალებია შემორჩენილი. ამიტომ, ფორმების მხოლოდ გრაფიკული აღდგენა მოხერხდა და ისიც ნაწილობრივ (ტაბ. 13₅₋₇, 14₄₋₆). ამ ტიპის იარაღი ფართოდ იყო გავრცელებული ანტიკური ხანის საქართველოში. მკვლევრები ძვ. წ. V - ახ. წ. IV სს-ის რკინის შუბისპირებში გამოყოფენ 8 ტიპს. ჩვენი შუბისპირების ფორმები გაურკვეველია და მათი რომელიმე ტიპისთვის მიკუთვნება შეუძლებელი. პირობითად ისინი ძვ. წ. IV-III სს-ში გავრცელებული ვიწროპირიანი შუბისპირების ჯგუფში შეიძლება გაერთიანდეს [გამყრელიძე გ., შატბერაშვილი ვ., ფიცხელაური მ., ჩარკვიანი მ. 2018:ტაბ. III-IV].

სამარხებში სამკაული წარმოდგენილია სამაჯურების, ბეჭდების, სასაფეთქლე რგოლების, ზარაკის, კვირისტავის და მინის მძივების სახით (ტაბ. 13₈₋₁₄, 16_{3,12-17}). განვიხილავთ მხოლოდ იმ არტეფაქტებს, რომლებიც კომპლექსების დათარიღების საშუალებას იძლევა.

სამარხებში ხუთი სამაჯური აღმოჩნდა. აქედან ორ-ორი #1 და #13 სამარხში (ტაბ. 13₈₋₉, 16₁₂₋₁₃), ერთი – #18 სამარხში (ტაბ. 16₁₈). ოთხი სამაჯური ერთი ტიპისაა. ისინი ზურგმედრეკილია. დამზადებულია ბრინჯაოს მრგვალგანიკვეთიანი მავთულისაგან (ტაბ. 13₈₋₉, 16₁₂₋₁₃). ერთი სამაჯური რკინისაა. მისგან მხოლოდ ბრტყელგანიკვეთიანი ღერაკის ბოლოებია შემორჩენილი (ტაბ. 16₁₈). სამაჯურები ბოლოებგახსნილია. ორ მათგანს თავებზე გარედან ნაჭდევი აქვს (ტაბ. 13₈₋₉). მეორე წყვილი სამაჯურის თავები ღეროსთან შედარებით ოდნავ შესქელებულია (ტაბ. 16₁₂₋₁₃).

ზურგმედრეკილი სამაჯურის ტიპი გაბატონებულია ელინისტური ხანის საქართველოში. მათი გავრცელება ივარაუდება აქემენიდური ირანიდან, სადაც მსგავსი სამაჯური უკვე ძვ. წ. VII-VI სს-შია ცნობილი. გენეტიკურად სამაჯურების ამ ტიპს აქემენიდურ ირანში ძვ. წ. VI-IV სს-ში გავრცელებულ სამაჯურებს უკავშირებენ. ზურგმედრეკილი სამაჯურები საქართველოს ტერიტორიაზე ძვ. წ. VI ს-ის დასასრულისა და V ს-ის დასაწყისისათვის სრულიად უცხო ჩანს [გაგომიძე ი. 1964:21]. ელინისტურ ხანაში ეს სამაჯურები გამქრალია თავის პირვანდელ სამშობლოში, მაშინ როდესაც ჩვენთან წელთაღრიცხვათა მიჯნამდე და უფრო გვიანაც გვხვდება [გაგომიძე ი. 1982:19]. საქართველოს მთელ რიგ სამაროვნებზე ზურგმედრეკილი სამაჯურები არსებობას განაგრძობენ ახალი წელთაღრიცხვის I ათასწლეულის I მეოთხედშიც. ამის დასტურია მათი არსებობა ჟინვალის სამაროვნის (ძვ. წ. I - ახ. წ. III სს.) სამარხებში. მართალია, ისინი მთელი რიგი ნიშნებით განსხვავდებიან თავისი წინამორბედი მსგავსი სამაჯურისგან, მაგრამ ძირითად მახასიათებელს – ზურგმედრეკილობას, მაინც ინარჩუნებენ [ჩიხლაძე ვ. 2015:189, ტაბ. VI₁₅₋₁₆, VIII₃₄₃₋₃₄₄, IX₃₆₈₋₃₇₀, XIX₃₅₁].

საქართველოში ყველაზე ადრეული ზურგმედრეკილი სამაჯურები ჩნდება ძვ. წ. V ს-ის შუა ხანების ისეთ მდიდრულ სამარხებში, როგორიცაა ვანის 1962 წელს გათხრილი ქალის სამარხი, ალგეთისა და ყანჩაეთის სამარხები [ლორთქიფანიძე ოთ. და სხვ. 1972:ტაბ. 49]. ი. გაგომიძე ახალგორის განძს, ყანჩაეთისა და ალგეთის სამარხებს ძვ. წ. V ს-ის შუა ხანებით ათარიღებს [გაგომიძე ი. 1964:22, 77].

ზურგმედრეკილი სამაჯურების ტიპოლოგიური და ქრონოლოგიური კლასიფიკაცია მოცემულია ნ. გოგიბერიძის ნაშრომში. იქვეა საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ზურგმედრეკილი სამაჯურების სრული ნუსხა. საქართველოში ზურგმედრეკილი სამაჯურები აღმოჩენილია: ვანში, საირხეში, დაბლაგომში, ყაზბეგში, დაფნარში, ეშერაში, ნერონდერესში, სამთავროში, „წითელ შუქურაზე“, ითხვისში, ალგეთში, ახალგორში, ყანჩაეთში, ვასასწყაროში, აბულმუგში, ვარსიშაანთკარში და სხვ. [Гогинеридзе Н. 2003:101-104; ხოხობაშვილი თ., ძნელაძე მ. 2008:164, ნახ. 90; მუხიგულაშვილი ნ. 2015:80, ტაბ. CIV_g, CLXIX, #539].

ილმაზლოს სამაჯურები ყველაზე მეტად ემსგავსება კამარახევის, ყაზბეგისა და დაბლაგომის სამაჯურებს, რომელთაც ნ. გოგიბერიძე ძვ. წ. IV ს-ის დასასრულითა და III ს-ის დასაწყისით ათარიღებს [Гогинеридзе Н. 2003:64-65].

ბრინჯაოს კონუსური ფორმის ზარაკი თავთან ორი ნახვრეტით, #1 სამარხში აღმოჩნდა (ტაბ. 13₁₁). სხვა ზარაკებთან შედარებით, ზარაკების ეს ტიპი საქართველოში, როგორც ჩანს, დიდად არ ყოფილა გავრცელებული. სავარაუდოდ, ზარაკი უნდა გაერთიანდეს თ. ჭანიშვილის მიერ გამოყოფილ III ტიპის მე-3 ქვეჯგუფში ე. წ. ნახევარსფერულ თუ კონუსური ფორმის ზარაკებში, რომელთა ასაკი ძვ. წ. IV ს-ის ბოლოსა და III ს-ის დასაწყისით შემოიფარგლება [ჭანიშვილი თ. 2005:24, ტაბ. III₁₋₄]. მსგავსი ზარაკები აღმოჩენილია: კამარახევის #65 სამარხში. სამაროვანს რ. რამიშვილი ზოგადად ძვ. წ. V-III სს-ით ათარიღებდა [რამიშვილი რ. 1959:9]. მსგავსი ზარაკი ცნობილია პაპიგორას სამაროვნის #44 და #49 სამარხებიდან. კომპლექსები ძვ. წ. IV ს-ის ბოლოსა და III ს-ის დასაწყისს განეკუთვნება [მარდიშვილი ს., ნარიშკინიშვილი გ. 2004:14-16, ტაბ. XXXVIII₁, XXXIX₁₀]. ანალოგიური ზარაკი აღმოჩენილია ყანჩაეთის სამარხში, რომლის თარიღი ძვ. წ. IV ს-ის ბოლო მეოთხედითაა განსაზღვრული [გაგომიძე ი. 1964:49-50, ტაბ. VII₁₄]. კონუსური ზარაკი ნაპოვნია სოფ. ხოვლესთან გათხრილ III-II სს-ის სამარხში [მატბერაშვილი ვ. 2012:101-102, ტაბ. IV₁₂]. ილმაზლოს ზარაკის მსგავსია ენაგეთის #1 ქვის სამარხში (ძვ. წ. IV ს-ის შუა ხანები) და შავსაყდარა II სამაროვნის #13 სამარხში აღმოჩენილი ბრინჯაოს გუმბათისებური ზარაკები. ეს უკანასკნელი დათარიღებულია ძვ. წ. III ს-ით [მარდიშვილი ს. 1992:ტაბ. XVI₂, XXI₄].

ოდნავ სახეცვლილი კონუსური თუ ნახევარსფერული ფორმის ზარაკები საქართველოს გვიანანტიკური ხანის სამარხებშიც გვხვდება. ორი ასეთი ზარაკი სამთავროს #105 სამარხში აღმოჩნდა. სამთავროს #310 სამარხში კი ოთხი ზარაკია მიკვლეული [მანჯგალაძე გ. 1985:48, 61-62, ნახ. 240-241, 338-341]. მსგავსი ზარაკები ცნობილია ჟინვალის I-III სს-ის სამაროვნიდან [ჩიხლაძე ვ. 2015:209].

საქართველოს ფარგლებს გარეთ მსგავსი ზარაკი მხოლოდ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე, მიწგეჩაურის ძვ. წ. II-I – ახ. წ. I-II სს-ით დათარიღებულ ერთ-ერთ ქვევრსამარხშია მიკვლეული [ჭანიშვილი თ. 2005:25].

ორი ბეჭდიდან ბრინჯაოს ერთი ბეჭედი #1 სამარხში აღმოჩნდა. მას კონუსურად შესქელებული

„ფარაკი“ აქვს (ტაბ. 13₁₀). რკინის მეორე ბეჭედი მომდინარეობს #13 სამარხიდან. ბეჭედი ბრტყელ-ფარაკიანია, რგოლი – ბრტყელგანივკეთიანი (ტაბ. 16₁₆). მსგავსი ბეჭდები ხანგრძლივი დროის განმავლობაში არსებობენ.

სამკაულის კატეგორიაში გადის ვერცხლისა და ბრინჯაოს რგოლები (ტაბ. 13₁₂, 16₁₄₋₁₅). სამარხებში აღმოჩენილია მინისებური პასტისა თუ მინისგან დამზადებული სხვადასხვა ფერისა და ფორმის მძივები (ტაბ. 13₁₃, 16_{3,17}). მათ შორის ძირითადად, წვრილი იოტებია. მხოლოდ #13 სამარხშია დაფიქსირებული მინის 7 მილაკისებრი მძივი. ამ ტიპის მძივები იმდენად ფართოდაა გავრცელებული, რომ პარალელების მოტანისგან თავს შევიკავებთ.

მოხმობილ პარალელურ მასალაზე დაყრდნობით, კვლევის ამ ეტაპზე შესაძლოა ითქვას, რომ განხილული კომპლექსებიდან აღრეულია #1 სამარხი, რომელიც ძვ. წ. IV ს-ის II ნახევრით და III ს-ის I ნახევრით შეიძლება დათარიღდეს. დანარჩენი ოთხი სამარხის (#10, 12, 13, 18) ასაკი ძვ. წ. III-II სს-ით უნდა განისაზღვროს.

§2. ელინისტური ხანის მასალა. ილმაზლოს არქეოლოგიურ მონაპოვარში ცალკე გამოიყოფა ელინისტური ხანის მასალა, რომელიც შედარებით მცირე რაოდენობითაა მიკვლეული. ამ პერიოდის მასალის შემცველი ორი – #56 და #59 ორმო გაითხარა (ტაბ. 8, 17₈₋₁₇). ელინისტური ხანის თიხის ჭურჭელი ჩნდებოდა გვიანდელ ფენებშიც. გათხრებისას არტეფაქტების თანადროული უძრავი კულტურული ფენები ჯერჯერობით არ გამოვლენილა.²⁰

ელინისტური ხანის სხვადასხვა დანიშნულების კერამიკიდან აღსანიშნავია წერნაქით მოხატული ნატეხები. ქვევრის (თუ დერგის) ერთ ფრაგმენტზე დატანილია წერნაქის ვერტიკალურად დამკვეთი ფართო ზოლები (ტაბ. 17₁). წერნაქითაა მოხატული სუფრის ჭურჭლის ერთი ნაწილი – ძირითადად დოქები (ტაბ. 17₂₋₈). კერამიკის ნაწილი სადაა, ნაწილი – წითლად შეღებილი (ტაბ. 17₉₋₁₀, 26-31). განათხარ მასალაში უფრო ხშირად ვხვდებით თეთრი ანგობით მოხატულ ნატეხებს (ტაბ. 17₁₂, 25). აქვეა წარმოდგენილი შავპრიალა ჭურჭელიც (ტაბ. 17₃₂).

წერნაქით მოხატული თუ წითლად შეღებილი კერამიკა, შავად ნაპრიალები ჭურჭელი, აგრეთვე ანგობის თეთრი ზოლებით შემკული ნიმუშები, ტიპურია ელინისტური ხანის (ძვ. წ. IV ს-ის მიწურული – ძვ. წ. II ს.) აღმოსავლეთ საქართველოს განათხარი ძეგლებისათვის. მსგავსი ფორმებისა და შემკულობის კერამიკა მრავლადაა აღმოჩენილი ელინისტური ხანის თითქმის ყველა, მათ შორის ისეთ მნიშვნელოვან ძეგლებზე, როგორიცაა: მცხეთა, ურბნისი, უფლისციხე, სამადლო და სხვ. [ხახუთაიშვილი დ. 1964:ტაბ. XXI; 1970:76-77; Гагошидзе Ю. 1981:ტაბ. LII-LIII]. წერნაქით მოხატული ნატეხები დამზადებულია კარგად განლექილი თიხისაგან. ყველა მათგანი თეთრადაა ანგობირებული და ამგვარ ზედაპირზეა დატანილი წითელი საღებავით შესრულებული ორნამენტი. აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილ ანტიკური ხანის წითლად მოხატულ თიხის ჭურჭელში ორნამენტის მიხედვით გამოყოფენ ოთხ სტილს: 1. სამკუთხედების, 2. სამადლოს, 3. კაზრეთის და სამთავრულს [ნარიმანიშვილი გ. 2018:107]. ნამოსახლარიდან მომდინარე ნატეხები იმდენად ფრაგმენტულია, რომ ძნელია მათი მიკუთვნება მოხატულობის რომელიმე სტილისადმი. მსგავსი მოხატული ნატეხები საკმაოდ მრავლადაა: სამადლოს, კასპის ციხიანოვას, დარაქოის და ნორიოს ნამოსახლართა თიხის ნაწარმში [Гагошидзе Ю. 1981:ტაბ. XLVIII, ნახ. 712-716; მახარაძე გ., ნარიმანიშვილი გ. 2001:ტაბ. VI₆; ნარიმანიშვილი გ. 2009:121, ტაბ. VII, ნახ. 4, 29-30; გოგოჭური გ., ნიკოლაიშვილი ვ. და სხვ. 2018:ტაბ. 137, სურ. II_{208,210}; 141, სურ. XV₁₂₃, XIX₉₂].

ამრიგად, მიუხედავად იმისა, რომ ილმაზლოს მრავალფენიან ძეგლზე ელინისტური ხანის უძრავი კულტურული ფენები არ დაფიქსირებულა, ორმოებში თუ მოგვიანო პერიოდის კულტურულ ფენებში მიკვლეული ელინისტური ხანის მასალა – ძირითადად კერამიკა, იმის უტყუარი დასტურია, რომ ილმაზლოს ბორცვის ვრცელი ტერიტორია ელინისტურ ხანაში საკმაოდ მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული.

20 ნასახლარზე ანალოგიური სურათი ჩანს 2024 წლის განათხარი მასალების მიხედვითაც. აღრეული შუა საუკუნეების ნაგებობებში ზოგჯერ თავს იჩენდა აქ შემთხვევით მოხვედრილი ანტიკური ხანის ანგობით მოხატული კერამიკის ნიმუშები. თუმცა, მათი შესატყვისი კულტურული ფენების დაფიქსირება ვერ მოხერხდა.

§3. სასახლის ნაშთი. ნამოსახლარზე გათხრილი შენობებიდან ინტერესს იწვევს დიდი ნაგებობის ნაშთი, რომელსაც პირობითად სასახლე შეერქვა. იგი მოგვიანო ხანის არქეოლოგიური ობიექტების: შუა საუკუნეების სამარხების, ნაგებობების და ორმოებისგანაა განადგურებული. შემორჩენილია კედლისა და საძირკვლის მცირე ფრაგმენტები (ტაბ. 8, 18₁₋₂, 19₁₋₂). აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძულა ხაზიდან სასახლე ოდნავაა გადახრილი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთისკენ (ტაბ. 8). მის ცენტრალურ დარბაზს, როგორც ჩანს, გვერდითი კედლების ოთხივე კუთხესთან გარეთა მხრიდან მიდგმული ჰქონდა მცირე სათავსები. ამის ვარაუდის საფუძველს იძლევა ჩრდილო-დასავლეთის და სამხრეთ-აღმოსავლეთის კედლების კუთხეების გაყოლებაზე არსებული რიყის ქვისგან ნაშენი ვიწრო კედლების ნაშთები (ტაბ. 8, 19₁). სამხრეთ-დასავლეთი და ჩრდილო-აღმოსავლეთი კედლების კუთხეებთან სათავსების კვალი წაშლილია გვიანდელი ნაგებობების მშენებლობისას. სათავსებს შორის, გრძივი კედლების გაყოლებაზე შესაძლოა დია აივნები ყოფილიყო²¹ (ტაბ. 20₁). კედლები ნაშენია ალიზის აგურით (45×45×12 სმ) რიყის ქვის საძირკველზე, რომელიც ქვების ხუთი რიგისგან შედგება. საძირკველი ტალახზეა ნაშენი.²² შემორჩენილია ალიზის აგურების სამი რიგი, რომლის სიმაღლე 0,38-0,40 მეტრს აღწევს. აგურების მაკავშირებლად გამოყენებულია 2 სმ სისქის ნაცრის ხსნარი. ალიზის აგურებიანი კედლის შემორჩენილი სიგრძე 4,95 მეტრია (ტაბ. 8, 18₁, 19₂).

იატაკის მცირე მონაკვეთის მიხედვით ირკვევა, რომ იგი სველი თიხით შემზადებულ სქელ სუბსტრუქციაზე ყოფილა საგანგებოდ მოლესილ-მოტკეპნილი. იატაკის ამ ნაწილში გაუმართავთ ადრე შუა საუკუნეების #6 სამარხი. ნაგებობის შიდა სივრცეში ასევე გაითხარა სამი ორმოსამარხი (#2, 3, 5). თავის მხრივ სასახლის დასავლეთ კედელს დაზიანებული აქვს ალიზის აგურებით შედგენილი და შემდგომ თიხით მოლესილი სარიტუალო საკურთხეველი, სადაც აღმოჩნდა ნავისებური ხელსაფქვაკი, ადრეყორღანული ხანისათვის დამახასიათებელი თიხის ჭურჭლის ნატეხები და ნამგლის ჩასართი [გოგოჭური გ. 2019:116].

სასახლე გადახურული უნდა ყოფილიყო ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტით, რომელთა შორის წითლად შეღებილიც გვხვდება²³ (ტაბ. 22₁₄₋₁₆). სასახლის ინტერიერში არ დაფიქსირებულა კრამიტყრილი და მისი თანადროული სხვა მასალა. ჩანს, მოგვიანო სახლების შენებისას ნაგებობის ტერიტორია სრულად იქნა ათვისებული, სასახლის კუთვნილი არტეფაქტები კი ახლომახლო გაიბნა. სასახლის დროინდელი თიხის ჭურჭლის ნატეხები შერეული იყო შედარებით ადრეული თუ მოგვიანო ხანის მასალაში.

რიყის ქვის საძირკველზე ალიზის აგურით ნაგები და კრამიტით გადახურული შენობების გამოჩენა ანტიკური ხანიდან იწყება და ადრე შუა საუკუნეებშიც სახლებს თითქმის იგივე ხერხით აშენებდნენ. ანტიკური ხანის სამშენებლო ტექნიკაზე საუბრისას ლ. ჭილაშვილი აღნიშნავდა, რომ ურბნისში სამშენებლო მასალად გამოუყენებიათ რიყის ქვები და ალიზი. რიყის ქვების ერთი ან ორი რიგით კეთდებოდა საფუძველი, რომელზეც ალიზის კედელი ამოჰყავდათ. კედლის სიგანე მერყეობს 0,60-1,20 მეტრს შორის. სავარაუდოდ, ნაგებობები დახურული იყო კრამიტით. ნაქალაქარზე აღმოჩენილია წითლად შეღებილი გვერდებაკეცილი კრამიტების ნატეხები [ჭილაშვილი ლ. 1964:34]. ურბნისში მშენებლობის ტექნიკა V-VI სს-შიც არ იცვლება. ამ დროის ნაგებობათა კედლების ქვედა ნაწილი ნაშენია რიყის ქვით, ზედა ნაწილი ალიზისაა. სახურავი ბანური უნდა ყოფილიყო. ნაგებობას ავტორი V ს-ის მიწურულითა და VI ს-ის დასაწყისით ათარიღებდა [ჭილაშვილი ლ. 1964:91, 97].

დიდი მცხეთის ტერიტორიაზე შესწავლილია ადრეანტიკური, ელინისტური და გვიანანტიკური ხანის საცხოვრებელი, საკულტო და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობათა ნაშთები, რომელთა კედლები ქვის საფუძველზე ალიზის აგურითაა ამოყვანილი [ნიკოლაიშვილი ვ. 2005:93]. ძალისის აკროპოლისს შემოვლებული ჰქონია 5 მეტრი სისქის ალიზის აგურით ნაგები გალავანი. მის ტერიტორიაზე მდგარა, ძირითადად, ალიზის აგურით ნაგები და წითლად შეღებილი კრამიტით დახურული სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობები [ბოხოჩაძე ა., მირიანაშვილი ნ. 1990:1]. ქვის საძირკველზეა დაფუძნებული ალიზის აგურით ნაგები ძალისის აბანოს დამხმარე ნაგებობებიც, რომლე-

21 სასახლის გარე ზომებია: 14×9 მ, შიდა – 9×6 მ.

22 საძირკვლის სიმაღლე 0,70-0,75 მ-ია, სიგანე – 1,50 მ.

23 ბრტყელი კრამიტების სიგრძე – 46×31 სმ, ღარიანი კრამიტების სიგრძე – 47,5 სმ.

ბიც ახ. წ. II-III სს-ს განეკუთვნება [ბოხოჩაძე ა. 1981:41, 54; ტაბ. XLVI₂, XLVII, L₁].

კასპის ციხიაგორას ნამოსახლარის ელინისტური ხანის ნაგებობები ნაშენია რიყის ქვის საფუძველზე თიხის ხსნარითა და ალიზით. ქვითა და ალიზის აგურითაა ნაშენი ციხიაგორას სატაძრო კომპლექსის ძირითადი ნაგებობა. ციხიაგორას მარნის კედლები ქვის საძირკველზე ალიზის აგურითაა ამოყვანილი. აგურები ნაწყობი ყოფილა ნაცარნარევ ხსნარზე [ცქიტიშვილი გ. 2003:8-12, 16-17].

არაგვის ხეობაში, სოფ. არაგვისპირის ტერიტორიაზე, გაითხარა ნამოსახლარის ნაშთები, რომელთა ასაკი განსაზღვრულია III ს-ითა და IV ს-ის დასაწყისით. ნამოსახლარის ზედა სამშენებლო დონეზე ალიზის კედლების საფუძველად გამოყენებულია საგანგებოდ შერჩეული რიყის ქვები [Рамишвили Р., Джорбенаძე В. 1976:36-37, ტაბ. XIX₁].

რაც შეეხება სასახლის გეგმარებას და მის რეკონსტრუქციას, შეიძლება აქ ბევრი კითხვები გაჩნდეს. თუმცა, გათხრების დროს გამოვლენილი დეტალები გვაძლევს იმის ვარაუდის საფუძველს, რომ ცენტრალურ დარბაზს ოთხივე კუთხესთან სათავსები უნდა ჰქონოდა. მხედველობაში გვაქვს ნაგებობის სამხრეთი კედლის აღმოსავლეთ კუთხესთან, ძირითადი კედლის საძირკვლის გაყოფაზე დაფიქსირებული ქვის წყობა და მის გასწვრივ არსებული იატაკის საგანგებოდ შემზადებული საფუძველი, რომელიც სათავსის იატაკი უნდა ყოფილიყო (ტაბ. 8, 19₁). ანალოგიური სურათი დადასტურდა ჩრდილოეთი კედლის ჩრდილო-დასავლეთი კუთხის სიახლოვეს. აქაც, საძირკვლის პარალელურად ორ რიგად ნაწყობი ქვით ნაშენი სათავსის კედლის ნაშთი გაიწმინდა (ტაბ. 8). ზემოთ უკვე აღინიშნა, რომ დანარჩენ ორ კუთხესთან მოგვიანო ნაგებობების მიერ მთლიანად წაშლილია ადრეული სათავსების კვალი. სასახლეს ამ კუთხეებშიც სათავსები რომ უნდა ჰქონოდა, გვაფიქრებინებს ნოქალაქევი აღმოჩენილი სასახლის გეგმარება. იგი გარკვეულწილად ემსგავსება ილმაზლოს ნაგებობას. ნოქალაქევის აღნიშნული ნაგებობა მეფეთა სასახლის ნანგრევებაა მიჩნეული. სასახლეს IV ს-ით ათარიღებენ [ზაქარაია პ., კაპანაძე თ. 1991:87-88, ნახ. 29; ტაბ. X-XI]. უფრო ადრეულ და შორეულ პარალელად, რომელიც ნოქალაქევისა და ილმაზლოს სასახლის მსგავსების ასოციაციას იწვევს, არის კიროს დიდის სასახლე პერსეპოლისში (ტაბ. 20₃) [Perrot G., Ghipicz Gh. 1890:667, ნახ. 411].

როგორც აღინიშნა, სასახლე გადახურული უნდა ყოფილიყო დარიანი და ბრტყელი კრამიტით. მსგავსი კრამიტები აღმოჩენილია აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების არაერთ ძეგლზე: მცხეთაში, ურბნისში, რუსთავში [ჭილაშვილი ლ. 1964:106; სინაურიძე მ. 1966:71-72], ლოჭინის ნასოფლარზე [აბრამიშვილი რ., ჭილაშვილი ლ. 1962:198], ჭერემის ნაქალაქარზე [მამაიაშვილი ნ. 2004:136-137], ახალ ქინვალში [რამიშვილი რ. 1983:124], უფლისციხეში [ხახუტაიშვილი დ. 1964:56; მინდორაშვილი დ. 2024:26] და სხვ. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ შენობების კრამიტებით დახურვა უფრო მეტად ქალაქური ან სოფლად არსებული გამორჩეული ნაგებობებისთვისაა დამახასიათებელი (მაგ. ეკლესია, სასახლე, კოშკი და სხვ.) [ჯღამაია ჯ. 1980:18].

საყურადღებოა სასახლის თანადროული არქეოლოგიური მასალა, რომელიც თავდაპირველ მდგომარეობაში არ დაფიქსირებულა. ისინი ფორმებით, შემკულობით, თიხის სტრუქტურით და ა. შ. გვიანანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების ელფერს ატარებს. ამ პერიოდის არტეფაქტებს შორის გამოირჩევა სამზარეულო, სუფრისა და საყოფაცხოვრებო დანიშნულების კერამიკა (ტაბ. 21-22).

სამზარეულო დანიშნულების ჭურჭლიდან აღსანიშნავია ღერგები (ტაბ. 21₈₋₁₀, 22_{4,13}). სამზარეულო ჭურჭელს განეკუთვნება მოჩალისფროდ გამომწვარი ბადიები (ტაბ. 21_{11,13,14}, 22_{2,3,8}). ერთ მათგანს ბაკოზე შემოუყვება ამოღარული კონცენტრული ხაზების სარტყელი (ტაბ. 22₂). თიხა წმინდააა განლექილი. კეცი მკვრივია. ანტიკური ხანიდან მოყოლებული ადრეული შუა საუკუნეების ჩათვლით ამ ჭურჭელს თითქმის არ შეუცვლია ფორმა. მსგავსი ბადიები მრავლადაა ცნობილი: თბილისიდან [გძელიშვილი ი., ტყემელაშვილი ო. 1961:ტაბ. 21], გლდანთან [Артилакба В. и др. 1979:ტაბ. XCI], ურბნისიდან [სინაურიძე მ. 1966:50], უფლისციხიდან [მინდორაშვილი დ. 2024:24], თელავიდან [ჩიკოიძე ც. 1979:29], ერწო-თიანეთიდან [ჯორბენაძე ბ. 1982:41], ახალი ქინვალიდან [რამიშვილი რ. 1983:128], ჭერემის ნაქალაქარიდან [მამაიაშვილი ნ. 2004:ტაბ. LVI]. დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ბადიები დედოფლის გორაზე, გვიანანტიკურსა და ადრეული შუა საუკუნეების ფენებში.²⁴

სუფრის ჭურჭელს შორის გამოირჩევა პირმოყრილი, ოვალურკალთიანი წითელპრიალა ჯამები

24 ცნობის მოწოდებისთვის მადლობას მოვასხენებთ პროფ. ი. გაგოშიძეს.

(ტაბ. 21₁₂, 22₁). ყველაზე მრავალრიცხოვანია ხელალები და დოქები. მათში გვხვდება: სამტუჩა, წრიულპირიანი, ვიწროყელიანი, ფართოყელიანი, ყელწიბოიანი და სხვ. (ტაბ. 21₁₋₇, 22_{5-7,10-12}). ჭურჭელს დაძერწილი აქვს ოვალურგანიკვეთიანი ყურები. ხელალები ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი. თუმცა, ანალოგების მიხედვით, მათი სრული სახით წარმოდგენა რთული არაა. მსგავსი ფორმისა და შემკულობის ხელალები აღმოჩენილია: მცხეთაში [აფხაზაზა ნ. 1979:ტაბ. XXIX₅], ლოჭინის ნასოფლარზე [აბრამიშვილი რ., ჭილაშვილი ლ. 1962:200-201], ურბნისში [ჭილაშვილი ლ. 1964:114; სინაურიძე მ. 1966:ტაბ. XIII], ახალ ქინვალში [რამიშვილი რ. 1983:126-127], ჭერემის ნაქალაქარზე [მამაიშვილი ნ. 2004:130-132], ერწო-თიანეთში [ჯორბენაძე ბ. 1982:41] და სხვ. პარალელური მასალების მიხედვით, ხელალები ძირითადად IV-V სს-ის ფარგლებში ექცევა.

ნაგებობის გათხრებისას აღმოჩენილი არაქერამიკული მასალა ცოტაა. ესენია მინის ორი სასმისის ძირი. ისინი კონუსური მოყვანილობისაა, ქვემოდან ღრუ. მინა მომწვანოა, ირიზირებული (ტაბ. 21₁₅₋₁₆, 22₁₇₋₁₈). მინის ჭურჭლის სრული ფორმების წარმოდგენა ჭირს. ამგვარი ფორმის მინის სასმისების ძირები არც თუ იშვიათად გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოს განათხარ ძეგლებზე. მაგალითისთვის მოვიყვანთ სამთავროს სამაროვნის IV ს-ის სამარხიდან მომდინარე მინის ჭურჭლის ძირს [აფხაზაზა ნ. 1979:ტაბ. V₇].

ამრიგად, დიდი ნაგებობიდან მომდინარე არტეფაქტები პარალელური მასალის მიხედვით, ქრონოლოგიურად გვიანანტიკური ხანის დასასრულსა და ადრეული შუა საუკუნეების საწყის პერიოდში ექცევა. ალბათ არ შევცდებით, თუ არტეფაქტების და შესაბამისად ნაგებობის თარიღსაც III-IV სს-ით განვსაზღვრავთ. სასახლის ასაკი ვეღარ გაახალგაზრდავდება, რადგან უკვე VI-VII სს-ში მის ტერიტორიაზე ჩნდება სამარხები, რომელთა აქ გამართვა შეუძლებელი იქნებოდა ნაგებობის ფუნქციონირების პირობებში.²⁵

25 მწირია მასალა ადრეული შუა საუკუნეების იმ სამარხებისა, რომლებიც დიდი ნაგებობის ფუნქციონირების შეწყვეტის შემდეგ სასახლის ტერიტორიაზე გაჩნდნენ. მცირე ინვენტარი მხოლოდ #1 და #5 სამარხებში გამოვლინდა (ტაბ. 15₅₋₆). #1 სამარხში აღმოჩნდა რკინის საკინძის ფრაგმენტები (ტაბ. 16₁₉₋₂₀), ბრინჯაოს საკინძი ლურჯი მინის მრავალწახნაგა თავით (ტაბ. 16₂₁), ბრინჯაოს საკინძის ფრაგმენტი ვარდულით შემკული თავით (ტაბ. 16₂₂), ცილინდრული მოყვანილობის ლურჯი მინის მძივი (ტაბ. 16₂₃). #5 სამარხში აღმოჩნდა: ბრინჯაოს ხვეული შიგ მოქცეული მინის მძივით (1 ც.), სარდიონის (1 ც.) და მინის სხვადასხვა ფერის, ფორმისა და ზომის მძივები (21 ც.) (ტაბ. 16₂₄). #1 სამარხს მეტ-ნაკლები სიზუსტით ათარიღებს საკინძის თავად გამოყენებული ლურჯი მინის მრავალწახნაგა მძივი. ამგვარი მძივებით შემკული საკინძები ჩვენში უკვე V ს-ის I ნახევარში ჩნდება და შემდგომშიც, კერძოდ VI-VII სს-შიც განაგრძობენ არსებობას [აფხაზაზა ნ. 1979:ტაბ. XIII₃, XV₁₆, XVIII₃₅, XXVIII₄₃]. სავარაუდოდ, სამარხი უფრო VI-VII სს-ით შეიძლება დათარიღდეს.

თავი IV

ილმაზლოს ადრეული შუა საუკუნეების ნამოსახლარი

§1. ნამოსახლარის სამხრეთ-დასავლეთი ფერდობის ნაგებობები. ილმაზლოს ვრცელი ნამოსახლარის სხვადასხვა უბანზე, მათ შორის სამხრეთ-დასავლეთ ფერდობზე ზედაპირულად მოპოვებული, სადაზვერვო თხრილებში გამოვლენილი თუ გეგმაზომიერი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მიკვლეული მრავალრიცხოვანი არტეფაქტების მიხედვით ირკვევა, რომ ადრეულ შუა საუკუნეებში აღნიშნული ტერიტორია ინტენსიურად ყოფილა დასახლებული (ტაბ. 6, 7). ამ პერიოდის ნაგებობებით არის დაზიანებული უფრო ადრეული, მათ შორის ანტიკური ხანის კულტურული ფენები. თავის მხრივ ადრეული შუა საუკუნეების ზედა ფენების ნაგებობების უმეტესობა ხანძარშია მოხვედრილი და სავარაუდოდ, მტრის შემოსევებით ჩანს განადგურებული.

გათხრებისას გამოვლენილი ადრეული შუა საუკუნეების ნაგებობების უმრავლესობა იმდენად ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი, რომ ზოგჯერ მათი ცალ-ცალკე გამოყოფა პირობითია. ილმაზლოს სამხრეთ-დასავლეთ ფერდობზე გამოვლენილი #1 ნაგებობის უმეტესი ნაწილი განადგურებული იყო. რიყის ქვებით ცალპირად და ერთრიგად ნაგები კედლის ძირის მიხედვით, რომელიც სავარაუდოდ შენობის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეს ქმნიდა, ნაგებობა ქვეყნის მხარეების მიხედვით უნდა ყოფილიყო ორიენტირებული (ტაბ. 8). მიწატკეპნილ იატაკზე დაღეწილი თიხის ჭურჭლის დიდი რაოდენობა (27 ერთეული), გვაფიქრებინებს, რომ ნასოფლარი მტრის მულოდნელი თავდასხმისგან განადგურებულა.

ნაგებობაში აღმოჩენილი კერამიკიდან ყველაზე მეტი ქოთნებია. ჭურჭელი სხვადასხვა ზომისაა. ქოთნებს აქვს გამლილი პირი და ფართო ყელი. ზოგიერთზე შემორჩენილია ყურის კვალი. შემკულია ამოღარული სარტყლებით, ტალღოვანი ხაზებითა და ნაჭდევებით (ტაბ. 23₁₋₉, 25_{1-10, 16}). მცირე ზომის ერთ ყურიან ქოთანს პატარა ტუჩი ჰქონია (ტაბ. 23₇, 25₇).

სუფრის ჭურჭლიდან აღსანიშნავია მოზრდილი სამტუჩა დოქი მაღალი, შედარებით ვიწრო ტანით, რომელიც ანგობითაა დაფარული. შემკულია ამოღარული კონცენტრული სარტყლებითა და ტალღოვანი ხაზებით (ტაბ. 24₂, 25₁₂).

თითქმის მთლიანადაა შემორჩენილი სამტუჩა ხელადა მომადლო ყელითა და დაბალი მხრებით. პირზე შემოუყვება წიბო. მხარი შემკულია ამოღარული კონცენტრული ხაზებით (ტაბ. 24₁, 25₁₁).

ერთ დოქს აკლია პირ-ყური. ჭურჭელი დაფარულია ანგობით. ყელთან შემოუყვება რელიეფური სარტყელი, მხარზე – ამოღარული ხაზი (ტაბ. 24₃, 25₁₃). ძირ-გვერდის ნაწილით არის შემორჩენილი ხაოიანზედაპირიანი დოქი (ტაბ. 23₁₀).

ცალკე ტიპს ქმნიან წმინდად განლექილი თიხისგან დამზადებული, მოჩაღისფროდ გამომწვარი ხელალები, ვიწრო ყელითა და კვერცხისებური ტანით. ყელზე შემოუყვებათ წიბო. ჭურჭლის ზედაპირი ანგობირებული და ნაპრიალებია. შემკულია წნევით დატანილი ვერტიკალური ზოლებით (ტაბ. 24₅₋₄, 25₁₄₋₁₅).

ამავე ნაგებობაშია მიკვლეული პირნაკლული ხელადა, მხარზე ოვალურგანიკვეთიანი ყურის კვალით. ყელი ვიწროა, ტანი დაბალი, ძირი ოდნავ პროფილირებული (ტაბ. 24₆, 25₁₇).

სამი მოჭიქული ჭურჭლიდან ერთი სამარილეა მომრგვალებული ოდნავ გამლილი პირით, დაბალი მხრებითა და ფართო ძირით. ჭურჭლის თეთრად ანგობირებული შიდაპირი მოჭიქული ყოფილა მწვანედ (ტაბ. 24₇, 25₁₈).

მეორე არტეფაქტი მწვანედ მოჭიქული ე. წ. ნიჟარისებური ჭრაქის ნატეხია (ტაბ. 24₉, 25₁₉). ფრაგმენტულობის მიუხედავად, მისი ფორმის წარმოდგენა ადვილად ხერხდება ამავე ძეგლზე მიკვლეული სხვა ჭრაქების მიხედვით.

ნაგებობიდან მომდინარეობს ჯამი მომრგვალებული პირითა და დაბალი ოდნავ შედრეკილი ძირით. თეთრად ანგობიერებულ შიდაპირზე შემორჩენილია მწვანე, ყვითელი და სოსნისფერი ჭიქუროვანი საღებავის ზოლები. გადავლებული ჰქონია უფერული კრიალა ჭიქური (ტაბ. 24₁₀).

#1 ნაგებობაშია მიკვლეული ბაზალტისგან დამზადებული ხელსაფქვავის ნატეხები და ფილთაქვა (ტაბ. 24₁₁₋₁₃).

#3 ნაგებობის არსებობაზე მიუთითებს ერთ რიგად ჩაწყობილი ქვების მწკრივი და ცეცხლის კვალი, აგრეთვე ქვების წინ არსებული საყრდენი ბოძებისთვის განკუთვნილი ფოსოები. აქვე გაიწმინდა რამდენიმე ორმო (ტაბ. 8).

ნაგებობიდან სულ სამიოდე არტეფაქტი მომდინარეობს. მათგან აღსანიშნავია ბრტყელპირიანი, მომადლოყელიანი ქოთანნი, რომელსაც პირზე, ქვემოდან ირიბი ნაჭდევების სარტყელი შემოუყვება (ტაბ. 25₂₀). მეორე ქოთანი შემკულია ამოღარული სწორი და ტალღოვანი სარტყლებით (ტაბ. 25₂₁). აქვეა მიკვლეული ბაზალტისგან დამზადებული ხელწისქვილის ნატეხი (ტაბ. 26₁).

#5 ნაგებობის ადგილზე ფიქსირდება ცეცხლის კვალი, ხის ბოძების ფოსოები და დანახშირებული ხის ნაშთები (ტაბ. 8). ნაგებობის გავრცელების სავარაუდო არეალში აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის ნატეხების დიდი რაოდენობა, მაგრამ არა თავდაპირველ მდგომარეობაში. ნაგებობის ტერიტორიაზე ორმოები დიდი რაოდენობით გაიწმინდა. ზოგიერთი ორმო ნაგებობაზე აღრეული უნდა იყოს, რადგან მათზე ზემოდან გადადიოდა დამწვარი და გამაგრებული ფენები.

არქეოლოგიური მასალა კერამიკაა. ქვევრის პირები ბრტყელია, ყელი დაბალი. ტანი შემკულია რელიეფური სარტყლებით. ნატეხებზე ჩაყირვის კვალი არ შეინიშნება (ტაბ. 26₂, 27₁₋₂).

ქოთნებს ახასიათებს გაშლილი პირი. ყელი და მხრები შემკულია ამოღარული სწორი და ტალღოვანი სარტყლებით, წერტილოვანი ან ირიბი ნაჭდევებით, „თოკისებრი“ ორნამენტით, კოპებით და სხვ. რამდენიმე ქოთანს პირზე ქვემოდან შემოუყვება დაკეჭნილი სარტყელი (ტაბ. 25₂₄₋₂₉, 26₃, 27₃). ქილებს აქვს ბრტყელი გარეთ გაწეული პირი და მომადლო ყელი (ტაბ. 25₃₀).

სუფრის ჭურჭლიდან ერთი ჯამის პირ-გვერდის ნატეხია, რომელსაც გარედან წიბო შემოუყვება (ტაბ. 26₄, 27₄). საყოფაცხოვრებო კერამიკის ჯგუფს მიეკუთვნება ხელით ნაძერწი წელში გამოყვანილი ფინჯნისებური ჭრაქი (ტაბ. 25₂₃, 26₅).

მოჭიქული კერამიკიდან ერთი სამარილეა, შვიდი – ჯამი. სამარილეს აქვს რამდენადმე პროფილირებული ქუსლი. მოჭიქულია მწვანედ (ტაბ. 25₂₂, 26₁₃). ჯამებს პირზე დარი შემოუყვება. მხრები სწორია ან ოვალური. ძირი ფართოა, დაბალი. შემკულობა ერთგვაროვანია – შიშველ კეცზე თეთრი ანგობით გამოყვანილია ზოლები, გულები, წრეები, წერტილები. ჭურჭელს გადავლებული აქვს მწვანე კრიალა ჭიქური (ტაბ. 26₆₋₁₂).

#6 ნაგებობას უკანა კედლის გაყოლებაზე ამოყვანილი ჰქონია 0,65 მეტრი სიმაღლის რიყის ქვით ტალახზე ცალფად ნაშენი 3,45 მეტრი სიგრძის კედელი. კედლის ძირზე ქვების ორმაგი წყობაა. შემორჩენილია ქვის წყობის შვიდი რიგი. იატაკი მოსწორებულია და არა საგანგებოდ მოლესილ-მოტკეპნილი (ტაბ. 8).

ნაგებობაში აღმოჩენილი ქოთნებიდან ზოგიერთს პირზე ქვემოდან ირიბი ნაჭდევები შემოუყვება. ტანი შემკულია ამოღარული ხაზებითა და ნაჭდევებით (ტაბ. 25₃₁₋₃₂, 26₁₄). ქოთნების ნაწილს ეფარა დისკოსებრი ხუფები (ტაბ. 25₃₃, 26₁₅). ქილები ხასიათდება ოდნავ გაშლილი პირითა და მომადლო ყელით (ტაბ. 25₃₄). ღოქები ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი. მათ შორისაა წითლად დამწვარი ტუჩიანი ნიმუში (ტაბ. 25₃₅, 26₁₆). ნაგებობიდან მომდინარეობს მოჩალისფროდ დამოწვარი ანგობის თხელი ფენით დაფარული ღოქების ყურ-გვერდისა და ძირის ნატეხები (ტაბ. 25₃₆₋₃₇, 26₁₇₋₁₈). აქვეა მიკვლეული მწვანედ მოჭიქული ნიჟარისებური ჭრაქი (ტაბ. 25₃₈, 26₁₉).

#7 ნაგებობას უკანა მხარეს ამოყვანილი ჰქონია 0,70 მეტრი სიმაღლის რიყის ქვით ტალახზე ცალფად ნაშენი კედელი. სამხრეთი კედლის სავარაუდო სიგრძე 6 მეტრია. გათხრილი ჩრდილო-დასავლეთი კედლის ფრაგმენტის სიგრძე 4,50 მეტრია. იატაკიდან 0,20 მეტრით მაღლა გაიწმინდა გადახურვის დამწვარი ძელები. სამხრეთი კედლის გასწვრივ ხის ბოძების სამი ფოსო გამოვლინდა. ფოსოები აღმოჩნდა იატაკის ჩრდილო და სამხრეთ მონაკვეთებში (ტაბ. 8).

ნაგებობის კერამიკული ნაწარმიდან აღსანიშნავია: ქვევრის პირ-ყელის ნატეხი (ტაბ. 26₂₀, 27₈), პირგაშლილი ყელწიბოიანი ჩაფი (ტაბ. 26₂₁, 27₅), ქილისა და ქოთნის ფრაგმენტები (ტაბ. 26₂₂₋₂₃, 27₆₋₇), ამოღარული ხაზებით შემკული ღოქის გვერდისა და ყურის ნატეხები (ტაბ. 26₂₄₋₂₅, 27₉).

მოჭიქული ჭურჭლიდან ერთი მწვანედ მოჭიქული სამარილეა (ტაბ. 26₂₇, 27₁₀), მეორე – შიშველ კეცზე თეთრი ანგობით მოხატული და მწვანედ მოჭიქული ჯამი (ტაბ. 26₂₈), მესამე – თეთრ ანგობზე მწვანე და სოსნისფერი ზოლებით შემკული ჯამი (ტაბ. 26₂₆).

ნაგებობების გათხრებისას 96 სამეურნეო ორმო გამოვლინდა (ტაბ. 8). მათგან ორი (#56, 59) ანტიკური ხანისაა. დანარჩენები ნაგებობების თანადროული ჩანს. ორმოების მასალის აბსოლუტური უმრავლესობა კერამიკაა, რომლებიც ფორმებით, შემკულობით, თიხის სტრუქტურით იმეორებს ნაგებობებში აღმოჩენილ არტეფაქტებს და მათი თანადროულია. ორმოების მასალა საკმაოდ მრავალრიცხოვანია. ამდენად, მათგან მხოლოდ მეტ-ნაკლებად სახიერ ნიმუშებს წარმოვადგენთ (ტაბ. 26, 27, 28, 31, 32). ნაგებობებისა და ორმოების თანადროული არტეფაქტები ხშირად ჩნდება კულტურულ ფენებშიც (ტაბ. 29-30, 33).

კერამიკა. ნამოსახლარის ზედა ფენის ნაგებობებში აგრეთვე მათ თანადროულ სამეურნეო ორმოებში თუ კულტურულ ფენებში გამოვლენილი კერამიკა წარმოდგენილია: ქვევრებით, ქოთნებით, დოქებით, ხელადებით, ჯამებით, მოჭიქული ჭურჭლით და სხვ. კერამიკული მასალის განხილვისას ძირითადად ისეთ არტეფაქტებს შევხებით, რომელთაც გარკვეული დამატარილებელი მნიშვნელობა აქვთ.

ქვევრები არც თუ მცირერიცხოვანია. ხასიათდება ბრტყელი ბაკოთი, დაბალი ყელითა და ბრტყელი, ზოგჯერ პროფილირებული ძირ-ქუსლით. ჭურჭლის ზედაპირი გლუვია ან რელიეფური სარტყლები ამოვით (ტაბ. 26_{2,20}, 27_{1-2,11}, 28₁₋₂, 29₁₋₄, 32₁₋₃, 33₁₋₄).

სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებული მოსაზრების თანახმად, ადრეულ შუა საუკუნეებში არ არსებობდა ქვევრების ჩაკირვის ტრადიცია, რომელიც ჭურჭელს დაიცავდა დაზიანებისგან, ხის ფესვებისგან, წყლის შეჟონვისგან და სხვა მსგავსი ქმედებებისგან. საქართველოში ქვევრების ზედაპირის კირხსნარით დაფარვა მოგვიანებით იწყება და ამ მოვლენას უკავშირებენ XI ს-ის 80-იან წლებში მომხდარ ძლიერ მიწისძვრას. ამის შემდეგ ჩვენში ქვევრების მასობრივი ჩაკირვა დაუწყიათ [ბოხოჩაძე ა. 1963ა:143].

ილმაზლოს ქვევრებზე ჩაკირვის კვალი არ შეიმჩნევა. ჩანს, ისინი XI ს-ზე ადრეული არტეფაქტებია, რასაც ადასტურებს ქვევრებთან ერთად აღმოჩენილი IX-X სს-ის მოჭიქული კერამიკაც, რომელთაც დაწვრილებით ქვემოთ განვიხილავთ. ამდენად, მოსაზრება იმის შესახებ, რომ საქართველოში ქვევრების ჩაკირვა XI ს-ში, კონკრეტულად კი ამ საუკუნის მიწურულს დაწყებულა, საკმაოდ დამაჯერებლად გამოიყურება.

ქოთნები სხვადასხვა ზომისაა. თიხა როგორც წესი მსხვილმინარევიანია. ქოთნებს აქვს გაშლილი პირი, მომაღლო ფართო ყელი. ზოგიერთი ყურიანია. ზოგჯერ ყურზე დატანილია კოპი ან ნაჭდევი. გვხვდება ტუჩიანი ნიმუშებიც. ჭურჭელი შემკულია ამოღარული სწორი და ტალღოვანი ხაზებით, დაკეჭილი რელიეფური სარტყლებით. ნაწილი ქოთნებისა სადაა, მოჩაღისფროდ გამომწვარი (ტაბ. 23₁₋₉, 25_{1-10,16,20,21,24-29,31,32}, 26_{3,14}, 27₃, 28_{4,6-10}, 29₅₋₂₂, 32₄₋₁₂, 33₅₋₈).

ხუფები უპირატესად ქოთნების სახურავად იყო გამოყენებული. დამზადებულია მსხვილმინარევიანი თიხისგან. ისინი ორგვარია: კონუსური და დისკოსებური. ამ უკანასკნელთა აქვთ სხვადასხვა სიმაღლის ცილინდრული მოყვანილობის სახელური (ტაბ. 25₃₃, 26₁₅, 27₉₋₁₂, 28₅). ხუფები შემკულია რელიეფური ან ამოღარული ტალღოვანი სარტყლებით, ნაკეჭნი ორნამენტით თუ წერტილოვანი ნაჩხვლეტებით.

ქილები გამოირჩევა შედარებით ვიწრო და მაღალი პირ-ყელითა და ტანით. ისინი ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი (ტაბ. 23₁₀, 25₃₀, 28_{18-19,21}, 30_{16,19}).

კეცები სხვადასხვა ზომისაა, დაბალი ოვალური მხრებით, ფართო და სქელი ძირით. ზოგჯერ ჭურჭლის პირი შემკულია ნაჭდევებით. თიხა მსხვილმარცვლოვანია (ტაბ. 32₁₃). სამზარეულო კერმიკის ეს ჯგუფი დიდხანს ინარჩუნებს ფორმის მდგრადობას. შუა საუკუნეების კეცები ფორმით თითქმის არ განსხვავდება ეთნოგრაფიულ ყოფაში შემორჩენილი კეცებისგან [მასალები ... 1979:108, სურ. 38].

დოქები და ხელადები მრავალრიცხოვანია. მათში გამოირჩევა ერთი სრულად შემორჩენილი წითლად გამომწვარი მოზრდილი სამტუჩა დოქი მაღალი, ვიწრო ტანით, რომელიც ანგობის თხელი ფენითაა დაფარული. ყელი შემკულია ამოღარული კონცენტრული სარტყლებითა და ტალღოვანი ხაზებით. ამოღარული სარტყლებით დაფარულია დოქის ტანიც (ტაბ. 24₂, 25₁₂). ანალოგიური ფორ-

მის სამტუჩა დოქები გვხვდება, როგორც ნაგებობებში, ისე ორმოებსა თუ კულტურულ ფენებში (ტაბ. 25₃₅, 26₁₆, 30₁₋₄, 32₁₄₋₂₁). მსგავსი ფორმა-მოყვანილობის დოქი ცნობილია თბილისის განათხარი მასალიდან [გძელიშვილი ი., ტყემელაშვილი თ. 1961:ტაბ. 24₁₂₅].

წითლად გამომწვარ სამტუჩა ხელადას აქვს მომადლო ყელი და დაბალი მხრები. პირზე შემოუყვება წიბო. მხარი შემკულია ამოღარული კონცენტრული ხაზებით (ტაბ. 24₁, 25₁₁). ანალოგიური ფორმის ხელალები მომდინარეობს თბილისიდან (ერეკლე II მოედანი) [გძელიშვილი ი., ტყემელაშვილი თ. 1961:ტაბ. 23₈₀, 31₂₃₈].

ცალკე ტიპს ქმნიან მოჩაღისფროდ გამომწვარი, წმინდად განლექილი თიხისგან დამზადებული ხელალები, ვიწრო მომადლო წიბოიანი ყელითა და კვერცხისებური მოყვანილობის ტანით. ჭურჭლის ზედაპირი ანგობირებული და ნაპრიალებია. ტანი შემკულია წნევით დატანილი ვერტიკალური ზოლებით (ტაბ. 24₄₋₅, 25₁₄₋₁₅).

განსხვავებულია ხელალების ერთი ჯგუფი. მათგან შედარებით უკეთ შემორჩენილი ერთი ჭურჭელი ხასიათდება რელიეფური სარტყლებითა თუ ირიბი ნაჭდევებით შემკული ძალზე ვიწრო და მაღალი ყელით. ზეაწეული ყური მიერთებულია პირს ქვემოთ და მხარზე. მუცელი მკვეთრად გამოხატული. გამომწვარია მოჩაღისფროდ. თიხა წმინდადაა განლექილი. კეცი მკვრივია (ტაბ. 28₁₂, 32₂₄). ხელადა აღმოჩნდა #61 ორმოში, IX-X სს-ის მოჭიქულ სამარილესთან ერთად (ტაბ. 31₁₁, 34₆). მეორე ასეთივე ხელადა მხოლოდ ყელის ნატეხითაა შემორჩენილი (ტაბ. 30₇, 32₂₃). ხელალების ამავე ტიპს უნდა ეკუთვნოდეს მოჩაღისფროდ გამომწვარი ჭურჭლის ყელის ერთი ფრაგმენტი (ტაბ. 30₈, 32₂₂).

ჯამები მცირერიცხოვანია. ბრტყელი, შიგნით შეწეული ბაკოთი და ოვალური მხრებით. გამომწვარია მოჩაღისფროდ. თიხა წმინდადაა განლექილი. კეცი მკვრივია. ფრაგმენტულობის გამო მათი ფორმების სრულად წარმოდგენა ჭირს (ტაბ. 33₉₋₁₀).

ჭრაქები ე. წ. ფინჯანისებური ჭრაქების ტიპს განეკუთვნებიან. ისინი ხელითაა ნაძერწი. თიხა მსხვილმინარევიანია. ერთი მათგანი მასიურია. ჭრაქის ზედა ნაწილი „ფინჯანია“, რომლის პირი ოთხ ადგილას ჩაჭდულია. ცილინდრული ტანი ქვედა ნაწილში რამდენადმე დავიწროებულია. ძირი შეღარულია (ტაბ. 25₃₈, 30₁₈). მეორე ჭრაქი წელშია გამოყვანილი. აქვს ფართო და ბრტყელი ძირი (ტაბ. სურ. 25₂₃, 26₅).

მსგავსი ფორმის ჭრაქები გავრცელებულია როგორც საქართველოს, ისე სამხრეთ კავკასიის VI-VIII სს-ის არქეოლოგიურ ძეგლებზე [სინაურიძე მ. 1966:56-57]. ილმაზლოს მასალების მიხედვით, ჩანს, ჭრაქების ეს ფორმა შემდგომშიც განაგრძობდა არსებობას.

მოჭიქული კერამიკის უმრავლესობა ჯამებია. დამზადებულია კარგად განლექილი თიხისგან. მოჭიქულ ნიმუშებს შორის გვხვდება თეთრი ანგობით დაფარულ შიდაპირზე მწვანე, ყვითელი და სოსნისფერი ზოლებით შემკული ჯამი, რომელსაც გადავლებული აქვს უფერული კრიალა ჭიქური. ჭურჭელს აქვს გაშლილი პირი და დაბალი ფართო ძირი. ჯამი #1 ნაგებობიდან მომდინარეობს (ტაბ. 24₁₀). მწვანე, ყვითელი და სოსნისფერი ნაღვენთები ამკობს მეორე ჯამის ძირის ნატეხსაც. მასაც უფერული კრიალა ჭიქური აქვს გადავლებული (ტაბ. 31₁₄).

მსგავსი ორნამენტით შემკული ჭურჭელი არაერთია აღმოჩენილი როგორც საქართველოში, ისე მის ფარგლებს გარეთ. ისინი ცნობილია: რუსთავის ნაქალაქარიდან და ნაციხარიდან, უჯარმიდან, გუდარეხიდან, თბილისიდან, დმანისიდან, ორენ-ყალაღან, დვინიდან, შუა აზიის ძეგლებიდან, ირანიდან, მესოპოტამიიდან და სხვ. ჯამები ყველგან IX ს-ით თარიღდება [მიწიშვილი მ. 1969:17].

მოჭიქულ კერამიკაში შედარებით მეტია (15-მდე ერთეული) შიშველ კეცზე ანგობის თეთრი ზოლებით მოხატული და მწვანედ მოჭიქული ჯამები. ჭურჭელზე გამოსახულია: წრეები, გულები, სხვადასხვა მოყვანილობის ზოლები. დაფარულია მწვანე, კრიალა ჭიქურით. ჯამების ნაწილი მოზრდილი და საშუალო ზომისაა. ჭურჭლის პირი მომრგვალებული ან ამოღარულია, ქუსლი დაბალია, ძირი ოდნავ შეღარული (ტაბ. 26_{6-13,28}, 31₁₋₅).

ანალოგიური ორნამენტით შემკულ მოჭიქულ კერამიკას მკვლევართა უმრავლესობა IX ს-ით ათარიღებს. მსგავსი ჯამები აღმოჩენილია: რუსთავის ნაციხარზე და ნაქალაქარზე, უჯარმაში, დმანისში, თბილისის კერამიკულ სახელოსნოში. ისინი გვხვდება სომხეთისა (დვინი, ანისი) და აზერბაიჯანის (ორენ-ყალა, განჯა, კაბალა) არქეოლოგიურ ძეგლებზეც [მიწიშვილი მ. 1969:14-16].

ცალკე უნდა აღინიშნოს ჯამები, რომელთა თეთრად ანგობირებულ შიდაპირზე გადავლებულია

მწვანე ხასხასა ჭიქური. ჯამებს აქვთ დაბალი და ფართო, ოდნავ შედარული ძირი (ტაბ. 26₁₁, 31₆).

ჭურჭელს ანალოგები ეძებნება რუსთავის ნაციხარზე, უჯარმაში და სხვა ძეგლებზე აღმოჩენილი მწვანედ მოჭიქული ჯამების სახით. მკვლევართა მიერ ამგვარი ჭურჭელი IX-X სს-ით არის დათარიღებული [მიწიშვილი მ. 1969:17-18].

საინტერესოა ჯამი, რომლის ანგობირებულ შიდაპირზე გამოყვანილია სოსნისფერი და მწვანე ზოლები. დაფარულია უფერული კრიალა ჭიქურით. აქვს დაბალი ქუსლი, ფართო და ბრტყელი ძირი (ტაბ. 26₂₆). ასეთივე ხერხითაა შემკული კიდევ ერთი ჯამი, რომელზეც მწვანე და სოსნისფერი ზოლებით სხვადასხვა ორნამენტი გამოყვანილი (ტაბ. 31₁₅).

მოვარდისფრო ანგობით დაფარული, მრთალი ნაკაწრებით მოხატული და მწვანე-სოსნისფერი ლაქებით შემკული ჯამი ერთია. გადავლებული აქვს უფერული კრიალა ჭიქური (ტაბ. 31₁₃).

IX ს-ით დათარიღებული მსგავსი ორნამენტით შემკული ჯამები აღმოჩენილია: რუსთავის ნაციხარზე და ნაქალაქარზე, უჯარმაში, დმანისში, გუდარეხში, თბილისის კერამიკულ სახელოსნოში. ისინი ცნობილია სომხეთისა და აზერბაიჯანის არქეოლოგიური ძეგლებიდანაც [მიწიშვილი მ. 1969:18-19].

ცალკე ჯგუფად გამოიყოფა შიშველ კეცზე მწვანე, სოსნისფერი და ანგობის თეთრი ხაზებით შემკული ჯამები. დაფარულია უფერული კრიალა ჭიქურით. ჯამები მომრგვალებულპირიანია, დაბალი ფართო, ოდნავ შედარული ძირით (ტაბ. 31_{10,11,12,16}).

ჯამებს ანალოგები ეძებნებათ რუსთავის ნაციხარზე, დმანისში, უჯარმაში, გუდარეხში, თბილისის კერამიკულ სახელოსნოში, აგრეთვე ღვინში აღმოჩენილი IX ს-ით დათარიღებული ჯამების სახით [მიწიშვილი მ. 1969:16].

განსხვავებულ ჯგუფს ქმნის შიშველ კეცზე თეთრი ანგობის ზოლებით მოხატული და უფერული ჭიქურით დაფარული ჯამები. ორნამენტს ახალისებს სოსნისფერი და მწვანე ლაქები (ტაბ. 31_{7,8,9}).

ილმაზლოს ამგვარი ჯამების IX ს-ით დათარიღებული პარალელები ცნობილია: რუსთავის ნაციხარიდან და ნაქალაქარიდან, დმანისიდან. ისინი გვხვდება: ბაქოში, ორენ-ყალაში, კაბალაში. ამგვარი ჯამები აღმოჩენილია სამარაშიც [მიწიშვილი მ. 1969:13-14].

მხატვრული კერამიკის საინტერესო ნიმუშებია ანგობირებულ ზედაპირზე მწვანედ მოჭიქული სამი ჭურჭელი, რომლებიც ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი და მათი ფორმების სრულად წარმოდგენა ჭირს. მათ პირობითად „საყვავილეები“ შეიძლება ვუწოდოთ. ჭურჭლის გვერდის ფრაგმენტს მხარზე შემოუყვება ამოღარული სარტყლები (ტაბ. 31₁₉, 34₁₆). მეორე არტეფაქტს აქვს სფეროსებრი ტანი და პროფილირებული ძირ-ქუსლი (ტაბ. 31₁₈, 34₁₅). შედარებით დიდი ზომისაა ჭურჭლის ძირ-გვერდის ნატეხი პროფილირებული მომადლო ქუსლით (ტაბ. 31₁₇).

მოჭიქულ კერამიკაში გამოიყოფა სუფრის ჭურჭლის ისეთი ნიმუშები, როგორიცაა სამარილები. ისინი ძირითადად ერთი ფორმისაა. პირები მომრგვალებულია ან ამოღარული ხაზითაა შემკული. ზოგჯერ პირზე ჭდული ორნამენტი შემოუყვება. დაბალი მხრები სადაა ან წიბოთი შემკული. ქუსლი ოდნავ პროფილირებულია.²⁶ სამარილების ნაწილი მწვანედაა მოჭიქული. ნაწილს სოსნისფერი ჭიქური აქვს გადავლებული (ტაბ. 31_{20,21,22}, 34₁₋₉).

სამარილების პარალელები ცნობილია ისეთი ძეგლებიდან, როგორიცაა: თბილისის კერამიკული სახელოსნო, რუსთავის ნაციხარი, დმანისი და სხვ. სადაც ისინი IX-X სს-ით თარიღდება [მიწიშვილი მ. 1969:18].

მოჭიქული ჭრაქები ე. წ. ნიჟარისებური ჭრაქების ტიპს განეკუთვნებიან, თუმცა განვითარებულ შუა საუკუნეებში ფართოდ გავრცელებული ნიჟარისებური ჭრაქებისგან განსხვავებით, მათი ტანი უფრო მოკლე და წრიულია. ჭრაქები დაბალტანიანია, ცენტრისაკენ ჩაზნექილი გვერდებით. ზოგჯერ ქუსლი ოდნავ გამოყვანილია. უმრავლესობა მწვანედაა მოჭიქული. მხოლოდ ერთ მათგანზეა გადავლებული სოსნისფერი ჭიქური (ტაბ. 31_{23,24,25}, 34₁₀₋₁₄). ჭრაქების ზუსტი ანალოგი ცნობილია თბილისიდან (ერეკლე II მოედანი) [გძელიშვილი ი., ტყეშელაშვილი ო. 1961:ტაბ. 43₈₄].

ქვის ნივთები წარმოდგენილია ბაზალტისგან დამზადებული ნავისებური მოყვანილობის ხელსაფქვაკებით (ტაბ. 35_{1-3,7}). ხელსაფქვაკების გარდა, გვხვდება საცეხველი და ქვევრის სარქველები, რომელთაგან ზოგიერთი შუაში გახვრეტილია (ტაბ. 35₄₋₆). მრავალრიცხოვანია რიყის ქვის სალესავები, სანაყები და საბეგველები (ტაბ. 35₈₋₁₁).

26 სამარილების ზომები: სიმაღლე 2,3-3 სმ, პირის დიამეტრი 6,5-7 სმ, ძირის დიამეტრი – 4-6,3 სმ.

ლითონის ნივთებიდან აღსანიშნავია რკინის დანა, ოდნავ მოხრილი სამუშაო პირით²⁷ (ტაბ. 35₁₃). ანალოგიური ფორმა-მოყვანილობის დანები იმდენად ხშირად გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების ნამოსახლარებსა თუ სამაროვნებზე, რომ მათი პარალელუბის მოყვანას აღარ შეუდგებოდა [მინდორაშვილი დ. 2005:56-57. ლიტ. იხ. იქვე]. რკინის სხვა არტეფაქტებს შორის გვხვდება: მანჭვლები, სამაჯურის ნატეხი, მოგრძო ღერაკი, გახვრეტილი ფირფიტები და სხვ. (ტაბ. 35_{12,14-16}).

თარიღისათვის. ნასახლარის ზედა ფენებში გამოვლენილ ნაგებობათა თარიღს განსაზღვრავს საკუთრივ ნაგებობებში, მათ შესაბამის სამეურნეო ორმოებში თუ თანადროულ კულტურულ ფენებში გამოვლენილი მოჭიქული კერამიკა. არქეოლოგიურ მასალაში ძირითადად IX ს-ის მოჭიქული კერამიკაა წარმოდგენილი. მოგვიანო პერიოდის კერამიკა აქ არ გვხვდება, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ X ს-თვის ნამოსახლარი არსებობას წყვეტს და ეს მოვლენა მტრის შემოსევებთან უნდა იყოს დაკავშირებული, ვინაიდან ნასახლარის ზედა ფენებს თვალნათლივ ეტყობა ხანძრისა და ნგრევის კვალი.

§2. ნამოსახლარის ჩრდილო-დასავლეთ ბორცვზე გათხრილი ნაგებობები. ნამოსახლარის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე ბორცვს გაბატონებული ადგილი უკავია და სრულად აკონტროლებს დასახლების ირგვლივ არსებულ ვრცელ ტერიტორიას²⁸ (ტაბ. 7). ბორცვის სულ ზედა ნაწილზე გამოვლინდა ადრეული შუა საუკუნეების მძლავრი კულტურული ფენა წარმოდგენილი ნაგებობებითა და მათი თანადროული სამეურნეო ორმოებით. კულტურული ფენა მოიცავდა რამდენიმე დონეს. მიკვლეული არტეფაქტები არსებითად ზემოთ განხილული მასალის იდენტურია. თუმცა, სტრატეგრაფიული თვალსაზრისით ჩრდილო-დასავლეთი ბორცვის თხემზე საინტერესო სურათი გამოისახა.

ბორცვის თხემზე ჩატარებული გათხრებისას კულტურული ფენის სულ ზედა I დონეზე, რომელიც საკმაოდ დარღვეული იყო, ჩნდებოდა ადრეული შუა საუკუნეების, აგრეთვე შედარებით მცირერიცხოვანი ანტიკური ხანის არტეფაქტები. ამ დონიდან მომდინარე მასალაში განსაკუთრებით აღსანიშნავია სპილენძის არაბული მონეტა. ცუდი დაცულობის გამო, ვერ ისაზღვრება მონეტის მომჭრელი ხალიფას ვინაობა, მოჭრის ადგილი და დრო, მაგრამ მაინც დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ იგი VIII-IX სს-ის ქუფური ფელსია²⁹ (ტაბ. 58₄). აქვეა აღმოჩენილი: IX ს-ის მოჭიქული კერამიკის ნატეხები, ფაცეტებიანი მინის ჭურჭელი, მარმარილოს ჯამი (ტაბ. 55₁₈₋₂₁, 58₁). აგრეთვე ალიზის აგურის ფრაგმენტები, ნალესობის ანაბეჭდები, ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები, ბაზალტის ხელსაფქვაკები და სახურავები, რიყის ქვის საბეგველები, სახეხ-სანაყები, სალესავ-საპრიალებლები და სხვ.

აღნიშნული დონის ქვეშ გამოვლინდა II დონე, წარმოდგენილი ნაგებობის ნაშთებით, სამეურნეო ორმოთი და მიწატკეპნილ იატაკზე გამოვლენილი სხვადასხვა არტეფაქტით. ნაგებობა დაზიანებულია. მასში აღმოჩნდა ქვევრი,³⁰ რომელსაც ბაზალტისგან გათლილი, შუაში გახვრეტილი სარქველი ეხურა (ტაბ. 36-38, 49₁, 59₈). იატაკის დონეზე გამოვლინდა ორი პატარა ქოთანის, ჯამის, ქვის გახვრეტილი დისკოს და სხვ. (ტაბ. 37₂). ნაგებობის კედლების დაფიქსირება ვერ მოხერხდა. იატაკში ჩაჭრილი იყო ხის სვეტებისთვის განკუთვნილი ორმოები. ირკვევა, რომ, შენობის სახურავი ხის სვეტებზე ყოფილა დაყრდნობილი (ტაბ. 60₁). II დონეზე აქა-იქ კრამიტებიც ჩნდებოდა, თუმცა, სავარაუდოდ, ნაგებობა კრამიტით არ ყოფილა გადახურული. ნალესობის ფრაგმენტების მიხედვით, ამ მსუბუქი კონსტრუქციის ნაგებობაში სარ-ლასტის ტიხრები გამოუყენებიათ.

ნაგებობის თანადროულია #1 სამეურნეო ორმო, ვიწრო პირითა და ფართო ძირით³¹ (ტაბ. 39₂).

27 ილმაზლოსა და მეორე ქესალოს ლითონის ნივთების გაწმენდა-გამაგრება ჩატარეს ეროვნული მუზეუმის რესტავრაცია-კონსერვაციის კვლევითი ინსტიტუტის პირველადი დამუშავების ლაბორატორიის რესტავრატორებმა: თეიმურაზ ფარჯანაძემ და ნინო თავართქილაძემ.

28 გეოგრაფიული კოორდინატები: 0503304. 4586388; 0503295. 4586399; 0503293. 4586397; 0503298. 4586390.

29 მონეტის შესახებ ცნობები მოგვაწოდა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მეცნიერ თანამშრომელმა ნუმიზმატმა მარიამ ქორიძემ.

30 ქვევრის ზომები: სიმაღლე 0,80 მ, პირის დიამეტრი 0,36 მ, მუცლის დიამეტრი 0,51 მ, ძირის დიამეტრი 18 სმ.

31 ორმოს ზომები: პირის დიამეტრი 0,50 მ, ძირის დიამეტრი 0,80 მ, სიღრმე 0,50 მ.

ორმოში აღმოჩნდა: კრამიტების, ქვევრის, ქოთნისა და მინის ჭურჭლის ნატეხები, რიყის ქვის სა-
ნაყები და საქონლის ძვლები (ტაბ. 52₁₄). ორმოს ჩაჭრილი ჰქონდა უფრო ადრეული, ქვედა დონის
კუთვნილი ნაგებობის ალიზის კედელი, რომელიც საკმაოდ დაშლილ-დაზიანებული სახით იყო შე-
მორჩენილი (ტაბ. 9₁₋₂, 61₁).

ამავე დონის კუთვნილია #13 ორმო, რომელშიც აღმოჩნდა ქვევრის რამდენიმე მოზრდილი ნა-
ტეხი და მინის ჭურჭლის ძირი (ტაბ. 49_{7,11}, 64₂, 74₅).

II დონის ნაგებობა ხანძარშია მოხვედრილი, რაზეც მეტყველებს იატაკზე გამოვლენილი ნახში-
რისა და ნაცრის კვალი, დამწვარი ხის ძელების ნაშთები (ტაბ. 37₂, 38₁, 60₁₋₂). ხანძრის კვალი ეტყობა
აქ მიკვლეულ თიხის ჭურჭელსაც (ტაბ. 61₁, 62₁).

II დონის ქვემოთ გამოვლინდა III დონე, წარმოდგენილი ალიზის კედლის ნაშთებით, ნაგებობის
მიწატკეპნილი იატაკით, ხის სვეტებისათვის განკუთვნილი ორმოებითა და სამეურნეო დანიშნულე-
ბის ორმოებით (ტაბ. 40₁₋₂, 41₁₋₂, 42₁₋₂, 61₁, 62₁).

III დონის ნაგებობას ჩრდილოეთიდან შემოუყვებოდა დაზიანებული ალიზის კედელი,³² რო-
მელსაც მთელ სიგრძეზე გასდევდა ხის სვეტებისათვის განკუთვნილი სხვადასხვა სიღრმისა და დი-
ამეტრის მქონე ორმოები³³ (ტაბ. 41₂, 42₁, 61₁, 62₁). ამავ დანიშნულებისაა ნაგებობის ჩრდილო-დასა-
ვლეთ ნაწილში გაწმენდილი ორმო, რომელშიც რიყის ქვები აღმოჩნდა. რიყის ქვებით მაგრდებოდა
ორმოში ჩადგმული ხის სვეტის ძირი (ტაბ. 56₂₂). იატაკზე ასევე გამოვლინდა სარ-ლასტისათვის გა-
ნკუთვნილი მცირე ზომის ფოსოები, სარ-ლასტის თიხის შელესილობის ფრაგმენტები და სახურა-
ვის საყრდენი ხის სვეტების დამწვარი ნაშთები,³⁴ აგრეთვე წრიული ლაქა – კერის ცეცხლის კვალი
(ტაბ. 43₁, 62₁). ნაგებობაში აღმოჩნდა კეცის ნატეხების გროვა³⁵ და ტყავის მოზრდილი არტეფაქტი
(გულა?) (ტაბ. 42₂, 43₂).

ხის სვეტებისათვის განკუთვნილი ორმოების განლაგებით ირკვევა, რომ ნაგებობა არაერთხელ
გადაუკეთებიათ. რამდენჯერმეა განახლებული მიწატკეპნილი იატაკიც.

იატაკში რამდენიმე სამეურნეო ორმო იყო ჩაჭრილი. #2 ორმო აღმოჩნდა ნაგებობის სამხრე-
თ-აღმოსავლეთ ნაწილში. ორმოს შედარებით ვიწრო პირი და ძირისკენ გაფართოებული კედლები
აქვს³⁶ (ტაბ. 40₂, 61₁₋₂, 62₁). ორმოში მრავალრიცხოვანი მასალა გამოვლინდა: ქოთნები (ტაბ. 53₃₋₆,
68₁₄, 70₆₋₇), ქილა (ტაბ. 53₇, 67₂₀), ღერგი (ტაბ. 50₁, 67₁₃), ჯამი (ტაბ. 55₁₄), თიხის დისკო (ტაბ. 56₁₃), მი-
ნის ჭურჭელი (ტაბ. 74_{10,14}), კრამიტის ნატეხი (ტაბ. 56₁).³⁷ ყველა ადრეული შუა საუკუნეების არტე-
ფაქტია. რამდენადმე მოგვიანოა (IX ს.) ორმოდან მომდინარე მწვანედ მოჭიქული სამარილე (ტაბ.
55₂₂, 74₂₁). ორმოში ასევე აღმოჩნდა ელინისტური ხანის ანგობით მოხატული ჭურჭლის ნატეხი (ტაბ.
55₄). მოჭიქული სამარილე და ანგობით მოხატული ჭურჭელი ორმოში შემთხვევითაა მოხვედრილი.
ორმოში მრავლად გვხვდებოდა ცხოველთა ძვლები.

ნაგებობის ჩრდილოეთ კედელთან გამოვლენილ #3 ორმოში³⁸ აღმოჩნდა: ღოქების ნატეხები
(ტაბ. 55₁₀₋₁₁), თიხის გახვრეტილი დისკო (ტაბ. 56₁₂, 74₁₇), რკინის წიდა (ტაბ. 59₃₀), ცხოველთა ძვლები.

ნაგებობის დასავლეთ ნაწილში³⁹ გაითხარა #4 ორმო (ტაბ. 61₁, 62₁). მასში აღმოჩნდა: ქოთნე-
ბის ნატეხები (ტაბ. 52₁₅₋₁₆), რკინის ნახევარწრიული ფირფიტა – სავარაუდოდ დანის ტარის ნაწილი
(ტაბ. 59₃₅), ცხოველთა ძვლები. ამავ ნაგებობას ეკუთვნის #5 ორმო,⁴⁰ რომელშიც გამოვლინდა: სა-
რდიონის ბეჭედი, ბრინჯაოს საკინძი, რკინის დანა (ტაბ. 58₆₋₇, 59₃₄, 62₁, 74₂). ერთმანეთის გვერდზე

32 კედლის ხილული სიგრძე 13 მ, შემორჩენილი სიმაღლე 0,20-0,25 მ, სიგანე – 0,90 მ.

33 ხის სვეტებისათვის განკუთვნილი ორმოების ზომები: სიღრმე 0,35-0,40 მ, დიამეტრი 0,35 მ; სიღრმე 10-15, 20-30 სმ, დიამეტრი 12-17 სმ. სიღრმე 0,50-0,60 მ, დიამეტრი 12-13 სმ. სარ-ლასტისათვის განკუთვნილი ფოსოების ზომები: სიღრმე 8-10 სმ, დიამეტრი 4-6 სმ.

34 ძელების შემორჩენილი სიგრძე 0,90-1 მ, დიამეტრი 8-10 სმ.

35 კეცი საკმაოდ დიდი ყოფილა. მისი დიამეტრი 0,60-0,65 მ-ია.

36 ორმოს ზომები: პირის დიამეტრი 0,85-0,95 მ, სიღრმე 1,50 მ, ძირის დიამეტრი 1,70 მ.

37 #2 ორმოს მასალა ნახშირის ნიმუშის მიხედვით დათარიღდა V ს-ის დასაწყისით. კვლევები ჩატარდა ვილნიუსის (ლი-
ეტუვა) ფიზიკურ მეცნიერებათა და ტექნოლოგიების ცენტრის რადიოკარბონულ ლაბორატორიაში.

38 ორმოს პირის დიამეტრი 0,50-0,80 მ-ია, სიღრმე 0,50 მ-ს აღწევს.

39 ორმოს სიღრმე 0,40 მ, ძირის დიამეტრი 0,85 მ.

40 ორმოს სიღრმე 0,35 მ, ძირის დიამეტრი 1,30 მ.

განლაგებულ ორივე (#4-5) ორმოს თავის მხრივ დაუზიანებია ალიზის დიდი აგურებით ნაშენი უფრო ძველი ნაგებობის კედელი (დაწვრ. იხ. ქვემოთ). ნაგებობაში გაიწმინდა აგრეთვე #6 ორმო,⁴¹ რომელშიც აღმოჩნდა: ქოთნების, დოქების და სადაფის ნატეხები (ტაბ. 54₂₁, 58₃, 62₁). #6 ორმო დასავლეთი მხრიდან #7 ორმოს ჰქონდა ჩაჭრილი (ტაბ. 62₁). ორმოში გამოვლინდა: ქვევრის, ქოთნების, დოქის და მინის ჭურჭლის ნატეხები (ტაბ. 51₈, 54₂₂, 68₁₂, 74₈). #8 ორმოში⁴² აღმოჩნდა: ქოთნის ნატეხები და ცხოველთა ძვლები (ტაბ. 52₁₃, 62₁).

III დონის ქვეშ დაფიქსირდა IV დონე, რომელიც ზედა სამი დონის მსგავსად ადრეულ შუა საუკუნეებს განეკუთვნება. IV დონეზე გაიწმინდა ალიზის მოზრდილი (40×40×10-12 სმ) აგურებისგან ნაშენი ნაგებობა,⁴³ რომელიც დაუზიანებია ხის სვეტებისათვის განკუთვნილ ზედა ფენის სხვადასხვა დიამეტრისა და სიღრმის ორმოებს⁴⁴ (ტაბ. 44₁₋₂, 45₁₋₂, 46₁₋₂, 47₁, 63₂).

ნაგებობის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში დაფიქსირებული მიწატკეპნილი იატაკის სამი შრე იმაზე მიუთითებდა, რომ იატაკი დროდადრო ახლდებოდა. ნაგებობის ამავე ნაწილში აღმოჩნდა იატაკში ამოჭრილი სარ-ლასტისათვის განკუთვნილი ფოსოების წყვილი რიგი, რომელიც ალიზის კედელს მიუყვებოდა (ტაბ. 47₁, 63₂). ნაგებობაში გამოვლინდა #19 ორმო,⁴⁵ რომელშიც ქოთნის ნატეხები აღმოჩნდა (ტაბ. 48₂, 52₂₋₃, 63₂).

ალიზისკედლიანი ნაგებობის ჩრდილო-დასავლეთით გაიწმინდა თიხის კერა⁴⁶ და სამეურნეო ორმოები (ტაბ. 44₁₋₂, 45₁₋₂, 46₁₋₂, 63₂₋₃). ნაგებობისა და კერის თანადროულობა ეჭვს არ იწვევს. თუმცა, კერა ალიზისკედლიან ნაგებობას არ უკავშირდება – მისი ნაწილი არაა. კერიანი ნაგებობის კონტურები ვერ დადგინდა (ტაბ. 46₁).

კერასთან რამდენიმე ორმო იყო გამართული. კერის აღმოსავლეთ კიდეზე გაიწმინდა #14 ორმო⁴⁷ (ტაბ. 46₁, 63₂). ორმოში აღმოჩნდა: თაბაშირით გამოყვანილი მცენარეული ორნამენტი – სტილიზებული შროშანის ყვავილების რიგი (2 ცალი) (ტაბ. 58₈₋₉, 74₁). აქვე იყო: ქვევრის ნატეხი (ტაბ. 49₈), ქვიშაქვის ორნამენტული დეტალი (ტაბ. 58₁₁), ქოთნების (ტაბ. 51₆, 52₄, 68₁₁), ბადიის (ტაბ. 68₂), დოქების (ტაბ. 54_{4,15}, 71_{3,12}), ჯამის ნატეხები (ტაბ. 55₁₃, 72₃), თიხის დისკო (ტაბ. 56₁₅), გამოუწვავი თიხისგან დამზადებული ხუფი (ტაბ. 56₁₈), დანისა თუ სატევრის ძვლის ტარი (ტაბ. 59₂₇), სხვადასხვა დიამეტრის (4,5-5 სმ, 14-15 სმ) მქონე რიყის ბრტყელი ქვები (20-მდე ერთეული), რომლებიც თიხის ჭურჭლის სახურავად ყოფილა გამოყენებული (ტაბ. 59₂₃).⁴⁸ ორმოში ასევე გამოვლინდა ატმის კურკა.

#15 ორმოში⁴⁹ აღმოჩნდა ქოთანი (ტაბ. 53₁₁, 70₁). #16 ორმოში⁵⁰ გამოვლინდა: ქვევრის (ტაბ. 49₂), დერგების (ტაბ. 50₄), სადღვებლის (ტაბ. 51₂), ჩაფების (ტაბ. 50₅₋₆), ქოთნის, ბადიის (ტაბ. 50₁₁), ჯამის ნატეხები (ტაბ. 55₁₆, 72₇); ტაფისებრი ჭურჭლის ყური (ტაბ. 53₁₀), ფრინველის ძვლისგან დამზადებული მოგრძო ნივთი, ცხოველთა ძვლები (ტაბ. 59₂₆).

* * *

არქეოლოგიური მასალა. ილმაზლოს ჩრდილო-დასავლეთი ბორცვის თხემის შესწავლისას ელინისტური (და უფრო ადრეული ხანის) უძრავი კულტურული ფენები არ დაფიქსირებულა. ისინი საგრძნობლად იყო დაზიანებული ადრეული შუა საუკუნეების ნაგებობებითა და სამეურნეო ორმოებით. თუმცა, გათხრებისას სხვადასხვა სიღრმეზე ჩნდებოდა თეთრი ანგობით მოხატული

41 ორმოს სიღრმე 0,70 მ, პირის სავარაუდო დიამეტრი 1,10-1,20 მ, ძირის დიამეტრი 1,20 მ.

42 ორმოს სიღრმე 1 მ, პირის სავარაუდო დიამეტრი 1,20-1,30 მ, ძირის სავარაუდო დიამეტრი 1,70 მ.

43 კედლის ხილული სიგრძე 5,10 მ, სისქე 0,85 მ, შემორჩენილი სიმაღლე 0,90 მ.

44 ფოსოების დიამეტრი 12, 20, 35, 40 სმ.

45 ორმოს დიამეტრი 0,65 მ, შემორჩენილი სიღრმე 0,20 მ.

46 კერის სიმაღლე 0,25-0,30 მ, დიამეტრი 0,40 მ, კედლების სიგანე 6-7 სმ.

47 ორმოს სიღრმე 1,25 მ, პირის დიამეტრი 1,20 მ, ძირის დიამეტრი 1,40 მ.

48 #14 ორმოს მასალის თარიღი ნახშირის ნიმუშის მიხედვით V ს-ის I ნახევრით განისაზღვრა. კვლევა ჩატარდა ვილნიუ-სის (ლიეტუვა) ფიზიკურ მეცნიერებათა და ტექნოლოგიების ცენტრის რადიოკარბონულ ლაბორატორიაში.

49 ორმოს ზომები: სიღრმე 0,80-0,85 მ, ძირის დიამეტრი 1,10 მ.

50 ორმოს ზომები: სიღრმე 0,60-0,65 მ, ძირის დიამეტრი 1,30-1,45 მ.

ელინისტური ხანის თიხის ჭურჭლის ნატეხები (ტაბ. 55₁₋₅). მსგავსი კერამიკა ილმაზლოს ნამოსახლარზე ადრეც იყო გამოვლენილი [გოგოჭური გ. 2019:112]. თეთრი ანგობით მოხატული კერამიკა მრავლადაა ცნობილი: სამადლოში, ციხიაგორაზე, უფლისციხეში, მცხეთაში, თბილისში, არაგვის ხეობისა თუ ქვემო ქართლის ძეგლებზე [გოგოჭური გ. 2019:112, ლიტ. იხ. იქვე]. ელინისტური ხანის ნაწარმი უნდა იყოს ერთი პირგამლილი წითელპირილა ფიალა (ტაბ. 72₁). რამდენადმე მსგავსი ფორმის ფიალა 2011 წელს აღმოჩნდა ილმაზლოს #13 სამარხში [გოგოჭური გ. 2019:111]. ფიალის ანალოგები გვხვდება მცხეთის ძვ. წ. IV-III სს-ის სამარხებიდან მომდინარე მასალაშიც [Апакидзе А. М., Николайшвили В. В. и др. 1995:ტაბ. 178_{2,5}].

მიუხედავად იმისა, რომ ილმაზლოს ჩრდილო-დასავლეთი ბორცვის თხემზე წარმოებული გათხრებისას ელინისტური ხანის უძრავი კულტურული ფენების დადასტურება ვერ მოხერხდა, ძეგლზე სხვადასხვა დროს მიკვლეული მასალების მიხედვით, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ეს ტერიტორია ანტიკურ ხანაშიც ინტენსიურად ყოფილა დასახლებული [გოგოჭური გ., კალა-ნდაძე ნ. 2013:21; გოგოჭური გ. 2019:115; მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ. 2021:205].

* * *

ილმაზლოს ჩრდილო-დასავლეთი ბორცვის გათხრებისას გამოვლენილი ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური მასალა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანია. კერამიკულ ნაწარმში ფუნქციონალური თვალსაზრისით გამოიყოფა სამეურნეო, სამზარეულო, სუფრის და სხვა დანიშნულების არტეფაქტები.

ქვევრები ფართოპირიანია, დაბალი ყელითა და პროფილირებული ბრტყელი ძირით (ტაბ. 49, 67₁₋₈). ნაწილი გლუვია (ტაბ. 49_{1,7,11}, 67₁). ზოგიერთი შემკულია სადა რელიეფური ან ე. წ. თოკისებრი სარტყლებით (ტაბ. 49_{2,5,8,9}, 67_{7,9,12}). ერთი მათგანის ყელი შემკულია ამოღარული ვარსკვლავის გამოსახულებით, მეორესი – ურთიერთგადამკვეთი ხაზებით (ტაბ. 49₁₀, 67₁₀₋₁₁). ზემოთ განხილული ქვევრების მსგავსად, არც ნამოსახლარის ჩრდილო-დასავლეთ ფერდზე გამოვლენილი ქვევრებია ჩაკირული. როგორც უკვე ითქვა, არსებული მოსაზრების თანახმად, ქვევრების ჩაკირვა საქართველოში XI ს-ის 80-იან წლებში მომხდარი მიწისძვრის შემდეგ იწყება [ბოხოჩაძე ა. 1963ა:143].

ღერგები სამეურნეო დანიშნულების მოზრდილი ჭურჭელია. მათგან ერთი #2 ორმოში აღმოჩნდა (ტაბ. 50₁, 67₁₃). ჭურჭლის პირი გაშლილია, ყელი ცილინდრული – მომადლო, ძირი – ფართო. პირს ქვემოთ შვეულად დაუყვება მოყავისფრო წერნაქის ზოლები. მხრის დასაწყისთან შემკულია ცერით დატანილი ნაჭდევების სარტყელით. ტანი დაფარულია მორგვისეული კონცენტრული ხაზებით. თიხა მკვრივია. გამომწვარია მოჩალისფროდ (ტაბ. 50_{1,2,3}, 67_{13,14,15}).

ღერგების დაახლოებით მსგავსი ფორმის ჭურჭელი აღმოჩენილია ურბნისის „დამწვარ ნაგებობაში“, რომელიც V ს-ის მიწურულითა და VI ს-ის დასაწყისით თარიღდება [ჭილაშვილი ლ. 1964:97, სურ. 40]. ღერგები გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს მცხეთაში, ბელტისციხეზე (ბებრისციხეზე) IV-VI სს-ით დათარიღებულ #2 ნაგებობაში მიკვლეულ ჭურჭელთან [ნიკოლაიშვილი ვ. და სხვ. 2009:13, ტაბ. XIII₂].

აღწერილი ნიმუშებიდან რამდენადმე განსხვავდება ღერგი გაშლილი პირით, შედარებით ვიწრო და დაბალი პროფილირებული ყელით (ტაბ. 50₄). იგი მომდინარეობს #16 ორმოდან, რომელიც სტრატეგრაფიულად ერთ-ერთი ადრეული ორმოა. ღერგები ანალოგიური ფორმის პირ-ყელით ცნობილია: ურბნისის „დამწვარი ნაგებობიდან“ [ჭილაშვილი ლ. 1964:92, სურ. 38-39], ბელტისციხიდან [ნიკოლაიშვილი ვ. და სხვ. 2009:13, ტაბ. XIII₁].

სადღვებლები ნატეხებითაა წარმოდგენილი (ტაბ. 51_{1,2,4}, 67_{16,18}). ერთი ნიმუში, რომელიც შედარებით სრულადაა შემორჩენილი, აღმოჩნდა კულტურული ფენის ქვედა IV დონეზე არსებულ კერასთან. ხასიათდება გაშლილი პირით, მომადლო ყელით, კვერცხისებური მოყვანილობის ტანითა და ჰორიზონტულად დაძვრილი ყურით. კეცი მკვრივია. გამომწვარია მოჩალისფროდ (ტაბ. 51₃, 67₁₇). სადღვებლები ცნობილია ურბნისის ნაქალაქარის VI-VIII სს-ის მასალიდან [სინაურიძე მ. 1966:49].

კეცები განათხარ მასალაში მცირერიცხოვანია. III დონის ნაგებობის იატაკის დონეზე გამოვლინდა კეცის ნატეხები, რომლის დიამეტრი 60-65 სმ-ს აღწევს (ტაბ. 53₁₂). შედარებით მცირე ზომისაა სხვა ფენებიდან მომდინარე კეცების ნატეხები (ტაბ. 53₁₃₋₁₅). კეცები არაერთია აღმოჩენილი ადრე-

ული შუა საუკუნეების ძეგლებზე, მათ შორის ურბნისის ნაქალაქარზე [სინაურიძე მ. 1966:52].

ქოთნები მრავალრიცხოვანია და ერთმანეთისგან ფორმებითაც განსხვავებული. მათი ნაწილი ხასიათდება მოყრილი პირით. პირს ქვემოთ რელიეფური სადა ან დაკეჭნილი სარტყელი შემოუყვებათ. ზოგიერთი შემკულია მხარზე დატანილი ამოღარული ტალღოვანი ხაზითა და ირიბი ნაჭდევებით (ტაბ. 51₅₋₁₂, 68₅₋₁₃). ამგვარ ქოთნებს ზოგჯერ წრიულად გახვრეტილი ყურები პირს ქვემოთ ჰქონიათ დაძერწილი (ტაბ. 51₇₋₈, 68₁₂₋₁₃).

მსგავსი ფორმის ქოთნები ცნობილია: ნაგზაურის (დმანისი) სამონასტრო კომპლექსიდან, რომელიც V ს-ის მიწურულს თუ VI ს-ის დასაწყისში დაუარსებიათ [კახიანი კ. და სხვ. 2012:96]. ძეგლის გამთხრელთა აზრით, მონასტერი 730-იან წლებში მურვან ყრუს ან 853 წელს ბუღა თურქის შემოსევის დროს განადგურებულა [კახიანი კ. და სხვ. 2012:ტაბ. 8₁₀]. პირმოყრილი ქოთნები, რომელთაც ილმაზლოს ქოთნების მსგავსი ყურები აქვთ, აღმოჩენილია დედოფლის გორაზე, სადაც ისინი ზოგადად IV-VI სს-ით თარიღდება.⁵¹ ამ ფორმის ქოთნები ძირითადად ადრეული შუა საუკუნეების ადრეულ ეტაპზე ჩანს გავრცელებული.

განსხვავებული ფორმისაა ქოთნები გაშლილი პირითა და დაბალი ყელით (ტაბ. 52₁₋₁₆, 69₁₋₁₀). უმრავლესობა უყუროა. მხოლოდ ზოგიერთს აქვს მხარზე ან მუცელზე დაძერწილი ყური (ტაბ. 53_{1,9}, 70_{1,2,4}) მორგისეული ხაზებისა და იშვიათად წნევით დატანილი ზოლების გარდა, ჭურჭელს დეკორი თითქმის არ ამკობს.

სხვა ჯგუფის ქოთნებისათვის დამახასიათებელია განიერი ბრტყელი პირი და დაბალი ყელი. ზოგჯერ პირი ოდნავ ჩადარულია (ტაბ. 52₁₇₋₂₂, 69₁₁₋₁₆). დეკორი ამგვარ ქოთნებზეც ძუნწადაა წარმოდგენილი.

მსგავსი ქოთნები ცნობილია: ურბნისიდან [სინაურიძე მ. 1966:ტაბ. VI-VIII]. მათი ანალოგები მრავლად გვხვდება რუსთავის ადრეული შუა საუკუნეების განათხარ მასალაში [პაჭიკაშვილი ნ. 2014:95, #106. 98, #112].

ორყურა ქოთნების ნაწილი შედარებით მოზრდილია. შემკულია ამოღარული ხაზების კომბინაციით, ნაჭდევებით, წრეებით, კოპებით და სხვ. (ტაბ. 53₃₋₆, 68₁₄, 70₆₋₇). რამდენიმე ამგვარი ქოთანი III დონის კუთვნილ #2 ორმოში აღმოჩნდა (ტაბ. 53₄₋₆, 68₁₄, 70₆₋₇).

ჩაფები სამზარეულო დანიშნულების დიდი ორყურა ჭურჭელია, გაშლილი პირით, წიბოიანი ყელითა და ფართო ძირით. ყურები მიერთებულია წიბოსა და მხარზე (ტაბ. 50₅₋₆, 67₁₉₋₂₀).

ანალოგიური ფორმის ჭურჭელი კარგადაა ცნობილი აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებიდან. ისინი აღმოჩენილია: ურბნისში [ჭილაშვილი ლ. 1964:93, ტაბ. XXX₁; სინაურიძე მ. 1966:56, ტაბ. X₁₋₃], ზღუდერში [ნემსაძე გ. 1969:56], მცხეთაში (სვეტიცხოველი V) [აფაქიძე ა. და სხვ. 1989:45, სურ. 246, 248], ლოჭინში [აბრამიშვილი რ., ჭილაშვილი ლ. 1962:198], რუსთავში [პაჭიკაშვილი ნ. 2014:98] და არაერთ სხვა ძეგლზე.

ილმაზლოს ერთი შედარებით კარგად შემორჩენილი ჩაფი გამოვლინდა #16 ორმოში, რომელიც სტრატეგრაფიულად შედარებით ადრეული პერიოდის ორმოა (ტაბ. 50₆, 67₂₀).

ბადიები დრმა ფართოძირიანი ჯამებია ბრტყელი პირით, რომელსაც ხშირად კოპები ამკობს (ტაბ. 50₇₋₁₁, 68_{1-4,15}). ჭურჭელი ტუჩიანია. ბადიებს ხშირად სარძევეებსაც უწოდებენ. ზოგჯერ ისინი შებოლილია, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ მათ სადუღარ ჭურჭლადაც იყენებდნენ.

ბადიები ფართოდაა გავრცელებული ადრეული შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ძეგლებზე. ისინი აღმოჩენილია: ურბნისში, მცხეთაში [სინაურიძე მ. 1966:50, ტაბ. IV-V], თბილისში [გძელიშვილი ი., ტყემელაშვილი ო. 1961:ტაბ. 21, სურ. 47], გლდანში [Артилакба В. и др. 1979:ტაბ. 91], რუსთავში [პაჭიკაშვილი ნ. 2014:95, სურ. 106], თელავში [ჩიკოიძე ც. 1979:29] ჭერემში [მამაიაშვილი ნ. 2004:ტაბ. 54-55], ივრის ხეობაში [ჯორბენაძე ბ. 1982:41, სურ. 4] და არაერთ სხვა ადგილას.

ერთ-ერთი ბადია, #16 ორმოშია აღმოჩენილი. მას სითხის გადმოსადვრელი მილი პირს ქვემოთ აქვს დაძერწილი (ტაბ. 50₁₁, 68₁₅). ჭურჭელი ახლო პარალელებს პოულობს დედოფლის გორის არქეოლოგიური მასალიდან მომდინარე IV-VI სს-ით დათარიღებულ ბადიებთან.

სამზარეულო კერამიკის ჯგუფს განეკუთვნება ტაფისებრი ჭურჭლის ნატეხი ზემოთ აზნექილი

51 დედოფლის გორიდან ილმაზლოს მასალის პარალელების შესახებ ცნობები მოგვაწოდა ისტორიის დოქტორმა დ. გაგომიძემ, რისთვისაც მადლობას მოვასხენებთ.

ყურით (ტაბ. 53₁₀, 69₁₇). მსგავსი ფორმის ცეცხლზე სადგამი ჭურჭელი კარგადაა ცნობილი ურბნისის ნაქალაქარის VI-VIII სს-ის არქეოლოგიური მასალიდან [სინაურიძე მ. 1966:54, ტაბ. XIV].

ქილებს აქვს ბრტყელი პირი, ცილინდრული ყელი და მომაღლო ტანი. თიხა მკვრივია. გამომწვარია მოჩალისფროდ (ტაბ. 53₇, 67₂₁). ჭურჭელი III დონის კუთვნილ #2 ორმოში აღმოჩნდა. ანალოგიური ქილა ილმაზლოზე ადრეცაა მიკვლეული (ორმო #24. საინვ. #166).

სუფრის ჭურჭელი წარმოდგენილია ადრეულ შუა საუკუნეებში ფართოდ გავრცელებული წითელპირიანა დოქების რამდენიმე ნატეხით. მათი ფორმების სრულად წარმოდგენა ვერ ხერხდება (55₇₋₁₁). უფრო მრავალრიცხოვანია მოჩალისფროდ გამომწვარი დოქები, რომელთა შორის გვხვდება მრგვალპირიანი ან ტუჩიანი ნიმუშები. ჭურჭლის შემკულობა საკმაოდ თავშეკავებულია – ზოგიერთს ყელზე შემოუყვება წიბო; პირთან ან ყურზე დაძერწილი აქვს კოპები; ტანი დაფარულია მორგვისეული კონცენტრული სწორი ან ტალღოვანი ხაზებით; იშვიათად გვხვდება ნაჭდევებით შედგენილი სარტყლები (ტაბ. 54, 71).

სუფრის ჭურჭელს უნდა ეკუთვნოდეს მოჩალისფროდ გამომწვარი ყური, რომელიც ცხოველის (ცხვრის?) თავის გამოსახულებას წარმოადგენს (ტაბ. 55₂₃, 71₂₀).

განათხარ მასალაში ცალკე გამოიყოფა შავად გამომწვარი ჭურჭლის ძირის ნატეხი, რომელზეც მტამპის მეშვეობით რელიეფური „ბორბალია“ გამოსახული (ტაბ. 54₁₈, 71₂₃). ჭურჭელი შემკულობით თუ თიხის სტრუქტურით განსხვავდება ადგილობრივი კერამიკული ნაწარმიდან. ჭურჭლის ძირების შემკობა „ბორბლის“ გამოსახულებით ძალზე დამახასიათებელია ჩრდილოეთ კავკასიის ადრეული შუა საუკუნეების კერამიკისთვის [Минаева Т. М. 1960:199, სურ. 7₃; Рунич А. П. 1975:სურ. 2В_{26,30,31,44,45}; Ловпаче Н. Г. 1984:ტაბ. 5₂₋₉, 6_{4,6}, 7_{6-7,9-10,12}, 8₄, 9₁; Ковалевская В. Б. 1984:126]. ამგვარი ორნამენტით შემკული შავად გამომწვარი კერამიკა აღმოჩენილია დარიალის ხეობაშიც – ჩიმისა⁵² და ლარსის სამარხებში, დარიალის ციხეზე და სხვ. მათი თარიღი ძირითადად VI-VIII სს-ით ისაზღვრება [Ковалевская В. Б. 1984:126; წითლანაძე ლ. 2004:67, ტაბ. XXXVI].

აღწერილი ბორბლისგამოსახულებიანი ჭურჭელი ჩრდილოკავკასიური ნაწარმი უნდა იყოს და ილმაზლოს ნასახლარზე სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირების შედეგად ჩანს მოხვედრილი.⁵³

ჯამები შედარებით მცირერიცხოვანია. აქვთ მოყრილი ან გაშლილი პირი. ზოგჯერ ჭურჭლის პირები ბრტყელია. კალთა დაბალია, ძირი – ფართო (ტაბ. 55_{12-14,17}, 72_{3-6,8-15}). თითქმის სრულადაა შემორჩენილი პატარა ჯამი, რომლის პირი შემკულია ირიბი ნაჭდევებითა და კოპებით. ფსკერზე გამოყვანილია წრიული ჩაღრმავებები. მოჩალისფრო ჭურჭელი ცეცხლში მოხვედრის გამო შებოლილია. ჯამი II დონის ნაგებობის იატაკზე აღმოჩნდა (ტაბ. 55₁₅, 72₁₃).

აღსანიშნავია მოჩალისფროდ გამომწვარი პირგაშლილი ფართოძირიანი ჯამი, რომლის შიდაპირი წერნაქის ზოლებითაა მოხატული. ჯამი მომდინარეობს #16 ორმოდან (ტაბ. 55₁₆, 72₇). ზოგადად, ადრეული შუა საუკუნეების თიხის ჭურჭლისათვის მოხატვა არ არის დამახასიათებელი. სავარაუდოდ, ჯამი გვიანანტიკური ხანის მოხატული კერამიკის ტრადიციების გვიანდელი გამოძახილი შეიძლება იყოს.⁵⁴

არქეოლოგიურ მასალაში გვხვდება თიხის გამოუწვავი ხუფები. თიხის ნედლ გუნდას აფარებდნენ სამზარეულო თუ სუფრის ჭურჭლის პირებს. არტეფაქტების ქვედა მხარეს შემორჩენილია ჭურჭლის პირების ანაბეჭდი (ტაბ. 56₁₈₋₁₉).

სახურავებად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული თიხის ჭურჭლის ნატეხებიდან დამზადებული დისკოები (ტაბ. 56₁₃₋₁₇).

კრამიტები განათხარი მასალის მცირე ნაწილია. ღარიანი კრამიტების ორიოდ ნატეხია გმოვლენილი. შედარებით მეტია ბრტყელი კრამიტები (ტაბ. 56₁₋₉, 73₁₋₃). ერთ მათგანს ეტყობა წერნა-

52 აღნიშნულ პუნქტს, საიდანაც წერილობითი წყაროების მიხედვით, ქართული მიწები იწყებოდა, ვახუშტი ბაგრატიონი არაერთხელ მოიხსენიებდა როგორც – ჩიმი და არა ჩმი, როგორც მას ახლა უწოდებენ [მდრ. ქართლის ცხოვრება, 1973:357₁₀, 633₂₂, 642_{1,3,7,12}, 643_{14,21}, 648₂₁].

53 IX-XI სს-ით დათარიღებული ბორბლისებური ორნამენტით შემკული წითელპირიანა ჯამები ცნობილია ივრისპირა „ქვაბებიდან“ [მჭედლიშვილი ბ. 1977:162, სურ. 7]. თუმცა, ისინი მოგვიანო ხანისაა და ილმაზლოს ბორბლისგამოსახულებიან ჭურჭელთან კავშირი არა აქვთ.

54 იგივე უნდა ითქვას ილმაზლოს ადრეული პერიოდის ღერგების შესახებ, რომელთაც ყელზე წერნაქით მოხატვის კვალი ემჩნევა (ტაბ. 50_{1,3}, 67_{13,15}).

ქით შედეგების კვალი (ტაბ. 56₁). მეორე კრამიტზე შემორჩენილია ცხვრისა თუ თხის ჩლიქების ანაბეჭდები, რომლებიც კრამიტებზე მათი გამოშრობის დროს გაჩენილა (ტაბ. 56₈). მესამე კრამიტს ეტყობა ხელოსნის თითების ანაბეჭდი (ტაბ. 56₇).

ილმაზლოს კრამიტები იმეორებს ადრეული შუა საუკუნეების სხვადასხვა ძეგლზე (ურბნისი, მცხეთა, რუსთავი, უჯარმა, ჭერემი) აღმოჩენილი კრამიტების ფორმას. უეჭველია, ნასახლარის ზოგიერთი შენობა კრამიტით იყო დახურული.

მოჭიქული კერამიკიდან ორი ჯამია, სამი – სამარილე.⁵⁵ ჯამის შიშველი კეცი მოხატულია სოსნისფერი და ანგობის თეთრი ზოლებით. გადავლებული აქვს უფერული კრიალა ჭიქური (ტაბ. 55₁₈). მეორე ჯამის შიშველი კეციც სოსნისფერი და თეთრი ზოლებითაა შემკული. გადავლებული აქვს მწვანე ჭიქურის თხელი ფენა (ტაბ. 55₁₉).

IX ს-ით დათარიღებული ანალოგიური ორნამენტის მქონე ჯამები აღმოჩენილია: თბილისში, უჯარმაში, რუსთავში, დმანისში, უფლისციხეში და სხვ. [მიწიშვილი მ. 1969:16; მინდორაშვილი დ. 2024:ტაბ. XV₁₁]

სამარილეებიდან ერთი სოსნისფრად, ორი კი ყვითლად და მწვანედაა მოჭიქული (ტაბ. 55₂₀₋₂₂, 74₂₀₋₂₁). სამარილეების თარიღი თხრილში მიკვლეული სხვა თანმხლები მოჭიქული კერამიკის მიხედვით IX ს-ით უნდა განისაზღვროს.

მინის ნაწარმი ორ ჯგუფად იყოფა: ჭურჭელი და სამკაული. ჭურჭელი წარმოდგენილია ყალიბში ჩამოსხმული ფიალისებრი სასმისების ნატეხებით. სასმისებს აქვთ მომრგვალებული, ფართო პირი. ტანის ქვედა ნაწილი ნახევარსფერულია, ძირი – მრგვალფოსოიანი. ტანი შემკულია მრგვალი, ოვალური ან ხუთკუთხა ფაცეტებით (ტაბ. 57₄₋₁₇, 74₆₋₁₄). ადრეული შუა საუკუნეების მინის ნაწარმის არსებული კლასიფიკაციის თანახმად, ილმაზლოს ფაცეტებიანი სასმისები ყალიბში ჩამოსხმული ჭურჭლის I ტიპში ერთიანდება [შდრ. ჩხატარაშვილი მ. 1978:13].

მსგავსი ფორმის სასმისები ტერიტორიულად თუ ქრონოლოგიურად საკმაოდ ფართოდაა გავრცელებული. ფაცეტებიანი მინის ჭურჭლის იმპორტული ნიმუშები ჩვენში ჯერ კიდევ II-III და IV ს-ში გვხვდება – სოხტა, ზღუდერი, ჭერემი [Слахов А. X. 1977:3-8; ნემსაძე გ. 1969:47; საგინაშვილი მ. 1998:69; მამაიაშვილი ნ. 2004:32]. ილმაზლოს ფაცეტებიანი ჭურჭლის ანალოგები გვხვდება: ურბნისში [ჭილაშვილი ლ. 1964:სურ. 53], უფლისციხეში [მინდორაშვილი დ. 2024:27, ტაბ. XVII₂₅], მცხეთაში, თბილისში (ერეკლე II მოდანი), თრელის ნასოფლარზე, რუსთავის ნაციხარსა და ნაქალაქარზე [ჩხატარაშვილი მ. 1978:13-14; 1987:83], ბოლნისში („ლამაზი გორა“) [ამირანაშვილი ჯ. 1968:ტაბ. XV; ჩხატარაშვილი მ. 1982:125], ხოპისის ნასახლარზე [თუშიშვილი ნ., ამირანაშვილი ჯ. და სხვ. 1974:60-64], ხორნაბუჯის მიდამოებში და სხვ. [სინაურიძე მ. 1968:75-76].

მსგავსი ფორმისა და შემკულობის ჭურჭელი ცნობილია: ჩრდილოეთ კავკასიის, სომხეთისა და აზერბაიჯანის ძეგლებიდან, ირანიდან, ბიზანტიიდან და სხვ. [ჩხატარაშვილი მ. 1987:84-85. ლიტ. იხ. იქვე]. რუსთავსა და თბილისში აღმოჩენილი ფაცეტებიანი სასმისები სტრატეგრაფიული მონაცემების, თანმხლები მასალისა თუ ანალოგების მიხედვით, ძირითადად VI-VIII სს-ით თარიღდება [ჩხატარაშვილი მ. 1978:14-15].

სამხრეთ კავკასიაში ამგვარი ჭურჭელი რამდენიმე საწარმოო ცენტრში უნდა ემზადებინათ. რუსთავული ფაცეტებიანი ჭურჭელი სხვა ძეგლებიდან მომდინარე ნიმუშებთან შედარებით, გამორჩევა ფერით, შემკულობით, მინის ხარისხით და ისინი შესაძლოა ადგილობრივი ნაწარმი იყოს. ფიქრობენ, რომ ჩვენში ამგვარი სასმისების წარმოების ცენტრი რუსთავის გარდა, სავარაუდოდ ურბნისში და მცხეთაშიც უნდა ყოფილიყო. ადგილობრივ პროდუქციასთან ერთად აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებზე ფაცეტებიანი ჭურჭლის იმპორტული ნიმუშებიც გვხვდება [ჩხატარაშვილი მ. 1978:14-15; 2014:65. ლიტ. იხ. იქვე].

აღმოჩენის ვითარებისა და პარალელური მასალების მიხედვით, ილმაზლოს ფაცეტებიანი მინის ჭურჭელი ზოგადად VI-VIII სს-ს შეიძლება მივაკუთვნოთ. არაა გამორიცხული, ისინი ნასახლარზე რუსთავის საწარმოო ცენტრიდან იყოს შემოტანილი. ამგვარი ვარაუდის საფუძველს გვაძლევს როგორც ილმაზლოსა და რუსთავული ნაწარმის მსგავსება, ისე ამ ორი პუნქტის ტერიტორიულური

55 ექსპედიციამ ილმაზლოს ნასახლარზე ზედაპირულად მიაკვლია XI-XII სს-ის ორმხრივ ცისფრად მოჭიქული კერამიკის ნატეხს. ჩანს, IX ს-ის მიწურულს თუ X ს-ის დასაწყისში ნამოსახლარის განადგურების შემდეგ, აქ ცხოვრება ბოლომდე მაინც არ შეწყვეტილა.

სიახლოვე და მათი ერთ სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალის გასწვრივ არსებობა.

განსხვავებული ტიპისაა მინის სასმისის ძირ-ქუსლი. მინა მომწვანოა, ძირი კონუსურად მცირედ შედრეკილი (ტაბ. 57₃, 74₅). მსგავსი ფორმის სასმისები მ. ჩხატარაშვილის მიერ შემუშავებული კლასიფიკაციით, ადრეული შუა საუკუნეების თავისუფლად გამობერილი ჭურჭლის V ტიპის მე-2 ქვეტიპში ერთიანდება [შდრ. ჩხატარაშვილი მ. 1978:21-23]. ანალოგიური სასმისები აღმოჩენილია: რუსთავში, დმანისში, ტირიტაკში (VIII-IX სს.), ნისაში (IX-X სს.), ჩიმის სამაროვნის 21-ე კატაკომბაში, ბაქოში და სხვ. რუსთავ-დმანურ ნიმუშებს VIII-X სს-ით ათარიღებენ [ჩხატარაშვილი მ. 1978:23]. ილ-მაზლოს ფეხიანი სასმისის ფრაგმენტის თარიღიც VIII-IX სს-ით შეიძლება განისაზღვროს.

სამაჯურებიდან ერთი ლურჯი მინის პატარა ნატეხია, სადა, მრგვალგანიკვეთიანი (ტაბ. 57₂, 74₄). მეორე შავია, წმინდად გრეხილი (ტაბ. 57₁, 74₃). მრგვალგანიკვეთიანი სადა სამაჯურები ერთ-ერთ მრავალრიცხოვან ჯგუფს შეადგენს და ფართოდაა გავრცელებული საქართველოს ტერიტორიაზე მინის სამაჯურების არსებობის მთელ მანძილზე IX ს-დან XIV ს-ის ჩათვლით [დოლაბერიძე რ. 1969:105]. ამგვარი სამაჯურები აღმოჩენილია VIII-IX სს-ით დათარიღებულ ორბეთის მინის საწარმოში [უგრელიძე ნ. 1961:10], თბილისში, შენაქოში [დოლაბერიძე რ. 1969:105]. სამაჯურები კარგად გამოდნობილი მინისგანაა ნაკეთები. გამოირჩევიან კრიალა ზედაპირით. მათ შორის ირიზირებული ნიმუშები იშვიათია [დოლაბერიძე რ. 1969:105].

წმინდად გრეხილი სამაჯურებიც ხანგრძლივი დროის მანძილზე მზადდებოდა. ისინი დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ორბეთის მინის სახელოსნოში [უგრელიძე ნ. 1961:10; დოლაბერიძე რ. 1969:110-111]. მინის სამაჯურების დამზადების ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარად IX ს-ს მიიჩნევენ [დოლაბერიძე რ. 1969:101].

მ. ჩხატარაშვილი გამოთქვამდა ვარაუდს, რომ რუსთავში მინის სამაჯურები VI თუ არა VII ს-დან მაინც ჩნდება და ამ მოვლენას ქალაქის თავისებურებად მიიჩნევდა [ჩხატარაშვილი მ. 2008:61]. თუმცა, ჯერჯერობით მაინც, ანგარიშგასაწევია ის ფაქტი, რომ ურბნისში, რომლის განადგურების თარიღად VIII ს-ის 30-იანი წლებია მიჩნეული, მინის სამაჯურები არ ჩანს. აგრეთვე ისიც, რომ არც სამთავროს გვიანდელ (VII-VIII სს-ის) სამარხებში აღმოჩენილა მინის სამაჯურები [დოლაბერიძე რ. 1969:100].

ილმაზლოს მინის სამაჯურები უფრო IX ს-ის არტეფაქტებია. ამაზე მეტყველებს ის გარემოება, რომ ისინი გამოვლენილია ნასახლარის ზედა, I დონეზე IX ს-ის მოჭიქულ ჯამებთან ერთად.

არტეფაქტებს შორის ყურადღებას იქცევს თაბაშირის ორნამენტი, რომელიც შრომანის ყვავილების სტილიზებული გამოსახულებაა (2 ერთეული) (ტაბ. 58₈₋₉, 74₁). ძნელი სათქმელია რა ნივთის ნაწილია ორნამენტი. იგი რაღაც უფრო მნიშვნელოვანი გამოსახულების (ჯვარი? პორტრეტი?) მოჩარჩოება უნდა იყოს. შრომანი, როგორც ყვავილი-ინსიგნია, გარკვეული პატივის ნიშანი, ფართოდ იყო გავრცელებული ირანულ კულტურაში. ჩვენში ეს სიმბოლო ირანიდან ჯერ კიდევ წინაქრისტიანულ ხანაში ვრცელდება [Machabeli K. G. 1976:112-114. ლიტ. იხ. იქვე]. შრომანის ორნამენტულ-სიმბოლური მოტივი ადგილობრივ ტრადიციებთან ასიმილირდა. ადრეულ შუა საუკუნეებში მან განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა ქრისტიანულ ხელოვნებაში. შრომანი გამოსახულებოდა: ჯვრებზე, სტელებზე, კაპიტელებზე. სხვადასხვა რელიეფებზე წარმოდგენილი საზოგადოების მაღალი წრის წევრებს ხშირად ხელში შრომანის ყვავილი უკავიათ, რაც მათ პრივილეგიურულ მდგომარეობას უსვამს ხაზს [ჯაფარიძე ვ. 1982:93; კახიანი კ. და სხვ. 2012:68].

შრომანის გამოსახულებით შემკული ჯვრები, სტელები, კაპიტელები, რელიეფები, ხშირად გვხვდება ქვემო ქართლის ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებზე: „ლამაზი გორა“ (VI ს.) [ამირანაშვილი ჯ. 1968:სურ. 6, 8, 20, 21; ჩუბინაშვილი ნ. 1972:ტაბ. 4-5], ბალიჭი (VI ს.), ბაღჩალარი (VI-VII სს.) [ჯავახიშვილი გ. 1998:ტაბ. VI₃, XLVI₁₋₂], ნაგზაურის სამონასტრო კომპლექსი (VI ს.) [კახიანი კ. და სხვ. 2012:35-36], დამბლუტისწყლის ხეობის პატარა ეკლესია, კიზილ-ქილისა, ბალიჭი, ბუჩურაშენი (V-VI სს.), დმანისი (VI ს.) [ჯაფარიძე ვ. 1982:76-77, 81, 83-84, 92-94, ტაბ. XVI₂₋₃, XVII₁₋₂, XVIII₁, XXIII₁, XXXIV₁, XLVIII₁₋₂, LXVI₂, LXXIV₁, LXXV₁] და სხვ.

ორნამენტი აღმოჩნდა #14 ორმოში, რომელიც კულტურული ფენის ქვედა, ყველაზე ადრეული IV დონის ალიზისკედლიანი ნაგებობის თანადროულია. ნაგებობებიდან თუ მათი თანადროული ორმოებიდან მომდინარე ზოგიერთი არტეფაქტი V-VI სს-ს მიეკუთვნება. ამავე პერიოდს, უფრო კი V ს-ეს უნდა მიეკუთვნებოდეს ილმაზლოს შრომანის ყვავილის სტილიზებული ორნამენტი.

ქვის ნივთები. ქვის ნივთებს შორის ყურადღებას იქცევს მარმარილოს ჯამი (ტაბ. 58₁). მარმარილოს ჯამები აღმოსავლეთ საქართველოს შუა საუკუნეების განათხარ მასალაში იშვიათობაა. მარმარილოს ჯამი აღმოჩნდა ჭაბუკაურის (ნეკრესი) ბაზილიკაში. არტეფაქტი იქ გამოვლენილ სხვა მასალასთან ერთად IV-V სს-ის ნიმუშადაა მიჩნეული [ბახტაძე ნ. და სხვ. 2020:69, ტაბ. III₄]. ჭაბუკაურის ჯამი ფორმით განსხვავდება ილმაზლოს ჯამისგან. უკანასკნელი კულტურული ფენის ზედა, I დონიდან მომდინარეობს. ილმაზლოს ჯამი სავარაუდოდ V-VI სს-ის ნიმუში შეიძლება იყოს.

მცირე პლასტიკის დეტალი ჩანს I დონიდან მომდინარე ქვიშაქვის ნატეხი, რომელზეც ამოკვეთილია „წიწვისებური“ ორნამენტი (ტაბ. 58₁₁).

ხელსაფქვაკები ბაზალტისგანაა დამზადებული. ფორმების მიხედვით ისინი ორ ჯგუფად იყოფა: I. ხელსაფქვაკი მოგრძოა ბრტყელი სამუშაო პირით, ზურგი – ოვალურია (ტაბ. 59₁₋₂). ზოგიერთი ნატეხი ნავისებურია (ტაბ. 59₃). ისინი in situ მდგომარეობაში არ დაფიქსირებულა. მათი არქაული ფორმები გვაფიქრებინებს, რომ შესაძლოა არტეფაქტები ადრეულ შუა საუკუნეებზე წინარე ხანისაც იყოს. მსგავსი ხელსაფქვაკები ნასახლარზე აღრეცაა მიკვლეული.

II. ჯგუფის ხელსაფქვაკები წრიულია. ქვების ცენტრში და კიდეზე შემორჩენილია სხვადასხვა დიამეტრის ნახვრეტები (ტაბ. 59₄₋₇, 73₄₋₆). ხელსაფქვაკები ზოგადად VI-VIII სს-ით შეიძლება დათარიღდეს.

ბაზალტისგან არის დამზადებული ქვევრის სარქველები. სრულად შემორჩენილი ერთი სარქველი II დონის ნაგებობაში მიკვლეულ ქვევრს ეფარა (ტაბ. 37₁, 59₈). სარქველის ქვედა ნაწილი გულდასმითაა გახეხილ-გაპრიალებული. არტეფაქტის შუაში არსებული ნახვრეტი იმაზე მეტყველებს, რომ იგი ქვევრს ყურძნის ტკბილის დუღილისას ეფარა. გათხრებისას სხვადასხვა სიღრმეზე ამგვარი სარქველების კიდევ რამდენიმე ნიმუში აღმოჩნდა⁵⁶ (ტაბ. 59₉₋₁₀). ჭურჭლის სახურავებადაა გამოყენებული განსხვავებული დიამეტრის მქონე რიყის მრგვალ-ბრტყელი ქვები. #14 ორმოში ამგვარი სახურავის 20-მდე ნიმუში აღმოჩნდა (ტაბ. 59₂₃).

ქვის ნივთებიდან გვხვდება მრგვალი და ოვალური ფორმის საბეგველები (ტაბ. 59₁₁₋₁₃). IV დონეზე, კერასთან გამოვლინდა შურდულის ქვა (ტაბ. 59₁₄). სხვადასხვა სიღრმეზე მრავლადაა აღმოჩენილი ქვის სალესავები და სანაყები (ტაბ. 59₁₅₋₂₂). ზოგიერთზე კარგადაა შემორჩენილი ნამუშევრის კვალი (ტაბ. 59₂₀).

ძვლის ოთხი ნივთიდან ორი ირმის რქაა, წამახვილებული წვერით. სავარაუდოდ, ისინი სადგის-სახვრეტებად იყო გამოყენებული (ტაბ. 59₂₄₋₂₅). ძნელი სათქმელია რა ფუნქცია ჰქონდა #16 ორმოდან მომდინარე ფრინველის ორმხრივ გადაჭრილ ზედაპირნაპრიალებ ლულოვან ძვალს (სიგრძე 7,3 სმ) (ტაბ. 59₂₆). რაც შეეხება მსხვილფეხა საქონლის ლულოვანი ძვლისგან დამზადებულ #14 ორმოში აღმოჩენილ ნივთს, იგი რომელიდაც იარაღის (დანის? სატევრის?) ტარია. არტეფაქტი პრიმიტიული ნაკეთობაა. მასზე ერთი სამანჭვლე ნახვრეტია შემორჩენილი (ტაბ. 59₂₇).

სამკაულებიდან აღსანიშნავია ბრინჯაოს ძეწკვის ფრაგმენტი (ტაბ. 58₁₀). ანალოგიური სამკაული არაერთია მიკვლეული ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებზე, განსაკუთრებით სამარხებში [აფხაზაზა ნ. 1979:ტაბ. V₂₆, XXVII₅₂; 1988:ტაბ. VIII₄₅; მინდორამვილი დ. 2005:84].

#5 ორმოში აღმოჩნდა ბრინჯაოს **საკინძი**, რომლის თავი შემკულია მინის მილაკისებრი მძივით (ტაბ. 58₇). ამგვარი საკინძები ძირითადად სამარხეული ინვენტარის ნაწილია, თუმცა ისინი იშვიათად ნასახლარებზეც გვხვდება.

ანალოგიური საკინძები ცნობილია: სამთავროდან (VI ს-ის I ნახ.) [აფხაზაზა ნ. 1979:ტაბ. XV₁₇], ქვემო ალევინიდან (VI ს.) [აფხაზაზა ნ. 1988:ტაბ. XXXII₇₆], მატანიდან (VI ს.) [Рамишвили Р. М. 1969:სურ. 6₁₋₂], რუსთავიდან (VI-VII სს.) [Иващенко М. М. 1988:71-86, ტაბ. XXVIII₄], ვაშლაჯვარადან (VI-VII სს.) [ნიკოლაიშვილი ვ. 1978:ტაბ. XVI_{33,51}]. პარალელური მასალების მიხედვით, საკინძი VI ს-ს შეიძლება მივაკუთვნოთ.

სარდიონის ბეჭდის ერთი ნაკლული ნიმუში ასევე #5 ორმოში აღმოჩნდა. ბეჭდის რკალი განიკვეთში ნახევარწრიულია. რკალი ერთ ადგილას წაკვეთილია და ქმნის ბრტყელ ოვალურ ფარას, რომელიც სადაა – გამოსახულების გარეშე (ტაბ. 58₆).

ნახევრადძვირფასი ქვებისგან დამზადებული ანალოგიური ფორმის ინტალიო და სადა ბეჭ-

56 მოსახლეობას ქვევრის სარქველებად ასევე გამოუყენებია თიხის მასიური ხუფები (ტაბ. 56₂₀).

დები ცნობილია: სამთავროს სამაროვნიდან [რამიშვილი ქ. 1979:41, ტაბ. XIII_{17,50,83}, XV₉], არმაზისხევიდან [აფაქიძე ა. და სხვ. 1955:ტაბ. XV₁₅], ქვემო ალუვის VI ს-ის სამარხიდან [აფხაზაზა ნ. 1988:29, 110, ტაბ. XVIII₃₈, XXXV₂₀], ედისიდან (ჯავის მუნიციპალიტეტი) [Дзатиаты Р. Г. 1986:ნახ. 2₁₀]. ფორმის მიხედვით, მათ IV-V სს-ს მიაკუთვნებენ [რამიშვილი ქ. 1979:41]. თუმცა, ამგვარი ბეჭდები ძირითადად V-VII სს-ით, ზოგჯერ კი VII-VIII სს-ის დასაწყისით დათარიღებულ სამარხებშიც გვხვდება [რამიშვილი ქ. 1979:100, 126-127; აფხაზაზა ნ. 1979:ტაბ. XXXV₃₄, XXXVIII₅₆, XLIII₄]. იასპის ანალოგიური სადა ბეჭედი გამოვლენილია ივრის ხეობაში, ჯიჯეთის VI-VII სს-ის სამაროვანზე [ჯორბენაძე ბ. 1982:77, ტაბ. XVIII₃₂]. ილმაზლოს ბეჭედი ყველაზე მეტად ემსგავსება რუსთავის VI-VIII სს-ის სამაროვნებზე მიკვლეულ აქატისა და სარდიონის ბეჭდებს [პაჭიაშვილი ნ. 2014:90, #97-98]. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ სარდიონის ბეჭედიც #5 ორმოშია აღმოჩენილი ბრინჯაოს საკინძთან ერთად, სავარაუდოდ, ბეჭდის თარიღიც VI ან VI-VII სს-ით უნდა განისაზღვროს.

მონეტები. როგორც უკვე აღინიშნა, კულტურული ფენის ზედა I დონეზე გამოვლენილი სპილენძის ქუფური მონეტა ცუდადაა შემორჩენილი. მასზე არ იკითხება ხალიფას სახელი, მოჭრის ადგილი და დრო, თუმცა უეჭველია იგი VIII-IX სს-ის მონეტა⁵⁷ (ტაბ. 58₄). ნამოსახლარზე სპილენძის კიდევ ერთი მონეტა ზედაპირულად აღმოჩნდა. ცუდი დაცულობის გამო მისი განსაზღვრა ვერ ხერხდება (ტაბ. 58₅).

* * *

ადრეული შუა საუკუნეების კულტურული ფენის IV და ზოგჯერ III დონის კუთვნილი არტეფაქტების მცირე ნაწილი (დერგები, ჩაფები, პირმოყრილი ქოთნები) პარალელურად ზოგადად IV-VI სს-ის ან უფრო კონკრეტულად V-VI სს-ის მასალებში პოულობს. ამდენად, შესაძლებელია IV დონის თარიღად V საუკუნე მივიჩნიოთ. IV-II დონეების თარიღი ზოგადად V-VIII სს-ის ფარგლებში ექცევა. არაბული მონეტისა და მოჭიქული კერამიკის მიხედვით, IX ს-ით უნდა დათარიღდეს სულ ზედა – I დონე, რომელშიც ზოგჯერ ადრეული ხანის მასალაცაა გამორეული, თუმცა მასში IX ს-ზე უფრო მოგვიანო პერიოდის არტეფაქტები არ აღმოჩენილა.

II დონეზე შეინიშნება ნახშირისა და ნაცრის კვალი, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ნასახლარი ხანძრით განადგურებულა. რამდენად შეიძლება დაუკავშირდეს მისი განადგურება VIII ს-ის 30-იან წლებში მურვან ყრუს სასტიკ ლაშქრობას, ძნელი სათქმელია. ასეც რომ იყოს, ჩანს, დასახლება მალევე განუახლებიათ. ილმაზლოს სხვადასხვა უბანზე გამოვლენილ არქეოლოგიურ მასალაში გვხვდება IX ს-ის სადა და მოჭიქული კერამიკა, მაგრამ მასში არ ჩანს X და შემდგომი საუკუნეების არტეფაქტები, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ IX ს-ში უფრო კი X ს-ის საწყის წლებში აქ არსებული ვრცელი სამოსახლოს დიდი ნაწილი არსებობას წყვეტს.

ნასახლარის განადგურების შემდეგ, ტერიტორიაზე გაუმართავთ მსუბუქი კონსტრუქციის ნაგებობები, რომელთა კვალი შემორჩენილია ხის სვეტებისათვის განკუთვნილი ორმოების სახით.

ნასახლარზე ცხოვრება განვითარებულ შუა საუკუნეებშიც გრძელდებოდა, თუმცა არა ისეთი ინტენსივობით, როგორც ადრე. ამაზე მიუთითებს ძეგლის ტერიტორიაზე ზედაპირულად მოკრეფილი კერამიკის რამდენიმე ნატეხი. განვითარებული შუა საუკუნეების შემდეგ, აქ ცხოვრების კვალი ქრება.

გვიანდელ შუა საუკუნეებში (XVIII-XIX სს.) ნასახლარი სამაროვნად გამოუყენებიათ ქვემო ქართლში შემოხიზნულ თურქმანული მოდგმის ტომებს. მათ სამარხებს მნიშვნელოვნად დაუზიანებია ნამოსახლარის ადრეული შუა საუკუნეების კულტურული ფენა⁵⁸ (ტაბ. 62₁).

57 მონეტის შემადგენლობაში დაფიქსირდა სპილენძის მაღალი შემცველობა. ქიმიური ელემენტების შემცველობა შესაბამისი პიკებით შემდეგია: Cu: 97.55 ± 0.11%, Fe: 1.73 ± 0.09%, Sb: 0.32 ± 0.11%, Ti: 0.13 ± 0.23%, Cr: 0.06 ± 0.09%, Mn: 0.06 ± 0.07%, Ni: 0.04 ± 0.04%, Ag: 0.04 ± 0.03%, Zn: 0.04 ± 0.09%, Cd: 0.03 ± 0.03%. კვლევები ჩაატარა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მეცნიერ თანამშრომელმა ნინო კალანდაძემ.

58 არაა გამორიცხული, გვიანდელი შუა საუკუნეების სამაროვანი ეკუთვნოდეს ნადირ შაჰის (1736-1747) მიერ დარბეულ ივრისპირას მცხოვრებ ელებს, რომლებიც თეიმურაზ II-ემ (1733-1762) და ერეკლე II-ემ (1744-1798) დარბევის შემდეგ, ნაწილი კახეთში, ნაწილი კი ქვემო ქართლში, მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გასწვრივ დაასახლა. სოფლის სახელწოდებაც – ილმაზლო (ი. გიულდენშტედტის მიხედვით – ილიმარლუ) მოსახლეობას ივრისპირიდან გამოჰყლიდა [დაწვრ. იხ. გიულდენშტედტი ი. 1962:245].

ადრეული შუა საუკუნეების კულტურული ფენის ოთხივე დონის შენობები სამშენებლო თვალსაზრისით საკმაოდ მარტივი კონსტრუქციის ნაგებობებია. ქვა, როგორც სამშენებლო მასალა აქ ნაკლებადაა გამოყენებული. IV დონის სახლის კედლები ნაგებია ალიზის დიდი აგურებით, რომელთა მაკავშირებლად ტალახია გამოყენებული. კედლების გასწვრივ არსებულ სხვადასხვა დიამეტრის მქონე ორმოებში იდგმებოდა ხის სვეტები, რომლებსაც სახლის ბანური სახურავი ეყრდნობოდა. გამაგრების მიზნით, სვეტებს გარშემო უწყობდნენ მტკვრიდან ამოტანილ რიყის ქვებს. გათხრებისას აქა-იქ ჩნდებოდა ღარიანი და ბრტყელი კრამიტების ნატეხები, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ ნასახლარის ზოგიერთი შენობა კრამიტით იყო დახურული (ტაბ. 56¹⁻⁹, 73¹⁻³). მიწატკეპნილ იატაკზე შემორჩენილი სარებისათვის განკუთვნილი მრავალრიცხოვანი ფოსოების მიხედვით ჩანს, რომ ნაგებობების შიდა სივრცე სარ-ლასტით ყოფილა გატიხრული. ტიხრების ნაწილი თიხამიწითაა შელესილი, რაზედაც გათხრებისას აღმოჩენილი ნალესობის ფრაგმენტები მიუთითებს (ტაბ. 56²¹⁻²²).

განათხარი მასალა მნიშვნელოვანი წყაროა ადრეულ შუა საუკუნეებში ქვემო ქართლის ამ რეგიონის სამეურნეო სახის წარმოსადგენად. გამოვლენილი არტეფაქტების გარდა, ორმოებიდან და სხვადასხვა ადგილებიდან აღებული პალინოლოგიური, პალეობოტანიკური თუ სხვა სახის ნიმუშების ანალიზი მნიშვნელოვნად ამდიდრებს ჩვენ ცოდნას იმდროინდელი მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის შესახებ.

მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის ერთ-ერთი ძირითადი დარგი იყო მარცვლეული კულტურების მოყვანა, რაზედაც მიუთითებს ნაგებობათა იატაკებში ამოჭრილი ორმოები, რომელთა უმეტესობას მარცვლეულის შესანახად იყენებდნენ. მარცვლეული კულტურების წარმოება-მოხმარებაზე მიუთითებს სხვადასხვა დონეებზე აღმოჩენილი ქვის ხელსაფქვაკები, საბეგველები თუ სასრეს-სანაყები, თიხის კეცები და სხვ.

კულტურული ფენის სხვადასხვა დონეებიდან, ნაგებობებიდან, ორმოებიდან თუ ცალკეული ჭურჭლიდან აღებული ნიადაგის პალეოეთნობოტანიკური ნიმუშების კვლევებმა⁵⁹ მნიშვნელოვანი დასკვნების გაკეთების შესაძლებლობა მოგვცა. შესწავლის ობიექტს წარმოადგენდა მცენარეთა კარბონიზებული თესლები და ნაყოფები. შედეგად გამოვლინდა კულტურული, სარეველა და ველური მცენარეები. მარცვლოვნების შემთხვევაში თესლებთან ერთად გვხვდება თავთავის სხვადასხვა ნაწილის ნარჩენებიც. ხშირ შემთხვევაში, მცენარეთა თესლების და ნაყოფების ნაწილი დეფორმირებული და დაზიანებულია. ამიტომ, იდენტიფიკაცია მხოლოდ გვარის დონემდე არის შესაძლებელი. პალეოეთნობოტანიკური თვალსაზრისით 14 ნიმუში იქნა შესწავლილი. მათგან მცენარეული ნარჩენები აღმოჩნდა 12 ნიმუშში. იდენტიფიცირებულია 29 კულტურული, სარეველა და ველური მცენარე. კულტურული მცენარეებიდან გამოვლენილია ხორბლის ორი სახეობა, კილიანმარცვლიანი ქერი, ფეტვი, ვაზი, სელი, ბარდა, ოსპი, უგრეხელი, ცერცვი და ატამი.

ხორბლის კარბონიზებული მარცვლები აღმოჩნდა რვა ნიმუშში. იდენტიფიცირებულია ხორბლის ორი სახეობა: შიშველმარცვლიანი ხორბალი (*Triticum aestivum-durum*) და კულტურული ორმარცვალი (*Triticum dicoccum Schrank ex. Schubl*). ოთხ ნიმუშში ხორბლის მარცვლები დეფორმირებულია და ასეთი მარცვლები იდენტიფიცირებულია მხოლოდ სახეობის დონემდე – *Triticum* sp.

რბილი ხორბალი (*Triticum aestivum* L.) მიეკუთვნება ჰექსაპლოიდურ შიშველმარცვლიან (2n=42) სახეობას. არქეობოტანიკურ მასალაში მათი იდენტიფიკაცია ეყრდნობა მორფოლოგიურ ნიშანთა კომპლექსს. მხოლოდ ნაპოვნი კარბონიზებული მარცვლების მიხედვით, ძნელია მათი იდენტიფიკაცია, რადგან რბილი და მაგარი (*Triticum durum* Desf.) ხორბლების მარცვლები მორფოლოგიური ნიშნებით მსგავსია. ამიტომ, პალეოეთნობოტანიკური მასალის კვლევისას ხშირად გამოიყენება ასეთი იდენტიფიკაცია – შიშველმარცვლიანი ხორბალი -*Triticum aestivum-durum*, ანუ ამ ორ სახეობას შორის მკვეთრი საზღვრის გავლება ძნელია. იდენტიფიკაციისას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება

59 ნიადაგის სინჯების პალეოეთნობოტანიკური კვლევა ჩაატარა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის პალეოანთროპოლოგიისა და პალეობიოლოგიის კვლევითი ინსტიტუტის მთავარმა მეცნიერ თანამშრომელმა ნანა რუსიშვილმა.

თავთავის ღერძის ნაწევრების დაფიქსირებასაც, ვინაიდან რბილ და მაგარ ხორბლებს აქვთ განსხვავებული თავთავის ღერძის ნაწევრები და ხორბლის მარცვლებთან ერთად, თავთავის ღერძის ნაწევრების დაფიქსირება შესაძლებლობას გვაძლევს არქეობოტანიკური მასალა გავარკვიოთ სახეობის დონემდე. ილმაზლოს ნამოსახლარის არქეობოტანიკურ მასალაში აღმოჩნდა მხოლოდ კარბონიზებული მარცვლები თავთავის ღერძის ნაწევრების გარეშე, ამიტომ იდენტიფიცირებულია როგორც *Triticum aestivum-durum*. ასეთი სახის მარცვლები აღმოჩნდა კულტურული ფენის III დონის ნაგებობის იატაკზე, ასევე I დონეზე გამოვლენილ ქოთანში და #2 ორმოდან აღებულ ნიადაგის ნიმუშში.

კულტურული ორმარცვალა (*Triticum dicoccum Schrank ex. Schubl*) გამოვლენილია მხოლოდ ერთ მემთხვევაში – დოქიდან აღებულ ნიმუშში. მასალის სიმცირის გამო, ძნელია მსჯელობა რბილი ხორბლის და ორმარცვალას დამოუკიდებელი ნათესების შესახებ. შესაძლოა ნამოსახლარის აგრიკულტურაში არსებობდა როგორც რბილი ხორბლის ასევე ორმარცვალას დამოუკიდებელი ნათესები. რბილ ხორბალს უფრო მაღალი ცხობითი ღირებულება აქვს, ხოლო ორმარცვალა უკეთესია საკორკოტედ. ნიმუშებში ასევე აღმოჩენილია ხორბლის მარცვლები, რომლებიც დეფორმირებული ან დაზიანებულია და მათი იდენტიფიკაცია სახეობამდე ვერ ხერხდება. ამიტომ, იდენტიფიცირებულია მხოლოდ გვარის დონემდე – *Triticum sp.* პალინოლოგიურმა კვლევებმა #2 და #8 ორმოდან აღებულ ნიადაგის სინჯებში ხორბლის როგორც ცალკეული, ისე გუნდებად შეკრული მტვრის მარცვლები გამოავლინა.⁶⁰

კილიანმარცვლიანი ქერი (*Hordeum vulgare L.*) ნაპოვნია III დონის ნაგებობის იატაკზე, ასევე #2 და #7 ორმოს ფსკერიდან აღებულ ნიმუშში. #8 ორმოში აღმოჩნდა აგრეთვე ქერის მტვრის მარცვლები. ქერის შესახებ მკვლევარი ვლ. მენაბდე წერდა: „ქერი თავისი გეოგრაფიული გავრცელების მიხედვით, განსაკუთრებით კოსმოპოლიტი მცენარეა. გადამეტებული არ იქნება თუ აღვნიშნავთ, რომ სამხრეთ რეგიონებში ქერით იწყება მიწათმოქმედება და მთივზე მთავრდება ... საქართველოში ქერის კულტურა იწყება დაბლობი ველების რაიონებიდან მშრალი კონტინენტალური ჰავის ზონაში და გვხვდება რა მემინდვრეობის ყველა კლიმატურ ნაირსახეობაში, აღწევს მიწათმოქმედების საზღვრამდე ერთადერთი მარცვლეული კულტურის სახით. ზონალობის თვალსაზრისით, ქერის კულტურა საქართველოში იწყება 200 მეტრის სიმაღლიდან და აღის 2350 მეტრამდე ზღვის დონიდან. აღმოსავლეთის ქვეყნებში კი ქერის კულტურა ზღვის დონიდან 4880 მეტრის სიმაღლეზეც კი გვხვდება“ [მენაბდე ვლ. 1938:120].

ქერი სამ ჯგუფად იყოფა: საკვები, სასურსათო და სალუდე. ქერის ფქვილს არ გააჩნია მაღალი ცხობითი ღირებულება. მისგან გამომცხვარი პური მტვრევადია და არ ახასიათებს ფორიანობა. პურის გამოსაცხობად უფრო ქერის და ხორბლის ნარევს იყენებდნენ. ქერის და ხორბლის შერეულ თესვას ხშირად მიმართავდნენ მთის რეგიონებში. მთის მოკლე ზაფხულის პირობებში ასეთი ნათესები ორი კვირით ადრე აღწევდა სიმწიფეს. კილიანმარცვლიანი ქერი ფართოდ გამოიყენება, როგორც ლუდის წარმოებაში, ასევე ცხოველების გამოსაკვებად. ქერის კულტურას განსაკუთრებული ადგილი უკავია ცხენების და ხარების საკვებ რაციონში.

ილმაზლოს ნამოსახლარზე კულტურული ფეტვი (*Panicum miliaceum L.*) შედარებით მეტი სიხშირით და ასევე შედარებით მეტი რაოდენობით გვხვდება. ფეტვის სამშობლოდ სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიაა მიჩნეული და კავკასიაში მისი ინტროდუქცია, ადრებრინჯაოს ხანაში განხორციელდა. ჩვენში ფეტვის ნათესების რაოდენობა განსაკუთრებით გვიანბრინჯაოს და ანტიკურ ხანაში მატულობს.

პარკოსანი მცენარეებიდან იდენტიფიცირებულია ბარდა (*Pisum sativum L.*), ოსპი (*Lens culinaris Medik.*), ცერცვი (*Vicia faba L.*) და უგრეხელი (*Vicia erilia Willd*). აღნიშნულ პარკოსნებს, ამერიკის აღმოჩენამდე დიდი ადგილი ეკავათ ძველი სამყაროს მოსახლეობის საკვებ რაციონში. ამჟამად, ისინი ჩანაცვლებულია ლობიოს ამერიკული ფორმებით. პარკოსანი მცენარეების ნარევი ნაპოვნია კულტურული ფენის II დონეზე გამოვლენილ ქოთანში. პარკოსნები წარმოადგენენ მცენარეული ცილის მნიშვნელოვან წყაროს. ფესვებზე განლაგებული კოჟრის ბაქტერიების მეშვეობით აქვთ

60 ილმაზლოს ნიადაგის ნიმუშების პალინოლოგიური კვლევა ჩაატარა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის პალეოანთროპოლოგიისა და პალეობიოლოგიის კვლევითი ინსტიტუტის მეცნიერ თანამშრომელმა მაია ჭიჭინაძემ.

ატმოსფერული აზოტის ფიქსაციის უნარი. ამიტომ, პარკოსნებს აქტიურად იყენებენ თესლბრუნვაში, ნიადაგის აზოტით გასამდიდრებლად. პარკოსნების ნარევი დომინირებს ბარდის თესლი, ხოლო ცერცვი, ოსპი და უგრეხელი შენარევის სახით გვხვდება.

საყურადღებოა აღნიშნულ ნარევი სელის თესლის მნიშვნელოვანი რაოდენობით დაფიქსირება. კულტურული სელი (*Linum usitatissimum* L.) ასევე ნაპოვნია #7 ორმოს ფსკერიდან აღებულ ნიმუშში. ისტორიული წყაროების მიხედვით, სელის, როგორც საზეთე, ისე საბოჭკოვე ფორმებს, საქართველოს აგრიკულტურაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. მორფოლოგიური ნიშნების მიხედვით, ნამოსახლარზე აღმოჩენილი სელი კულტურულ სახეობას მიეკუთვნება და დიდი ალბათობით ამ კულტურის ნათესები ნამოსახლარის აგრიკულტურაში არსებობდა. პარკოსან მცენარეებთან ერთად, სელის თესლის მნიშვნელოვანი დაფიქსირება ასევე შესაძლებელია უკავშირდებოდეს კერძის მომზადების გარკვეულ წესს, სადაც გამოყენებული იყო სელის საზეთე ფორმა.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ პალინოლოგიური კვლევებით #2, #7 და #8 ორმოების ნიადაგის ნიმუშებში ქსოვილის ბოჭკოებიდან სელი და ბამბაა დაფიქსირებული. სელის მტვრის მარცვლებია მიკვლეული ქვევრშიც. სელის ბოჭკოებისა და ერთეული კანაფის ბოჭკოს ნაშთები აღმოჩნდა ალიზის აგურებში. პალინოლოგ მ. ჭიჭინაძის აზრით, საკვლევ ნიმუშებში სელის, ბამბისა და კანაფის ბოჭკოების აღმოჩენით ირკვევა, რომ ილმაზლოს მოსახლეობა სელისა და კანაფის ქსოვილს ფართოდ მოიხმარდა.

ამრიგად, გამოვლენილი არქეობოტანიკური მასალის მიხედვით, ადრეულ შუა საუკუნეებში ქვემო ქართლის ამ ნაწილში, მტკვრის მარჯვენა ნაპირის მოსახლეობის საკვებ რაციონში არსებობდა მარცვლოვნების რამდენიმე სახეობა – ხორბალი, ქერი, ფეტვი. აგრეთვე პარკოსანი მცენარეები – ბარდა, ცერცვი, ოსპი, უგრეხელი. შესაბამისად უნდა ვიგულისხმოთ მათი ადგილობრივი წარმოება.⁶¹ გარდა ამისა, მოსახლეობას მოჰყავდა: სელი, ბამბა, კანაფი. არსებული პალეობოტანიკური და პალინოლოგიური მონაცემები ქვემო ქართლის მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობაში მემინდვრეობის კულტურის მაღალი დონის მაჩვენებელია.

მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის მნიშვნელოვანი დარგია მევენახეობა-მეღვინეობა. გათხრებისას მიკვლეული არც თუ მცირერიცხოვანი ქვევრები იმაზე მეტყველებს, რომ ქვემო ქართლის ამ ნაწილში, სადაც მევენახეობა-მეღვინეობის კულტურა სადღეისოდ დავიწყებულია, ადრეული შუა საუკუნეებისთვის სრულიად განსხვავებული ვითარება იყო.

ქვემო ქართლის ამ რეგიონის მევენახეობა-მეღვინეობის ისტორიის შესწავლისათვის მნიშვნელოვანია პალეობოტანიკური კვლევები. კულტურული ფენის IV დონის ნაგებობის იატაკზე ვაზის შვიდი წიპწა გამოვლინდა. მასალა არ იძლევა საშუალებას უფრო სიღრმისეული კვლევისათვის. მხოლოდ ის შეიძლება აღინიშნოს, რომ მორფოლოგიური ნიშნების მიხედვით, წიპწები მიეკუთვნება ვაზის კულტურულ სახეობას – *Vitis vinifera* L.

პალეობოტანიკურ კვლევებთან ერთად ამ რეგიონში ვაზის კულტურის მაღალ დონეზე მეტყველებს პალინოლოგიური ძიებანი, რომლის შედეგად #2 და #7 ორმოდან, აგრეთვე ქვევრიდან აღებულ ნიმუშებში ვაზის მტვერი გამოვლინდა.

ატმის (*Prunus persica* L.) კურკა ნაპოვნია #14 ორმოში, რაც იმის დასტურია, რომ მოსახლეობა მეხილეობითაც იყო დაკავებული. ატმის კურკა აღმოჩენილია ძალისას გვიანანტიკური ხანის ძეგლზე.

61 ნიადაგების ნიმუშების ანალიზის შედეგად სარეველა მცენარეებიდან იდენტიფიცირებულია: *Adonis* sp. (ცხვრისათესელა), *Chenopodium album* L. (ნაცარქათამა), *Aegilops* sp. (ეგილოფსი), *Onopordum acanthium* L. (ბრტყელეკალა), *Galium tricornatum* Dandy (ხოვერა), *Galium* sp. (ენდრონია), *Anchusa orientalis* (L.) Rchb. fil. (პატარძალა), *Polygonum* sp. (მატიტელა), *Setaria* sp. (ძურწა), *Lithospermum arvense* L. (ქვათესლა), *Heliotropium europaeum* L. (ჰელიოტროპი) და სხვ.

ლენცოფას (*Hyoscyamus niger* L.) თესლი ნაპოვნია #2 ორმოში. იგი სარეველა მცენარეა. ივითარებს დიდი რაოდენობის თესლს. გვხვდება საცხოვრებელი სახლების ახლოს, ქვიან და რუდერალურ ადგილებში. მცენარე მხამიანია. შეიცავს: ატროპინს, ჰიოსცამინს და სკოპოლამინს. გამოიყენება მედიცინაში.

ჩვეულებრივი იონჯა (*Medicago sativa* L.) გავრცელებულია მთელ კავკასიაში. მრავალწლოვანი საკვები ბალახია. მიეკუთვნება ასევე თაფლოვან მცენარეს. კარგად ხარობს კირქვიან ნიადაგებზე. თესლი ნაყოფთან ერთად #2 ორმოს ფსკერზე აღმოჩნდა.

დიდგულას (*Sambucus nigra* L.) თესლი ნაპოვნია კულტურული ფენის I დონეზე, ხელადის მიგთავსში. დიდგულა 3-4 მეტრი სიმაღლის ხეა. გავრცელებულია მთელ კავკასიაში. როგორც ქვეტყე იზრდება მუხნარებში, რცხილნარებში, წიფლნარებში, ხევებში, არხების ნაპირებზე და სხვ. ნაყოფს აქვს სამკურნალო დანიშნულება. ნაყოფის წვენი ასევე გამოიყენებოდა ქსოვილების შესაღებად. დიდგულას მერქანი მსუბუქია, მისგან მზადდებოდა მცირე ზომის ნივთები.

XII-XIII სს-ით თარიღდება ჯოხთანისხევის (გლდანის) ნასოფლარი, სადაც ასევე ატმის კურკაა გამოვლენილი [მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ. 2020:39-61]. პალეობოტანიკოს ნ. რუსიშვილის აზრით, სამივე შემთხვევაში მიკვლეული კურკა მცირე ზომისაა და პირველადი იდენტიფიკაციით ბალის ატმის მსგავსია. ილმაზლოს ატმის კურკა ძალისას მონაპოვარზე ოდნავ მოგვიანოა, მაგრამ ჯოხთანისხევის არტეფაქტზე 6-7 საუკუნით ადრეული. გვაქვს საფუძველი ვამტკიცოთ, რომ ჩვენში ატმის კულტურას დიდი ხნის ისტორია აქვს. ხოლო ადრეული შუა საუკუნეების ქვემო ქართლში, კერძოდ V-VI სს-ში მეხილეობის ამ დარგის არსებობა უკვე ფაქტობრივი მონაცემებით დასტურდება. ხის სვეტისათვის განკუთვნილი ერთ-ერთი ორმოდან აღებულ ნიადაგის ნიმუშში კაკლის მტკრის მარცვლებიც დადასტურდა.

როცა ქვემო ქართლის ამ კუთხის მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის შესახებ ვსაუბრობთ, უნდა გავიხსენოთ ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობები, რომლებიც გარკვეულწილად ავსებენ არქეოლოგიური, პალეობოტანიკური და პალინოლოგიური კვლევის შედეგებს. ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით – ქვემო ქართლში ხარობდა: ვენახი, ლეღვი, ბროწეული, ხილი, ბრინჯი, ბამბა. კანაფი კი „უმუშაკოდ“ მოდიოდა [ქართლის ცხოვრება, 1973:328²²⁻²⁴; ბერძენიშვილი დ. 1979:9-10]. მისივე ცნობით, ქვემო ქართლში გვიანდელ შუა საუკუნეებში ჩასახლებულმა მომთაბარე „მაჰმადიანმა ელებმა“ შეითვისეს სოფლის მეურნეობის ადგილობრივი ტრადიციები და გახდნენ „მთესველნი ბრინჯისა, ბამბისა, და ყოვლისა თესლ-მარცულისა. აკეთებენ აბრეშუმსა“ [ქართლის ცხოვრება, 1973:328⁸⁻¹⁰].

გათხრებისას აღმოჩენილი წვრილფეხა და მსხვილფეხა საქონლის მრავალრიცხოვანი ძვლები, თიხის სადღვებლები, ბადიები (სარძევე ჭურჭელი), იმაზე მეტყველებს, რომ მოსახლეობას საქონლის საკმაო რაოდენობა ჰყოლია და მათი სამეურნეო საქმიანობის ერთ-ერთი დარგი მესაქონლეობა იყო. ამ გარემოებას ადასტურებს ვახუშტი ბაგრატიონიც, რომლის მიხედვით, აქაური მოსახლეობა ყოფილა „სავსენი ყოვლითა პირუტყვითა“ [ქართლის ცხოვრება, 1973:328¹⁰]. მართალია, ცნობა რამდენადმე გვიანდელია, მაგრამ ეს არაფერს ცვლის. ქვემო ქართლში მესაქონლეობის განვითარებისათვის ყოველთვის არსებობდა საჭირო პირობები – პირველ რიგში მდიდარი საზაფხულო თუ საზამთრო საძოვრები.

საკითხის შესწავლაში უფრო მეტი სიცხადე შეიტანა გათხრებისას მოპოვებული ზოოარქეოლოგიური მასალის კვლევამ. ოსტეოლოგიურ კოლექციაში განისაზღვრა 307 ძვალი.⁶² ძვლოვანი მასალა ხერხემლიან ცხოველთა ცხრა ტაქსონს ეკუთვნოდა: ცხვარი ან თხა (*Ovis/Capra*); ძროხა (*Bos taurus*); ღორი (*Sus scrofa*); ცხენი (*Equus caballus*); კეთილშობილი ირემი (*Cervus elaphus*); კურდღელი (*Lepus europaeus*); თახვი (*Castor fiber*); გაზელა (*Gazella subgutturosa*) და მტკნარი წყლის კუ (*Emys orbicularis*). მასალის ძირითადი ნაწილი – 95,44% შინაური ცხოველებისაა, გარეული ცხოველები ძვლოვანი ნაშთების მცირე რაოდენობით – 4,56%-ით არის წარმოდგენილი.

ფაუნაში ინდივიდების მინიმალური რაოდენობის თვალსაზრისით დომინირებს წვრილფეხა რქოსანი პირუტყვი. ძვლოვანი მასალის რაოდენობით ცხვარი/თხის ჯგუფი უმნიშვნელოდ აღემატება ძროხის ნაშთების რაოდენობას (*Ovis/Capra* – 38,76%, *Bos taurus* – 37,79%), მაგრამ ინდივიდების მინიმალური რაოდენობით ცხვარი/თხის ჯგუფი (41,18%) თითქმის ორჯერ აღემატება ძროხის (23,53%) ინდივიდების მინიმალურ რაოდენობას. ღორის იდენტიფიცირებული ძვლოვანი ნაშთები ორჯერ ნაკლებია (17,92%) რქოსანი პირუტყვის მასალასთან შედარებით. თუმცა, ინდივიდების მინიმალური რაოდენობით (21,57%) ღორი უმნიშვნელოდ ნაკლებია ძროხის მინიმალური ინდივიდების რაოდენობაზე.

გარეულ ტაქსონებს შორის მასალის რაოდენობით ჭარბობს კეთილშობილი ირემი, რომელიც მხოლოდ ორ ინდივიდს ეკუთვნის. ფაუნის სხვა წარმომადგენლები მცირე რაოდენობის მასალით (NISP) და ინდივიდების მინიმალური რაოდენობით (MNI) არიან წარმოდგენილი: ცხენი NISP – 0,98%, MNI – 1,96%; გაზელა, კურდღელი, თახვი და მტკნარი წყლის კუ NISP – 0,33%, MNI – 1,96%.

ნასახლარის მასალებზე ჩატარებული ზოოარქეოლოგიური კვლევის შედეგები ვერ იქნება უნივერსალური ქვემო ქართლის ვრცელი რეგიონისთვის. თუმცა, საკვლევ ტერიტორიაზე ადრეულ შუა საუკუნეებში მცხოვრები მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის, კერძოდ მესაქონლეობის შესწა-

62 საუბარია 2024 წლის მონაცემებზე. ზოოარქეოლოგიური მასალა განსაზღვრა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის პალეოანთროპოლოგიისა და პალეობიოლოგიის კვლევითი ინსტიტუტის უფროსმა მეცნიერ თანამშრომელმა ნიკოლოზ ვანიშვილმა

ვლისათვის, ძალზე საყურადღებოა. ირკვევა, რომ აღნიშნული პერიოდისათვის რეგიონის ამ მხარის მოსახლეობა ზემოთ უკვე მითითებულ სხვადასხვა სამეურნეო დარგებთან (მემინდვრეობა, მებოსტნეობა, მევენახეობა-მეღვინეობა, მეხილეობა და სხვ.) ერთად მესაქონლეობასაც, უპირატესად კი წვრილფეხა რქოსანი საქონლის (ცხვარი-თხა) მოშენებას მისდევდა. მესაქონლეობაში შედარებით ნაკლები ხვედრითი წონა ჰქონდა მსხვილფეხა პირუტყვს, კიდევ უფრო ნაკლები – ღორს.

გარეული ცხოველების ძვლოვანი მასალის პროცენტული მაჩვენებელი საკმაოდ მცირეა, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ მოსახლეობის მოთხოვნილება ხორცზე უპირატესად შინაური საქონლით კმაყოფილდებოდა და არა ნანადირევით.

შედარებით ნაკლები მასალა მოგვეპოვება ხელოსნობისა და შინამრეწველობის სხვადასხვა დარგის შესახებ. აქ აღმოჩენილი თიხის კვირისტავეები საფეიქრო საქმეს უკავშირდება, რქის სადგის-სახვრეტები – ტყავის დამუშავებას (ტაბ. 56¹⁰⁻¹¹, 59²⁴⁻²⁵). ამ საქმიანობისთვის საჭირო ნედლეული, როგორც არქეოლოგიური მონაცემებისა და წერილობითი წყაროების მიხედვით ჩანს, მატყლის, ბამბის, სელის, კანაფისა თუ ტყავის სახით ადგილზე არსებულა.

* * *

როდის და ვის მიერ განადგურდა ილმაზლოს ეს დიდი და ვრცელი ნამოსახლარი, რომელზეც ანტიკური ხანიდან მოყოლებული ადრეული შუა საუკუნეების მიწურულამდე ცხოვრების უწყვეტი კვალი ჩანს? როგორც ზემოთ არაერთხელ აღინიშნა, ილმაზლოს ნამოსახლარზე არ ჩანს X ს-ის და უფრო მოგვიანო ხანის არქეოლოგიური მასალა, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ X ს-ში ნასახლარი (ყოველ შემთხვევაში მისი დიდი ნაწილი) უკვე განადგურებულია. IX-X სს-ში აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ადგილი ჰქონდა არაბთა ორ დიდ ლაშქრობას, რომელთა მარშრუტები სწორედ მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთზე გადიოდა. ამდენად, დასახლების განადგურება დიდი ალბათობით არაბთა შემოსევებთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

852-854 წლებში ხალიფა მუთავაქილის სარდალი ბუღა თურქი სახალიფოსაგან განდგომილი თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ-ისმაილის დასასჯელად სამხრეთ კავკასიაში შემოიჭრა. თუ ბუღა თურქის ლაშქრობის მარშრუტს მივაღწევთ თვალს, ვნახავთ, რომ როგორც ქვეყანაში შემოსვლისას, ისე ქვეყნიდან გასვლისას არაბებს ხუნანიდან ვიდრე ტფილისამდე მტკვრის მარჯვენა ნაპირი ანუ ის ტერიტორია გამოუყენებიათ, სადაც ილმაზლოს ნასახლარია განლაგებული [საქართველოს ისტ. ატლასი, 2016:11].

რაც შეეხება აზერბაიჯანის ამირა აბულ-კასიმის ქართლში 914 წლის ლაშქრობას, ამ შემოსევის მარშრუტიც გარდაბნის ტერიტორიებიდან ვიდრე ტფილისამდე მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირს მიუყვებოდა [საქართველოს ისტ. ატლასი, 2016:12].

ამდენად, IX-X სს-ში როგორც ბუღა თურქის, ისე აბულ-კასიმის ლაშქრობები არსებითად ერთი და იგივე მიმართულებით – მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გასწვრივ ვითარდებოდა ხუნანიდან ვიდრე ტფილისამდე. ამ ზოლზე არსებული ილმაზლოს დიდი და მძლავრი დასახლების განადგურება აღნიშნული ლაშქრობებიდან ერთ-ერთს, სავარაუდოდ უფრო აბულ-კასიმის 914 წლის შემოსევას შეიძლება დაუკავშიროთ.

* * *

ილმაზლოს ვრცელ ნამოსახლარზე გათხრილი ნაგებობები, განსაკუთრებით სასახლე გარკვეულ ყურადღებას იქცევს. უკვე აღინიშნა, რომ რიყის ქვის საძირკველზე ალიზის აგურით ნაშენი კრამიტსახურავიანი ნაგებობის მსგავსი შენობები ანტიკური ხანიდან მოყოლებული ადრე შუა საუკუნეების ჩათვლით, გვხვდება ისეთ მნიშვნელოვან პუნქტებში როგორიცაა: ურბნისი, ციხიაგორა, ძალისა, სამადლო და ა. შ. მათი დაწინაურება და ქალაქური ტიპის დასახლებად გადაქცევა შინაგან ეკონომიკურ შესაძლებლობებთან ერთად, ამ პუნქტების სავაჭრო-საქარავნო გზებზე და გზაჯვარედინებზე მდებარეობამ განაპირობა. ილმაზლოს ნამოსახლარიც იქ მდებარეობდა, სადაც მტკვრის გასწვრივ იბერიიში სამხრეთიდან შემომავალი სავაჭრო გზა გადიოდა.

აღსანიშნავია, რომ ილმაზლოდან ვიდრე წითელ ხიდამდე ჩატარებული არქეოლოგიური დაზ-

ვერვების დროს, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე გამოვლენილ იქნა სხვადასხვა პერიოდისა და ხასიათის შვიდი არქეოლოგიური ობიექტი. ძეგლების ასეთი ინტენსიური განლაგება შედარებით მოკლე მონაკვეთზე, რა თქმა უნდა შემთხვევითი არაა. აღნიშნულ ზოლზე ნასახლარების წარმოშობა განპირობებული იყო ამ მიდამოების დიდი ეკონომიკური შესაძლებლობებით. დასახლებების გასწვრივ თანდათან ფორმირდებოდა გზა, რომელიც შემდგომ მნიშვნელოვან საერთაშორისო მაგისტრალად ჩამოყალიბდა. გზის გასწვრივ მდებარე დასახლებები აქტიურად უნდა ყოფილიყო ჩაბმული საერთაშორისო სავაჭრო-ეკონომიკურ თუ კულტურულ ურთიერთობებში [მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ., მინდორაშვილი დ. 2021:50-65; მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., გოგოჭური გ. 2021:242-250; მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ. 2021:203-227].

ქართლის სამეფოზე (იბერიაზე) გამავალი საერთაშორისო მნიშვნელობის მქონე გზის შესახებ წერდა სტრაბონი თავის „გეოგრაფიაში“ – „ამბობენ, რომ ოქსოსი საზღვრავს ბაქტრიანას სოგდიანასაგან და ვარგისია სანაოსნოდ. ისე რომ ინდური საქონელი მიაქვთ მასზე და ადვილად შემოაქვთ ჰირკანიაში და მის მეზობლად მდებარე ადგილებში, ვიდრე პონტომდე მდინარეების მეშვეობით“, ან კიდევ: „არისტობულე ოქსოსს მიიჩნევს უდიდეს მდინარედ, მის მიერ ნახულთა შორის [რომლებიც კი] აზიაზე მიმდინარეობენ, გარდა ინდოეთის [მდინარეებისა]. [არისტობულე] და პატროკლეს სიტყვით ერატოსთენეც ამბობენ, რომ (ეს მდინარე) სანაოსნოა და ამ [მდინარით] ბევრი ინდური საქონელი შემოაქვთ ჰირკანიის ზღვაში, ხოლო აქედან ალბანიაში გადააქვთ და [შემდეგ] მტკვრით და მისი მომდევნო ადგილებით ექსინში [ზღვაში] ჩააქვთ“. ოთ. ლორთქიფანიძე ამ ციტატას ასეთ განმარტებას ურთავდა: ამრიგად, სტრაბონი აღწერდა სავაჭრო გზას, რომელიც მოემართებოდა ინდოეთიდან მდინარე ოქსოსით (თანამედროვე ამუდარია) ჰირკანიის (ე. ი. კასპიის) ზღვამდე, ხოლო შემდეგ მდინარე კვიროსით (მტკვარი) და „მისი მომდევნო ადგილების“ გავლით აღწევდა პონტოს, ე. ი. შავი ზღვის სანაპიროებამდე“. ოთ. ლორთქიფანიძის ვარაუდით, აღნიშნულ გზას უნდა ეარსება არა მარტო ძვ. წ. III ს-ის 80-იანი წლებიდან, არამედ უფრო ადრეც [ლორთქიფანიძე ოთ. 2010:97-99].

ახლა ძნელია გზის ფორმირების ხანგრძლივი პროცესისათვის თვალის გადავლება, მაგრამ ალბათ არ შევცდებით თუ ვიტყვით, რომ ილმაზლოს მრავალფენიანი სამოსახლოს აღმოცენება და მოგვიანებით, ანტიკურ ხანაში და ადრეულ შუა საუკუნეებში მის მძლავრ დასახლებად ქცევა ხელსაყრელი ეკონომიკური პირობების გარდა, გზის სიახლოვემაც განაპირობა. დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ სოფ. პირველ ქესალოსთან არსებული ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მეტალურგიული სახელოსნოც უკვე არსებული გზის სიახლოვეს ფუნქციონირებდა.

მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გასწვრივ არსებულ ამ ერთ-ერთ ძირითად და უძველეს მაგისტრალზე საუბრობდა სტრაბონი, როცა იბერიაში შემოსასვლელი ოთხი გზიდან ერთ-ერთს კერძოდ, სამხრეთის გზას აღწერდა: „ხოლო არმენიიდან შემოსასვლელი არის მტკვრის ვიწროებზე და არაგოსისაზე ვიდრე ერთმანეთს შეერთვის ეს მდინარეები, იმ ადგილას მდებარეობს გამაგრებული ქალაქები კლდეებზე, რომლებიც დაცვილებული არიან ერთმანეთს დაახლოებით 16 სტადიონით; მტკვარზე მდებარეობს ჰარმოზიკე, ხოლო მეორეზე – სევსამორა. ამ შემოსასვლელებით პირველად ისარგებლა პომპეუსმა, რომელიც არმენიიდან მოდიოდა, ხოლო ამის შემდეგ კანიდიუსმა“ [ყაუხჩიშვილი თ. 1957:129].

მოგვიანებით, კერძოდ IX-X სს-თვის ამ მაგისტრალის ძირითადი მონაკვეთები არაერთხელ აღიწერა არაბი გეოგრაფების (ისტახრი, იბნ-ჰაუკალი, იბნ-ალ ფაკიჰი, მუკადდასი, ტაბარი და სხვ.) თხზულებებში [ჭილაშვილი ლ. 1958:188-193; Бухиатов З. 1965:142]. ეს არის ქართულ ისტორიოგრაფიაში კარგად ცნობილი ბარდავ-ტფილისის გზა, რომელიც ბარდავიდან მტკვრის მარჯვენა ნაპირს მიუყვებოდა ხუნანამდე. ხუნანიდან იგი გადადიოდა „გატეხილ ხიდზე“ (წითელი ხიდის ქვემოთ), აუყვებოდა მდ. ხრამს და მიდიოდა ლომთა გორამდე – მარნეულამდე, რომელიც გზასაყარს წარმოადგენდა. მარნეულიდან შეიძლებოდა წასვლა როგორც ტფილისისკენ, ისე თრიალეთისკენ [ჭილაშვილი ლ. 1958:193, 204; ბერძენიშვილი ნ. 1966:74-75].

ზემოთ აღწერილი მარშრუტის გარდა, არსებობდა გზის კიდევ ერთი განშტოება, რომელიც გარდაბნიდან მტკვრის მარჯვენა ნაპირის აყოლებით რუსთავამდე მიემართებოდა. გზის ამ მონაკვეთის არსებობაზე თავის დროზე ლ. ჭილაშვილი მიუთითებდა [ჭილაშვილი ლ. 1958:205].

სადღეისოდ უკვე მყარი მონაცემები გვაქვს ამ მარშრუტის არსებობის შესახებ, ზემოთ არაე-

რობელ მოხსენიებული ძეგლების სახით, რომლებიც სწორედ მტკვრის მარჯვენა ნაპირის აყოლებით დაფიქსირდა (ტაბ. 2₂). თავისი მასშტაბებით თუ იქ გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალით, ისინი საკმაოდ მძლავრი დასახლებებია, რომლებიც ბარდავ-ტფილისის გზასთან იყვნენ დაკავშირებული [მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ. 2021:203-227].

აკად. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, რომ ქვემო ქართლი შუა საუკუნეებში საქართველოს ერთ-ერთი მოწინავე მხარე იყო და მის დაწინაურებასაც ხელი შეუწყო აქ გამავალმა გზამ. საქარავნო გზა თბილისიდან გადიოდა კუმისი-კოდა-მარაბდა-მარნეულის დასახლებულ პუნქტებზე. მარნეულიდან კი მიემართებოდა ხუნანისკენ [ბერძენიშვილი ნ. 1966:115]. მკვლევარი აქ აღარ ასახელებდა თბილისსა და ხუნანს შორის არსებულ კიდევ ერთ პუნქტს, რომელიც არაბ და სპარსელ მოგზაურებთან გვხვდება. ესაა ყალა იბნ-ქანდამანი, ანუ გარდაბნის ციხე.

ლ. ჭილაშვილის აზრით, გარდაბანი არა მარტო მხარის სახელწოდებას, არამედ გარკვეულ პუნქტსაც უნდა აღნიშნავდეს. ამის დასტურად მკვლევარს მოჰყავდა ქართლის ცხოვრებაში დაცული ცნობა, რომლის მიხედვითაც ირკვევა, რომ აშოტ კურაპალატი მოუკლავთ გარდაბანს „ეკლესიასა შინა“. ასევე ბალაზურის გადმოცემით ჰაბიბ იბნ მასლამას აუღია ხუნანიც და გარდაბანიც. მაგრამ არსებობს წერილობითი წყაროები, სადაც გარდაბნის ნაცვლად გარდაბნის ციხე იხსენიება [ჭილაშვილი ლ. 1958:186-187]. არაბულენოვანი და სპარსი გეოგრაფების მიხედვით (ისტაჰრი, იბნ-ჰაუკალი), ბარდავიდან თბილისისკენ მომავალ საქარავნო გზაზე მდებარე პუნქტების განლაგება ასეთია: ბარდავი, განჯა, შამქორი, ხუნანი, ყალა იბნ-ქანდამანი და თბილისი [ჭილაშვილი ლ. 1958:185-186].

ლ. ჭილაშვილი მიიჩნევდა, რომ ყალა იბნ-ქანდამანი ქართული გარდაბანია. არაბული სახელი „ყალა იბნ-ქანდამანი“ აღნიშნავს ციხის ქართველთა ეპონიმისადმი კუთვნილებას. ყალა იბნ-ქანდამან, ე. ი. გარდაბოსის ძის (შთამომავალთა, resp. გარდაბოსიანთა) ციხე. მკვლევარი მხარს უჭერდა იმ აზრს, რომლის მიხედვითაც გარდაბნის ადგილმდებარეობა მოიპოვება სადღაც მდ. ქციის (ხრამის) მტკვართან შეერთების ადგილას. სადაც შემორჩენილია ნანგრევები და მას ყიზ-ყალის სახელით მოიხსენიებენ. ვახუშტი ბაგრატიონი მას ხუნანის ნაქალაქარად მიიჩნევდა [ჭილაშვილი ლ. 1958:192-193].

საკითხს დ. მუსხელიშვილიც შეეხო. მისი მოსაზრებით, საერისთავო ხუნანისა იგივე გარდაბნის პროვინციაა. ქართული წყაროები ქართლის ტერიტორიაზე „გარდაბნის ციხეს“ არ იცნობენ, მაგრამ რომ იგი უნდა არსებულებოდა, ამას არაბული წყაროების „ციხე ჯარდამანი“ მოწმობს, რომელიც მათი მიხედვით, ქართლშია საგულისხმებელი (თუკი ეს სახელი რომელიმე პუნქტს თვით არაბებმა არ უწოდეს). არაბული წყაროებით ცხადი უნდა იყოს, რომ უფრო გვიან არსებობს გარდაბნის ციხე და მისი „შესავალი ქვეყანა“, რომელიც ქართლშია. ამავე წყაროების მონაცემებით ირკვევა, რომ „გარდაბნის ციხე“ ქცია-მტკვრის შესართავში უნდა ყოფილიყო, გვიანდელი „ყიზ-ყალას“ ადგილზე. რომ ეს სიმართლეს უნდა შეეფერებოდეს და ე. ი. ქცია-მტკვრის შესართავის ზონის ტერიტორიას ოდესღაც, მართლაც, გარდაბანი ეწოდებოდა, ამაზე ქართული წყაროები გვარწმუნებენ [მუსხელიშვილი დ. 2023:310, 314-317].

მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე არსებულმა ილმაზლოს ნასახლარმა, რომელიც დიდ ტერიტორიაზეა გავრცელებული და ათეულობით ჰექტარს მოიცავს, კვლავ წინა პლანზე წამოწია საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის რიგი საკითხების კვლევის აუცილებლობა. კონკრეტულად კი გარდაბნის, როგორც ადმინისტრაციული ცენტრის ლოკალიზაციის საკითხი. როგორც უკვე აღინიშნა, ლ. ჭილაშვილისა და დ. მუსხელიშვილის ვარაუდით, გარდაბანი მდ. ხრამის მტკვართან შეერთების ადგილზე უნდა ყოფილიყო გაშენებული იქ, სადაც დღემდე შემორჩენილია ნანგრევები. გარდაბნის ციხე სტრატეგიულად კარგ ადგილზე იყო აშენებული. მისი მდებარეობა, ორი მდინარის შეერთების ადგილას მაღლობზე, გზასთან ახლოს, მის განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე მიუთითებს [ჭილაშვილი ლ. 1958:194; მუსხელიშვილი დ. 2023:316-317].

ილმაზლოს მრავალფენიანი ნამოსახლარი თავდაცვის თვალსაზრისით, სტრატეგიულად განსაკუთრებულ ადგილზე არ მდებარეობს. მას ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან ჩამოედის მტკვარი, რომელიც მომხდურისათვის შესაძლოა, ერთ-ერთი წინაღობა ყოფილიყო. თუმცა, მისი გადალახვა მტრისთვის, ალბათ, დიდი პრობლემა არ იქნებოდა, რადგანაც აქ მტკვრის კალაპოტი გაშლილია და მდინარე მდორედ მიედინება. სავარაუდოდ, ამ მასშტაბურ დასახლებას აუცილებლად უნდა

ჰქონოდა გალავანი. ამის მაგალითად შეიძლება მოვიყვანოთ ქალაქი ხუნანი, რომელსაც ალიზის კედელი ჰქონდა შემოვლებული, რის გამოც მას „მტურის ციხის“ სახელითაც მოიხსენიებდნენ [ჭილაშვილი ლ. 1958:195]. გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ ნამოსახლარზე, მიუხედავად გათხრილი ფართობის სიმცირისა, ანტიკური (და უფრო ადრეული) ხანიდან მოყოლებული IX ს-ის ჩათვლით, აქ უწყვეტი ცხოვრების კვალი დასტურდება.

ილმაზლოს მრავალფენიანი ნასახლარის მასშტაბებიდან გამომდინარე, აგრეთვე იმის გათვალისწინებით, რომ აქ რკინის ხანიდან მოყოლებული ვიდრე შუა საუკუნეების ჩათვლით ცხოვრების უწყვეტი კვალი ჩანს, არ გამოვრიცხავთ, რომ ნასახლარი ანტიკური და ადრე შუა საუკუნეების ქვემო ქართლში ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადმინისტრაციული ცენტრი იყო. რა თქმა უნდა, გადაჭრით მტკიცება რთულია, მაგრამ გარკვეული სიფრთხილით შეიძლება გამოითქვას ვარაუდი – ხომ არ იყო ეს ვრცელი და მრავალფენიანი დასახლება არაბ ისტორიკოსთა მიერ ნახსენები ყალა იბნ-ქანდამანი ანუ გარდაბნის ციხე [გოგოჭური გ., კალანდაძე ნ. 2013:19]. პრობლემა რთულია და უფრო მყარი არგუმენტების უქონლობის გამო, მხოლოდ საკითხის დასმით შემოვიფარგლებით. ყოველ შემთხვევაში ერთი რამ ცხადია – ქვემო ქართლის ტოპონიმიკური ძიებისას ილმაზლოს ნასახლარის არქეოლოგიური მონაცემები ყოველთვის გასათვალისწინებელი იქნება.

თავი V

ადრეული შუა საუკუნეების მტკვრისპირა სასახლე

2020 წელს არქეოლოგიური დაზვერვების დროს, მარნეულის მუნიციპალიტეტის სოფ. მეორე ქესალოსთან, მტკვრის მარჯვენა ნაპირის მაღალი ქარაფის პირას, მიკვლეულ იქნა ალიზის აგურებით ნაგები დიდი შენობის ნანგრევები⁶³ (ტაბ. 75₁₋₂, 95₁). ქარაფის პირას თავის დროზე მდგარა ორნამენტიანი ქვა, რომლისთვისაც „ოქროს მაძიებლებს“ ძირი გამოეთხარათ და მდინარეში გადაეგდოთ. ქვა, რომელიც შემდგომ ეროვნული მუზეუმის არმაზისხევის საცავში იქნა გადატანილი, მტკვრის ერთ-ერთ ტოტში ჩანდა (ტაბ. 102₁, 106₁). ადგილობრივმა მოსახლემ ელშან მუსტაფაევმა ექსპედიციას გადმოსცა ქარაფის პირას მოკრეფილი ქვის ორნამენტული ნატეხები, რომლებიც პარალელურ პოულობდა ქვემო ქართლის V-VI სს-ის სტელებისათვის, ბაზებისა თუ კაპიტელებისათვის დამახასიათებელ ორნამენტებთან (ტაბ. 102₂₋₄) [მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ., მინდორაშვილი დ. 2021:50-65; მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ. 2021:208, ტაბ. III₂; მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., გოგოჭური გ., ელოშვილი მ. 2024:351-374].

ცხადი იყო, რომ ქარაფის პირას არსებული არქეოლოგიური ობიექტის სახით საქმე გვქონდა მნიშვნელოვან ძეგლთან, რომლის ნაწილი დროთა განმავლობაში ფლატეში ჩაქცეულა. მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ეს ზოლი მცენარეულობას მოკლებულია და რელიეფი დენუდაციურ-ეროზიული პროცესების მუდმივ ზემოქმედებას განიცდის [ზუხბაია ვ. 1984:30-31]. ძეგლის ნგრევის პროცესი დღესაც შეუქცევადად მიმდინარეობს.

შოთა რუსთაველის სახელობის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის დაფინანსებით ძეგლზე პირველი ექსპედიცია 2023 წლის ნოემბერ-დეკემბერში განხორციელდა. გათხრები ორ ძირითად მიზანს ისახავდა: I. ეწარმოებინა გადარჩენილი სამუშაოები, ვინაიდან ობიექტი თავისი ადგილმდებარეობის გამო მუდმივად განიცდიდა ნგრევას და II. დაედგინა ძეგლის ხასიათი, გეგმარება, ფუნქცია, ქრონოლოგია და ა.შ.

გათხრები ჩატარდა ძეგლის ფლატისპირა ზოლის გაყოფებით, იმ ადგილებში, რომელთაც უახლოეს მომავალში განადგურება ელოდა. აქ გამოვლინდა ალიზით ნაგები და კრამიტით გადახურული კომპლექსის ცალკეული დარბაზები და კორიდორები. გათხრებისას აღმოჩნდა ორნამენტიანი ქვების ფრაგმენტები (ტაბ. 102₅). ალიზის ერთ-ერთ კედელში გაიწმინდა ორმოსამარხი, რომელიც ინვენტარის მიხედვით, XII-XIII სს-ს განეკუთვნებოდა (ტაბ. 75₁₋₂, 77₁₋₂, 107₈₋₁₃). გაირკვა, რომ კომპლექსი განვითარებული შუა საუკუნეებისთვის უკვე ნანგრევებად ყოფილა ქცეული და ამ ადგილას მოსახლეობას რამდენიმე სამარხი გაუმართავს [მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., გოგოჭური გ., ელოშვილი მ. 2024:351-374].

შოთა რუსთაველის სახელობის სამეცნიერო ფონდისა და ეროვნული მუზეუმის დაფინანსებით 2024 წლის ოქტომბერ-ნოემბერში ობიექტზე კვლავ განახლდა არქეოლოგიური სამუშაოები. შესწავლილ იქნა კომპლექსის რამდენიმე დარბაზი, სათავსო და კორიდორი. განსაკუთრებული ყურადღება მიიქცია #2 დარბაზმა, სადაც გამოვლინდა ალიზის საკურთხეველი (ტაბ. 81₁₋₂, 100₂). #4 დარბაზში მიკვლეულ იქნა ორნამენტით შემკული ქვის ბაზები (ტაბ. 86₁, 87₂, 100₄).

2025 წლის ოქტომბერ-ნოემბერში საქართველოს ძეგლთა დაცვის ეროვნული სააგენტოს დაფინანსებით ძეგლზე მესამედ ჩატარდა არქეოლოგიური გათხრები, რომლის მიზანი ძირითადად იგივე იყო, რაც პირველი ორი კამპანიის დროს: I. ბოლომდე შეგვესწავლა არქეოლოგიური ობიექტის განადგურების საფრთხის ქვეშ არსებული ტერიტორია და II. დაგვესრულებინა წინა წელს ნაწილო-

63 გეოგრაფიული კოორდინატები: E504573. N4580259; E504578. N4580260; E504576. N4580239; E504581. N4580240. სიმაღლე ზდ – 308 მ.

ბრივ გამოვლენილი დარბაზებისა და სათავსოების გათხრა, უფრო ნათლად წარმოგვეჩინა მათი გეგმარება, ძეგლის ხასიათი, მოგვეპოვებინა დამატებითი მასალები პროექტის „ქვემო ქართლი – იბერიის სამხრეთი კარიბჭე ანტიკურ ხანასა და შუა საუკუნეებში“ – წარმატებით განხორციელები-სათვის. ახალმა მასალებმა კიდევ უფრო გაამდიდრა ჩვენი ცოდნა ქვემო ქართლის ადრეული შუა საუკუნეების ისტორიის სხვადასხვა მნიშვნელოვანი საკითხის შესახებ. გაირკვა, რომ კომპლექსი, რომელიც ცალკეული დარბაზების და სათავსოების, აგრეთვე მათი დამაკავშირებელი კორიდორე-ბისა და გასასვლელების რთული სისტემისგან შედგებოდა, საკმაოდ დიდ ფართობზე იყო გაშენე-ბული.

* * *

კომპლექსის #1 სათავსოს აღმოსავლეთი ნაწილი მდინარის კალაპოტში იყო ჩაქცეული. მისი ალიზის აგურებით ნაშენი ჩრდილოეთი და სამხრეთი კედლები ნაწილობრივ, ხოლო დასავლეთი კედელი⁶⁴ სრულად იყო შემორჩენილი. სამივე კედელი შემოსაზღვრავდა დანგრევას გადარჩენილ 6,25×2,50 მეტრ ფართობს. სათავსო ხანძრისგან განადგურებულია (ტაბ. 76₁₋₂, 89_{1(1)'}, 91_{2(1)'}, 96_{1'}, 100₁). სა-თავსოს კრამიტის სახურავი ეყრდნობოდა ხის სვეტებს, რომელთა დამწვარი ნაშთები ძირითადად კედლების გასწვრივ გამოვლინდა. იატაკზე აღმოჩნდა აგრეთვე თიხის შელესილობის ფრაგმენტები (ტაბ. 77₁₋₂, 91_{2(1)'}, 95_{2(1)'}, 97₁).

#1 სათავსო დასავლეთ კედელში არსებული კარით, რომელსაც ზღურბლად ხის ოთხკუთხაგანივკეთიანი ძელი ჰქონდა დადებული, ჩრდილო-სამხრეთ ხაზზე რამდენადმე წაგრძელებულ #2 დარბაზს⁶⁵ უკავშირდებოდა. კარის ზღურბლი დარბაზის თიხატყეპნილი იატაკის დონესთან შედარებით 10-12 სმ-ით მაღალია.⁶⁶ დარბაზის დასავლეთ კედელშიც⁶⁷ კარია, რომელსაც ხის ძელით გამართული ზღურბლი ჰქონია. ამ კარით დარბაზი კრამიტით გადახურულ ვიწრო კორიდორს⁶⁸ უკავშირდებოდა (ტაბ. 91_{2,8}, 100_{2,8}). დარბაზის იატაკთან შედარებით, კორიდორის იატაკი 20-ოდე სანტიმეტრით მაღალია.

დარბაზის სამხრეთი და ჩრდილოეთი კედელი 15,50 და 16,50 მ-ზეა გამოვლენილი და გაუ-თხრელ ფართობში გრძელდება (ტაბ. 91₂, 92₁₋₂). დარბაზის ჩრდილოეთ ნაწილში, ინტერიერში აღმოსავლეთი და დასავლეთი მხრიდან შემოჭრილია კრამიტით გადახურული კორიდორები (ტაბ. 80₁, 91_{2,3,8}, 99, 100_{3,8}). კორიდორები და დარბაზი ერთმანეთს კარით არ უკავშირდებოდა. მაგრამ საყუ-რადღებოა, რომ კორიდორების კუთხეებში ალიზის კედლების მთლიანობა თითქოს დარღვეულია. ეს გარემოება შესაძლოა იმაზე მიუთითებდეს, რომ კორიდორების კუთხეებში ღიობები არსებობდა (ტაბ. 80₁, 100_{2,3,8}).⁶⁹

დარბაზი დახურული ყოფილა ღარიანი და ბრტყელი კრამიტით (ტაბ. 80₁). კრამიტყრილის ალაგების შემდეგ, იატაკზე გამოვლინდა გადახურვის საყრდენი ხის სვეტების და კოჭების დამწვარი ნაშთები. აგრეთვე თიხის ნალესობები წვრილი ტოტების ანაბეჭდებით (ტაბ. 80₂). კედლებზე ნალე-სობის კვალი იყო შემორჩენილი.

დარბაზის ცენტრალურ ნაწილში აღმოჩნდა ალიზის საკურთხეველი (ფართობი 1,80×1,90 მ. სი-მაღლე 12-14 სმ.), რომლის მოლესილ ზედაპირზე გამოვლინდა ნაცრის სქელი ფენა (ტაბ. 80₂, 81₁₋₂, 82₁, 91_{2(2)'}, 100₂).

საკურთხევლიან დარბაზს დასავლეთიდან ესაზღვრება კრამიტით დახურული ნახანძრალი სათავსო (#7), რომელიც ჯერჯერობით სრულად არ არის გათხრილი (ტაბ. 91_{1(7)-2(7)'}, 100₇). სათავსოს ჩრდილოეთიდან ეკვრის ვიწრო კორიდორი, რომელიც ნაწილობრივ საკურთხევლიანი დარბაზის

64 დასავლეთი კედლის სიგრძე 6,25 მ-ია.

65 #1 დარბაზის ფართობი 12,60×7,10 მ-ია.

66 ნაგებობის კედლები ამჟამად 0,40-0,80 მ. სიმაღლეზეა შემორჩენილი. თავის დროზე მათი სიმაღლე სავარაუდოდ, ორ მეტრამდე უნდა ყოფილიყო.

67 #1 დარბაზის დასავლეთი კედლის სიგრძე 9,60 მ-ია.

68 კორიდორის ჯერჯერობით შესწავლილი ფართობი 3,30×1,20 მ-ია.

69 დასავლეთის კორიდორი 6,60×1,90 მ. ფართობზეა შესწავლილი. მისი ნაწილი თხრილის გარეთ გადის. აღმოსავლე-თის კორიდორი ნაწილობრივ ქარაფშია ჩაქცეული. მისი შემორჩენილი ფართობი 4,20×1,70 მ-ია (ტაბ. 91_{2,3,8}, 92₁₋₂, 100_{3,8}).

ინტერიერშიც არის შეჭრილი (ტაბ. 91_{1ა-2ა}, 100_ა). სათავსოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხესთან კედლის მთლიანობა დარღვეულია, თუმცა აქ კორიდორიდან სათავსოში გამავალი კარი არ ჩანს. სავარაუდოდ, აქაც, ისევე როგორც საკურთხევლიანი დარბაზის შემთხვევაში, საქმე უნდა გვქონდეს ორი ნაგებობის დამაკავშირებელ დიობთან. რაც შეეხება #7 სათავსოზე სამხრეთიდან მიშენებულ კორიდორს, აქედან ერთი კარი გადიოდა საკურთხევლიან დარბაზში, მეორე – ეზოში (ტაბ. 91_{2ა}, 99, 100_ა). კრამიტყრილების ალების შემდეგ, სათავსოსა და კორიდორების თიხატყეპნილ იატაკზე გამოვლინდა ხის დამწვარი სვეტების ფრაგმენტები და თიხის ნალესობები, რომლებზეც ტოტებისა და ლერწმის ღეროების ანაბეჭდებია შემორჩენილი.

#1 სათავსოს სამხრეთიდან ესაზღვრება კრამიტით დახურული თიხატყეპნილი იატაკის მქონე ვიწრო კორიდორი და სათავსო #3.⁷⁰ მათი ნაწილი მდინარეში იყო ჩაქცეული (ტაბ. 83₁₋₂, 90_{2(3)ა}, 91_{2ა}, 95_{2(3)ა}, 96_ა, 100_{3ა}). სათავსოში არ აღმოჩენილა კრამიტი. ამდენად, შესაძლოა იგი სულაც დარბაზებს შორის არსებული ღია სივრცე იყო.

#4 დარბაზი კომპლექსის უკიდურეს სამხრეთით მდებარეობს და მიუხედავად იმისა, რომ მისი ნაწილი აღარაა შემორჩენილი, განათხარ დარბაზებს შორის ჯერჯერობით ყველაზე მასშტაბურია (ტაბ. 84₁₋₂, 85₁₋₂, 92_ა, 98). სამი კედლით (მეოთხე, აღმოსავლეთი კედელი ქარაფშია ჩაქცეული) შემოსაზღვრული დარბაზის სიგრძე 15,20 მეტრია, სიგანე – 7-14 მეტრამდეა შემორჩენილი. დარბაზის ჩრდილო, სამხრეთ და დასავლეთ კედლებში კარის ღიობი არ ჩანს. სავარაუდოდ, მას შესასვლელი ამჟამად ქარაფში ჩაქცეულ აღმოსავლეთ კედელში ჰქონდა. დარბაზი ხანძრისგან განადგურებულია (ტაბ. 85₁, 98). კედლებზე შემორჩენილია ხანძრისგან გაწითლებული თიხის ნალესობა.⁷¹

გაირკვა, რომ „ოქროს მაძიებლების“ მიერ მტკვარში გადაგდებული ორნამენტული ქვა – სვეტის ბაზა, თავის დროზე დარბაზის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში მდგარა⁷² (ტაბ. 102₁, 106₁). ჩრდილოეთი კედლის სიახლოვეს აღმოჩნდა მეორე ბაზა, უფრო სწორედ ბაზის ნატეხების გროვა (ტაბ. 85₁, 86₁). ნატეხების ალაგების შემდეგ, იატაკზე გამოისახა ღია ფერის კვადრატული (0,90×0,90 მ.) ლაქა – ბაზის ძირის კვალი (ტაბ. 86₂). მესამე ბაზის ნატეხები გაიწმინდა მეორე ბაზიდან სამხრეთ-დასავლეთით 6,30 მ-ის დაშორებით (ტაბ. 87₂). იქვე გამოვლინდა რკინის ოთხკუთხაგანიკვეთიანი მოგრძო ღერაკი, რომელიც როგორც ჩანს, ერთმანეთს აკავშირებდა ქვის ბაზასა და მასზე აღმართულ ხის სვეტს (ტაბ. 105₁₉). თავის დროზე, დარბაზის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში უნდა მდგარიყო მეოთხე ბაზაც. სამწუხაროდ, შენობის ეს ნაწილი ქარაფშია ჩაქცეული.

დარბაზის თიხატყეპნილ იატაკზე აგურების⁷³ ორი მოზრდილი გროვა გამოვლინდა. აგურები წითელი ფერისაა. თავდაპირველი შთაბეჭდილებით, ისინი თითქოს ხანძრის ზემოქმედების გამო იყო გამომწვარ-გაწითლებული (ტაბ. 88₁₋₂, 98). თუმცა, საეჭვოა აგურები ხანძარში ასე მტკიცედ და სრულფასოვნად გამომწვარიყო. სავარაუდოდ, მათი გამოწვა მოხდა საგანგებოდ. ისინი უნდა გამოეყენებინათ დარბაზის გადახურვის საყრდენი სვეტების ასაგებად.⁷⁴ ჩანს, დიდი ფართობის გამო, ქვის ბაზებზე დაფუძნებული ხის სვეტების გარდა, დარბაზის გადახურვა დამატებით საყრდენებს მოითხოვდა. გადახურვის კოჭები ასევე უნდა დაყრდნობოდა კედლების გაყოლებით აღმართულ ხის სვეტებს. ამ მხრივ საინტერესოა ჩრდილოეთი კედლის სიახლოვეს აღმოჩენილი ხის დეტალი, რომელზეც ამოკვეთილი იყო კოჭის ჩასადები ღარი⁷⁵ (ტაბ. 87₁). იატაკზე მრავლად აღმოჩნდა გადახურვის დამწვარ-დანახშირებული კოჭები, რომელთა სიგრძე 7 მეტრს აღწევდა (ტაბ. 84₁₋₂, 85₁, 98,

70 კრამიტსახურავიანი კორიდორის შემორჩენილი ფართობი 3×1,80 მ-ია (ტაბ. 91_{2ა}, 100_ა). #3 სათავსოს შემორჩენილი ფართობი 6,30×2,80 მ-ია (ტაბ. 100_ა).

71 დარბაზის ჩრდილოეთი კედლის სიგრძე თხრილში ჯერჯერობით 11,70 მეტრზეა გამოვლენილი.

72 2023-2024 წლების ანგარიშებში და ზოგიერთ პუბლიკაციაში ქვის ორნამენტული ფრაგმენტები, სტელების ორნამენტებთან დიდი მსგავსების გამო სტელის ნატეხებად იქნა მიჩნეული [მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ., მინდორაშვილი დ. 2021:50-65; მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., გოგოჭური გ., ელოშვილი მ. 2024:351-374]. თუმცა, შემდგომ გაირკვა, რომ ისინი სვეტის ბაზებია და არა სტელის ნატეხები.

73 ზომები: 40×40×12 სმ, 40×20×12 სმ. ამ ზომის ალიზის აგურებითაა ნაშენი სასახლის ყველა ნაგებობა.

74 მოსაზრება, რომ კომპლექსის მშენებლობისას იყენებდნენ გამომწვარ აგურებსაც, დადასტურდა 2025 წლის გათხრებისას, როდესაც #2 დარბაზის ჩრდილოეთით აღმოჩნდა წითელი აგურებით შედგენილი სტრუქტურა (ტაბ. 92₁₋₂). აგურების გარშემო, საკმაოდ დიდ ფართობზე არსად ჩანდა ხანძრის კვალი და, შესაბამისად, მათი სიწითლე-სიმკვრივე ხანძრის შედეგი არ შეიძლება ყოფილიყო.

75 ხის არტეფაქტის შემორჩენილი სიგრძეა 40 სმ, სიგანე 12-13 სმ, სისქე 8-9 სმ.

100₄). შემთხვევით მოხვედრილი ორიოდ ნატეხის გარდა, დარბაზში კრამიტები არ აღმოჩენილა. იგი ბანურად უნდა ყოფილიყო დახურული.

დარბაზის იატაკზე გამოვლინდა ცეცხლში მოხვედრილი მინისა და თიხის ჭურჭლის უსახური ნატეხები, აგრეთვე რკინის ორი დანა (ტაბ. 105₂₀₋₂₁).

#5 სათავსოს⁷⁶ ჩრდილოეთი, სამხრეთი და აღმოსავლეთი კედლები საერთო აქვს #2, 4 დარბაზთან და #3 სათავსოსთან (ტაბ. 89₁₋₂, 100₅). სათავსო დასავლეთი კედლით გამოყოფილია სწორკუთხა მოყვანილობის კრამიტყრილიდან და მის სამხრეთით მიმდებარე სივრციდან (ტაბ. 89₁₍₅₎). სათავსოში თიხით მოლესილი იატაკი სულ მცირე, ერთხელ მაინც განუახლებიათ. ქვედა ფენის იატაკზე, ერთ ადგილას ნაცრის გროვა იყო შემორჩენილი (ტაბ. 89₂₍₅₎). სათავსოს სამხრეთ ნაწილში დაფიქსირდა იატაკის ქვეშ მოქცეული ალიზის ვიწრო კედელი, რომელიც არ გრძელდება სათავსოს არც დასავლეთით და არც აღმოსავლეთით. კედლების ცუდი დაცულობის გამო, ნათლად არ ჩანს, სათავსოს რომელი მხრიდან ჰქონდა შესასვლელი. სავარაუდოდ, იგი აღმოსავლეთის კედელში არსებული გასასვლელით #3 სათავსოს უკავშირდებოდა (ტაბ. 89₂₍₅₎).

#5 სათავსოს დასავლეთიდან ესაზღვრება კრამიტით ნაწილობრივ გადახურული სივრცე – ეზო (#6) (ტაბ. 89₁₍₆₎, 90_{1(6),2(6)}). მასში მოხვედრა შეიძლებოდა #7 სათავსოს სამხრეთით მდებარე კორიდორის ხისზღურბლიანი კარიდან (ტაბ. 90₂₈, 91₂₈, 100₈). აქ გამოვლენილი კრამიტყრილით დახურული იყო არა დარბაზი, სათავსო თუ კორიდორი, არამედ ღია სივრცის ნაწილი – 8×2,30 მეტრ ფართობზე (ტაბ. 90₁, 99). კრამიტყრილის ქვეშ დაფიქსირდა ხანძრის სუსტი კვალი (ტაბ. 90₂, 100₆). აქვე აღმოჩნდა დამწვარი ძელის ფრაგმენტი, აგრეთვე ბრინჯაოს პატარა ღერაკი (ტაბ. 105₁₇). ეზოში გაიწმინდა ნაცრის გროვაში მოხვედრილი კრამიტისა და სქელკაციანი დიდი ჭურჭლის – ქვევრისა თუ ღერგის ნატეხები (ტაბ. 90₂, 105₁₃).

* * *

კომპლექსის დარბაზ-სათავსოები ყოველდღიური მოხმარების ნივთებისგან მაქსიმალურად იყო დაცლილი.⁷⁷ გათხრებისას გამოვლენილი სხვა არტეფაქტებიდან ყველაზე მრავალრიცხოვანი ბრტყელი და ღარიანი კრამიტებია. ფორმებით ისინი იმეორებენ მცხეთიდან, ურბნისიდან, უჯარმიდან, ჭერემიდან და ადრეული შუა საუკუნეების სხვა პუნქტებიდან მომდინარე კრამიტებს. ღარიანი კრამიტებს ვიწრო ბოლოში დაძვრნილი აქვს საბჯენი ქიმი (ტაბ. 105₁₋₃). ათასობით კრამიტიდან მხოლოდ ერთ ღარიან კრამიტზე გვხვდება სველ თიხაზე ამოკაწრული Γ-ს მსგავსი ნიშანი⁷⁸ (ტაბ. 105₄). ბრტყელი კრამიტების გარკვეული ნაწილი შემკულია ნაჭდევით ორნამენტით (ტაბ. 107₂). კრამიტებზე შეღებვის კვალი არ ჩანს. ხშირად მათზე შემორჩენილია თიხის, ცხვრის, ძროხის ჩლიქების, ძაღლის თათების, ქათმის ბრჭყალების და სხვ. ანაბეჭდები.

განათხარ მასალაში თიხის ჭურჭელი ცოტაა. ესენია: ქვევრის (თუ ღერგის) გვერდის ნატეხები (ტაბ. 105₁₃), მოჩალისფროდ გამომწვარი კოპით შემკული დოქის ყური (ტაბ. 105₁₄), ყელწიბოიანი დოქის ნატეხები (ტაბ. 105₁₅), პირგაშლილი დაბალყელიანი ქოთანის (ტაბ. 105₁₆). ინტერესს იწვევს დოქის გვერდის ნატეხზე გამოწვის შემდეგ ამოკაწრული ასო-ნიშანი – „ხარი“ (ტაბ. 105₁₂). მის მარჯვნივ კიდევ ერთი ასო-ნიშანი ყოფილა ამოკაწრული. თუმცა, ფრაგმენტულობის გამო, ნაკაწრის აღქმა შეუძლებელია. ჭურჭელზე წარწერა (თუ ნიშანი) მფლობელის მიერ უნდა იყოს დატანილი.⁷⁹ აღწერილი მცირერიცხოვანი ნატეხები ფორმებით, კეცის ფერით, თიხის სტრუქტურით და სხვა ნიშ-

76 სათავსოს ფართობი 6,30×2,50 მ-ია.

77 ამგვარ სურათს ვხედავთ გაცილებით ადრეული ხანის ძეგლზე – დედოფლის მინდვრის სატაძრო კომპლექსზე, სადაც ხანძრის წინ შენობიდან მაქსიმალურად გაუტანიათ ნივთები [გაგოშიძე ი. 1977:76]. იგივე სურათი ჩანს ძალისას ნაქალაქარის III-IV სს-ის კომპლექსის ზოგიერთ ნაგებობაში [ნარიშკინიშვილი გ. 2022:247]. ცხადია, მტკვრისპირა კომპლექსი მოსალოდნელი თავდასხმის მიშით მის მფლობელებს უნდა დაეცალათ. შესაძლოა, თავდამსხმელებმა გაძარცვეს კომპლექსი და შემდეგ იგი ცეცხლს მისცეს.

78 ღარიანი კრამიტების სიგრძე 43-44 სმ-ია (ტაბ. 105₁₋₃, 107₃), ბრტყელი კრამიტების სიგრძე – 36-40 სმ (ტაბ. 105₅₋₆, 107₁).

79 ასო-ნიშანთან დაკავშირებით თავისი მოსაზრება გაგვიზიარა ხელოვნებათმცოდნე გ. გაგოშიძემ. ზოგადად ამ ასო-ნიშანს („ხარს“) ზედა და ქვედა ვერტიკალებზე ჰორიზონტალური ხაზები არა აქვს. გვხვდება რამდენიმე შემთხვევა მარცხნივ გაშვებული ჰორიზონტალით. თუ კერამიკაზე ნაკაწრი ასო-ნიშანი „ხარია“, მაშინ იგი ერთადერთი ასეთი დაწერილობის გრაფმა იქნება. თუმცა, მკვლევარი ჯერჯერობით მაინც ფრთხილად ეკიდება ნაკაწრის ასო-ნიშნად მიჩნევის საკითხს.

ნებით ადრეული შუა საუკუნეების არტეფაქტებია და სასახლის ფუნქციონირების დროინდელია.

ლითონის ნივთებიდან აღსანიშნავია: ქვის ბაზისა და ხის სვეტის დამაკავშირებელი რკინის ღერაკი (ტაბ. 105₁₉), მოხრილი და სწორტანიანი დანები (ტაბ. 105₂₀₋₂₁), ბრინჯაოს საკინძის ოთხუთხაგანიკვეთიანი ღერო და რგოლი (ტაბ. 105₁₇₋₁₈). ქვის ნივთებიდან ერთი შურდულის ქვაა (ტაბ. 105₉). რიყის ქვის მოგრძო ნატეხი სანაყია (ტაბ. 105₁₀).⁸⁰

გათხრებისას მოპოვებულ პალეოეთნობოტანიკურ მასალაში⁸¹ გამოვლინდა ხორბლის ორი სახეობა: შიშველმარცვლიანი ხორბალი (*Triticum aestivum-durum*) და კულტურული ორმარცვალა (*Triticum dicoccum* Schrank ex. Schubl.). იდენტიფიცირებულია ასევე კილიანმარცვლიანი ქერი (*Hordeum vulgare* L.). ფეტვი (*Panicum miliaceum* L.) დაფიქსირდა როგორც მარცვლის, ისე კილის ფრაგმენტის სახით.⁸² ირკვევა, რომ კომპლექსის მესვეურები საკვებად მოიხმარდნენ: შიშველმარცვლიან ხორბალს, კულტურულ ორმარცვალას, კილიანმარცვლიან ქერს, ფეტვს.⁸³

* * *

კომპლექსი ნაგებია ალიზის აგურებით, რომლებიც სტანდარტულად ორი ზომისაა – 40×40×12 სმ და 40×20×12 სმ (ტაბ. 105₉). კედლების სისქე 1,50-1,60 მეტრია. ალიზის აგურების დამაკავშირებელი 1-2 სმ სისქის თიხის ხსნარია. ალიზის აგურები ერთმანეთს უმეტეს შემთხვევაში მჭიდროდ ეკვრის. ზოგჯერ მათ შორის მანძილი 3-7 სმ-ია. კედლები თიხითაა ნაღესი. კომპლექსის ყველა კედელი დედამიწის მხარეების მიხედვით, აღმოსავლეთ-დასავლეთ და ჩრდილო-სამხრეთ ხაზზეა დამხრობილი. ცდომილება დამხრობაში უმნიშვნელოა.

დარბაზებისა და კორიდორ-სათავსოების კედლების გაყოლებით, აგრეთვე იატაკის სხვადასხვა ნაწილში დაფიქსირდა დამწვარ-დანახშირებული ხის სვეტებისა და კოჭების ფრაგმენტები. ქვის ბაზის ნამტვრევებთან გამოვლინდა ნახევარწრიულად ამოჭრილი კოჭის საყრდენი ხის დეტალი (ტაბ. 87₁). თიხატყეპნილ იატაკზე მრავლად აღმოჩნდა შელესილობის ფრაგმენტები სარ-ლასტისა და ლერწმის ღეროების ანაბეჭდებით (ტაბ. 105₁₁, 106₄).

ალიზით მშენებლობის ტრადიცია ფართოდ არის გავრცელებული აღმოსავლეთ საქართველოს შუა საუკუნეების ძეგლებზე. ქვით მდიდარ რეგიონებშიც კი ხშირად ალიზის ნაგებობები გვხვდება. ურბნისის ნაქალაქარზე ცალკეული შენობების გარდა, ალიზით ზღუდის კედელიც აუგიათ [ჭილაშვილი ლ. 1964:106]. ხუნანი „ქართლის ცხოვრებაში“ მტკვრის ციხედ მოიხსენიება [ქართლის ცხოვრება, 1955:8₁₃, 12₂, 18₁]. „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი კი ხუნანს „ალიზით ნაგებ ციხეს“ უწოდებს, რაც ქალაქის არქიტექტურაში ალიზის შენობების უპირატესობაზე მიუთითებს [ქართლის ცხოვრების ძვ. სომხური თარგმანი, 1953:11; ჭილაშვილი ლ. 1968:50]. ალიზის ნაგებობები გვხვდება ადრეული შუა საუკუნეების ილმაზლოს ნასახლარზეც⁸⁴ [გოგოჭური გ., კალანდაძე ნ.

80 მცირერიცხოვანია ოსტეოლოგიური მასალა – ფრინველისა და ცხვრის/თხის დამწვარი ძვლის რამდენიმე ფრაგმენტი, ბატკნის ყბის ნატეხები და ხბოს ორიოდ ძვალი.

81 პალეოეთნობოტანიკური კვლევა ჩაატარა საქართველოს ეროვნული მუზეუმის პალეოანთროპოლოგიისა და პალეობიოლოგიის კვლევითი ინსტიტუტის მთავარმა მეცნიერ თანამშრომელმა ნანა რუსიშვილმა.

82 მდელის მცენარეებიდან იდენტიფიცირებულია იონჯა (*Medicago* sp.), რომელიც ცხოველებისთვის მაღალი ხარისხის საკვებს წარმოადგენს. სარეველა მცენარეებიდან დაფიქსირდა: მწარა (*Acroptilon* sp.), პატარძალა (*Anchusa arvensis* (L.) M. Bieb), ნაცარქათამა (*Chenopodium album* L.), რძიანა (*Euphorbia helioscopia* L.), ყანის ჭლექი (*Fallopia convolvulus* (L.) Á. Löve), ღვარძლი (*Lolium* sp.), დოღო (*Rumex* sp.), ძურწა (*Setaria* sp.), საყვითლო (*Sideritis montana* L.).

სხვა სარეველასთან შედარებით, ნაცარქათამას თესლი დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა. ნაცარქათამა იზრდება ორგანული ნივთიერებით მდიდარ ადგილებში. ნათესებში ნაცარქათამა მხოლოდ ნეშომპალით მდიდარ ნიადაგებში გვხვდება. მცენარის ახალგაზრდა მწვანე ნაწილები მოსახლეობის მიერ დღემდე შეგროვების ობიექტია და გამოიყენება, როგორც მხალი. ასევე ვარგისია ცხოველების გამოსაკვებად. სახამებლით მდიდარი თესლი ძველად გამოიყენებოდა, როგორც ბურღულეული (თუმცა, მისი ხანგრძლივი გამოყენება ნერვიულ სისტემას აზიანებდა). ნაცარქათამა გამოიყენება აგრეთვე, როგორც სამკურნალო მცენარე. მისგან იღებდნენ წითელი ფერის საღებავსაც.

83 ნ. რუსიშვილის აზრით, ნიმუშებში სარეველა მცენარეების შედარებითი სახეობრივი მრავალფეროვნება გვაფიქრებინებს, რომ სასოფლო-სამეურნეო სავარგულები კომპლექსის სიახლოვეს მდებარეობდა. სავარგულებად გამოყენებული ყოფილა ნეშომპალით მდიდარი ნიადაგები.

84 ალიზთან დამაკავშირებელი საინტერესოა ერთი ადგილი იაკობ ცურტაველის თხზულებიდან, სადაც აღნიშნულია, რომ ციხეში გამოკეტილმა შუშანიკმა „სასთუნალსა ზედა თავი არა მიღვის, გარნა ალიზი ერთი დაიდვის სასთუნალ“ [იაკობ

2013:21; გოგოჭური გ., მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ. 2025:185-219].

ძალისას ნაქალაქარზე გაითხარა ალიზის აგურებით ნაგები III-IV სს-ით დათარიღებული დიდი კომპლექსი, რომელიც შედგებოდა ცალკეული დარბაზების კორიდორებისა და სამეურნეო სათავსოებისგან. დარბაზების კრამიტის სახურავი ხის მორებით შეკრულ კარკასს ეყრდნობოდა. კარკასში ხის ტოტების წნულები ყოფილა გამოყენებული. მთელი ეს კონსტრუქცია ალიზით იყო შელესილი [ნარიმანიშვილი გ. 2022:246]. ვიდრე ორივე კომპლექსი ბოლომდე არ არის გათხრილი, ძალისას და მტკვრისპირა სასახლის გეგმარების მსგავსება-განსხვავებაზე ვრცლად ვერ ვისაუბრებთ. თუმცა, სამშენებლო ხელოვნების თვალსაზრისით, მათ შორის დიდი განსხვავება არ ჩანს.

თარიღისათვის. კომპლექსი ზოგადად ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლია. ამაზე მიუთითებს გათხრებისას აღმოჩენილი კრამიტების ფორმები და მცირერიცხოვანი კერამიკის ნიმუშები. კომპლექსის კონკრეტული თარიღის განსაზღვრისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ქვის ბაზებსა და მასზე წარმოდგენილ ორნამენტებს. მდინარიდან ამოღებული სვეტის ბაზის დეკორი, აგრეთვე #4 დარბაზში მიკვლეული ორი დანარჩენი ბაზის შემკულობა – ახლო დგას ქვემო ქართლის ადრეულ სტელებზე და კაპიტელებზე წარმოდგენილ ორნამენტთან⁸⁵ (ტაბ. 102-104, 106). ამ მხრივ განსაკუთრებული სიახლოვე შეინიშნება ბოლნისის სიონის სანათლავის კაპიტელების მცენარეულ დეკორთან (V ს-ის მიწურული) [Чубинашвили Г. 1940:166, ნახ. 100, ტაბ. III-IV], VI ს-ის კაზრეთის სტელის, აგრეთვე ბუჩურაშენის ეკლესიის ქვების შემკულობასთან.⁸⁶ ბაზების მცენარეული მოტივები იმეორებს დამბლუტისწყლის ხეობის ეკლესიიდან მომდინარე V-VI სს-ით დათარიღებული სტელის ბაზის შემკულობას [ჯაფარიძე ვ., ართილაყვა ვ. 1971:68].

ბაზების ორნამენტული ნიმუშების მიხედვით ჩანს, რომ კომპლექსი V-VI სს-ში ფუნქციონირებდა. ფაქტობრივად იგივე თარიღი (V ს-ის დასაწყისი – VI ს-ის I ნახევარი) დაგვიდასტურა იატაკიდან აღებული ნახშირის ნიმუშების კვლევამ.⁸⁷ არ გამოვრიცხავთ, რომ კომპლექსი რამდენადმე ადრე – გვიანანტიკური ხანის მოგვიანო ეტაპზეც აეგოთ. თუმცა, მასალის უქონლობის გამო, სადღეისოდ, ამის მტკიცების საშუალება არ გვაქვს.

კომპლექსის პირველი გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალების პუბლიკაციისას გამოითქვა მოსაზრება, რომ სასახლე სავარაუდოდ 852-854 წლებში ბუღა თურქის ან 914 წელს აბულ-კასიმის შემოსევების შედეგად შეიძლება დანგრეულიყო [მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., გოგოჭური გ., ელოშვილი მ. 2024:355]. ძეგლის შემდგომმა გათხრებმა ამ საკითხში გარკვეული კორექტირება შეიტანა. განათხარ მასალაში ჯერჯერობით არ ჩანს VI ს-ზე მოგვიანო ხანის არტეფაქტები. დიდი ალბათობით, კომპლექსს ფუნქციონირება შეუწყვეტია VI ს-ის მიწურულს, უფრო კი VII ს-ის დასაწყისში⁸⁸ (დაწვრ. იხ. ქვემოთ).

ცურტაველი, 1964:25_გ]. ჩანს, დაბა ცურტაველში ნაგებობათა ალიზით მშენებლობის ტრადიცია უცხო არ ყოფილა.

85 საინტერესოა გეოლოგების, რუსუდან ჩაგელიშვილისა და ვახტანგ კილასონიას მიერ ჩატარებული ქვის ბაზების პეტროგრაფიული კვლევის შედეგები. ქვის საანალიზო ნიმუშები შერჩეულ იქნა ბაზების ნატეხების პირველი და მეორე გროვებიდან. ქვების პეტროგრაფიული კვლევის შედეგები ამგვარია: ისინი წარმოადგენენ **ჰომოგენურ ვიტროკლასტურ ტუფს**. ქანში დომინირებს მინის ნატეხები, რომლებიც ნიმუშის მოცულობის დაახლოებით 60%-ს შეადგენს. მათი ფორმები ცვალებადია: გვხვდება ნემსისებრი, ნამგლისებრი, ჩონჩხისებრი და ზოგჯერ მომრგვალებული. მინის ფრაგმენტები საღია, ერთმანეთზე არ არის შედუღებული და იშვიათად არის გადაკრისტალებული მიკროკრისტალურ კვარცად. ასევე აღინიშნება ერთეული კვარცის მონოკრისტალები ღრუბლოვანი ჩაქრობით. ნიმუშებში იკვეთება მეორადი შეცვლის პროდუქტები – მოყვითალო მწვანე და ვარდისფერი უბნები – ეპიდოტოიზიტის ჯგუფის მინერალები; ძალიან სუსტია ცოლითიზაცია (დამახასიათებელი რადიალურ-სხივოსნური ჩაქრობით), რომელსაც ამოვსებული აქვს სიღრუეები. ასევე გვხვდება იზოტროპული ყავისფერი თიხოვანი ფრაქცია, რომელიც ნატეხთამორის სივრცეს ავსებს. **პეტროგრაფიულად ბაზების ნატეხები იდენტური გამოდგა. ამ ჯიშის ქვები ძეგლის ახლომანდლო არ მოიძებნება და ისინი შედარებით შორი მანძილიდანაა მოტანილი.**

86 კაზრეთის სტელა (სსმ-555) – ექსპონირებულია ბოლნისის მუზეუმში. პარალელური მასალები მოიძია და გაგვაცნო ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორმა გიორგი გაგომიძემ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ.

87 კვლევები ჩატარდა ვილნიუსის (ლიეტუვა) ფიზიკურ მეცნიერებათა და ტექნოლოგიების ცენტრის რადიოკარბონულ ლაბორატორიაში.

88 XII-XIII სს-ში (და სავარაუდოდ უფრო ადრეც) საზოგადოების მეხსიერებაში კომპლექსის არსებობა უკვე მივიწყებულია. ამის შესახებ სასახლის #3 სათავსოს კედელში გამართული ჩრდილო-სამხრეთ ხაზზე დამხრობილი ორმოსამარხის მასალა მიუთითებს. სამარხში დაკრძალა 18-24 წლის მიცვალებული, ზურგზე გამოტილი, თავით ჩრდილოეთით (ტაბ. 107_გ). მიცვალებულის ყელის არეში აღმოჩენილი მძივებიდან ერთი მწვანე მინის ინკრუსტირებული მძივია (ტაბ. 107_გ). ამგვარი მძივები დიდი რაოდენობით გვხვდება ანტიკურ ხანასა და ადრეულ შუა საუკუნეებში. ერთეულების სახით ისინი

მტკვრისპირა კომპლექსის მოზრდილი ნაწილი ჯერ კიდევ შესასწავლია, მაგრამ ყველა ნიშნის მიხედვით იგი სასახლეა, რომელშიც მაზდეანური სამლოცველო გაუმართავთ⁸⁹ (სამლოცველოს შესახებ უფრო ვრცლად იხ. ქვემოთ). სასახლე ძირითადად ერთდროულად, ერთიანი გეგმით არის აშენებული. ამაზე მეტყველებს ალიზის აგურების სტანდარტულობა, აგრეთვე ის გარემოება, რომ სხვადასხვა დარბაზის კედლები ერთმანეთს ებმის და ხშირად დარბაზებსა და კორიდორებს ერთმანეთთან საერთო კედლები აკავშირებს (ტაბ. 92-93). სასახლე სარკისებრი სიმეტრიის პრინციპზე ჩანს მოწყობილი. ყოველ შემთხვევაში #2 დარბაზის აღმოსავლეთით და დასავლეთით მიმდებარე სათავსოები ამ პრინციპს უნდა ექვემდებარებოდეს. კომპლექსის ცალკეული დარბაზები, სათავსოები, კორიდორები – ყველა სამ ძირითად კედელს – #4 დარბაზის ჩრდილოეთ, #2 დარბაზის სამხრეთ და ამავე დარბაზის ჩრდილოეთ კედელს ებმის ან მათ შორის არის აგებული (ტაბ. 92-93, 100). აღნიშნული სამი კედელი არის კომპლექსის ის ძირითადი ღერძი, რომლის ირგვლივ ვითარდება სასახლის რთული გეგმა.

მშენებლობისათვის შერჩეულია მტკვრის მარჯვენა მაღალი ნაპირი, რაც სასახლის მესვეურებს საშუალებას აძლევდა გაეკონტროლებინათ მდინარის აღმოსავლეთით მიმდებარე ვრცელი ტერიტორიები. თუ კომპლექსი აღმოსავლეთიდან ასე თუ ისე დაცული იყო, დანარჩენ სამ მხარეს გაშლილი ვრცელი ველი, თავდაცვის მხრივ მას საკმაოდ მოწყვლადს ხდიდა. ჯერჯერობით ბოლომდე არ ვიცით, ჰქონდა თუ არა სასახლეს ზღუდე. შესაძლოა, ამ ფუნქციას კომპლექსის განაპირა ნაგებობების 1,60 მეტრი სისქის ალიზის ყრუ კედლები ასრულებდა. წინასწარული ვარაუდით, კომპლექსის საერთო ფართობი დაახლოებით 2500 მ² მაინც იყო. მის ასაგებად გამოუყენებიათ დიდძალი სამშენებლო მასალა, დიდი ადამიანური რესურსები, დაუხარჯავთ უზარმაზარი შრომა და ძალისხმევა.

რეგიონში ძველი ქართული ტოპონიმების დიდი ნაწილი წამლილია და ძნელია გარკვევა, რა ერქვა ადგილს, სადაც კომპლექსია განლაგებული. ამ მხრივ არც წერილობითი წყაროები ან რუკები იძლევა ხელმოსაჭიდ მასალას. ამდენად, ჯერჯერობით შეუძლებელია სასახლის დაკავშირება წერილობითი წყაროებში შემორჩენილ ქვემო ქართლის რომელიმე ტოპონიმთან. ერთი რამ ცხადია! მასშტაბებიდან გამომდინარე, იგი ადრეული შუა საუკუნეების ქვემო ქართლის მაღალი იერარქიის მქონე პირის – პიტიახმის, ერისთავისა თუ რომელიმე დიდაზნაურის კუთვნილი უნდა ყოფილიყო.

სასახლის ცენტრალური, ძირითადი ნაწილი უნდა მდებარეობდეს განათხარი ფართობის დასავლეთით მიმდებარე ტერიტორიაზე, რომელიც ჯერჯერობით შესწავლილი არ არის (ტაბ. 94). კომპლექსიდან დასავლეთით 50-ოდე მეტრის დაშორებით ჩრდილო-სამხრეთი მიმართულების მქონე 200-ოდე მეტრი სიგრძის შემადგენელია (ტაბ. 94), სადაც ზედაპირულად იკრიფება ისეთივე ფორმის კრამიტები, როგორიც სასახლის კომპლექსის გათხრებისას ჩნდებოდა. შემადგენელთან აღმოჩნდა ტუფის კარგად გათლილი ოთხკუთხაგანიკვეთიანი არტეფაქტი, რომელიც ფაქტურითა და სტრუქტურით არ განსხვავდება #4 დარბაზში მიკვლეული სვეტის ბაზებისგან (ტაბ. 105₇). ჩანს, აღნიშნულ შემადგენელზე არსებობდა ნაგებობები, რომლებიც სასახლესთან იყო დაკავშირებული.

განვითარებული შუა საუკუნეების ძეგლებზე (რუსთავი, დმანისი, უჯარმა, სიონი და სხვ.) იქნეს თავს [რამიშვილი რ. 1970:106-107; დოლაბერიძე რ. 1985:49-50; პაჭიაშვილი ნ. 2014:139#171]. მძივებიდან სამი ნიჟარაა (ტაბ. 107₁₀). ნიჟარები, როგორც მძივ-სამკაული ფართოდ იყო გავრცელებული ადრეული შუა საუკუნეების მატერიალურ კულტურაში. განვითარებული შუა საუკუნეების ძეგლებზე ისინი იშვიათად გვხვდება. ნიჟარები აღმოჩენილია რუსთავის XII-XIII სს-ის სამაროვანზე [ლომთათიძე გ. 1955:194]. ფირუზისფრად მოჭიქული ფაიანსის მძივებიდან გამოირჩევა მრგვალ-ბრტყელი ნიმუში (ტაბ. 107₁₁). მისი ანალოგები ცნობილია რუსთავის XII-XIII სს-ის სამაროვნიდან [ჭილაშვილი ლ. 1958:ტაბ. XXXIV]. ფაიანსის ოთხი მოჭიქული მძივი კასრისებრია, ორი – მომრგვალებული ფორმის (ტაბ. 107₁₂₋₁₃). ჩვენში ფაიანსის მოჭიქული მძივები XII-XIII სს-ში ფართოდ ვრცელდება [აფაქიძე ა. და სხვ. 1959:368; ჭილაშვილი ლ. 1975:68]. ისინი გამოვლენილია: დმანისში [კოპალიანი ჯ. 2017:ტაბ. LXXXIX_{2-3,9-11}], სიონისა და რუსთავის XII-XIII სს-ის სამაროვანზე [რამიშვილი რ. 1970:107; ლომთათიძე გ. 1955:194; ჭილაშვილი ლ. 1958:ტაბ. XXIV₁; პაჭიაშვილი ნ. 2014:139, #170], გავაზის სამაროვანზე [ჭილაშვილი ლ. 1975:52, ტაბ. LV, სურ. 22_{2,4}]. ფაიანსის მძივები აღმოჩენილია: ბოლნისში, გუდარეხში და სხვ. [დოლაბერიძე რ. 1985:63-64]. ამრიგად, სამარხი კარგად თარიღდება XII-XIII სს-ით. ჩანს, ამ პერიოდში კომპლექსი დიდი ხნის დანგრეულ-მივიწყებულია, რადგან მის ტერიტორიაზე უკვე სამარხები ჩნდება.

89 უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენში ნაგებობათა, განსაკუთრებით ანტიკური ხანის ნაგებობათა (ტაძრები, სასახლეები) ფუნქციური იდენტიფიკაციის საკითხი საკმაოდ რთულად დგას. მკვლევართა შორის პრაქტიკულად არ არსებობს ერთიანი აზრი ამა თუ იმ ნაგებობის ფუნქციის შესახებ [ხიმშიაშვილი კ. 2001:22]. არ გამოვრიცხავთ, განსხვავებული აზრები მტკვრისპირა კომპლექსის დანიშნულების შესახებაც გამოითქვას.

სასახლის #2 დარბაზის ცენტრალურ ნაწილში გამოვლინდა ალიზის საკურთხეველი, რომელზეც ნაცრის დიდი რაოდენობა იყო შემორჩენილი (ტაბ. 80₁, 81₁₋₂, 82₁). ამ აღმოჩენის მიხედვით, #2 დარბაზი გვესახება საკულტო ნაგებობად – ტაძრად თუ სამლოცველოდ, რომელიც სასახლის კომპლექსშია გამართული. აქ გამოვლენილი საკურთხეველი ფორმით არა თუ ემსგავსება, არამედ ზუსტად იმეორებს დედოფლის მინდვრის ცეცხლის ტაძრის (განადგურებულია ახ. წ. I ს-ში) საკურთხევლს [გაგომიძე ი. 1974:72]. მართალია, ამ ორ კომპლექსს შორის ქრონოლოგიური სხვაობა თვალში საცემია, მაგრამ საკურთხეველი ტაძრის ის ნაწილია, რომელიც ფორმას დიდი ხნის მანძილზე არ იცვლის (თუ რა თქმა უნდა რელიგიაში რაიმე კარდინალური ცვლილებები არ მოხდა). ამდენად, გასაკვირი არაა დროის ხანგრძლივი მონაკვეთით დაშორებული დედოფლის მინდვრის ტაძრის საკურთხეველისა და მტკვრისპირა სასახლის საკურთხეველის ფორმათა იდენტურობა. პროფ. ი. გაგომიძის აზრით, „ღმერთები, რომელთაც მიეძღვნა დედოფლის მინდვრის ტაძრები, რაღაცნაირად მაზდეიზმთან უნდა ყოფილიყვნენ დაკავშირებული“ [გაგომიძე ი. 1978:73]. დედოფლის მინდორზე ეზოდან ტაძარში შესასვლელი კარი ისეა გაკეთებული, რომ სამლოცველოს ცენტრში აღმართული საკურთხეველი, როგორც წმინდათა წმინდა, კარის პირდაპირი ხაზიდან არ ჩანს [გაგომიძე ი. 1974:75].

აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ცეცხლის კიდევ რამდენიმე ტაძარია, რომელთაგან მხოლოდ ზოგიერთზე შევჩერდებით. ციხიაგორას ტაძარი (ძვ. წ. III ს-ის დასაწყისი) შედგება თითქმის კვადრატული გეგმის ცელისგან,⁹⁰ რომელიც ფლანკირებულია კორიდორისმაგვარი სათავსოებით. მათ წინ კედლით შემოსაზღვრული ეზოა, რომლის შუაში აღმართულია ქვით ნაგები მაღალი საკურთხეველი. ეზოში შესასვლელები აღმოსავლეთ და დასავლეთ კედლებში ისეა მოწყობილი, რომ კარებიდან პირდაპირ ხაზზე საკურთხეველი არ ჩანს [ნარიშკინი გ., ხიმშიაშვილი კ. 1993:102-103; ხიმშიაშვილი კ. 2001ა:8; მახარაძე ზ., კალანდაძე ნ., სახვაძე ა. 2023:7-8, ტაბ. 5₁].

ღართისკარის ტაძარი (ძვ. წ. II ს.) მოიცავს ცელას, რომელსაც ორი მხრიდან კორიდორისებური წარგძელებული სათავსოები ეკვრის. ალიზით ნაგებ ცელაში ორი საკურთხეველია. ერთი ცელის ცენტრში, მეორე – კედელთან. ტაძრის გვერდითი სათავსოების იატაკის დონე ცელის იატაკის დონესთან შედარებით 30 სმ-ით მაღალია [ხიმშიაშვილი კ. 2001ა:13].

უფლისციხის კლდეში ნაკვეთი ორსვეტიანი დარბაზი (ახ. წ. I-II სს.) ცეცხლის ტაძარი უნდა იყოს.⁹¹ დარბაზი შედგება კვადრატული ცელისგან, ორი ვიწრო გვერდითი სათავსოსგან და ცელის წინ (აღმოსავლეთით) არსებული ეზოსგან. ეზოში შესასვლელი კარი ჩრდილოეთის კედელშია. ეზოს ცენტრში იდეალური მოხაზულობის რიტუალური დანიშნულების წრეა (დიამეტრი 1,42 სმ). დარბაზის (ცელის) იატაკის დონესთან შედარებით, გვერდითი სათავსოების იატაკის დონე 1,25 მეტრით მაღალია [ნარიშკინი გ., ხიმშიაშვილი კ. 1993:108-109; ხიმშიაშვილი კ. 2001ა:17-18].

ამ ჯგუფის ტაძრებს აერთიანებს შემდეგი ნიშნები: კვადრატული მოყვანილობის ცელა, რომელსაც აკრავს გარსშემოსავლელი კორიდორები ან კორიდორისმაგვარი ვიწრო სათავსოები [ხიმშიაშვილი კ. 2001ა:17-18]. გარსშემოსავლელი უნდა ჰქონოდა თბილისში კალას უბანში არსებულ ზოროასტრულ ტაძარს – კვადრატული გეგმის ნაგებობას – „ათეშგას“ [ყიფიანი გ. 2009:15]. ტაძრებში საკურთხეველები ისეა მოწყობილი, რომ ნაგებობის გარეთ მდგომისათვის კარის პირდაპირი ხაზიდან ისინი თვალს მოცილებულია [ხიმშიაშვილი კ. 2001ა:17-18]. ზოგჯერ ცელას იატაკის დონე, მის გარშემო არსებული კორიდორების იატაკის დონესთან შედარებით დაბალია (ღართისკარი, უფლისციხე)⁹² [ნარიშკინი გ., ხიმშიაშვილი კ. 1993:112]. ზოგიერთ ცეცხლის ტაძარში (ციხიაგორა, უფლისციხე) გვერდითი სათავსოები კვადრატულ დარბაზში (ცელაში) სარკმლებით იხსნება

90 ცელა (ლათ.) – რომაული ტაძრის მთავარი სათავსო, სადაც იდგა საკულტო ქანდაკება.

91 უფლისციხის ორსვეტიანი დარბაზის დანიშნულებისა და თარიღის შესახებ განსხვავებული მოსაზრებაც არსებობს [ყიფიანი გ. 2002:46].

92 მკვლევრები მართებულად აღნიშნავენ, რომ მიუხედავად აღმოსავლეთ საქართველოს ცეცხლის ტაძრების (ციხიაგორა, ღართისკარი, სამადლოს მიწები, ნასტაკისი, უფლისციხე) სტრუქტურული მსგავსებისა ირანულ ცეცხლის ტაძრებთან, მათ შორის მნიშვნელოვანი განსხვავებაც არის, რის გამოც, აღმოსავლეთ საქართველოს ცეცხლის ტაძრები რეგიონალურ ტიპად უნდა განვიხილოთ [დაწვრ. იხ. ნარიშკინი გ., ხიმშიაშვილი კ. 1993:111; ხიმშიაშვილი კ. 2001ა:25-26].

[ნარიმანიშვილი გ., ხიმშიაშვილი კ. 1993:111; ხიმშიაშვილი კ. 2001ა:25].

რა საერთო ნიშნები შეიმჩნევა მტკვრისპირა სასახლის საკურთხევლიან დარბაზსა და ზემოთ ნახსენებ ცეცხლის ტაძრებს შორის? 1. მტკვრისპირა სასახლის საკურთხევლიან დარბაზს, აღწერილი ცეცხლის ტაძრების მსგავსად, ვიწრო კორიდორები აკრავს (ტაბ. 91_{2,ა-ბ}, 100_{ა-ბ}). 2. სასახლის საკურთხევლიან დარბაზში შესასვლელი ორივე კარი ისეა მოწყობილი, რომ საკურთხეველი გარეთ მდგომისათვის პირდაპირ ხაზზე არ ჩანს (ტაბ. 80₂, 92₂, 100₂). 3. მტკვრისპირა სასახლის საკურთხევლიანი დარბაზის იატაკი უფრო დაბალია, ვიდრე მასზე აღმოსავლეთიდან და დასავლეთიდან მიდგმული სათავსოების იატაკის დონეები, რაც ღართისკარისა და უფლისციხის შემთხვევაშიც გვხვდება. 4. ზოგიერთ ტაძარში კორიდორებსა და ცელას შორის დიობებია, რაც მტკვრისპირა სასახლის საკურთხევლიან დარბაზშიც სავარაუდოა. ამდენად, მტკვრისპირა სასახლის საკურთხევლიანი დარბაზი ყველა ნიშნის მიხედვით, სასახლის კომპლექსში გამართული ცეცხლის სამლოცველოს ცენტრალური ნაწილი – ცელა უნდა იყოს (ტაბ. 80, 81, 91₂, 100₂).

არსებობდა თუ არა ნიადაგი ადრეული შუა საუკუნეების ქართლში მაზდეანური ტაძარ-სამლოცველოების წარმოშობისათვის? V-VI სს-ი ქართლის სამეფოსათვის ურთულესი პერიოდია. ირანის აგრესიული პოლიტიკის შედეგად, ქვეყანა მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდა. ვითარება კიდევ უფრო დამძიმდა 532 წლის შემდგომ, როცა ირანელებმა ქართლში მეფობა გააუქმეს და ქვეყანა სრულად დაიმორჩილეს. ირანის შაჰები ქართველებისგან მორჩილებისა და ხარკის გარდა, ქრისტიანობის დატოვებასა და მაზდეანური სარწმუნოების აღიარებასაც მოითხოვდნენ. სრული ბატონობის მოსაპოვებლად ისინი ფართოდ იყენებდნენ იდეოლოგიურ იარაღს – სარწმუნოებას, რაც დაპყრობილ ქვეყნებში მაზდეიზმის – ცეცხლთაყვანისმცემლობის საბოლოოდ დანერგვას ისახავდა მიზნად. ამ პოლიტიკას ირანელები დროდადრო წარმატებით ახორციელებდნენ კიდევ [ჯანაშია ს. 1949:108-110].

ადრეული შუა საუკუნეების ქართლში არსებული რთული ვითარების შესახებ არაერთი წერილობითი წყარო მიუთითებს. მათგან მხოლოდ რამდენიმე ცნობაზე შევჩერდებით. მაგ. მეფე მირდატის დროს (IV ს-ის დასაწყისი) – „დაიპყრეს ქართლი სპარსთა, და განრყუნეს ეკლესიანი, და დამალეს ჯუარები ქართველთა. და ყოველთა შინა ეკლესიათა ქართლისათა ცეცხლის-მსახურთა სპარსთა ადაგზნეს ცეცხლი“ [ქართლის ცხოვრება, 1955:139₅₋₈]. იგივე ამბის გადმოცემისას ვახუშტი ბაგრატიონი აღნიშნავდა, რომ სპარსელებმა „დაიპყრეს ქართლი და ქმნეს საცეცხლე მცხეთას ქალაქსა შინა“, ანუ სპარსელებს დედაქალაქში მაზდეანური ტაძარი აუგიათ [ქართლის ცხოვრება, 1973:98₈₉].

IV ს-ის 20-30-იანი წლებისათვის არჩილ მირდატის ძემ ბიზანტიელთა მხარდაჭერით „განაცხადა მტრობა სპარსთა; გამოაჩინა ჯუარნი და მოკაზმნა ეკლესიანი; მოსრნა და განასხნა ყოველნი ცეცხლის-მსახურნი საზღვართაგან ქართლისათა; მოირთო ძალი საბერძნეთით და ... იწყობოლად სპარსთა“ [ქართლის ცხოვრება, 1955:140₂₋₆].

V ს-ის მეორე ნახევარში „ბარზაბოდ წარმოგზავნა ცეცხლის-მსახურნი მცხეთას და მათ ზედა ეპისკოპოსად ბინქარან, და დასხდეს მოგუთას. ხოლო ბინქარან, ეპისკოპოსი ცეცხლის-მსახურთა, ასწავებდა ქართველთა სჯულსა თვისსა, არამედ არავინ ერჩდა წარჩინებულთაგანი, გარნა წურილი ერი მიიქცა მრავალი ცეცხლის-მსახურებასა. და შეერია ქართლის წურილსა ერსა ცეცხლის-მსახურება“ [ქართლის ცხოვრება, 1955:145_{4-5,9-13}]. შემდგომში ვახტანგ გორგასალმა „შეაგდო საპყრობილესა შინა ბინქარან მაცთური, ეპისკოპოსი ცეცხლის მსახურთა, და მოსრნა და განასხნა ყოველნი ცეცხლის-მსახურნი საზღვართაგან ქართლისათა“ [ქართლის ცხოვრება, 1955:178₁₆₋₁₉].

ქართლში ცეცხლის მსახურთა არაერთი კოლონია ყოფილა. მცხეთის გარდა, სადაც ცეცხლთაყვანისმცემელთა ცალკე უბანიც კი არსებობდა (მოგვთა), „საგზებელი ცეცხლისა“ დასტურდება ნიქოზში; კახეთში – ლოპოტისხევში მოსახლეობა „წყლისა და ცეცხლის მსახური“ ყოფილა [ქართლის ცხოვრება, 1955:145₄₋₅, 199₆₋₈]. კახეთშივე, კერძოდ ნეკრესში არსებულა ცეცხლის ტაძარი, სადაც აბიბოს ნეკრესელმა ეპისკოპოსმა „დაასხა წყალი და ... ცეცხლი მათი, დაშრიტა“, რის გამოც ირანელებმა ეპისკოპოსი სიკვდილით დასაჯეს [მარტვილობა აბიბოს ნეკრესელისა, 1963:242₁₄₋₂₅]. „ქართველთა საპიტიახშოში“ (ქვემო ქართლში) ამ მხარის მფლობელი პიტიახში ვარსქენი, განუდგა ქრისტიანობას და მაზდეანობა მიიღო [იაკობ ცურტაველი, 1963:12₂₄₋₂₆, 15₉₋₁₀; ჯანაშია ს. 1949:109-110].

წერილობითი წყაროების ცნობებით ჩანს, რომ ირანელებს ქართლში არაერთი მაზდეანური ტაძარი დაუარსებიათ. წყაროები იმ მძაფრ დაპირისპირებასაც აღწერენ, რასაც დროდადრო ადგილი

ჰქონდა ქრისტიანობასა და მაზდეანობას შორის.

სასახლის გათხრებისას #2 დარბაზში გამოვლენილი თიხის ბაქანი, რომელიც ცეცხლის ტაძრებისათვის დამახასიათებელი საკუთრებულება, მატერიალური დადასტურებაა იმ პროცესისა, თუ როგორ ახერხებდა ირანი ძალის გამოყენებით, გადაბირებით, შანტაჟითა და ათასგვარი სხვა საშუალებით ცეცხლთაყვანისმცემლობის გავრცელებას ქვემო ქართლის მმართველ წრეებში თუ „წვრილ ერში“. ჩანს, ირანელების დიდი ზეწოლის შედეგად, მტკვრისპირა სასახლის მესვეურებს მაზდეანობა მიუღიათ და სასახლეში ცეცხლის ტაძარი მოუწყვიათ. ქართლის, მათ შორის ქვემო ქართლის საზოგადოების მაღალი თუ დაბალი ფენის წარმომადგენელთა მიერ მაზდეანობის მიღების შესახებ, როგორც ზემოთ ვნახეთ, არაერთი წერილობითი წყარო საუბრობს („შუმანიკის მარტვილობა“, „აბიბოს ნეკრესელის მარტვილობა“, „ქართლის ცხოვრება“ და სხვ.).

* * *

ვიდრე კომპლექსი ბოლომდე არ არის შესწავლილი, ძნელია გადაჭრით ითქვას რაიმე სასახლის სასტიკი განადგურების მიზეზების შესახებ. საკითხის ირგვლივ ჯერჯერობით მხოლოდ ფრთხილ ვარაუდებს გამოვთქვამთ. ნახანძრალი კომპლექსის დანგრევას როგორც წესი, მტრის შემოსევებს უკავშირებენ. თუმცა, შეიძლება სასახლის გადაწვა ქვეყნის ქრისტიანი მმართველების ქმედებებითაც იყო გამოწვეული. ეს მოსაზრება უსაფუძვლოდ არ გამოიყურება, თუ გავიხსენებთ მეფეების – არჩილისა და ვახტანგ გორგასლის ენერგიულ ბრძოლას მაზდეანობის წინააღმდეგ. არც იმას გამოვრიცხავთ, რომ მტკვრისპირა სასახლე შეეწირა VII ს-ის 30-იან წლებში ქართლში დატრიალებულ მძიმე მოვლენებს. 628 წელს ბიზანტიელებმა და ხაზარებმა ტფილისი აიღეს. ტფილისის დედაციხისათვის ჯერ კიდევ ბრძოლები მიმდინარეობდა, რომ ჰერაკლე კეისარი (610-641) თავისი ჯარით ირანისკენ დაიძრა. მან ირანში გადამწყვეტი გამარჯვება მოიპოვა და რამდენიმე წლის შემდეგ ქართლში დაბრუნდა. კეისარმა ქართლში მცხოვრები ცეცხლთაყვანისმცემლების მიმართ სასტიკი ზომები გაატარა. მისი ბრძანებით, ქართლის სამ დიდ ქალაქში ტფილისში, მცხეთასა და უჯარმაში – „განავლნა ქადაგნი, რაითა ... ყოველნი მოგუნი და ცეცხლისა მსახურნი ანუ მოინათლნენ, ანუ მოისრნენ“. ცეცხლთაყვანისმცემლებმა ნათლისღება არ ინებეს. მაშინ ჰერაკლემ „ყოველთა ზედა წარჰმართა მახვილი და ეკლესიათა შინა მდინარენი სისხლისანი დიოდეს“ [მოქცევა ქართლისაი, 1963:96²²⁻²⁹].

ციტირებულ წყაროში ქვემო ქართლზე არაფერია ნათქვამი, მაგრამ ეჭვს გარეშეა, ჰერაკლე კეისარს ტფილისიდან ირანში სალაშქროდ წასასვლელად და უკან დასაბრუნებლად მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გაყოლებით არსებული, ზემოთ არაერთხელ მოსხენიებული ტფილის-ბარდავის გზით უნდა ესარგებლა. სავსებით შესაძლებელია, მაზდეანთა მიმართ სისასტიკით გამორჩეულ კეისარს გზაზე მდებარე სასახლე და იქ გამართული ცეცხლის ტაძარიც გაენადგურებინა.

ვიდრე კომპლექსი სრულად არ გათხრილა და სასახლის შესახებ ჯერ კიდევ ბევრი გაურკვეველი საკითხი არსებობს, ზემოთ წარმოდგენილ მოსაზრებებს დიდი სიფრთხილით გამოვთქვამთ, ვინაიდან მომავალმა გათხრებმა შესაძლოა განსხვავებულად წარმოაჩინოს კომპლექსთან დაკავშირებული ზოგიერთი პრობლემა, მათ შორის სასახლის განადგურების საკითხი.

* * *

დასკვნისათვის. ნაშრომში განხილული საკითხები ქვემო ქართლს კიდევ ერთხელ წარმოაჩენს, ქართლის სამეფოს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს რეგიონად, რომელიც დიდ როლს თამაშობდა ქვეყნის პოლიტიკურ-ეკონომიკურ თუ კულტურულ ცხოვრებაში. მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გასწვრივ მდებარე არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლამ სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოიტანა დღემდე უცნობი მასალები, რომლებმაც მნიშვნელოვნად გაამდიდრა ჩვენი ცოდნა ქვემო ქართლის წინაანტიკური, ანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების ისტორიის შესახებ. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ძეგლების შესახებ მდიდარი სამეცნიერო ლიტერატურა არსებობს, მაგრამ ბოლო ხანებამდე მტკვრის მარჯვენა ნაპირის მონაკვეთი რუსთავს ქვემოთ, კონკრეტულად კი სოფ. ილმაზლოდან ვიდრე მეორე ქესალომდე და უფრო ქვემოთაც – წითელ ხიდანამდე არქეოლოგიურად ფაქტობრივად შეუსწავლელი იყო.

ზემოთ განხილული ძეგლები განლაგებულია მტკვრის მარჯვენა ნაპირის აყოლებით, იმ ზოლზე, სადაც გადიოდა სტრაბონის (ძვ. წ. I - ახ. წ. I სს.) მიერ მოხსენიებული იბერიაში სამხრეთიდან (არმენიიდან) შემომავალი გზა [ყაუხჩიშვილი თ. 1957:129]. შუა საუკუნეებში ეს მაგისტრალი, ბარდავ-ტფილისის გზის სახელით იყო ცნობილი და არაერთხელაა აღწერილი არაბი გეოგრაფების (ისტახრი, იბნ-ჰაუკალი, იბნ-ალ ფაკიჰი, მუკადდასი, ტაბარი და სხვ.) თხზულებებში. გზა ბარდავიდან მტკვრის მარჯვენა ნაპირს მიუყვებოდა ხუნანამდე. აქედან გადადიოდა „გატეხილ ხიდზე“ (წითელი ხიდის ქვემოთ), აუყვებოდა მდ. ხრამს და მიდიოდა ლომთა გორამდე (მარნეულამდე), საიდანაც შეიძლებოდა წასვლა ტფილისისკენ ან თრიალეთისკენ [ბერძენიშვილი ნ. 1966:74-75].

თავის დროზე ლ. ჭილაშვილი გამოთქვამდა მოსაზრებას, რომ უნდა ეარსება ამ გზის ერთ განშტოებას, რომელიც გარდაბნიდან⁹³ მტკვრის მარჯვენა ნაპირის აყოლებით რუსთავისკენ მიემართებოდა [ჭილაშვილი ლ. 1958:205]. თუმცა, ეს საინტერესო მიგნება ფაქტობრივი მასალით არ იყო შემავსებული. ბოლო წლებში სოფ. ილმაზლოსა და წითელ ხიდს შორის გამოვლენილმა არქეოლოგიურმა ძეგლებმა ლ. ჭილაშვილის მოსაზრებას მყარი არგუმენტები შემატა.

მართლაც, წარმოუდგენელია საგზაო მაგისტრალის პირას (ან მის სიახლოვეს) არ ყოფილიყო ისეთი მნიშვნელოვანი ძეგლები, როგორიცაა: ილმაზლოს მრავალფენიანი ნამოსახლარი, პირველი ქესალოს მეტალურგიული სახელოსნო, მეორე ქესალოსთან მდებარე ადრეული შუა საუკუნეების მტკვრისპირა სასახლე (ტაბ. 2₂). სავსებით მართებულად მიუთითებდა ლ. ჭილაშვილი, რომ გზასთან სიახლოვის გარეშე არც ერთი მნიშვნელოვანი პუნქტის წარმოდგენა არ შეიძლება [ჭილაშვილი ლ. 1958:184].

ამ გზასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული ძვ. წ. VIII-VII სს-ის მეტალურგიული სახელოსნო. მასზე საუბარი ჩვენს ხელთ არსებული მცირერიცხოვანი მასალით გვიხდება. თუმცა, ბრინჯაოს სატეხების ჩამოსასხმელი ქვის ყალიბი უტყუარი ნიშანია ამ ადგილას მეტალურგიული სახელოსნოს არსებობისა (ტაბ. 3₁₉, 4₁). ყალიბის აღმოჩენით, ქვემო ქართლის რეგიონს შეემატა მეტალურგიული წარმოების კიდევ ერთი ახალი კერა [მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., გოგოჭური გ. 2021:242-250].

ილმაზლოს ნამოსახლარი ათეულამდე ჰექტარს მოიცავს და წარმოადგენს მრავალფენიან ძეგლს, სადაც პირველი სამოსახლოები ჯერ კიდევ ძვ. წ. IV-III ათასწლეულებში ჩნდება. რკინის ხანიდან მოყოლებული კი აქ დასახლების უწყვეტ კვალს ვხედავთ [გოგოჭური გ., კალანდაძე ნ. 2013:21].

ილმაზლოს განათხარ მასალაში განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ძვ. წ. VIII-VII სს-ის სამარხი, სადაც სხვა ნივთებთან ერთად, ოქროს საყურეები და ბეჭდები გამოვლინდა (ტაბ. 11₅₋₈). აღნიშნულ ტერიტორიაზე სამარხი შემთხვევით არაა მოხვედრილი. ჩანს, წინაანტიკურ ხანაში აქ ცხოვრობდა რთული სოციალური და ეკონომიკური სტრუქტურის მქონე საზოგადოება, რომელიც ანტიკურ ხანაში განვითარების უფრო მაღალ საფეხურზე აღის.

ილმაზლოს ნამოსახლარზე ანტიკური ხანის კულტურული ფენები საგრძნობლადაა დაზიანებული მოგვიანო პერიოდის ნაგებობებით. თუმცა, გათხრებისას აღმოჩენილი ანტიკური ხანის მრავალრიცხოვანი არტეფაქტისა და ამავე პერიოდის სამარხული მასალის მიხედვით, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ძვ. წ. IV-III სს-ში აქ საკმაოდ დიდი დასახლება არსებობდა [გოგოჭური გ., კალანდაძე ნ. 2013:21; გოგოჭური გ. 2019:107-141].

ილმაზლოზე დასახლების მასშტაბები განსაკუთრებით ადრეულ შუა საუკუნეებში იზრდება. ამ პერიოდის არქეოლოგიური მასალა იმ მხრივაცაა საინტერესო, რომ დიდი ხნის მანძილზე საკმაოდ რთული და ზოგჯერ თითქმის შეუძლებელი იყო შუა საუკუნეების განათხარ არტეფაქტებში ცალკე გამოგვეყო IX-X სს-ის ნიმუშები. ეს განსაკუთრებით მოუჭიქავ, სადა კერამიკაზე ითქმის. ნამოსახლარის ადრეული შუა საუკუნეების კულტურული ფენების ზედა დონეების შესწავლამ გამოავლინა კერამიკის რიგი ფორმები, რომელთა მიკუთვნება აღნიშნული საუკუნეებისადმი ეჭვს აღარ იწვევს.

ნამოსახლარიდან აღებული ნიადაგის ნიმუშების პალეოეთნობოტანიკური და პალინოლოგიური კვლევებით საინტერესო მასალები გამოვლინდა ქვემო ქართლის მტკვრისპირა ზოლის მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის შესასწავლად. გაირკვა, რომ მოსახლეობას მოჰყავდა ორი სახეობის ხორბალი: შიშველმარცვლიანი ხორბალი და კულტურული ორმარცვალი; თესავდა კილიან-

93 მკვლევარი გარდაბანს, როგორც პუნქტს მდ. ხრამის მტკვართან შეერთების ადგილზე, წითელი ხიდის მიდამოებში გულისხმობდა [ჭილაშვილი ლ. 1958:192-193].

მარცვლიან ქერს, აგრეთვე ფეტვს. მარცვლეულის წარმოება-მოხმარებასთან იყო დაკავშირებული გათხრებისას აღმოჩენილი ქვის ხელსაფქვავეები, საბეგველები, სასრეს-სანაყები, თიხის კეცები, მარცვლეულის შესანახი სამეურნეო ორმოები და სხვ. მოსახლეობას მოჰყავდა პარკოსანი მცენარეები: ბარდა, ცერცვი, ოსპი, უგრეხელი. გარდა ამისა, თესდნენ: სელს, ბამბას, კანაფს. ამჟღავნებდნენ სელის ზეთს. ნიადაგის ნიმუშში დაფიქსირდა კაკლის მტვერი. აქვეა აღმოჩენილი ატმის კურკა, რაც ადრეული შუა საუკუნეების ქვემო ქართლში მეხილეობის ამ დარგის არსებობაზე მეტყველებს.

წერილობითი წყაროების მონაცემები მნიშვნელოვანწილად ავსებს ჩვენს ცოდნას მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის შესახებ. ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, ქვემო ქართლში ხარობდა: ვენახი, ლეღვი, ბროწეული, ხილი, ბრინჯი, ბამბა. კანაფი კი „უმუშაკოდ“ მოდიოდა [ქართლის ცხოვრება, 1973:328²²⁻²⁴]. მისივე ცნობით, სოფლის მეურნეობის ადგილობრივი ტრადიციები იმდენად ძლიერი ყოფილა, რომ ქვემო ქართლში მოგვიანებით ჩასახლებული მომთაბარე „მაჰმადიანი ელები“ თვითონ გახდნენ „მთესველნი ბრინჯისა, ბამბისა, და ყოვლისა თესლ-მარცვლისა. აკეთებენ აბრეშუმსა“ [ქართლის ცხოვრება, 1973:328⁸⁻¹⁰].

ქვემო ქართლის ამ ზოლში მევენახეობა-მეღვინეობა სადღეისოდ მივიწყებულია, მაგრამ ირაკვევს, რომ მევენახეობა-მეღვინეობა ადრეულ შუა საუკუნეებში მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის მნიშვნელოვანი დარგი იყო. ამაზე მიუთითებს ილმაზლოს ნამოსახლარზე მრავლად აღმოჩენილი ქვევრები და მასში გამოვლენილი ყურძნის წიპწები.

საყურადღებოა პალეოზოოლოგიური მონაცემები, რომელთა მიხედვით, ქვემო ქართლის ამ ზოლში უპირატესად მისდევდნენ წერილფება საქონლის (ცხვარი-თხა) მოშენებას. შედარებით ნაკლები ხვედრითი წონა ჰქონდა მსხვილფება პირუტყვს, კიდევ უფრო ნაკლები – ღორს. ოსტეოლოგიურ მასალაში გარეული ცხოველების ძვლები 4,56%-ით არის წარმოდგენილი, რაც იმის მანიშნებელია, რომ მოსახლეობა ხორცზე მოთხოვნას ძირითადად შინაური საქონლით იკმაყოფილებდა და არა ნადირობით.

ილმაზლოს ნამოსახლარი ათეულ ჰექტარზე იყო გავრცელებული და უეჭველია იგი ამ რეგიონის ერთ-ერთ ხალხმრავალ, ეკონომიკურად ძლიერ დასახლებას წარმოადგენდა. რთულია დასახლების იდენტიფიცირება წერილობით წყაროებში მოხსენიებულ რომელიმე პუნქტთან. მხოლოდ ფრთხილი ვარაუდის სახით შეიძლება გამოითქვას მოსაზრება – ხომ არ არის ეს დასახლება არაბ ისტორიკოსებთან (ტაბარი, იაკუთი, ისტახრი, იბნ-ჰაუკალი, მუკადდასი) მოხსენიებული – „ყალა იბნ-ქანდამანი“ – გარდაბნის ციხე?

სავარაუდოდ, დასახლება 914 წელს აბულ კასიმის გამანადგურებელ ლაშქრობას შეეწირა. აქ ცხოვრება განვითარებულ შუა საუკუნეებშიც გრძელდება, მაგრამ არა ისეთი ინტენსივობით, როგორც ადრე.

სოფ. მეორე ქესალოსთან მტკვრისპირა კომპლექსის აღმოჩენა ადრეული შუა საუკუნეების ქართული არქეოლოგიის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან მოვლენად შეიძლება ჩაითვალოს. თავისი მასშტაბებით თუ გეგმარებით სასახლე გამორჩეული ნაგებობაა, რომლის აშენებისათვის გამოუყენებიათ დიდძალი სამშენებლო მასალა, დაუხარჯავთ უზარმაზარი შრომა და ძალისხმევა.

კომპლექსი ერთდროულად, ერთიანი გეგმით არის აშენებული. სასახლეში აღმოჩენილი მაზდეანური სამლოცველო კარგად ასახავს V-VI სს-ის ქართლის ურთულეს პოლიტიკურ ვითარებას, რომლის შესახებ წერილობით წყაროებში არაერთი ცნობაა შემორჩენილი.

რეგიონში ძველი ქართული ტოპონიმების დიდი ნაწილი წაშლილია, ამიტომ სასახლის იდენტიფიცირება რთულია. თავისი მასშტაბებიდან გამომდინარე, უდავოა სასახლე ქვემო ქართლის მაღალი იერარქიის მქონე პირის – პიტიახმის, ერისთავისა თუ რომელიმე დიდაზნაურის კუთვნილება იყო. სასახლესთან არის დაკავშირებული მისგან დასავლეთით მდებარე ჯერჯერობით შეუსწავლელი ვრცელი ნამოსახლარი (ტაბ. 94₃).

კომპლექსს ფუნქციონირება შეუწყვეტია VI ს-ის მიწურულს თუ VII ს-ის დასაწყისში. სავარაუდოდ იგი მტრის თავდასხმის შედეგად განადგურდა. შესაძლოა სასახლის განადგურება მაზდეანობის წინააღმდეგ მებრძოლ ქართლის რომელიმე ქრისტიან მეფეს უკავშირებოდეს. არც ისაა გამორიცხული, რომ სასახლე თავისი ზოროასტრული ტაძრით VII ს-ის 30-იან წლებში ჩვენში განვითარებულ მძიმე მოვლენებს, კერძოდ ჰერაკლე კეისრის მიერ ქართლში ცეცხლთაყვანისმცემელთა წინააღმდეგ დაუნდობელ ბრძოლას შეეწირა.

ბიბლიოგრაფია

- აბრამიშვილი რ. 1957.** სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის. სსმმ. ტ. XIX-AA და XXI-B. გვ. 115-140. თბილისი.
- აბრამიშვილი რ., რამიშვილი ალ. 1975.** არქეოლოგიური გათხრები თბილისში. ძმ. #39. გვ. 16-24. თბილისი.
- აბრამიშვილი რ., გიგუაშვილი ნ., კახიანი კ. 1980.** დრმახევისთავის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
- აბრამიშვილი რ., ჭილაშვილი ლ. 1962.** ლოჭინის ნასოფლარის არქეოლოგიური გათხრები. სსმმ. ტ. XXIII-B. გვ. 197-206.
- ავალიშვილი გ. 1974.** ქვემო ქართლი ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში. თბილისი.
- ამირანაშვილი ჯ. 1968.** ადრეფეოდალური ხანის ქართული არქიტექტურისა და რელიეფური ქანდაკების ძეგლები. თბილისი.
- ამირანაშვილი ჯ. 1997.** საკრაველის სამაროვანი. ძმ #3(98). გვ. 15-17.
- არჩვაძე თ., ჩიკოიძე ც., ჩხატარაშვილი მ. 2005.** რუსთავში გათხრილი საერო სასახლე. კრ. რუსთავი III. თბილისი.
- არჩვაძე თ., ჩიკოიძე ც., ჩხატარაშვილი მ., ჯანდიერი ე. 1984.** კუხეთის რუსთავი. ძმ. #68. გვ. 49-54.
- აფაქიძე ა., ბერძენიშვილი ნ., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ალ., ლომთათიძე გ., ჯაფარიძე ოთ., ხოშტარია ნ. 1959.** საქართველოს არქეოლოგია. თბილისი.
- აფაქიძე ა., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ალ., ლომთათიძე გ. 1955.** არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები. მცხეთა I. თბილისი.
- აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ., სიხარულიძე ა., ბიბილური თ., გიუნაშვილი გ., ირემაშვილი შ., მანჯგალაძე გ., საღრაძე ვ., ძნელაძე მ., ხეცურიანი ლ. 1989.** დიდი მცხეთა 1980. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. მცხეთა IX. გვ. 6-39. თბილისი.
- აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ., სიხარულიძე ა., ბიბილური თ., გიუნაშვილი გ., ირემაშვილი შ., მანჯგალაძე გ., საღრაძე ვ., ხეცურიანი ლ. 1989.** დიდი მცხეთა 1981. სავლე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. მცხეთა IX. თბილისი. გვ. 40-76.
- აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ., ყიფიანი გ., სიხარულიძე ა., გიუნაშვილი გ., გავაშელი ე., დლონტი ნ., კაპანაძე მ. 1999.** მცხეთა 1998. ნარეკვაჟი. I. თბილისი.
- აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ., ყიფიანი გ., სიხარულიძე ა., გიუნაშვილი გ., გავაშელი ე., დლონტი ნ., კაპანაძე მ. 2000.** მცხეთა 1999. ნარეკვაჟი II. თბილისი.
- ახვლედიანი ნ. 1999.** რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლები თბილისიდან (თრელის ნასახლარი და სამაროვანი). ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი ნაშრომი.
- აფხაზაზა ნ. 1979.** ადრეული შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ნივთიერი კულტურა. თბილისი.
- აფხაზაზა ნ. 1988.** ქვემო ალევი ადრეულ შუა საუკუნეებში. თბილისი.
- ბაგრატიონი ვახუშტი. 1997.** საქართველოს ატლასი (XVIII ს.). ზ. ტატაშიძის რედაქტორობით. თბილისი.
- ბაგრატიონი იოანე. 1986.** ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თ. ენუქიძემ და გ. ბედოშვილმა. თბილისი.
- ბაღრიშვილი მ. 1953.** არქეოლოგიური ძეგლები სოფელ სათოვლედან. სსმმ. ტ. XVII-B. გვ. 233-241.
- ბახტაძე ნ., მამიაშვილი ვ., გაბეხაძე ბ., ჩხვიშიანი ჯ. 2020.** ნაქალაქარ ნეკრესის უძველესი ქრისტიანული ტაძრები. თბილისი.
- ბერძენიშვილი ნ. 1964.** საქართველოს ისტორიის საკითხები. ტ. I. თბილისი.
- ბერძენიშვილი ნ. 1966.** გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში. თბილისი.
- ბერძენიშვილი ნ. 1975.** საქართველოს ისტორიის საკითხები. ტ. VIII. თბილისი.
- ბერძენიშვილი დ. 1979.** ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ქვემო ქართლი. თბილისი.

ბოლქვაძე გ. 1996. ვარისუბნის მრგვალი ეკლესია. „წელიწდული“. ტ. II. გვ. 48-51.

ბოშიშვილი ალ. 2015. ქართლის სამეფოს სამხრეთის საზღვარი და სამხრეთის პროვინციები (XV-XVII სს.). თბილისი.

ბოხოჩაძე ა. 1963. ანტიკური ხანის სამარხები თეთრიწყაროდან. მსკა. ტ. III. გვ. 27-38.

ბოხოჩაძე ა. 1963ა. მევენახეობა-მეღვინეობა ძველ საქართველოში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით. თბილისი.

ბოხოჩაძე ალ. 1981. არქეოლოგიური გათხრები ალაიანსა და ძალისაში. თბილისი.

ბოხოჩაძე ალ., მირიანაშვილი ნ. 1990. ძალისას აკლდამა (პრეპრინტი). თბილისი.

ბრაგვაძე ზ., დავითაშვილი ა. 1993. მცხეთიჯვრის სამაროვანი. თბილისი.

გაბაშვილი ვ. 1958. ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII საუკუნეებში. თბილისი.

გაგოშიძე ი. 1964. ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან. თბილისი.

გაგოშიძე ი. 1968. ითხვისის სამაროვანი. სსმმ. ტ. XX-B. გვ. 35-36.

გაგოშიძე ი. 1970. სამადლოში მოპოვებული მოხატული ჭურჭელი. ძმ. #23. გვ. 41-46.

გაგოშიძე ი. 1974. წარმართული ტაძარი დედოფლის მინდორზე. ძმ. #35. გვ. 70-78.

გაგოშიძე ი. 1976. მასალები ქართული ოქრომჭედლობის ისტორიისათვის. სსმმ. XXXII-B. გვ. 5-32.

გაგოშიძე ი. 1977. წარმართული სატაძრო კომპლექსის გათხრები დედოფლის მინდორზე. სსმაე. ტ. V. გვ. 72-83.

გაგოშიძე ი. 1978. დედოფლის მინდორის სატაძრო კომპლექსის 1976-77 წწ. არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში. სსმაე. ტ. VI. გვ. 62-77.

გაგოშიძე ი. 1982. თრიალეთის სამაროვნები. კატალოგი III. ანტიკური ხანის სამაროვნები. თბილისი.

გამყრელიძე გ. 2005. ნაოსნობის ისტორიისათვის ანტიკური პერიოდის აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში. ძიებანი. დამატებანი. XIV. იბერია-კოლხეთი. გვ. 181-186. თბილისი.

გამყრელიძე გ., შატერაშვილი ვ., ფირცხალავა მ., ჩარკვიანი მ. 2018. იარად-საჭურველი ძვ. წ. V - ახ. წ. IV საუკუნეების საქართველოში. თბილისი.

გვეტაძე ჯ. 2003. ახალი მონაცემები კავთისხევის ციხიაგორის მიდამოებიდან (ძვ. წ. VI-IV სს.). იბერია-კოლხეთი. #1. გვ. 14-22.

გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. 1962. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა. ტ. I. თბილისი.

გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. 1964. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა. ტ. II. თბილისი.

გობეჯიშვილი გ. 1951. სტალინირის ნაგარგორა. მიმომხილველი. ტ. II. თბილისი.

გობეჯიშვილი გ. 1952. არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში. თბილისი.

გობეჯიშვილი გ. 1981. ბედენის გორასამარხების კულტურა. თბილისი.

გოგაძე ე. 1972. თრიალეთის კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი. თბილისი.

გოგოჭური გ. 2018. გარდაბნის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე 2017 წელს განხორციელებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიში. 2017 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული. თბილისი. გვ. 286-292.

გოგოჭური გ. 2019. ანტიკური ხანის მასალები მარნეულის მუნიციპალიტეტიდან. იბერია-კოლხეთი. #15. გვ. 107-141.

გოგოჭური გ., ბერძენიშვილი ირ. 2014. ტახის/დორის კულტი ქართულ არქეოლოგიასა და ეთნოკულტურაში. სემმ. ტ. 50-ბ. გვ. 10-37.

გოგოჭური გ., კალანდაძე ნ. 2013. მნიშვნელოვანი აღმოჩენები მარნეულის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე. სემმ. ტ. IV (49-ბ). გვ. 18-66.

გოგოჭური გ., მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ., არქეოლოგიური გათხრები ილმაზლოს მრავალფენიან ნამოსახლარზე. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალი – ქრონოსი. #6. 2025. გვ. 185-219.

გოგოჭური გ., მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., ელოშვილი მ. 2024. ქვემო ქართლის მეტალურგიული კერების შესწავლისათვის. გორის უნივერსიტეტის ჟურნალი – არქეოლოგია, ეთნოლოგია. გვ. 448-459.

გოგოჭური გ., ნიკოლაიშვილი ვ., შატერაშვილი ვ., ხარაბაძე ს. 2019. სოფ. გლდანი-ნორიოს მონაკვეთზე სამშენებლო ზონაში RR001A 0-1-ზე გამოვლენილი ანტიკური ხანის ნამოსახლარზე (CH 453) 2018 წელს ჩატარებული საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების სამეცნიერო ანგარიში.

გძელიშვილი ი., ტყეშელაშვილი ო. 1961. თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები. თბილისი.

დავლიანიძე ც. 1975. ანტიკური ხანის სამარხები. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965-1971 წწ.). თბილისი. გვ. 173-185.

დავლიანიძე ც. 1976. ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქვემო ქართლიდან. სსმმ. ტ. XXII-B. გვ. 118-152.

დავლიანიძე ც. 1977. სოფ. გომარეთში ჩატარებული დაზვერვითი არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიში. სსმმ. ტ. V. გვ. 84-102.

დავლიანიძე ც. 1983. ქვემო ქართლის (თრიალეთის) კულტურა ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარში. თბილისი.

დავლიანიძე რ. 1985. ნარეკვავის სამაროვანი. კატალოგი (1977-1979 წწ. განათხარი). მცხეთა. ტ. VII. თბილისი.

დოლაბერიძე რ. 1969. საქართველოს მინის სამაჯურები. სსმმ. ტ. XXVIII-ბ. გვ. 98-115.

დოლაბერიძე რ. 1985. XI-XIII სს. საქართველოს ნივთიერი კულტურა. თბილისი.

ზაქარაია ჰ., კაპანაძე თ. 1991. ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევი. ხუროთმოძღვრება. თბილისი.

ზუხბაია ვ. 1984. მტკვარი – საქართველოს დედამდინარე. თბილისი.

თოლორდავა ვ. 1963. მასალები ქართლის სამეფოს ისტორიისათვის. მსკა. ტ. III. გვ. 137-168.

თოლორდავა ვ. 1980. დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის საქართველოში. თბილისი.

თუშიშვილი ნ. 1970. ბოგვის ხევის ადრეანტიკური ხანის სამაროვანი. მაცნე. #3. გვ. 127-140.

თუშიშვილი ნ. 1972. მადნისჭალის სამაროვანი. თბილისი.

თუშიშვილი ნ., ამირანაშვილი ჯ., ბერძენიშვილი დ., თოდრია თ., მირცხულავა გ. 1974. ალგეთის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ძირითადი შედეგები. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1973 წელს. თბილისი. გვ. 60-64.

იაკობ ცურტაველი. 1964. მარტვილობა მუშანიკისი. ძეგლი I. თბილისი. გვ. 11-29.

კალანდაძე ალ. 1980. მცხეთის არქეოლოგიური ძეგლები (უძველესი დროიდან ძვ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანებამდე). მცხეთა IV. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. თბილისი.

კალანდაძე ა. 1981. სამთავროს სამაროვნის წინაანტიკური ხანის სამარხული კომპლექსები. ძვ. წ. XIII-XII საუკუნეების ძეგლები. მცხეთა V. გვ. 7-118. თბილისი.

კახიანი კ., ჭანიშვილი გ., კოპალიანი ჯ., მაჩაბელი კ., ალექსიძე ზ., ღლიფაშვილი ე., პატარიძე ნ. 2012. ადრექრისტიანული საეკლესიო კომპლექსი დმანისიდან. თბილისი.

კვიჟინაძე კ. 1966. 1965 წელს ასურეთში ჩატარებული არქეოლოგიური დაზვერვების ანგარიში, სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1965 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. თბილისი. გვ. 17-18.

კვიჟინაძე კ. 1967. 1966 წელს აღმოჩენილი ადრეანტიკური ხანის ძეგლები არუხლოს „გეოთიფესა“ და „სამაჩვეთის“ სამაროვანზე. სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1966 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. თბილისი. გვ. 64-65.

კვიჟინაძე კ. 1973. თეთრიწყაროს ანტიკური ხანის ძეგლები. მსკა. ტ. V. თბილისი. გვ. 39-51.

კვიჟინაძე კ. 1975. ადრეანტიკური ხანის ძეგლები სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოდან. საკანდიდატო დისერტაცია. თბილისი.

კვიჟინაძე კ., მატერაშვილი ზ. 1965. 1964 წლის ალგეთის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის II და III უბნის გათხრების მოკლე ანგარიში. სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1964 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. თბილისი. გვ. 28-31.

კიკვიძე ი., ჭილაშვილი ლ. 1961. ადრეფეოდალური ხანის სამაროვანი ბეთანიასთან. სსმმ. ტ. XXII-B. გვ. 97-121.

კოპალიანი ჯ. 1998. ქვეშის ციხე. ძმ. #1(100). გვ. 33-37.

კოპალიანი ჯ. 1999. ქვეშის ციხე. თბილისი.

კოპალიანი ჯ. 2001. ქვის სარკოფაგი დმანისიდან. კრ. დმანისი. ტ. III. თბილისი. გვ. 303-309.

კოპალიანი ჯ. 2006. ადრექრისტიანული კულტურის კიდევ ერთი ძეგლი დმანისიდან. კრ. დმანისი. ტ. V. თბილისი. გვ. 372-378.

კოპალიანი ჯ. 2017. დმანისის ნაქალაქარი, თბილისი.

ლომთათიძე გ. 1950. რუსთავში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის სესიის თეზისები. თბილისი. გვ. 15-17.

ლომთათიძე გ. 1950ა. არქეოლოგიური გათხრები რუსთავში. მეცნიერება და ტექნიკა. #8. გვ. 43-44.

ლომთათიძე გ. 1955. რუსთავში წარმოებული თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები. მსკა. ტ. I. გვ. 171-210.

ლომთათიძე გ. 1988. ქალაქი რუსთავი არქეოლოგიური ძეგლების მიხედვით. კრ. რუსთავი I. თბილისი. გვ.

- ლომთათიძე გ. 1989.** არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ალგეთისა და ივრის ხეობებში. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე მარგ. 1961.** საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გემები, ტ. III. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე მარგ. 1969.** ძველი საქართველოს გლიბტიკური ძეგლების კორპუსი I. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე ოთ. 1968.** ანტიკური სამყარო და ქართლის სამეფო. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე ოთ. 1972.** ვანის ნაქალაქარი. ვანი. ტ. I. გვ. 7-42. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე ოთ. 1995.** ვანი „ოქრომრავალი“ კოლხეთის უძველესი რელიგიური ცენტრი. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე ოთ. 2010.** ძველი საქართველო [კოლხეთი და იბერია] სტრაბონის გეოგრაფიაში. ახალი კომენტარები. შრომები. ტომი I. თბილისი.
- ლორთქიფანიძე ოთ., ფუთურიძე რ., თოლორდავა ვ., ჭყონია ა. 1972.** არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1969 წელს. ვანი. ტ. I. გვ. 198-242. თბილისი.
- მაისურაშვილი ნ. 2018.** ბნელიხევის ჩრდილოეთ ნაწილში 2017 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების მოკლე ანგარიში. 2017 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული. თბილისი. გვ. 265-268.
- მამაიაშვილი ნ. 2004.** ქალაქი ჭერემი. თბილისი.
- მანჯგალაძე გ. 1985.** სამთავროს სამაროვნის გვიანანტიკური ხანის სამარხები (1976-1980 წლებში აღმოჩენილი სამარხული კომპლექსები). მცხეთა VII. თბილისი.
- მარუაშვილი ლ. 1969.** საქართველოს ფიზიკური გეოგრაფია. თბილისი.
- მარდიშვილი ს. 1988.** ანტიკური ხანის აღმოსავლეთ საქართველოს მდიდრულ სამარხთა სოციალური დიფერენციაციისათვის. მაცნე #1. გვ. 35-49.
- მარდიშვილი ს. 1992.** ანტიკური ხანის მდიდრული სამარხები ალგეთის ხეობიდან. თბილისი.
- მარდიშვილი ს. 2004.** შავსაყდარა-ენაგეთის ექსპედიციის სავსე სამუშაოები 1989-90 წლებში. სავსე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1990 წლებში (მოკლე ანგარიშები). თბილისი. გვ. 61-67.
- მარდიშვილი ს., ნარიშკინიშვილი გ. 2004.** ალგეთის ხეობის ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
- მარტვილობაძე აბიბოს ნეკრესელისად, 1963.** ძქალძ. ტ. I. თბილისი. გვ. 240-248.
- მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის. 1979.** ტ. II. ნაწ. I. თბილისი.
- მახარაძე გ., ლაშხი ლ. 1997.** საირხის ელინისტური ხანის კერამიკა (საბადურის გორის არქეოლოგიური მასალის მიხედვით). აკად. შ. ამირანაშვილის სახ. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები. ტ. III. გვ. 38-60. თბილისი.
- მახარაძე ზ. 1999.** ახალი აღმოჩენები ციხიაგორაზე. ძიებანი. #4. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი. გვ. 57-59.
- მახარაძე ზ., კალანდაძე ნ., სახვაძე ა. ციხიაგორა. თბილისი. 2023.**
- მახარაძე ზ., ნარიშკინიშვილი გ. 2001.** ციხიაგორა აქემენიდურ ხანაში. ძიებანი. #7. გვ. 47-63.
- მელითაური კ. 1979.** ადრეფეოდალური რუსთავის ციხის კონსტრუქციები. ძმ. #51. გვ. 24-31.
- მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1924.** მანგლისის ნეკროპოლი (მასალები და დღიური გათხრებისა). ჩვენი მეცნიერება. #1. ტფილისი. გვ. 82-86.
- მელიქსეთ-ბეგი ლ. 1934.** თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნამთებისა და ტოპონიმიკის შესწავლისათვის. მარქსისტული ენათმეცნიერება. ტფილისი.
- მენაბდე ვლ. 1938.** საქართველოს ქერები. თბილისის ბოტანიკური ინსტიტუტის შრომები. ტ. VI. თბილისი. გვ. 15-184.
- მენაბდე მ., დავლიანიძე ც. 1968.** თრიალეთის სამაროვნები I. თბილისი.
- მინდორაშვილი დ. 2005.** არქეოლოგიური გათხრები ხევში. თბილისი.
- მინდორაშვილი დ. 2013.** ადრეული შუასაუკუნეების სამარხები ბეთანიიდან. ძიებანი. #21. გვ. 81-83.
- მინდორაშვილი დ. 2013ა.** ადრეთის სამაროვანი (2004 წლის განათხარი მასალების მიხედვით). ძიებანი. #21. გვ. 86-99.
- მინდორაშვილი დ. 2024.** უფლისციხე შუა საუკუნეებში. თბილისი.
- მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ. 2021.** არქეოლოგიური ძიებანი მარნეულის მუნიციპალიტეტში. კავკასიის არქეოლოგიის საკითხები. თბილისი გვ. 203-227.
- მიწიშვილი მ. 1969.** მოჭიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში XI-XIII სს. თბილისი.

მიწიშვილი მ. 1998. 1972 წელს რუსთავის ციხეზე წარმოებული (სამხრეთის სექტორის) თხრის ანგარიში. კრ. რუსთავი II. თბილისი. გვ. 45-66.

მოქცევაი ქართლისაი. 1963. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. წიგნი I. ილ. აბულაძის რედაქციით. თბილისი. გვ. 81-163.

მურვანიძე ბ., გიუნაშვილი გ., ბერძენიშვილი ირ. სახვადე ე. 2011. ქ. ბოლნისში 2008 წელს შესრულებული არქეოლოგიური სამუშაოების ანგარიში. ძიებანი. #20. გვ. 170-177.

მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ., მინდორაშვილი დ. 2021. ქვემო ქართლში 2020 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების მოკლე ანგარიში. 2020 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული. თბილისი. გვ. 50-65.

მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., გოგოჭური გ. 2021. მეტალურგიის ახალი კერა ქვემო ქართლში. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალი – ქრონოსი. #2. გვ. 242-250.

მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., გოგოჭური გ., ელოშვილი მ. 2024. ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები ქვემო ქართლში. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალი – ქრონოსი. #5. გვ. 351-374.

მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ. 2020. ჯოხთანისხევის ნასოფლარი. სემმ. ტ. IX (54-ბ). გვ. 39-61.

მუსხელიშვილი დ. 1978. ხოვლეს ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა. თბილისი.

მუსხელიშვილი დ. 2023. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია. შრომები. ტ. I. თბილისი.

მუსხელიშვილი ლ. 1938. ბოლნისი. ენიშვის მოამბე. ტ. 3. გვ. 311-382.

მუხიგულაშვილი ნ. 2015. რკინის საბრძოლო იარაღები ძვ. წ. VI-III სს. არაგვის ხეობაში. იბერია-კოლხეთი. #11. გვ. 69-97.

მჭედლიშვილი ბ. 1977. ივრისპირის „ქვაბების“ არქეოლოგიური დაზვერვები. სსმაე. ტ. V. გვ. 157-170.

ნაკაიძე ნ. 1980. ძვ. წ. IV-III საუკუნეების ქვევრსამარხები „დაჭრილების“ სამაროვნიდან. კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები. გვ. 28-41. თბილისი.

ნასიძე გ. 1969. რუსთაველის ხანის გლეხის სახლ-კარის განათხარი ქვემო ქართლში. ფსად. ტ. I. თბილისი. გვ. 74-84.

ნარიშკინიშვილი გ. 2009. დარაქოის ნამოსახლარი და სამხრეთ კავკასიის აქემენიდური ხანის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. იბერია-კოლხეთი. # 5. გვ. 94-125.

ნარიშკინიშვილი გ. 2017. აღმოსავლეთ საქართველოს ძვ. წ. VII - ახ. წ. VII საუკუნეების კერამიკა. ნაწილი I. იბერია-კოლხეთი. #13. გვ. 21-86.

ნარიშკინიშვილი გ. 2018. აღმოსავლეთ საქართველოს ძვ. წ. VII - ახ. წ. VII საუკუნეების კერამიკა. ნაწილი II. იბერია-კოლხეთი. #14. გვ. 77-144.

ნარიშკინიშვილი გ. 2022. ნაქალაქარი ძალისა (მასალები საქართველო-ირანის ურთიერთობისთვის ახ. წ. III-IV საუკუნეებში). ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალი – ქრონოსი. #3. გვ. 241-267.

ნარიშკინიშვილი გ., მატბერაშვილი ვ. 2002. ძვ. წ. V-I საუკუნეების წითლად მოხატული კერამიკა ქართლიდან (სტილისტური ანალიზი, ქრონოლოგია). ძიებანი. #9. გვ. 57-70.

ნარიშკინიშვილი გ., ხიმშიაშვილი კ. იბერიული ცეცხლის ტაძრების ერთი ჯგუფი. ლიტერატურა და ხელოვნება. #1. 1993. გვ. 102-119.

ნემსაძე გ. 1969. ზღუდრის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964-1965 წწ. ჩატარებული მუშაოების შედეგები. სსმაე. ტ. I. გვ. 45-56.

ნიკოლაიშვილი ვ. 1978. ვაშლაჯვარის სამაროვანი (1972 წლის განათხარის მიხედვით). საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები. გვ. 63-77. თბილისი.

ნიკოლაიშვილი ვ. 2005. დიდი მცხეთის ისტორიული ტოპოგრაფია (არქეოლოგიურ მონაცემთა მიხედვით). იბერია-კოლხეთი. #2. გვ. 93-108.

ნიკოლაიშვილი ვ., გავაშელი ე. 2007. ნარეკვავის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.

ნიკოლაიშვილი ვ., სიხარულიძე ა., დიდმელაშვილი ქ., პაპიძე ი., პაპიძე მ. 2009. ბელტისციხე-ბებრისციხე. თბილისი.

ნიკოლაიშვილი ვ., მატბერაშვილი ზ., მატბერაშვილი ვ. 2010. სხალთის ნამოსახლარი და სამაროვანი. ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანი სამხრეთ კავკასიის მილსადენი და არქეოლოგია საქართველოში. თბილისი. გვ. 430-453.

ოქროპირიძე ნ., ბარამიძე მ. 1974. პალურის საძვლე (1968 წლის თხრის შედეგები). მსკა. ტ. VI. გვ. 96-123. თბილისი.

პაპუაშვილი რ. 2010. კოლხურ სამაროვანთა აბსოლუტური ქრონოლოგიისათვის. აჟ. ტ. V. გვ. 32-43. თბილისი.

- პაჭიკაშვილი ნ. 1995.** წერილობითი და არქეოლოგიური წყაროების ცნობები ქ. რუსთავის დაარსების შესახებ. რუსთავის დამოუკიდებელი ინსტიტუტის პროფესორ-მასწავლებელთა II რესპუბლიკური სამეცნიერო სესია. რუსთავი. გვ. 20.
- პაჭიკაშვილი ნ. 2000.** რუსთავში აღმოჩენილი ქვის სარკოფაგები. ძმ. #2(109). გვ. 39-43.
- პაჭიკაშვილი ნ. 2000ა.** რუსთავის სარკოფაგები. ქრისტიანული არქეოლოგიის IV კონფერენცია. თბილისი. გვ. 22-23.
- პაჭიკაშვილი ნ. 2014.** ძველი რუსთავი. თბილისი.
- რამიშვილი რ. 1959.** კამარახევის სამაროვანი. მსკა. ტ. II. გვ. 5-53.
- რამიშვილი რ. 1970.** სიონი, ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები I. თბილისი.
- რამიშვილი რ. 1983.** ახალი ქინვალის სამაროვანი და ნამოსახლარი 1971-1973 წწ. განათხარის მიხედვით. კრ. ქინვალი I. გვ. 81-130. თბილისი.
- რამიშვილი ქ. 1979.** სასაზღვრო გეგმები საქართველოში. თბილისი.
- რამიშვილი ქ., მატერაშვილი ვ. 1997.** ლითონის საბეჭდავი ბეჭდები ეცოს სამაროვნიდან. ძმ. #3(98). გვ. 20-23.
- რჩეულიშვილი გ. 2018.** 2017 წელს თეთრი წყაროს მუნიციპალიტეტის „ბნელი ხევის“ ნამოსახლარზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიში. 2017 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული. თბილისი. გვ. 269-272.
- საგინაშვილი მ. 1998.** გვიანრომაული მინის ფიალა ჭერემიდან. ძიებანი. #2. თბილისი. გვ. 68-71.
- საღრაძე ვ. 1989.** წეროვანი II. ბრინჯაო-რკინის ხანის სამაროვანი. კატალოგი. მცხეთა IX. გვ. 77-154.
- საქართველოს ისტორიის ატლასი. 2016.** მეორე, შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა. მთავარი რედაქტორი აკად. დ. მუსხელიშვილი. თბილისი.
- სინაურიძე მ. 1966.** აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის კერამიკა. მსმკი. I. გვ. 39-90. თბილისი.
- სინაურიძე მ. 1967.** გვიანანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის სამარხები ყოღოთოდან. სსმმ. ტ. XXVII-B. გვ. 112-134.
- სინაურიძე მ. 1968.** ქიზიყის 1938-1939 წწ. არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალები. სსმმ. ტ. XXV-ბ. გვ. 47-86.
- სინაურიძე მ. 1974.** 1970-1971 წწ. კაზრეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია. სსმაე. ტ. III. გვ. 92-108.
- სინაურიძე მ. 1975.** 1972-1973 წწ. კაზრეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები. სსმაე. ტ. IV. გვ. 75-88.
- სინაურიძე მ. 1975ა.** ხატისოფლის ადრექრისტიანული ხანის ძეგლები. სსმმ. ტ. XXXI-B. გვ. 123-137.
- სინაურიძე მ. 1977.** 1974-1975 წწ. არახლო-კაზრეთის ექსპედიციის ანგარიში. სსმაე. ტ. V. გვ. 129-141.
- სინაურიძე მ. 1978.** კაზრეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1976-1977 წწ. მუშაობის შედეგები. სსმაე. ტ. VI. გვ. 124-133.
- სინაურიძე მ. 1985.** კაზრეთის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
- სინაურიძე მ. 2000.** ბალიჭის ადრექრისტიანული ხანის სარკოფაგი. ქრისტიანული არქეოლოგიის მე-4 კონგრესი. მოხსენებათა თეზისები. თბილისი. 19-21.
- სინაურიძე მ., ბერიძე თ. 1971.** კაზრეთის ანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის ძეგლები. ძმ. #27-28. გვ. 46-49.
- სულავა ნ. 2011.** კავკასიის ფიბულები (ტიპოლოგია, ქრონოლოგია, გენეზისი). თბილისი.
- ტყეშელაშვილი ოთ. 1969.** ფოლადაურის ხეობა ძვ. წ. VI-IV საუკუნეებში. მატერიალური კულტურის ძეგლები სოფ. შორის ნასოფლარიდან. თბილისი.
- უგრელიძე ნ. 1960.** ნატბურისა და ორბეთის მინის საწარმოთა თხრის ანგარიში. სამეცნიერო სესია მიძღვნილი საქართველოში 1959 წელს ჩატარებული საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. თბილისი. გვ. 61-62.
- უგრელიძე ნ. 1961.** მინა ძველ საქართველოში. თბილისი.
- უგრელიძე ნ. 1961ა.** ნატბურისა და ორბეთის მინის საწარმოთა თხრის ანგარიში. სამეცნიერო სესია მიძღვნილი საქართველოში 1960 წელს ჩატარებული საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. თბილისი. გვ. 59-61.
- უგრელიძე ნ. 1962.** ორბეთის მინის საწარმოს თხრის შედეგები. სამეცნიერო სესია მიძღვნილი საქართველოში 1961 წელს ჩატარებული საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. თბილისი. გვ. 56-59.
- უგრელიძე ნ. 1978.** კუხეთის რუსთავის ციხე-ქალაქი. ძმ. #47. გვ. 35-40.
- ფანცხავა ლ. 1988.** კოლხური კულტურის მხატვრული ძეგლები. თბილისი.

ფიცხელაური კ. 1965. იორ-ლაზნის აუზის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა კულტურა. თბილისი.

ფიცხელაური კ. 1973. აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ. წ. XV-VII სს.). თბილისი.

ფიცხელაური კ. 1984. კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის კვლევა-ძიების შედეგები 1980-1982 წწ. კაემ. ტ. VI. გვ. 3-7. თბილისი.

ფიცხელაური კ. 2005. ცენტრალურ-ამიერკავკასიური არქეოლოგიური კულტურა ძვ. წ. XIV-XIII სს. თბილისი.

ფიცხელაური კ. 2013. სამხრეთ-აღმოსავლეთ კავკასიის ეთნო-კულტურული სისტემა ბრინჯაო-რკინის ხანაში. თბილისი.

ქართლის ცხოვრება. 1955. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბილისი.

ქართლის ცხოვრება. 1973. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV. თბილისი.

ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. 1953. ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ი. აბულაძემ. თბილისი.

ქორიძე დ. 1958. თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები. ნაწილი მეორე. თბილისი.

ქორიძე დ. 1965. კოლხური კულტურის ისტორიისათვის. თბილისი.

ღამბაშიძე ირ., მინდიაშვილი გ., გოგოჭური გ., კახიანი კ., ჯაფარიძე ირ. 2010. უძველესი მეტალურგია და სამთო საქმე საქართველოში. ძვ. წ. VI-III ათასწლეულები. თბილისი.

ყაუხჩიშვილი თ. 1957. სტრაბონის გეოგრაფია. თბილისი.

ყაუხჩიშვილი თ. 1967. კახეთის ბერძნული წარწერა. სსმმ. ტ. XXVII-B. გვ. 152-165.

ყიფიანი გ. 2002. უფლისციხე. თბილისი.

ყიფიანი გ. 2009. თბილისის ზოროასტრული ტაძარი. თბილისი.

ყიფიანი გ. 2022. ბოლნისის სიონი (ტაძრის აღრეული სამშენებლო ფენები და მისი უძველესი წარწერები). თბილისი.

ყიფიანი გ., მშვილდაძე მ. 2019. ბოლნისის სიონის ტერიტორიაზე 2018 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევების მოკლე ანგარიში. 2018 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული. თბილისი. გვ. 132-138.

ყიფიანი გ., მშვილდაძე მ. 2021. ბოლნისის სიონის ტაძრის ტერიტორიაზე 2020 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების მოკლე ანგარიში. 2020 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული. თბილისი. გვ. 220-225.

მატბერაშვილი ვ. 1997. ეგოს სამაროვანი. ძმ. #3(98). გვ. 18-19.

მატბერაშვილი ვ. 1999. ეგოს სამაროვნის ქრონოლოგიის საკითხი. ძიებანი. #3. გვ. 57-67.

მატბერაშვილი ვ. 2003. ძვ. წ. IV-III საუკუნეების საბრძოლო იარაღიანი სამარხები სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოდან. იბერია-კოლხეთი. #1. გვ. 118-129.

მატბერაშვილი ვ. 2005. ქვემო ქართლი ქრ. წ. IV-I საუკუნეებში (არქეოლოგიური მასალის მიხედვით). საკანდიდატო დისერტაცია. თბილისი.

მატბერაშვილი ვ. 2012. ხევსმელას ხეობა ანტიკურ ხანაში. იბერია-კოლხეთი. #8. გვ. 98-115.

მატბერაშვილი ვ. 2020. ეგოს სამაროვანი (ქრ. წ. IV-I საუკუნეები). თბილისი.

ჩაჩხუნაშვილი ც. 1992. ვარდისუბნის მრგვალი ეკლესია. ძმ. #1. გვ. 69-74.

ჩიკოიძე ც. 1979. ქალაქი თელავი (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა). თბილისი.

ჩიხლაძე ვ. 2015. ჟინვალის სამაროვანი. თბილისი.

ჩუბინაშვილი ნ. 1972. ქვემო ქართლის სტელა-ჯვრები. ძმ. #30. თბილისი. გვ. 34-49.

ჩხატარაშვილი მ. 1969. შუასაუკუნეთა რუსთავში მინის წარმოების ისტორიისათვის. ფსად. ტ. I. გვ. 136-153.

ჩხატარაშვილი მ. 1978. მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეთა საქართველოში. თბილისი.

ჩხატარაშვილი მ. 1982. მინის ნაწარმი ლამაზი გორიდან. ფსად. ტ. IV. თბილისი. გვ. 123-137.

ჩხატარაშვილი მ. 1987. მცხეთაში, სვეტიცხოვლის ტაძართან აღმოჩენილი მინის ნაწარმი (1958-1964). ფსად. ტ. V. თბილისი. გვ. 78-97.

ჩხატარაშვილი მ. 2008. მინის ათი ბეჭედი რუსთავიდან. კრ. საქართველოს შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი. გვ. 55-69.

ჩხატარაშვილი მ. 2014. ქართული მინის წარმოების ისტორიისათვის. კრ. რუსთავი IV. თბილისი. გვ. 58-108.

- ციციშვილი ი. 1979.** მატერიალური კულტურის ძეგლები ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალების მიხედვით. ძმ. #50. გვ. 11-17.
- ციციშვილი ი. 1979ა.** მატერიალური კულტურის ძეგლები ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალების მიხედვით. ძმ. #51. გვ. 5-10.
- ციციშვილი ი. 1979ბ.** მატერიალური კულტურის ძეგლები ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალების მიხედვით. ძმ. #52. გვ. 5-9.
- ციციშვილი ი. 1980.** მატერიალური კულტურის ძეგლები ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალების მიხედვით. ძმ. #53. გვ. 8-14.
- ციციშვილი ი. 1980ა.** მატერიალური კულტურის ძეგლები ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალების მიხედვით. ძმ. #54. გვ. 5-9.
- ცქიტიშვილი გ. 2003.** ციხიანთა სატაძრო კომპლექსი. ძიებანი. ოთ. ლორთქიფანიძის სახ. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი. დამატებანი XI. თბილისი.
- ცქიტიშვილი გ., გვეტაძე ჯ., კვაჭაძე მ., კვიტაშვილი რ., მახარაძე ზ. 2004.** კასპის რაიონის არქეოლოგიური ექსპედიცია. საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წლებში (მოკლე ანგარიშები). თბილისი. გვ. 51-60.
- წითლანაძე ლ. 1983.** ვარსიმაანთკარის სამაროვანი. კრ. ჟინვალი I. გვ. 52-76. თბილისი.
- წითლანაძე ლ. 2004.** ხევის არქეოლოგიური ძეგლები II (მასალის პუბლიკაცია). თბილისი.
- ძნელაძე მ. 2001.** აბულმუგის სამაროვანი (ძვ. წ. IV-III სს.). კრ. დმანისი. ტ. III. თბილისი. გვ. 140-235.
- ძნელაძე მ., ხუბულური ნ. 1989.** ადრეელინისტური ხანის ახლად აღმოჩენილი ძეგლი ქვემო ქართლიდან (აბულმუგის სამაროვანი). ძმ. #1. გვ. 42-47.
- ჭანიშვილი თ. 2005.** ზარაკების ტიპოლოგია-ქრონოლოგიის საკითხები აღმოსავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური მასალის მიხედვით. იბერია-კოლხეთი. #2. გვ. 19-29.
- ჭილაშვილი ლ. 1958.** ქალაქი რუსთავი. თბილისი.
- ჭილაშვილი ლ. 1964.** ნაქალაქარი ურბნისი (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა). თბილისი.
- ჭილაშვილი ლ. 1968.** ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში. ტ. I. თბილისი.
- ჭილაშვილი ლ. 1969.** არქეოლოგიური გათხრები სამშვილდის ნაქალაქარზე. სამეცნიერო სესია მიძღვნილი საქართველოში 1968 წელს წარმოებული საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. თბილისი. გვ. 32-33.
- ჭილაშვილი ლ. 1970.** ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, ტ. II. თბილისი.
- ჭილაშვილი ლ. 1975.** ძველი გავაზი. თბილისი.
- ჭყონია ა. 1981.** ოქროს სამკაულები ვანის ნაქალაქარიდან. ვანი. ტ. VI. თბილისი.
- ხახუტაიშვილი დ. 1964.** უფლისციხე I. 1957-1963 წწ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. თბილისი.
- ხახუტაიშვილი დ. 1970.** უფლისციხე II. 1963-1969 წწ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. თბილისი.
- ხიმშიაშვილი კ. 1981.** ტაძრები და სასახლეები ანტიკურ საქართველოში: იდენტიფიკაციის სირთულენი ახლო აღმოსავლეთის არქეოლოგიის კონტექსტში. ქართული ხელოვნების ნარკვევები. 2001. თბილისი. გვ. 22-24.
- ხიმშიაშვილი კ. 1982.** იბერიის სატაძრო არქიტექტურის შესახებ. არქიტექტურული მემკვიდრეობა. ტ. I. 2001ა. თბილისი. გვ. 1-40.
- ხოხობაშვილი თ., ძნელაძე მ., 2008.** აბულმუგის ანტიკური ხანის სამაროვანი (ძვ. წ. IV-III სს.). თბილისი.
- ჯავახიშვილი გ. 1998.** ადრეფეოდალური ხანის ქართული სტელები. თბილისი.
- ჯანაშია ს. 1949.** ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში. შრომები. ტ. I. თბილისი. გვ. 1-127.
- ჯანაშია ს. 1952.** შრომები. ტ. II. თბილისი.
- ჯაფარიძე ვ., ართილაყვა ვ. 1971.** გათხრები დმანისსა და მის მიდამოებში (1968 წლის მუშაობის წინასწარი შედეგები). სსმაე. ტ. II. გვ. 63-74.
- ჯაფარიძე ვ. 1972.** ბალიჭის სარკოფაგის ქართული ასომთავრული წარწერა. მაცნე. ისტორიის ... სერია. #2. გვ. 124-136.
- ჯაფარიძე ვ. 1982.** ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები ქვემო ქართლიდან. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 1998.** ქართველი ტომების ეთნო-კულტურული ისტორიისათვის ძველი წელთაღრიცხვით მესამე ათასწლეულში. თბილისი.
- ჯაფარიძე ო. 2009.** შიდა ქართლის წარსულიდან. თბილისი.
- ჯორბენაძე ბ. 1982.** ერწო-თიანეთი შუა საუკუნეებში. თბილისი.

ჯღამაია ჯ. 1980. სამშენებლო კერამიკა ფეოდალური ხანის საქართველოში. თბილისი.

ჯღარკავა თ. 1983. კამარახევის სამაროვანი. მცხეთა VI. გვ. 139-190. თბილისი.

Abramischvili R. 1995. Neue Angaben über die Existenz des Trako-Kimerischen Etnischen elements und des sog. Skitischen Reiches im Osten Transkaukasiens. *Aräologischer Anzeiger*. Seite 23-39. Deutsches Archäologisches Institut. Walter de Gruyter. Berlin. New York.

Hänsel B. 1968. Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Teil II (Katalog und Tafeln). Bonn.

Hopp D., Schaaf H., Volcker-Ianssen W. 1992. Iranische Metallfunde im Museum Altenessen. *Saarbrücker Beiträge zum Altertumskunde*. Band 57. Bonn.

Iessen A. A. 1948. About ancient mining of gold in the Urals. – In: 200 Years of the Gold Industry of the Urals. Sverdlovsk.

Perrot G., Ghipicz Gh. 1890. *Histoire L' Art, Dans L' Antiquite*. Tome V. Paris.

Petrovskaya N. V. 1973. Native Gold. M.

Radt W. 1974. Die Früheisenzeitliche Hügelnekropole bei vergina in Makedonien, Beiträge zu italienischen und griechischen Bronzefunden. PB. XX.1. München.

The Gold of Sakdrisi, Mans first gold mining enterprise. 2016. საყდრისის ოქრო – კაცობრიობის პირველი ოქროს სამთო წარმოება. Edited by Ir. Gambashidze and Th. Stöllner. Bochum. 2016.

Абрамишвили Р. М. 1976. Археологические исследования на новостройках Большого Тбилиси. Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР. с. 23-29. Тбилиси.

Амиранашвили Дж. 1991. О работе Липской экспедиции. ПАИ в 1986 г. Тбилиси. с. 40-45.

Амиранашвили Дж. Ш. 1997. Отчет археологической экспедиции ущелии рр. Алгети и Храми. ПАИ в 1988 г. Тбилиси. с. 111-114.

Амиранашвили Дж. Ш., Тушишвили Н. Н. 1995. Отчет о работе Липской экспедиции. ПАИ в 1987 г. Тбилиси. с. 31-38.

Амиранашвили Дж., Рамишвили К., Русишвили Р., Шатберашвили З. 1980. Отчет работы Тетри Цкаро-Беденской археологической экспедиции. ПАИ в 1977 г. Тбилиси. с. 72-77.

Апакидзе А. М., Николайшвили В. В., Нариманишвили Г. Н., Давлианидзе Р. В., Садрадзе В. Г., Хецуриани Д. Г., Мелитаури К. Н., Иремашвили Ш. А., Нанеишвили А. И. 1995. Мцхетская экспедиция. ПАИ в 1987 г. Тбилиси. с. 83-89.

Артилакვა В., Иремашвили Ш., Годзишвили Н., Гочалеишвили М. 1979. Отчёт о полевой работе глданской археологической экспедиции. ПАИ в 1976 г. с. 197-204. Тбилиси.

Асланов Г. М., Ваидов Р. И., Ионе Г. И. 1959. Древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы). Баку.

Бохочадзе А. 1979. Раскопки на территории городища Саркине и Грдзели Миндори, ПАИ в 1976 г. с. 106-117. Тбилиси.

Бохочадзе А., Мирианашвили Н. 1982. Основные итоги работ Настакинской археологической экспедиции в 1975-79 гг. Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР. т. II. с. 111-123. Тбилиси.

Буняттов З. 1965. Азербайджан в VII-IX вв. Баку.

Виноградов В. Б., Дударев С. А. 1979. Материалы предскифского времени из Чечено-Ингушетии. СА. №1. с. 161-170.

Гагошидзе Ю. 1979. Самадло. археологические раскопки. Тбилиси.

Гагошидзе Ю. 1981. Самадло. каталог. Тбилиси.

Гзелишвили И. А. 1964. Железоплавительное производство в древней Грузии. Тбилиси.

Гогиберидзе Н. 2003. Браслеты и гривны V-I вв. до н. э. Тбилиси.

Дедабришвили Ш. Ш. 1979. Курганы Алазанской долины. Тбилиси.

Джапаридзе Н. О. 1988. Ювелирное искусство эпохи бронзы в Грузии. Тбилиси.

Дзаттиаты Р. Г. 1986. Раннесредневековый могильник в селении Едыс. СА. №2. 1986. М-Л. с. 198-209.

Джгамаи Д. К. 1982. Итоги полевых исследований Гардабанской экспедиции. ПАИ в 1980 г. Тбилиси. с. 61-63.

Джгамаи Д. К. 1985. Работы Гардабанской экспедиции. ПАИ в 1982 г. Тбилиси. с. 64.

Есаян С. А. 1976. Древняя культура племен северо-восточной Армении (III-I тыс. до н. э.). Ереван.

Золото древней Армении. 2007. Ереван.

Иващенко М. М. 1988. Рустави (археологическая разведка). კრ. რუსთავი I. თბილისი. გვ. 62-70.

Иващенко М. М. 1988а. Руставский могильник (археологические раскопки в 1946 г.). კრ. რუსთავი I. თბილისი.

- Капошина С. И. 1956.** О Скифских элементах в культуре Ольвии. Материалы и исследования по археологии СССР. №50. с. 154-189. М-Л.
- Хахиани К. К., Иорданишвили Ж. В. 1984.** Археологическая экспедиция в ущелье р. Машавера. ПАИ в 1981 г. с. 36-37. Тбилиси.
- Хахиани К. К., Глигвашвили Э. В., Дзнеладзе М. С., Каландадзе Г. Г., Цквитинидзе З. Р. 1991.** Археологическое исследование Машаверского ущелья. ПАИ в 1986 г. Тбилиси. с. 51-59.
- Ковалевская В. Б. 1984.** Кавказ и Аланы. М.
- Козенкова В. И. 1982.** Типология и хронологическая классификация предметов Кобанской культуры, восточный вариант. Археология СССР. Свод археологических источников. вып. В2-5. М.
- Козенкова В. И. 1996.** Культурно-исторические процессы на Северном Кавказе в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке. М.
- Крупнов Е. И. 1960.** Древняя история Северного Кавказа. М.
- Куфтин Б. А. 1941.** Археологические раскопки в Триалети I. Опыт периодизации памятников. Тбилиси.
- Куфтин Б. А. 1948.** Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе. Тбилиси.
- Куфтин Б. А. 1949.** Материалы к археологии Колхиди. т. I. Тбилиси.
- Ловпаче Н. Г. 1984.** Погребальный обряд средневековых адыгов V-IX веков и место керамики в сопровождающем инвентаре. сб. Вопросы археологии адыгеи. Майкоп.
- МАК. 1900.** Материалы по археологии Кавказа. вып. VIII. М.
- Мачабели К. Г. 1976.** Позднеантичная торевтика Грузии. Тбилиси.
- Меликишвили Г. 1959.** К истории древней Грузии. Тбилиси.
- Микеладзе Т. К. 1977.** Некоторые итоги раскопок поселений VI-V вв до н. э. в районе устья р. Риони (Фасиса). КСИИА. вып. 151. с. 12-23. М.
- Микеладзе Т. К., Барамидзе М. Б. 1976.** О некоторых итогах полевых исследований в колхидской низменности в зонах новостроек. Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР. с. 95-101. Тбилиси.
- Минаева Т. М. 1960.** Поселение в устье р. Узун-Кол. СА. №2. М-Л.
- Монгайт А. Л. 1974.** Археология западной Европы. М.
- Мунчаев Р. М. 1975.** Кавказ на заре бронзового века. М.
- Нариманишвили Г. 1991.** Керамика Картли V-I вв. до н. э. Тбилиси.
- Петренко В. Г. 1978.** Украшения Скифии VII-III вв. до н. э. Археология СССР. Свод археологических источников. вып. Д4-5. М.
- Пиотровский Б. Б. 1950.** Кармир-Блур (Результаты раскопок 1939-1949 гг.). Ереван.
- Пиотровский Б. Б. 1959.** Ванское царство (Урарту). М.
- Пицхелаури К. Н. 1969.** Локализация археологических культур на территории Восточной Грузии (конец II - начало I тысячелетия до н. э.). ТКАЭ т. I. Тбилиси.
- Пицхелаури К. 1977.** Памятники I половины I тысячелетия до н. э. на территории Кахетии. СА. №3. с. 221-229. М.
- Рамишвили Р. М. 1969.** Исследование раннефеодального могильника „Иагсари“. ТКАЭ. т. I. с. 111-127. Тбилиси.
- Рамишвили Р., Джорбенадзе В. 1976.** Археологические исследования в зоне строительства Жинвальского гидротехнического комплекса. Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР. с. 30-44. Тбилиси.
- Рунич А. П. 1975.** Аланский могильник в „Мокрой балке“ у города Кисловодска. сб. Материалы по археологии и древней истории северной Осетии. т. III. Владикавказ.
- Самоковсова Д. 1887.** Могильная древности Пятигорского округа. Труды V-го археологического съезда. с. 39-59. М.
- Синауридзе М. И. 1977.** Результаты археологического изучения Больнисского района, Тбилиси.
- Сланов А. Х. 1977.** Стекланные сосуды из позднеантичных памятников Юго-Осетии. Известия Юго-Осетинского научно-исследовательского Института. вып. XXII. Тбилиси. с. 3-8.
- Техов Б. В. 1974.** Стырфазские кромлехи. Тбилиси.
- Техов Б. В. 1980.** Тлийский могильник I. Тбилиси.
- Техов Б. В. 1981.** Тлийский могильник (комплексы IX - первой половины VII вв. до н. э.) II. Тбилиси.
- Техов Б. В. 1985.** Тлийский могильник (комплексы второй половины VII-VI вв. до н. э.) III. Тбилиси.

- Трапш М. М. 1962.** Помятники Колхидской и Скифской культур в селе Куланурхва Абхазской АССР. Сухуми.
- Тушишвили Н., Амиранашвили Дж., Мирцхулава Г., Квижинадзе К. Д. 1979.** Отчет работы археологической экспедиции в Алгетском ущелье. ПАИ в 1975 г. Тбилиси. с. 26-28.
- Тушишвили Н., Амиранашвили Дж. 1982.** Итоги работ Алгетской археологической экспедиции. ПАИ в 1980 г. Тбилиси. с. 23-29.
- Тушишвили Н., Амиранашвили Дж., Маргишвили С. 1987.** Археологическая экспедиция Алгетского ущелья. ПАИ в 1984-1985 гг. Тбилиси. с. 17-28.
- Тушишвили Н., Маргишвили С. 1991.** Экспедиция Алгетского ущелья. ПАИ в 1986 г. Тбилиси. с. 34-40.
- Тушишвили Н., Маргишвили С. 1995.** Алгетская экспедиция в 1987 г. ПАИ в 1987 г. Тбилиси. с. 24-30.
- Чубинашвили Г. 1940.** Болниси. Тбилиси.
- Шатберашвили З. Г. 1997.** Результаты полевых работ Марабда-Ахалкалакской экспедиции. ПАИ в 1988 г. Тбилиси. с. 63-64.
- Шатберашвили З., Николаишвили В. 2005.** Жилой комплекс раннеантичной эпохи из Тетрицкаро. Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа. Баку. с. 186-187.
- Хачатрян Т. С. 1975.** Древняя культура Ширака. Ереван.

ტაბულების აღწერა

ტაბ. 1. ქვემო ქართლის რუკა.

ტაბ. 2. 1. მარნეულის მუნიციპალიტეტის რუკა. 2. მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გასწვრივ სოფ. ილმაზლოსა და წითელ ხიდს შორის მიკვლეული არქეოლოგიური ობიექტები.

ტაბ. 3. 1. სოფ. პირველი ქესალო. მტკვრის მარჯვენა ნაპირი. ძვ. წ. VIII-VII სს-ის ლითონის სახელოსნოს მიმდებარე ტერიტორია. 2. ფლატის ქრილში მიკვლეული სატეხის ჩამოსასხმელი ქვის ყალიბი. 3-18. ფლატის ქრილში და სადაზვერვო თხრილში მიკვლეული თიხის ჭურჭლის ნატეხები. 19. ქვის ყალიბი.

ტაბ. 4. 1. სოფ. პირველი ქესალო. ფლატის ქრილში მიკვლეული სატეხის ჩამოსასხმელი ქვის ყალიბი. 2-16. ფლატის ქრილში და სადაზვერვო თხრილში მიკვლეული თიხის ჭურჭლის ნატეხები.

ტაბ. 5. 1-2. ილმაზლოს ნამოსახლარი.

ტაბ. 6. 1. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 2. ილმაზლოს ნამოსახლარის 2011 წლის განათხარი ფართობი.

ტაბ. 7. ილმაზლოს ნამოსახლარი. ტოპოგეგმა.

ტაბ. 8. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 2011 წლის განათხარი ფართობის გეგმა.

ტაბ. 9. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 2011 წლის განათხარი ფართობის ქრილები.

ტაბ. 10. 1. ილმაზლოს ნამოსახლარზე მიკვლეული #7 სამარხი. 2. იგივე. გეგმა და ქრილი.

ტაბ. 11. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-8. #7 სამარხის ინვენტარი.

ტაბ. 12. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1. II უბანი. #1 ოროსამარხი. 2. იგივე. დეტალი.

ტაბ. 13-14. ილმაზლოს ნამოსახლარი. #1 ოროსამარხის ინვენტარი.

ტაბ. 15. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1. 2. 3. 4. ანტიკური ხანის #10, 12, 13, 18 სამარხები. 5. 6. 7. ადრეული შუა საუკუნეების #1, 5, 8 სამარხები. 8. ე. წ. ღორების სამარხი.

ტაბ. 16. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-3. #10 სამარხის ინვენტარი. 4-7. #12 სამარხის ინვენტარი. 8-17. #13 სამარხის ინვენტარი. 18. #18 სამარხის ინვენტარი. 19-23. #1 სამარხის ინვენტარი. 24. #5 სამარხის ინვენტარი. 25-26. #8 სამარხის ინვენტარი.

ტაბ. 17. ილმაზლოს ნამოსახლარი. სხვადასხვა უბანზე მიკვლეული ანტიკური ხანის კერამიკა.

ტაბ. 18. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-2. სასახლის ალიზის კედელი.

ტაბ. 19. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1. სასახლის გვერდითი მიწაშენის ნაშთი. 2. სასახლის ალიზის კედელი.

ტაბ. 20. 1. ილმაზლოს სასახლის გეგმის რეკონსტრუქცია (გ. გოგოჭურის მიხედვით). 2. ნოქალაქევის მეფეთა სასახლის ნაშთის აქსონომეტრია (პ. ზაქარაიას და თ. კაპანაძის მიხედვით). 3. კიროსის სასახლის გეგმა (ქ. პეროსა და შ. შიპიუზის მიხედვით).

ტაბ. 21-22. ილმაზლოს ნამოსახლარი. სასახლის ფუნქციონირების დროინდელი არტეფაქტები.

ტაბ. 23-24. ილმაზლოს ნამოსახლარი. #1 ნაგებობაში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა.

ტაბ. 25-34. ილმაზლოს ნამოსახლარი. ადრეული შუა საუკუნეების ნაგებობებში, ორმოებში და კულტურულ ფენებში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა.

ტაბ. 35. ილმაზლოს ნამოსახლარზე გამოვლენილი ქვის (1-11) და რკინის (12-16) ნივთები.

ტაბ. 36-37. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 2024 წლის განათხარი. კულტურული ფენის II დონე.

ტაბ. 38. 1-2. ილმაზლოს ნამოსახლარი. კულტურული ფენის II დონე. ქვევრის სარქველი და ქვევრი.

ტაბ. 39. 1-2. ილმაზლოს ნამოსახლარი. კულტურული ფენის II დონე. #1 სამეურნეო ორმო და ხის სვეტებისათვის განკუთვნილი ორმოები.

ტაბ. 40. 1-2. ილმაზლოს ნამოსახლარი. კულტურული ფენის III დონე თანადროული სამეურნეო ორმოებითა და ხის სვეტებისათვის განკუთვნილი ორმოებით. მარჯვნივ – დანგრეული ალიზის კედლის ნაშთი.

ტაბ. 41. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1. კულტურული ფენის III დონე თანადროული სამეურნეო ორმოებითა და ხის სვეტებისათვის განკუთვნილი ორმოებით. 2. სარ-ლასტის ტიხარისათვის განკუთვნილი ფოსოები.

ტაბ. 42. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-2. კულტურული ფენის III დონე თანადროული სამეურნეო ორმოებითა და ხის სვეტებისათვის განკუთვნილი ორმოებით.

ტაბ. 43. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1. კულტურული ფენის III დონე. კერის ნაშთი. 2. ტყავის ნივთი (გუდა?).

ტაბ. 44-45. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-2. კულტურული ფენის IV დონე. ალიზის კედლიანი ნაგებობის ნაშთი და სამეურნეო ორმოები.

ტაბ. 46. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-2. ალიზისკედლიანი ნაგებობა, თიხის კერა და სამეურნეო ორმოები.

ტაბ. 47. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1. კულტურული ფენის IV დონე. ალიზისკედლიანი ნაგებობის ინტერიერში გამოვლენილი სარ-ლასტის ტიხარის ფოსოები. 2. ნასახლარის სტრატეგრაფიული ქრილი.

ტაბ. 48. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-2. #15, 16, 18, 19 სამეურნეო ორმოები.

ტაბ. 49. ილმაზლოს ნამოსახლარი. ქვევრები (2024 წლის განათხარი მასალა).

ტაბ. 50. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-3. დერგები. 4-6. ჩაფები. 7-11. ბადიები.

ტაბ. 51. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-4. სადღვებლები. 5-13. პირმოყრილი ქოთნები.

ტაბ. 52. ილმაზლოს ნამოსახლარი. ქოთნები.

ტაბ. 53. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-6, 8-11. ქოთნები. 7. ქილა. 12-15. კეცები.

ტაბ. 54. ილმაზლოს ნამოსახლარი. დოქები და ხელალები.

ტაბ. 55. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-11. ანტიკური ხანის კერამიკა. 12-17. ადრეული შუა საუკუნეების ჯამები. 18-22. მოჭიქული კერამიკა. 23. თიხის ჭურჭლის სახელური ცხოველის თავის გამოსახულებით.

ტაბ. 56. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-9. კრამიტები. 10-12. თიხის კვირისტავეები. 13-16. ჭურჭლის გვერდებისგან დამზადებული სახურავები. 18-19. გამოუწვავი თიხისგან დამზადებული ჭურჭლის სახურავები. 20. გამომწვარი თიხის მასიური სახურავი (სავარაუდოდ ქვევრის). 21-22. ნალესობის ფრაგმენტები ხის ტოტების ანაბეჭდებით.

ტაბ. 57. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-2. მინის სამაჯურები. 3. მინის ფეხიანი სასმისის ძირი. 4-17. მინის ფაცეტებიანი ჭურჭლის ნატეხები.

ტაბ. 58. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1. მარმარილოს ჯამი. 2-3. სადაფი. 4. მონეტა. სპილენძის. VIII-IX სს. 5. სპილენძის მონეტა (არ ისაზღვრება) 6. სარდიონის ბეჭედი. 7. ბრინჯაოს საკინძი. 8-9. შროშანის ყვავილის ორნამენტი (თაბაშირი). 10. ბრინჯაოს ჯაჭვის ფრაგმენტი. 11. ქვის ორნამენტული ფრაგმენტი.

ტაბ. 59. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-7. ბაზალტის ხელწისქვილები. 8-10. ქვევრის სარქველები. 11-13. ქვის საბეგველები. 14. შურდულის ქვა. 15. სალესავი. 16. გახვრეტილი ქვა (ბადის საწაფი?). 17-22. სალესავები, სანაყები, საპრიალელები. 23. ჭურჭლის სახურავებად გამოყენებული რიყის ბრტყელი ქვები. 24-25. რქის სახვრეტები. 26. ფრინველის ლულოვანი ძვლისგან დამზადებული ნივთი. 27. ძვლის ტარი. 28-31. რკინის წილები. 32. ბრინჯაოს ღერაკი. 33. რკინის დანის ფრაგმენტი. 34. ბრინჯაოს გაურკვეველი ნივთის ფრაგმენტი. 35. რკინის ნივთის (სახელურის?) ფრაგმენტი.

ტაბ. 60. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 2024 წლის განათხარი. 1. ქვებით გამაგრებული ხის ხვეტებისათვის განკუთვნილი ორმოები. 2-3. კულტურული ფენების I-II დონეები (გეგმა და ქრილი).

ტაბ. 61. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-2. კულტურული ფენების II-III დონეები (გეგმა და ქრილი).

ტაბ. 62. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-2. კულტურული ფენის III დონე (გეგმა და ქრილი).

ტაბ. 63. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-3. კულტურული ფენის IV დონე. ალიზის კედლიანი ნაგებობა და სამეურნეო ორმოები (გეგმები და ქრილები).

ტაბ. 64-65. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 2024 წლის განათხარი კულტურული ფენის დონეები (ქრილები).

ტაბ. 66. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1. ალიზისკედლიანი ნაგებობა (გეგმა). 2-3. იგივე (ქრილები).

ტაბ. 67. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-12. ქვევრები. 13-15. დერგები. 16-18. სადღვებლები. 19-20. ჩაფები. 21. ქილა.

ტაბ. 68. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-4, 15. ბადიები. 5-14. ქოთნები.

ტაბ. 69-70. ილმაზლოს ნამოსახლარი. ქოთნები. 69₁₇. ტაფისებრი ჭურჭელი.

ტაბ. 71. ილმაზლოს ნამოსახლარი. დოქები და ხელალები.

ტაბ. 72. ილმაზლოს ნამოსახლარი. ჯამები.

ტაბ. 73. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1-3. ბრტყელი კრამიტები. 4-6. ხელწისქვილის ქვები.

ტაბ. 74. ილმაზლოს ნამოსახლარი. 1. შროშანის ყვავილის სქემატური ორნამენტი (თაბაშირი). 2. სარდიონის ბეჭედი. 3-4. მინის სამაჯურები. 5. მინის ფეხიანი სასმისის ძირი. 6-14. მინის ფაცეტებიანი ჭურჭლის ფრაგმენტები. 15-18. თიხის კვირისტავეები. 19. მძივი. 20-21. მოჭიქული სამარილები. 22. ქვის ორნამენტული ნატეხი.

ტაბ. 75. მეორე ქესალო. 1-2. ქარაფის პირას მდებარე სასახლის ნანგრევები.

ტაბ. 76. მეორე ქესალო. 1. სასახლის #1 ქარაფისპირა სათავსოს ნაშთი. 2. #1 სათავსოსა და #2 დარბაზის დამაკავშირებელი კარი.

ტაბ. 77. მეორე ქესალო. 1-2. #1 სათავსოს თიხატკეპნილი იატაკი (2023 წ.).

ტაბ. 78-79. მეორე ქესალო. #2 დარბაზის კრამიტყრილი (2024 წ.).

ტაბ. 80. მეორე ქესალო. 1. #2 დარბაზის კრამიტყრილი. 2. იგივე დარბაზი კრამიტყრილის აღების შემდეგ.

ტაბ. 81. მეორე ქესალო. 1-2. #2 დარბაზში გამოვლენილი ცეცხლის საკურთხეველი.

ტაბ. 82. მეორე ქესალო. 1. #2 დარბაზის ცეცხლის საკურთხეველი. 2. ცეცხლის საკურთხეველი დედოფლის მინდვრის ტაძრიდან (ი. გაგოშიძის მიხედვით).

83. მეორე ქესალო. 1-2. #3 სათავსო.

ტაბ. 84. მეორე ქესალო. 1-2. #4 დარბაზი (2024 წ.).

ტაბ. 85. მეორე ქესალო. 1. #4 დარბაზის დამწვარი ძელები (2024 წ.). 2. #4 დარბაზი სრულად გათხრის შემდეგ (2025 წ.).

ტაბ. 86. მეორე ქესალო. 1. #4 დარბაზი. მეორე ბაზის ნატეხები. 2. ნატეხების ალაგების შემდეგ გამოკვეთილი ბაზის ნაკვალევი.

ტაბ. 87. მეორე ქესალო. 1. #4 დარბაზი. ხის გადახურვის დეტალი. 2. იმავე დარბაზში გამოვლენილი მესამე ბაზის ნატეხები.

ტაბ. 88. მეორე ქესალო. 1-2. #4 დარბაზის გამომწვარი ალიზის აგურების გროვები.

ტაბ. 89. მეორე ქესალო. 1. #1-7 ნაგებობები. გათხრების პროცესი. 2. #5 სათავსო.

ტაბ. 90. მეორე ქესალო. 1. #6 ღია სივრცე – ეზო კრამიტყრილის აღებამდე. 2. ეზო კრამიტყრილის აღების შემდეგ.

ტაბ. 91. მეორე ქესალო. 1. #7 ნახანძრალი სათავსოს კრამიტყრილი. 2. #1-7 ნაგებობები გათხრების შემდეგ (2025 წ.).

ტაბ. 92-93. მეორე ქესალო. სასახლის კომპლექსი (2025 წ.).

ტაბ. 94. მეორე ქესალო. 1. სასახლე (2023-2024 წლების განათხარი). 2. სასახლის სავარაუდო ცენტრალური ნაწილი. 3. სასახლის დასავლეთით მდებარე ნასახლარის ტერიტორია.

ტაბ. 95. მეორე ქესალო. 1. სასახლის ქარაფისპირა ნაგებობების პროფილი. 2. სასახლის ქარაფისპირა ნაწილი. 2023-2024 წლების განათხარი.

ტაბ. 96. მეორე ქესალო. 1-2. #1 სათავსოს და #2 დარბაზის კრამიტყრილები. 3. #3 დარბაზის თიხატკეპნილი იატაკი.

ტაბ. 97. მეორე ქესალო. #1 სათავსო და #2 დარბაზის დამწვარი თიხატკეპნილი იატაკი. #2 დარბაზის საკურთხევლის ნაწილი (2023-2024 წწ.).

ტაბ. 98. მეორე ქესალო. #4 დარბაზი (2024 წ.).

ტაბ. 99. მეორე ქესალო. განათხარი ფართობის გეგმა და კრამიტყრილები.

ტაბ. 100. მეორე ქესალო. განათხარი ფართობის გეგმა. დამწვარი ფენა.

ტაბ. 101. მეორე ქესალო. განათხარი ნაგებობების ჭრილები.

ტაბ. 102. მეორე ქესალო. 1. მტკვარში გადაგდებული ქვის ბაზის ნაწილი. 2-4. ელმან მუსტაფაევის მიერ ექსპედიციისათვის გადმოცემული ბაზის ორნამენტული ნატეხები. 5. ბაზის თავდაპირველ ადგილზე 2023 წელს მიკვლეული ორნამენტული ნატეხები.

ტაბ. 103-104. მეორე ქესალო. #4 დარბაზში გამოვლენილი ქვის ბაზის ნატეხები.

ტაბ. 105. მეორე ქესალო. 1-3. ღარიანი კრამიტები. 4. ღარიან კრამიტზე ამოკაწრული ნიშანი. 5. ბრტყელი კრამიტი. 6. ბრტყელი კრამიტი ორნამენტირებული კიდეებით. 7. სასახლის დასავლეთით მდებარე შემადლებასთან აღმოჩენილი ტუფის დამუშავებული ნატეხი. 8. ალიზის დიდი და პატარა აგური. 9. შურდულის ქვა. 10. ქვის სანაყი. 11. თიხის ნალესობა ხის ტოტებისა და ლერწმის ღეროების ანაბეჭდებით. 12. ღოქის გვერდის ნატეხი ამოკაწრული ასო-ნიშნით – „ხარი“. 13. ქვევრისა თუ ღერგის ნატეხი. 14. კოპით შემკული ღოქის ყური. 15. ყელწიბოიანი ღოქის ნატეხი. 16. ქოთნის პირის ნატეხი. 17. ბრინჯაოს ოთხკუთხაგანიკვეთიანი ღერო (საკინძი?). 18. ბრინჯაოს რგოლი. 19. ქვის ბაზისა და ხის სვეტის დამაკავშირებელი რკინის ღერო. 20-21. რკინის დანები.

ტაბ. 106. მეორე ქესალო. 1. მდინარიდან ამოღებული ქვის ბაზის ნატეხი. 2-5. #4 დარბაზში მიკვლეული ქვის ბაზის ორნამენტული ნატეხები.

ტაბ. 107. მეორე ქესალო. 1. ბრტყელი კრამიტი. 2. ბრტყელი კრამიტი ორნამენტული კიდეებით. 3. ღარიანი კრამიტები. 4. თიხის ნალესობები ხის ტოტებისა და ლერწმის ღეროების ანაბეჭდებით. 5-6. ალიზის დიდი და პატარა აგურები. 7. #4 დარბაზში აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლის ნატეხები. 8. სასახლის ალიზის კედელში გამართული #1 სამარხი. 9-13. #1 სამარხის ინვენტარი – მძივები (XII-XIII სს.).

ტაბ. 108. მეორე ქესალო. ტოპოგეგმა (2025 წ.).

შემოკლებათა განმარტება

აქ – არქეოლოგიური ჟურნალი

აძ – არქეოლოგიური ძიებანი

ენიშკის მოამბე – აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე

კაქშ – კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები

მსკა – მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის

მსმკი – მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის

სემშ – საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე

სიგკ – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული

სკ – საისტორიო კრებული

სმაშ – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე

სსმაქ – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები

სსმშ – აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე

ფსაძ – ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები

ქც – ქართლის ცხოვრება

ძმ – ძეგლის მეგობარი

ძქაღძ – ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები

წელიწდეული – საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვის მთავარი სამმართველოს სამეცნიერო შრომები

КСИИА – Краткие сообщения института истории материальной культуры

ПАИ – Полевые археологические исследования

СА – Советская археология

ТКАЭ – Труды Кахетской археологической экспедиции

KVEMO KARTLI – THE SOUTHERN GATEWAY OF IBERIA IN ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES

INTRODUCTION

A BRIEF PHYSICAL-GEOGRAPHICAL OVERVIEW OF KVEMO KARTLI

Kvemo Kartli is an ethno-geographical designation for the south-eastern region of Georgia, the territorial extent of which expanded or contracted in accordance with the country's historical circumstances (Plate 1). The majority of researchers consider this region to be the earliest area of settlement of the Kartvelian tribes (G. Melikishvili, N. Berdzenishvili). The significance of Kvemo Kartli for the state and society was most clearly expressed by N. Berdzenishvili: *"The cradle of Kartlian culture was established here. Kvemo Kartli is not only a leading region of Christian (and feudal) Georgia, but also the place from which the earliest culture of eastern Georgia (the Kartlian culture) emerged."*

The contemporary boundaries of Kvemo Kartli are defined to the North, South, and West by the Trialeti, Loki, and Javakheti-Samsari ridges, and to the east by the course of the Mtkvari (Kura) River and the slopes of the Iori Plateau (Pl. 1). A significant portion of the territory of historical Kvemo Kartli now falls within the borders of neighbouring states.

All rivers of Kvemo Kartli—including the Vere, Algeti, Ktsia, Mashavera, Poladauri, Shulaveri, Debeda, Injia, Agstafa, Akhumi (Hasansu), Tavuz, Asrik, and Dzegami—belong to the right-bank drainage basin of the Mtkvari (Kura) River. More than two-thirds of the territory is dominated by mountains and deeply incised river valleys, while approximately one-third consists of lowland plains. The Mtkvari (Kura) River divides the extensive lowland of Kvemo Kartli into two distinct geomorphological units: the Marneuli Plain on the right bank and the Gardabani Plain on the left bank.

The lowlands of the Mtkvari (Kura) River are largely devoid of forest cover, being dominated primarily by steppe and forest-steppe landscapes. From spring to autumn, the plains of Kvemo Kartli are subject to harsh climatic conditions due to water scarcity, prolonged droughts, and hot, desiccating winds. Despite these environmental constraints, Kvemo Kartli was intensively settled throughout all historical periods. The steppe and forest-steppe zones, which were unsuitable for irrigation, have been used as winter pastures since the earliest times.

According to Vakhushti Bagrationi (first half of the 18th century), the principal agricultural products of Kvemo Kartli included rice, cotton, and various cereals, and silk was also produced in the region. The inhabitants maintained substantial herds of livestock.

The lower part of Gardabani Municipality, in the vicinity of which the sites of our interest are located, is characterized by a moderately warm lowland climate with hot summers. Riparian (floodplain) forests are widespread along the banks of the Mtkvari (Kura) River, while semi-desert vegetation occurs on its left bank. Historically, the forest zone of the left bank of the Mtkvari (Kura) River was inhabited by deer, roe deer, wolf, wildcat, hare, squirrel, badger, and hedgehog; the open plains were populated by fox, field mouse, and vole. The avifauna included steppe eagle, chukar partridge, pheasant, hawk, sparrowhawk, hoopoe, and sparrow, while reptiles were represented by agama, snake, lizard, and tortoise.

As a result of sustained human economic activity, the natural environment of Kvemo Kartli has under-

gone profound transformation. These changes have affected forests and fauna most significantly. Most of the forests were cleared and replaced by cultivated lands, and forest-dwelling animal species disappeared.

In all periods, the Mtkvari (Kura) River played a crucial role in the life of the populations living along its banks. The river provided drinking and irrigation water, as well as fish as a food resource. It also served as a natural defensive barrier in the event of enemy incursions and functioned as an important route of communication and movement.

Within the zone where the archaeological sites under investigation are located, the Mtkvari (Kura) River flows across a broad plain, forming an extensive gravel floodplain. Between Rustavi and the Poylu area, the left bank of the river is low and gently sloping, whereas the right bank is considerably elevated. The height of the steep bank often reaches 20-35 m.

The steep, largely vegetation-free right bank of the Mtkvari (Kura) River is subject to intensive weathering and denudational-erosional processes, resulting in significant landscape degradation. These processes have caused damage to several archaeological sites of our interest. Notably, a portion of the multi-layered settlement near the village of Ilmazlo has already collapsed, and this process continues unabated to the present. The same processes affect archaeological sites of various periods located within this section of the Mtkvari (Kura) River valley. These include the remains of a metallurgical workshop dating to the first half of the 1st millennium BCE, excavated near the village of Pirveli Kesalo, as well as a Late Antique cemetery situated nearby. The early medieval palace near the village of Meore Kesalo has also suffered significant damage, with its steep-bank section having collapsed along a stretch of approximately 50-55 m.

The archaeological sites mentioned above are in a critically endangered condition, and some, most notably the palace near Meore Kesalo, were at serious risk of being permanently lost to scholarship. This situation prompted the authors of the present study to submit a research proposal in 2022 to the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia, entitled "*Kvemo Kartli – the Southern Gateway of Iberia in Antiquity and the Middle Ages.*" The project was awarded funding in 2023, which enabled, on the one hand, the systematic re-examination of archaeological materials previously recovered from these sites, and, on the other hand, the implementation of additional, targeted archaeological investigations within the project framework.

* * *

Although numerous archaeological sites from various periods have been documented across Kvemo Kartli, the section of the right bank of the Mtkvari (Kura) River relevant to the present study, extending from the vicinity of the modern village of Ilmazlo to the lands associated with the village of Meore Kesalo (Marneuli Municipality), remained largely unexplored for a considerable period (Pl. 2₂).

The Ilmazlo settlement was discovered in 2011 (G. Gogochuri). The site extended over several hectares and contained six cultural layers representing different chronological periods. The earliest of these layers dates to the mid-third millennium BCE. This was followed by a burial associated with the phase when iron was widely utilized. The graves and pits of the following chronological group belong to the latter stage of the Hellenistic. Archaeological evidence from the Common Era includes a palace building, early medieval graves, two construction levels dating to the 9th-10th centuries CE, and numerous pits.

In July-August 2024, archaeological excavations were conducted at the Ilmazlo settlement with funding from the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia. Among these were numerous pottery fragments dating to Antiquity; however, no in situ cultural layer securely attributable to this period was identified.

In 2020, an expedition of the Otar Lortkipanidze Institute of Archaeological Research of the Georgian National Museum (B. Murvanidze) identified a burnt cultural layer at the edge of a high escarpment on the right bank of the Mtkvari (Kura) River near the village of Pirveli Kesalo. The layer contained dark grey-black pottery with zoomorphic handles. Of particular significance was the discovery of a stone mould for casting a bronze chisel, which indicated the presence of a metallurgical workshop at the site (Pl. 3-4). Although the excavations were limited in scale, the relatively small assemblage recovered proved highly informative for the study of the economic activities of the pre-Antiquity period in the region. In the same area, along the escarpment, a 1st-2nd centuries CE unguentarium, characteristic of funerary assemblages, was also discovered. In the exposed

section of the escarpment, traces of graves were observed, likely dating to the Late Antiquity.

During survey work conducted in 2020 in the vicinity of the village of Meore Kesalo, an important early medieval archaeological site was identified, extending along the edge of a 33-m-high escarpment on the right bank of the Mtkvari (Kura) River. In the exposed escarpment section, over a stretch of approximately 50-55 m, burnt mudbrick walls and collapsed roof tiles were visible (Pl. 75, 95₁). Subsequent investigation established that these remains belonged to a large palace complex dating to the 5th-6th centuries CE, whose cliff-side portion had already collapsed into the river. The material recovered during the surveys demonstrated that the structure was monumental in character and required urgent investigation, as the site was undergoing intensive destruction due to ongoing soil erosion. In 2023-2024, over two field seasons conducted within the framework of a project funded by the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia, archaeological work was carried out at the site. These investigations yielded highly significant materials for the study of several aspects of the early medieval history of Kvemo Kartli.

1. REMAINS OF A METALLURGICAL WORKSHOP NEAR THE VILLAGE OF PIRVELI KESALO

Kvemo Kartli is distinguished by its rich mineral resources, which, among other factors, have been a significant reason for the intensive exploitation of this region from the earliest times.

The earliest metal artifacts in the region have been recovered from Neolithic-Eneolithic sites, including Khramis Didi Gora, and the multi-layered settlements of Arukhlo and Imiris Gora. Excavations at these settlements have revealed crucibles and stone tools associated with mining and metallurgy, such as hammers/mauls, anvils, and grinding/pounding implements. These finds indicate that, ore extraction in Kvemo Kartli was already carried out by mining methods in the 6th millennium BCE.

Between 2004 and 2013, several mining-metallurgical complexes and associated workshops were identified in Bolnisi Municipality. In the vicinity of Kazreti, excavations at the Sakdrisi-Kachagiani mining complex documented systematic gold extraction beginning in the second half of the 4th millennium BCE. Approximately two kilometres from the mining area, near the village of Balichebi, a multi-layered settlement was uncovered and interpreted as a residential site linked to the Sakdrisi-Kachagiani mining community. The recovered archaeological assemblage from the settlement includes clay crucibles and a mould for casting pickaxes.

Metal melting workshops are attested in the region in later periods as well, from the pre- Antiquity through the end of the 19th century CE. Iron and copper melting furnaces have been identified in the valley of the Bogvistkali River, a left tributary of the Algeti River. Archaeological excavations confirm that local production relied on the iron deposits of the Bogvi area itself. Several copper mines were known in the Aghstafa (Aghstev) River valley, while the Debeda valley stands out particularly for its abundance of copper mines. The Bolnisi valley was rich in iron ores, preserving mines from various periods. The Mashavera River basin is likewise abundant in mineral resources.

In 2020, remnants of a metallurgical workshop were identified on the cliff-like edge of a river terrace on the right bank of the Mtkvari (Kura) River, near the village of Pirveli Kesalo (Marneuli Municipality) (Pl. 3₁₋₂). In the exposed section of the terrace, a burnt cultural layer with a thickness of 0.20-0.30 m was visible. Cleaning of the section revealed pottery sherds (Pl. 3₃₋₅, 4₂₋₄), a zoomorphic handle (Pl. 3₆, 4₅), a rim-and-handle fragment of a pan-like vessel, as well as a vessel base decorated with incised ornament (Pl. 3₇₋₈, 4₆₋₇). The section also yielded an elongated rectangular stone mould for casting chisels (Pl. 3₁₉, 4₁). An oval-shaped clay mass was observed in the terrace section, likely representing the remains of a metal smelting furnace (Pl. 3₂).

In proximity to the artefact concentration, a test trench revealed grey-blackish ceramic materials, including a fragment of a churn (Pl. 3₁₁; 4₈), large storage jars, pots, a bowl, and other items (Pl. 3_{9-10, 12-18}; Pl. 4₉₋₁₆). The materials recovered from the terrace section and those from the test trench derive from the same archaeological site.

The finds unearthed from the terrace section, including both the stone mould and the ceramic assemblage, display close parallels with material culture from eastern Georgia dating to the first half of the 1st mil-

lennium BCE. The stone mould can be dated to the 8th-7th centuries BCE. Traces of bronze corrosion identified within the mould indicate that it was used for casting bronze chisels. The stone mould discovered near the village of Pirveli Kesalo provides unequivocal evidence for the presence of a metal workshop at the settlement during the first half of the 1st millennium BCE. Although iron implements had already assumed a dominant position from the beginning of the 1st millennium BCE, exceptionally high-quality bronze objects continued to be cast during this period, and bronze metalworking reached its highest level of technical refinement. Thus, the region of Kvemo Kartli, distinguished by its long-standing and rich metallurgical traditions, gained yet another production centre, the thorough investigation of which will further enrich our knowledge of this important branch of ancient economy.

2. BURIAL #7 AT ILMAZLO

The Ilmazlo settlement is situated on two natural mounds located on the right bank of the Mtkvari (Kura) River, as well as across the extensive adjoining area (Pl. 5₁₋₂; 6₁; 7). Among the materials dating to different periods recovered from the site, particular attention is drawn to funerary complex #7, which is distinguished both by its construction and by the goldsmithing artefacts discovered within it, items previously unknown in Georgia.

A stone-and-earth mound burial was discovered in the central part of square b5 (Pl. 8). Beneath the stone covering, a grave pit of rectangular plan was identified (Pl. 10₁₋₂). Large quantities of charred wood remains were recorded both within the stone pile and inside the grave pit. The grave covering was supported by posts set at the corners and along the sides of the grave pit (Pl. 10₁₋₂). In the central part of the grave, the remains of a female individual aged approximately 32-36 years were interred (Pl. 10₁₋₂). The deceased had been buried on her right side in a flexed position.

Gold earrings were found in the area of the deceased's ears. Gold rings were worn on the phalanges of the left hand, and an identical pair of rings was present on the right hand. In front of the deceased, in the south-eastern sector of the grave, a clay large storage jar and a pot were placed (Pl. 11). Fragments of the skeleton of a sheep or goat (*Ovis aries* or *Capra hircus*) were recovered from the grave. Between the femora of the deceased and the vessels lay the skeleton of a puppy (*Canis familiaris*). Several bones of cattle (*Bos taurus*) were also discovered in the same part of the grave. Despite its damaged condition, the burial was most probably a kurgan-type construction (Pl. 10₁₋₂). The grave covering consisted of wooden beams over which small branches had been laid, and this was subsequently sealed by a layer of stone-and-earth pile.

The Ilmazlo burial bears similarities to the kurgan burials of Treli and Mukhatgverdi (near Tbilisi) as well as those of Mingachevir. This primarily concerns the arrangement of wooden structures within the burial chambers and the lining of the walls with wattle and daub. The Ilmazlo and Mingachevir kurgans share the same orientation, and similar patterns are also evident in the burial ritual.

Apart from the gold objects, the grave assemblage comprised only a large storage jar and a pot (Pl. 11₁₋₄). These vessels resemble the storage jars and pots known from the Samtavro burial complexes dating to the 9th-7th centuries BCE. Similar forms are also abundant in the Narekvavi cemetery, dated to the 8th-6th centuries BCE. The pottery from Ilmazlo burial #7 also shows close parallels with the clay vessels recovered from the burials of the 8th century BCE excavated at Gantiadi (Dmanisi Municipality). Beyond the borders of Georgia, similar pottery forms have been identified in Armenia, most notably at the Artik cemetery.

The burial contained gold items, including earrings and rings (Pl. 11₅₋₈). The earrings measured 5.4 cm in total length (including the hoop and hook), with a maximum diameter of 1.4 cm and a weight of 5.8 g. Their composition was Au 60%, Ag 38%, and Cu 1.8%. The earrings show certain similarities to the ear ornaments worn by kings from the Neo-Assyrian Empire. It is possible that these earrings were produced under the influence of eastern goldsmithing traditions (Pl. 11_{5a-6a}).

The deceased wore paired electrum rings with spiral bezels on the fingers of both hands (Pl. 11₇₋₈)⁹⁴. All four rings were crafted by forging flat-sectioned wire. Their ends are bent in opposite directions, forming spiral “bezels” (Pl. 11₇₋₈).

This represents only the second instance of such rings being discovered in Georgia. The first examples were discovered at the ancient city of Vani, in burial #11 of a high-ranking Colchian woman, dated to the 5th century BCE, where the deceased also wore four rings. A bronze ring with spirally coiled ends was worn by the individual interred in grave #111 at Ghrmakhevistavi site (Bolnisi Municipality), dated to the late 7th-6th centuries BCE. An analogous gold ring to those from Ilmazlo has been found in Armenia, in burial #56-II at the Lori Berd cemetery, dated to the 7th century BCE.

The spiral ornament has been characteristic of almost all archaeological cultures of the world since the earliest times. In the South Caucasus, the spiral motif appears from the Early Bronze Age, specifically within the Kura-Araxes culture. It is attested in the decoration of pottery from Martkopi and Bedeni. Spirals occur both as elements of ceramic ornamentation and as forms in metal jewellery. This type of ornament continued to exist in subsequent periods. However, the emergence of rings with spiral bezels, as well as bracelets and pendants with spiral terminals, in the South Caucasus, particularly within the territory of present-day Georgia, at the end of the 2nd millennium BCE and the beginning of the 1st millennium BCE was most likely the result of contacts between this region and the outside world, rather than a continuation of earlier local spiral-motif traditions.

Bronze rings with spiral bezels are widely distributed in the North Caucasus, particularly at sites of the Koban and Scythian cultures. Such rings were discovered in Burial #1 at Mozdok, dated to the 7th-6th centuries BCE. A bronze ring with volute-shaped terminals was found in one of the graves of the “Great Kurgan” at Pyatigorsk dated to the 7th-6th centuries BCE. Bronze rings with paired spiral bezels originate from the Koban cemetery, while a bronze ring with volute terminals is known from Chechnya-Ingushetia: burial #1 (4) of the Akhkinchu-Borzoy cemetery dated to the 9th-7th centuries BCE; burials #31 and #35 of the Nesterovo cemetery; the Lugovoy cemetery and other sites.

The chemical composition of the jewellery from Burial #7 at Ilmazlo was analysed in the laboratory of the Georgian National Museum. The results showed that the ornaments were manufactured from a ternary gold alloy of the Au-Ag-Cu system. The earrings were made of an alloy with a higher gold content than that used for the rings. The composition of the Ilmazlo jewellery closely corresponds to that of naturally occurring Au-Ag alloys. It is therefore highly plausible that the raw material used in the manufacture of these ornaments was a native Au-Ag alloy, commonly referred to as electrum (G. Gogochuri, N. Kalandadze). The assemblage from burial #7 at Ilmazlo should be dated within the limits of the 8th-7th centuries BCE.

Antique-period materials from Ilmazlo

1. Antique-period Graves. The graves dated to Antiquity at Ilmazlo were identified on the south-eastern slope of the settlement (Area I). One grave from this period (grave #1) was also excavated in Area II, which represents the continuation of the southern slope of the hill.

The pit graves have been disturbed by later constructions, and no clear regularity is observable in their orientation (Pl. 12₁₋₂; 15₁₋₇). The skeletal remains are relatively well preserved only in graves #1 and #10 (Pl. 12₁₋₂; 15₁). In both cases, the deceased were laid on their right side in a flexed position: in one instance with the head oriented to the south-east, and in the other to the west. In grave #13, the deceased lay on the left side, with the head oriented to the North-East (Pl. 15₃).

The graves are not distinguished by a richness of grave goods (Pl. 13-14; 16₁₋₈). The assemblages include jugs painted in red and coated with white engobe (Pl. 13₁; 14₁; 16_{4-5, 8-9}), a hand-made pot (Pl. 13₃; 14₃), a red-painted bowl (Pl. 13₂; 14₂), and a handled pitcher (Pl. 16₆₋₇). Of particular interest is the phiale from grave #13, which appears to have been produced in imitation of gold, silver, or glass phialae (Pl. 16₁₀₋₁₁). Comparable omphalos phialae have been discovered in graves at Ghrmakhevistavi, Dablagomi, and Itkhvisi sites; within

94 The dimensions of the rings are as follows: **Ring 1:** Diameter 2.0-2.2 cm; weight 2.54 g. Composition: Au 49.7%, Ag 48.0%, Cu 2.2%. **Ring 2:** Diameter 1.8-2.0 cm; weight 2.05 g. Composition: Au 48.2%, Ag 49.2%, Cu 2.4%. **Ring 3:** Diameter 1.8-2.1 cm; weight 2.96 g. Composition: Au 45.3%, Ag 51.7%, Cu 2.9%. **Ring 4:** Diameter 1.7-2.0 cm; weight 1.97 g. Composition: Au 48.9%, Ag 48.4%, Cu 2.6%.

the Tsikhiagora temple complex; in the cultural layers of the settlements at Samadlo, Norio and other sites.

Weapons were found only in grave #1 where two iron spearheads with split sockets and one curved knife were found. Only fragmentary parts of these items have survived, which allowed partial and schematic graphic reconstruction of their original forms (Pl. 13₅₋₇; 14₄₋₆). Weapons of this type were widely distributed in Georgia during the Antiquity. Researchers distinguish eight types among iron spearheads dating from the 5th century BCE to the 4th century CE. The forms of our spearheads remain uncertain, and their assignment to any specific type is not possible. They may tentatively be included within the group of narrow-bladed spearheads widespread in the 4th-3rd centuries BCE.

The jewellery from the graves is represented by bracelets, rings, temple rings, a spindle whorl, and glass beads (Pl. 13₈₋₁₄; 16₃; 12-17). Four of the bracelets are with a recurved back (Pl. 13₈₋₉; 16₁₂₋₁₃). One bracelet is made of iron (Pl. 16₁₈). The recurved bracelet type was widely distributed in Georgia during the Hellenistic period. Genetically, this bracelet type is associated with examples widespread in Achaemenid Iran in the 6th-4th centuries BCE. In the Hellenistic period, such bracelets disappeared from their original homeland, whereas in our region they continue to occur until the turn of the era and even later (I. Gagoshidze).

The Ilmazlo bracelets most closely resemble those from Kamarakhevi, Kazbegi, and Dablagomi sites, which N. Gogiberidze dates to the end of the 4th century BCE and the beginning of the 3rd century BCE.

The bronze bell should tentatively be classified within the so-called hemispherical or conical types, which date to the end of the 4th century BCE and the beginning of the 3rd century BCE (Pl. 13₁₁).

Considering parallel material, it may be stated at this stage of research that grave #1 is the earliest among those under discussion, and can be dated to the second half of the 4th century BCE and the first half of the 3rd century BCE. The remaining four graves (#10, 12, 13, 18) should be assigned to the 3rd-2nd centuries BCE.

2. Hellenistic-Period Materials. Hellenistic-period material from the Ilmazlo archaeological assemblage is distinguished separately, although it has been recovered in relatively small quantities. Two pits containing material from this period, #56 and #59, were excavated (Pl. 8, 17₈₋₁₇). Ceramic finds of the Hellenistic period also appeared in later stratigraphic layers. However, no contemporaneous in situ cultural layers directly associated with the Hellenistic material were identified during the excavations.

Among the Hellenistic-period ceramics of various functional purposes, red slip-painted ceramic fragments deserve particular attention. One fragment of a large wine storage jar (*qvevri* or large storage jar) bears bands of red slip decoration (Pl. 17₁). Slip-painted tableware is also represented, primarily by jugs (Pl. 17₂₋₈). Some of the ceramics are plain, while others are red-painted (Pl. 17₉₋₁₀; 26-31). Fragments decorated with white engobe occur more frequently in the excavated assemblage (Pl. 17₁₂₋₂₅). Black-burnished vessels are also represented (Pl. 17₃₂).

Ceramics decorated with red slip or red paint, black-burnished vessels, as well as examples ornamented with white engobe bands, are characteristic of excavated sites in eastern Georgia dating to the late 4th-2nd centuries BCE. Pottery of similar forms and decorative treatment has been recovered in large quantities from nearly all major Hellenistic-period sites, including such important centres as Mtskheta, Urbnisi, Uplistsikhe, Samadlo, and others.

Thus, although no in situ cultural layers of the Hellenistic period were identified at the multi-layered site of Ilmazlo, the presence of Hellenistic-period material, primarily ceramics, recovered from pits and later cultural layers, provides clear evidence that the extensive area of the Ilmazlo hill remained quite densely inhabited during this period as well.

3. Remains of a Palace. Among the buildings excavated at the settlement, particular attention is drawn to the remains of a large structure conventionally identified as a palace. It has been heavily disturbed by later archaeological features, including Medieval graves, structures, and pits. Only small fragments of its walls and foundations have survived (Pl. 8; 18₁₋₂; 19₁₋₂). The central hall of the palace appears to have had small annexed storage rooms attached externally at each of its four corners. This interpretation is supported by the remains of rubble-stone walls observed near the corners of the North-Western and South-Eastern walls (Pl. 8, 19₁). Between the storage rooms, there may have been open porches along the longitudinal walls (Pl. 20₁). The outer dimensions of the palace are 14 × 9 m, and the inner dimensions are 9 × 6 m. The walls were built of mudbricks (45 × 45 × 12 cm) on a rubble-stone foundation. Three courses of mudbricks have been preserved.

A 2 cm thick ash mortar was used to bond the bricks (Pl. 8; 18₁; 19₂).

The floor was coated and compacted with clay. The Early Medieval pit graves #2, #3, #5, and #6 were later arranged within the building. The palace must have been roofed with flat and ridge tiles, among which red-painted examples have been recorded (Pl. 22₁₄₋₁₆). No concentrations of roof tiles or other contemporary materials were documented within the interior of the building. It appears that, during the construction of later houses, the area of the building was fully utilized, and the artifacts originally belonging to the palace were dispersed nearby.

Details revealed during the excavations provide grounds to assume that the central hall must have had storage rooms at all four corners. In its overall layout, the Ilmazlo palace closely resembles the plan of the 4th-century palace discovered at Nokalakevi. A more distant and earlier parallel evoking the architectural similarities between the palaces of Nokalakevi and Ilmazlo is the palace of Cyrus the Great at Persepolis (Pl. 20₃).

The palace has been dated to the 3rd-4th centuries CE. In the 6th-7th centuries CE, graves appeared within the palace area, the establishment of which there would have been impossible under conditions of the building's functioning.

THE EARLY MEDIEVAL SETTLEMENT OF ILMAZLO

1. Buildings on the south-western slope of the settlement. Based on the numerous artifacts recovered from different areas of the extensive Ilmazlo settlement, including surface material collected on the south-western slope, finds revealed in test trenches, and identified through systematic archaeological excavations, it is evident that this area was intensively inhabited in the Early Medieval period (Pl. 6₂; 7). Cultural layers of an earlier date, including those dating to Antiquity, were disturbed by buildings of this time. In turn, most of the structures belonging to the upper layers of the Early Medieval period show evidence of fire damage and appear to have been destroyed, probably as a result of enemy incursions.

Most of the Early Medieval structures are preserved so fragmentarily that, in some cases, their individual distinction is conditional. The greater part of Structure #1, identified on the south-western slope of Ilmazlo, was destroyed. Based on the foundation of a wall built of rubble stones, the structure appears to have been oriented according to the cardinal directions (Pl. 8). The large quantity of broken pottery vessels (27 items) found on the compacted earthen floor suggests that the settlement was destroyed as a result of a sudden enemy attack.

Among the ceramic assemblage recovered from the building, pots are the most numerous (Pl. 23₁₋₉; 25_{1-10, 16}). Tableware includes a large trefoil-lipped jug decorated with incised bands and wavy lines (Pl. 24₂; 25₁₂). An almost completely preserved trefoil-lipped small jug with a tall neck and low shoulders was also recovered (Pl. 24₁; 25₁₁). One jug is missing its rim and handle (Pl. 24₃; 25₁₃).

A separate type is represented by buff-baked small jugs with a narrow neck and an ovoid body. A relief band runs around the neck of these vessels and their surface is burnished (Pl. 24₅₋₄; 25₁₄₋₁₅). A rimless small jug was likewise recovered from the same building (Pl. 24₆; 25₁₇).

Of the three glazed vessels, one is a salt cellar. The interior of the vessel was white-engobed and green-glazed (Pl. 24₇; 25₁₈). The second artefact is a fragment of a so-called shell-shaped, green-glazed wick lamp (Pl. 24₉; 25₁₉).

A bowl from the structure preserves bands of green, yellow, and violet glaze on its white-engobed interior (Pl. 24₁₀). In Structure #1, fragments of a basalt hand-mill together with a pestle were identified (Pl. 24₁₁₋₁₃).

The existence of Structure #3 is indicated by a row of stones laid in a single course and traces of fire, as well as post-holes intended for the roof-supporting posts. Several pits were also cleaned in this area (Pl. 8).

Only three artifacts were recovered from the building. One is a pot encircled below the rim with a band of notched decoration (Pl. 25₂₀). A second pot is decorated with incised bands (Pl. 25₂₁). A fragment of a basalt rotary quern was also identified here (Pl. 26₁).

At the location of Structure #5, traces of fire, post-holes for wooden posts, and remains of charred beams

were recorded (Pl. 8). A large quantity of pottery sherds were found within the probable extent of the structure, but not in their original positions. Several pits were also cleaned in the area, some of which appeared to predate the building.

The archaeological material consists of ceramics: fragments of a large wine jar (*qvevri*) (Pl. 26₂; 27₁₋₂), pots (Pl. 25₂₄₋₂₉; 26₃; 27₃), jars (Pl. 25₃₀), a bowl (Pl. 26₄; 27₄), and a wick lamp (Pl. 25₂₃; 26₅). Among the glazed ceramics, one vessel is a salt cellar, and seven bowls. The salt cellar is green-glazed (Pl. 25₂₂; 26₁₃). The surfaces of the bowls are decorated with white-engobe lines, hearts, circles, and dots. The vessels were covered with a green glossy glaze (Pl. 26₆₋₁₂).

Structure #6 appeared to have had a 0.65-meter-high rubble-stone wall built with mud mortar along its rear wall. The floor was compacted earth (Pl. 8).

The rims of some of the pots recovered from the building are encircled with notches. Their bodies are decorated with incised lines and notches (Pl. 25₃₁₋₃₂; 26₁₄). A number of pots were covered with disk-shaped lids (Pl. 25₃₃; 26₁₅). The jars are characterized by relatively high necks (Pl. 25₃₄). The jugs are preserved only fragmentarily; among them is a red-fired spouted example (Pl. 25₃₅₋₃₇; 26₁₆₋₁₈). A green-glazed shell-shaped wick lamp was also recovered there (Pl. 25₃₈; 26₁₉).

Structure #7 might have had a wall along its rear side, built of rubble stones on a mud mortar. Pits for roof-supporting posts and charred beams were cleaned on the floor (Pl. 8).

The material recovered from the building consists of a fragment of a large wine jar (*qvevri*) (Pl. 26₂₀; 27₈), a large jug (*chaphi*) (Pl. 26₂₁; 27₅), fragments of jars and pots (Pl. 26₂₂₋₂₃; 27₆₋₇), and pieces of jugs (Pl. 26₂₄₋₂₅; 27₉). Among the glazed ceramics, one is a green-glazed salt cellar (Pl. 26₂₇; 27₁₀), another is a bowl painted with white engobe and glazed green (Pl. 26₂₈), and a third is a bowl decorated with green and violet lines on a white engobe (Pl. 26₂₆).

During the excavation of the buildings, 96 storage pits were identified (Pl. 8). Two of these (#56, 59) dating to Antiquity, while the remainder appeared to be contemporary with the structures. The vast majority of the pit fill consisted of ceramics, which in terms of shape, decoration, and clay composition corresponded to the artifacts recovered from the structures and were thus contemporary with them. The material from the pits was quite numerous and diverse; accordingly, only representative examples are presented here (Pl. 26, 27, 28, 31, 32). Artifacts contemporary with the structures and pits were often found in the cultural layers as well (Pl. 29-30, 33).

Ceramics. The ceramics recovered from the buildings identified in the upper layer of the settlement, their contemporary storage pits and cultural layers included large wine jars (*qvevri*), pots, jugs, small jugs (*khelada*), bowls, glazed vessels, and others.

The large wine jars (*qvevri*) are characterized by a wide mouth, low neck, and flat base. The surfaces of the vessels are either plain or decorated with relief bands (Pl. 26₂; 27₁₋₂; 28₁₋₂; 29₁₋₄; 32₁₋₃; 33₁₋₄).

Pots vary in size and are generally made of coarse-grained clay. Spouted examples are also documented. The pots are decorated with incised and relief ornaments, although others of the pots are simple. (Pl. 23₁₋₉; 25₁₋₁₀; 16, 20, 21, 24-29, 31, 32; 26₃; 27₃; 28₄; 29₅₋₂₂; 32₄₋₁₂; 33₅₋₈).

Lids are conical or discoid in shape and bear traces of fire. All of them appear to have been used primarily for pots (Pl. 25₃₃; 26₁₅; 27₉₋₁₂; 28₅).

Jars are distinguished by relatively narrow and tall mouth/neck and bodies (Pl. 23₁₀; 25₃₀; 28₁₈₋₁₉; 29₂₁; 30₁₆).

Clay pans (pan-shaped vessels, ketsi) occur in various sizes. They are characterized by low, oval shoulders and a broad, thick base. In some examples, the rim is decorated with notches. The clay fabric is coarse-grained (Pl. 32₁₃).

Jugs and small jugs (khelada) are numerous. Among them, a fully preserved trefoil-lipped jug stands out; it is covered with a thin layer of engobe and decorated with incised ornamentation (Pl. 24₁₋₂; 25₁₁₋₁₂). Trefoil-lipped jugs of analogous form occur both in the structures and in the pits and cultural layers (Pl. 25₃₅; 26₁₆; 30₁₋₄; 32₁₄₋₂₁).

A distinct type is represented by buff-baked small jugs (*khelada*) made of well-levigated clay, with a narrow neck and an ovoid body. The surface of the vessels is engobed and burnished (Pl. 24₄₋₅; 25₁₄₋₁₅).

One group of small jugs (*khelada*) differs from the others. These vessels have a very narrow and tall neck, decorated with relief bands and/or oblique notches. They are buff-fired, and the clay is well levigated (Pl. 28₁₂; 32₂₄). One example was recovered from pit #61, together with a glazed salt cellar dated to the 9th-10th century (Pl. 31₁₁; 34₆). Another vessel of the same type is preserved only as a neck fragment (Pl. 30₇; 32₂₃). A further neck fragment (Pl. 30₈; 32₂₂) also belongs to this type of small jugs.

Bowls are relatively few in number. They have oval shoulders and are buff-fired. The clay is well levigated. Due to their fragmentary preservation, it is difficult to reconstruct their complete forms (Pl. 33₉₋₁₀).

Wick lamps belong to the so-called cup-shaped type. The upper part of the lamp forms a “cup,” the rim of which is indented at four points. The cylindrical body narrows slightly toward the lower part and the base is grooved (Pl. 25₃₈; 30₁₈). Another wick lamp is narrow-waisted and has a wide, flat base (Pl. 25₂₃; 26₅).

Wick lamps of similar form are widespread at archaeological sites in Georgia and throughout the South Caucasus, dating to the 6th-8th centuries. This lamp type appears to have continued in use into later periods, as it is also attested at 9th-10th century sites.

Glazed ceramics are made of well-levigated clay. Among the glazed vessels are bowls whose interior surfaces are covered with white engobe, decorated with green, yellow, and violet lines and coated with a transparent glaze (Pl. 24₁₀; 31₁₄).

Numerous vessels decorated with similar ornamentation have been recovered both within Georgia and beyond its borders. They are known from the Rustavi town and fortress remains, Ujarma, Gudarekhi, Tbilisi, Dmanisi, Oren-Qala, Dvin, as well as from sites in Central Asia, Iran, Mesopotamia, and other places. In all cases, these bowls are dated to the 9th century.

Among the glazed ceramics, there are bowls painted with white engobe on the bare fabric and glazed green. The decoration includes circles, “heart” motifs, and bands of various shapes. The vessels are coated with a green glaze (Pl. 26_{6-13, 28}; 31₁₋₅).

Most researchers date glazed ceramics decorated with similar ornamentation to the 9th century. Comparable bowls have been recovered from the Rustavi town and fortress remains, Ujarma, Dmanisi, and the ceramic workshop in Tbilisi. They are also attested at archaeological sites in Armenia (Dvin, Ani) and Azerbaijan (Oren-Qala, Ganja, Gabala).

Particular attention should be given to bowls whose white-engobed interior is entirely covered with a green glaze (Pl. 26₁₁; 31₆).

Analogues of these vessels were found in the form of green-glazed bowls recovered from Rustavi fortress remains, Ujarma, and other sites. Researchers dated this type of vessel to the 9th-10th centuries (M. Mitsishvili).

Of particular interest is a bowl whose engobed interior is decorated with violet and green lines and coated with a colorless glaze (Pl. 26₂₆). Another bowl is decorated in the same manner, with green and violet lines forming various ornaments (Pl. 31₁₅).

One bowl is covered with pink engobe, decorated with faint incisions and green and violet spots. It is coated with a transparent glossy glaze (Pl. 31₁₃).

Bowls decorated with similar ornamentation, dated to the 9th century, have been recovered from the Rustavi town and fortress remains, Ujarma, Dmanisi, Gudarekhi sites, and the ceramic workshop in Tbilisi. They are also known from archaeological sites in Armenia and Azerbaijan (M. Mitsishvili).

A separate group is formed by bowls decorated with green, violet, and white engobe lines on the bare fabric. The vessels are coated with a colorless lustrous glaze (Pl. 31_{10-12, 16}).

Analogues of these bowls can be identified at the Rustavi fortress remains, Dmanisi, Ujarma, Gudarekhi, the Tbilisi ceramic workshop, and also among bowls dated to the 9th century discovered at **Dvin site**.

A distinct group is formed by bowls decorated with white engobe lines on the bare fabric and coated with a colorless glaze. The ornamentation is enhanced with violet and green spots (Pl. 31₇₋₉).

Parallels for such bowls from Ilmazlo, dated to the 9th century, are known from Rustavi town and fortress remains, and Dmanisi. They are also attested at Baku, Oren-Qala, and Gabala, and similar bowls have been recovered from Samara as well.

Among the decorated ceramics, three green-glazed vessels are particularly noteworthy. They may be provisionally referred to as “flower bowls/flowerpots” (Pl. 31₁₈₋₁₉; 34₁₅₋₁₆).

The glazed salt cellars are predominantly of a single form. Some examples are glazed green, while others are glazed violet (Pl. 31:₂₀₋₂₂; 34:₁₋₉).

Parallels for these salt cellars are known from sites such as the Tbilisi ceramic workshop, the Rustavi fortress remains, Dmanisi, and others, where they are dated to the 9th-10th centuries.

The majority of the wick lamps are glazed green; only one example bears a violet glaze (Pl. 31:₂₃₋₂₅; 34:₁₀₋₁₄). A precise analogue of these lamps is known from Tbilisi (Erekle II Square).

The stone artefacts include boat-shaped basalt boat-shaped querns (Pl. 35:_{1-3, 7}). In addition to hand mills, threshers and lids for large wine jars (*qvevri*) were identified, some of which are perforated in the centre (Pl. 35:₄₋₆). The assemblage also comprises numerous whetstones and pestles made of river cobble-stones (Pl. 35:₈₋₁₁).

Among the metal artefacts, noteworthy finds include an iron knife (Pl. 35:₁₃), nails, a fragment of a bracelet, and other items (Pl. 35:_{12, 14-16}).

Dating. The date of the buildings identified in the upper layers of the settlement is determined by the glazed ceramics recovered from the buildings themselves, their associated storage pits, and the contemporary cultural layers. The archaeological assemblage consists predominantly of 9th-10th century glazed ceramics, with the majority dating to the 9th century. No ceramics from later periods were identified, suggesting that the settlement ceased to exist by the 10th century. This cessation is likely connected with enemy incursions, as the upper layers of the settlement clearly bear traces of fire and destruction.

2. Buildings Excavated on the Northwestern Hill of the Settlement. The hill located to the northwest of the settlement occupies a dominant topographical position and fully controls the extensive surrounding area of the site⁹⁵ (Pl. 7). At the very top of the hill, an Early Medieval cultural layer was identified, comprising several levels. The artifacts recovered here are essentially identical to the material discussed above.

During the excavations conducted on the hilltop, the uppermost Level I of the cultural layer yielded artifacts from the Early Middle Ages, as well as a comparatively small number of finds dating to Antiquity. Among the material recovered from this level, particularly noteworthy are an 8th-9th century copper Arabic coin (Pl. 58:₄), fragments of 9th-century glazed ceramics (Pl. 55:₁₈₋₂₁), glass vessels, and a marble bowl (Pl. 58:₁). There were also identified fragments of mudbrick, impressions of plaster, roof tiles, hand mills and lids, cobble stone mortars, whetstones, and other finds.

Beneath Level I, Level II was identified, represented by the remains of a structure with an associated storage pit and various artifacts found on the floor surface. The building was damaged. Within it, a large wine jar (*qvevri*) was found, sealed with a stone lid perforated at its center (Pl. 36-38, 49:₁, 59:₈). On the floor, jars, a bowl, a perforated stone disc, and other finds were identified (Pl. 37:₂). Postholes cut into the floor suggested that the roof of the building was supported by wooden posts (Pl. 60:₁). In this lightweight structure, wattle-and-daub partitions walls were used.

Contemporary with the building is Storage Pit #1 (Pl. 39:₂). The pit yielded fragments of roof tiles, a large wine jar (*qvevri*), a jar, and glass vessels, as well as cobble stone mortars and animal bones (Pl. 52:₁₄). Several large fragments of a *qvevri* and the base of a glass vessel were recovered from Pit #13, also belonging to this level (Pl. 49:_{7, 11}; 64:₂; 74:₅). The Level II structure was affected by fire (Pl. 37:₂, 38:₁, 60:₁₋₂). Traces of burning are also visible on the clay vessels discovered here (Pl. 61:₁, 62:₁).

Level III was identified beneath the buildings recorded in Level II. This level was represented by the remains of a mudbrick wall, a rammed-earth floor of a structure, and storage pits (Pl. 40:₁₋₂; 41:₁₋₂; 42:₁₋₂; 61:₁; 62:₁). The building of Level III was enclosed by a damaged wall built with mudbrick, along the entire length of which ran postholes of varying depths and diameters intended for wooden posts (Pl. 41:₂; 42:₁; 61:₁; 62:₁). The floor also yielded small pits intended for wattle-and-daub partitions, as well as remains of burnt posts and a circular stain interpreted as trace of fire in a hearth (Pl. 43:₁; 62:₁). Within the structure, a concentration of clay pan sherds and a large leather artifact were uncovered (Pl. 42:₂; 43:₂). The building underwent several phases of reconstruction.

Several storage pits were cut into the floor. Pit #2, located in the southeastern part of the building (Pl.

95 Geographic coordinates: 0503304. 4586388; 0503295. 4586399; 0503293. 4586397; 0503298. 4586390.

40₂; 61₁₋₂; 62₁), contained pots (Pl. 53₃₋₆; 68₁₄; 70₆₋₇), a jar (Pl. 53₇; 67₂₀), a large storage jar (*dergi*) (Pl. 50₁; 67₁₃), a bowl (Pl. 55₁₄), a clay disc (Pl. 56₁₃), glass vessels (Pl. 74_{10, 14}), and a roof-tile fragment (Pl. 56₁). All of these artefacts date to the Early Middle Ages. A 9th-century green-glazed saltcellar (Pl. 55₂₂; 74₂₁) was in a secondary context there. A fragment of a Hellenistic angobe-painted vessel recovered from the pit was also found in residual deposition (Pl. 55₄).

Pit #3 yielded fragments of jugs (Pl. 55₁₀₋₁₁), a perforated clay disc (Pl. 56₁₂; 74₁₇), iron slag (Pl. 59₃₀), and animal bones. Pit #4 (Pl. 61₁; 62₁) contained fragments of pots (Pl. 52₁₅₋₁₆), a semicircular iron plate (Pl. 59₃₅), and animal bones. In pit #5 (Pl. 62₁), an iron knife (Pl. 59₃₄), a carnelian ring (Pl. 58₆; 74₂), and a bronze pin (Pl. 58₇) were discovered. Pit #6 (Pl. 62₁) contained fragments of pots, jugs (Pl. 54₂₁), and mother-of-pearl (Pl. 58₃). Pit #7 (Pl. 62₁) yielded fragments of a *qvevri*, pots (Pl. 51₈; 68₁₂), a jug (Pl. 54₂₂), and glass vessels (Pl. 74₈). Pit #8 contained pot sherds and animal bones (Pl. 52₁₃; 62₁).

Below Level III, Level IV was recorded. Like the three overlying layers, it also dates to the Early Middle Ages. At this level, a wall constructed of mudbricks (40 × 40 × 10-12 cm) was uncovered; it had been disturbed by pits cut into the superimposed layer (Pl. 44₁₋₂; 45₁₋₂; 46₁₋₂; 47₁; 63₂).

The floor of the building was periodically renewed. On the floor, a pair of rows of pits intended for wattle-and-daub partitions was identified (Pl. 47₁; 63₂). Within the building, Pit #19 was uncovered, containing pot fragments (Pl. 48₂; 52₂₋₃; 63₂).

To the northwest of the building with a mudbrick wall, a clay hearth and several storage pits cut into the floor were cleared (Pl. 44₁₋₂; 45₁₋₂; 46₁₋₂; 63₂₋₃). The contemporaneity of the hearth and the building is unquestionable. However, the hearth was not structurally connected to the mudbrick-walled building (Pl. 46₁). Several pits were arranged near the hearth. Pit #14, cleared at the eastern edge of the hearth (Pl. 46₁; 63₂), yielded a plaster-rendered vegetal ornament featuring stylized lily motifs (Pl. 58₈₋₉; 74₁), an ornamental sandstone element (Pl. 58₁₁), a fragment of a *qvevri* (Pl. 49₈), fragments of pots (Pl. 51₆; 52₄; 68₁₁), a bowl-shaped vessel (*badia*) (Pl. 68₂), jugs (Pl. 54₄; 15; 71₃; 12), bowl sherds (Pl. 55₁₃; 72₃), a clay disc (Pl. 56₁₅), and a bone handle (Pl. 59₂₇). The pit also contained flat river pebbles of various diameters (4.5-5 cm; 14-15 cm), numbering up to 20 specimens, which had been used as lids for clay vessels (Pl. 59₂₃). A peach stone was also recovered from the feature.

A jar was recovered from Pit #15 (Pl. 53₁₁; 70₁). The material from Pit #16 was more abundant. It yielded fragments of a *qvevri* (Pl. 49₂), large storage jars (Pl. 50₄), a churn (Pl. 51₂), large jugs (*chaphi*) (Pl. 50₅₋₆), a pot, a bowl-shaped vessel (*badia*) (Pl. 50₁₁), a bowl (Pl. 55₁₆; 72₇); a handle of a pan-shaped vessel (Pl. 53₁₀); and animal bones.

During the excavations, at various depths, fragments of Hellenistic clay vessels painted with white angobe were recovered (Pl. 55₁₋₅). Similar ceramics had previously been identified at the Ilmazlo settlement. Similar ceramics had previously been identified at the Ilmazlo settlement. The pottery painted with white angobe is well known from numerous sites dating to Antiquity in eastern Georgia (Samadlo, Tsikhiagora, Uplistsikhe, Mtskheta, Tbilisi, as well as sites in the Aragvi Gorge and Kvemo Kartli, among others). One red-polished phiale should also be attributed to the Hellenistic period (Pl. 72₁). A phiale of somewhat similar form was discovered in 2011 in Grave #13 at Ilmazlo. Parallels to this vessel type are known from the burials in Mtskheta dated to 4th-3rd century BCE.

No in situ cultural layers of this period were recorded at Ilmazlo. Nevertheless, considering the quantity of Hellenistic ceramics recovered during excavations conducted in different years, it may be confidently stated that the area was intensively settled during Antiquity as well.

A small portion of the artifacts attributed to Level IV, and occasionally Level III, of the Early Medieval cultural layer, such as large storage jars, large jugs, and pots with incurved mouth, finds parallels in materials generally dated to the 4th-6th centuries, or more specifically to the 5th-6th centuries. Accordingly, the lower chronological limit of Level IV may tentatively be set in the 5th century. The date of Levels IV-II as a whole falls broadly within the 5th-8th centuries. Based on the Arabic coin and the 9th-century glazed ceramics, the upper-

most Level I should be dated to the 9th century. The material of earlier period was occasionally intermixed within this level; however no artifacts later than the 9th century have been recovered from it.

At Level II of the cultural layer, traces of charcoal and ash were observed, indicating that the settlement was destroyed by fire. Whether this destruction can be associated with the devastating campaign of the Arab commander Marwan ibn Muhammad, known as Marwan the Deaf, conducted in the thirties of the 8th century is difficult to determine. Even if such a connection were assumed, it appears that the settlement was reoccupied shortly thereafter. Archaeological material recovered from various areas of Ilmazlo includes plain and glazed ceramics of the 9th century; however, artifacts of the 10th century and later periods are virtually absent. This suggests that in the 9th century, more likely in the early 10th century, a substantial portion of the extensive settlement located here ceased to exist.

After the destruction of the settlement, light construction buildings were established in the area, attested by postholes for wooden posts.

Occupation of the settlement continued into the High Middle Ages, albeit not with the same intensity as before. This is indicated by a few ceramic fragments collected from the surface of the site. After the High Middle Ages, traces of habitation disappeared. In the 18th-19th centuries, the settlement was used as a burial ground by Turkoman tribes settled in Kvemo Kartli. Their graves caused significant disturbance to the Early Medieval cultural layers (Pl. 62₁).

The buildings of all four levels of the Early Medieval cultural layer are of relatively simple construction. Stone was scarcely used as a building material. The walls of the houses were built of mudbricks, bonded with mud mortar. Wooden posts were placed in postholes along the walls, supporting the roofs of the buildings. During the excavations, fragments of ridge and flat tiles were occasionally encountered, indicating that some of the buildings of the settlement were roofed with tiles (Pl. 56₁₋₉; 73₁₋₃). The interior spaces of the buildings were divided by wattle-and-daub partition walls, some of which were coated with a layer of clay plaster (Pl. 56₂₁₋₂₂).

The archaeological material is both abundant and varied. The large wine vessels (*qvevri*) have low necks and flat bases (Pl. 49; 67₁₋₈). Some examples have smooth bodies (Pl. 49_{1, 7, 11}; 67₁), while others are decorated with relief bands (Pl. 49_{2, 5, 8, 9}; 67_{7, 9, 12}). The neck of one *qvevri* is ornamented with an incised star motif, while another features intersecting lines (Pl. 49₁₀; 67₁₀₋₁₁).

Storage jars are large vessels for storage. One of them was recovered from Pit #2 (Pl. 50₁; 67₁₃). The vessel has an outturned rim, a cylindrical neck, and a broad base. The lower part of the rim is decorated with bands of brown slip, while the upper part of the body is ornamented with thumb-impressed decoration (Pl. 50₁₋₃; 67₁₃₋₁₅).

Vessels of roughly similar form to the large storage jars from Ilmazlo have been found in the "Burnt Building" at Urnisi, dated to the late 5th and early 6th centuries.

Churns are represented by fragments (Pl. 51_{1, 2, 4}; 67_{16, 18}). One example is relatively well preserved (Pl. 51₃; 67₁₇). Churns are known from the 6th-8th century's materials of the Urnisi town remains.

Fragments of clay pan were identified in various layers (Pl. 53₁₂₋₁₅). The clay pans were used for baking bread. Similar vessels have been found in considerable numbers at the Urnisi town remains dated to the 6th-8th centuries.

Pots are numerous and display considerable morphological variability. Some are characterized by incurved rims (Pl. 51₅₋₁₂; 68₅₋₁₃). Occasionally, such pots have perforated handles attached (Pl. 51₇₋₈; 68₁₂₋₁₃). Pots of this type appear to have been particularly widespread during the early phase of the Early Middle Ages, especially in the 4th-6th centuries.

Pots with outturned rims and low necks represent a distinct morphological group (Pl. 52₁₋₁₆; 53_{1, 9}; 69₁₋₁₀; 70_{1, 2, 4}). Another group is characterized by broad, flat rims (Pl. 52₁₇₋₂₂; 69₁₁₋₁₆). Pots of these types are known from the Early Medieval material recovered from the sites of Urnisi and Rustavi. Some of the handled pots are decorated with combinations of incised lines, circles, applied knobs, and other motifs (Pl. 53₃₋₆; 68₁₄; 70₆₋₇). Several such vessels were recovered from Pit #2 belonging to Level III (Pl. 53₄₋₆; 68₁₄; 70₆₋₇).

Large jugs (chaphi) are large, two-handled vessels intended for household purposes (Pl. 50₅₋₆; 67₁₉₋₂₀). Vessels of comparable form have been discovered at Urnisi, Zghuderi, Mtskheta (Svetitskhoveli V), Lotchini, Rustavi, and numerous other sites.

Bowl-shaped vessels (*badia*) are spouted bowls, often decorated with applied knobs (Pl. 50₇₋₁₀; 68_{1-4, 15}). They are frequently referred to as milk jugs. One example is equipped with a tube for pouring liquids (Pl. 50₁₁; 68₁₅). These vessels were widely distributed at Early Medieval sites in eastern Georgia, including Urnisi, Mtskheta, Tbilisi, Gldani, Rustavi, Telavi, and Ujarma, among others.

Jars are characterized by flat rims, cylindrical necks, tall bodies, and are buff-fired (Pl. 53₇; 67₂₁).

Tableware is represented by several fragments of red-polished jugs, a type widely distributed during the Early Middle Ages (Pl. 55₇₋₁₁). More numerous are the buff-fired jugs, among which both rounded-rimmed and beak-spouted examples occur (Pl. 54; 71).

A distinct find is a fragment of the base of a black-fired vessel, decorated with a relief “wheel” motif applied by means of a stamp (Pl. 54₁₈; 71₂₃). In both decoration and fabric, this vessel differs from local ceramic ware. The decoration of vessel bases with a “wheel” motif is a characteristic feature of Early Medieval ceramics from the North Caucasus. Black-fired ceramics bearing this ornament have also been discovered in the Darial Gorge, including the cemeteries of Chmi and Lars, at the Darial fortress, and among other sites. These materials are generally dated to the 6th-8th centuries. The described vessel should therefore be regarded as a North Caucasian product, likely reaching the Ilmazlo settlement as a result of trade and economic contacts.

Bowls are less numerous than jugs in the assemblage. They are predominantly low-profile vessels with wide bases and either outcurved or incurved rims (Pl. 55_{12-16, 17, 72}).

The archaeological assemblage also includes unfired clay lids. A lump of raw clay was placed over kitchen or table vessels to serve as a cover. Impressions of vessel rims are preserved on the undersides of these artifacts (Pl. 56₁₈₋₁₉). Discs made from pottery sherds also appear to have been used as lids (Pl. 56₁₃₋₁₇).

Roof tiles constitute only a small portion of the excavated material. Only a few fragments of ridge tiles were identified, whereas flat tiles are somewhat more numerous (Pl. 56₁₋₉; 73₁₋₃). One tile preserves traces of red slip decoration (Pl. 56₁). Another bears hoofprints of a sheep or goat, impressed while the tile was drying (Pl. 56₈). A third specimen retains the fingerprint of the craftsman (Pl. 56₇).

The roof tiles from Ilmazlo correspond in form to those recovered from various Early Medieval sites, including Urnisi, Mtskheta, Rustavi, and Ujarma. It appears that some of the buildings at the settlement were roofed with tiles.

Among the glazed ceramics, two bowls and three salt cellars are represented. One bowl is decorated with violet and white slip bands and covered with a colorless glaze (Pl. 55₁₈). The second bowl is similarly ornamented with violet and white bands but is coated with a green glaze (Pl. 55₁₉).

Bowls bearing analogous ornamentation and dated to the 9th century have been discovered in Tbilisi, Ujarma, Rustavi, Dmanisi, Uplistsikhe, and other sites.

Of the saltcellars, one is glazed in violet, while the remaining two are glazed in yellow and green (Pl. 55₂₀₋₂₂; 74₂₀₋₂₁). Based on the associated glazed ceramics recovered from the same trench, the saltcellars should be dated to the 9th century.

Glass vessels are represented by mould-blown drinking-vessels, the bodies of which are decorated with circular, oval, or pentagonal facets (Pl. 57₄₋₁₇; 74₆₋₁₄). According to the existing classification of Early Medieval glassware, the faceted vessels from Ilmazlo belong to Type I of mould-blown vessels.

Parallels to the faceted glass vessels from Ilmazlo have been identified at Urnisi, Uplistsikhe, Mtskheta, Tbilisi, Rustavi, Bolnisi, Khornabuji, and other sites. Comparable examples are also known from the North Caucasus, Armenia, Azerbaijan, Iran, Byzantine Empire, and beyond. Based on associated material and typological parallels, the faceted glass vessels from Ilmazlo may be dated primarily to the 6th-8th centuries.

A different type is represented by the base and foot of a glass vessel. The glass is greenish in colour, and the base is conically bent (Pl. 57₃; 74₅). Analogous vessels have been discovered at Rustavi, Dmanisi, Tiritaka (dated to the 8-9th centuries), Nisa (9-10th centuries), Catacomb #21 of the Chmi cemetery, Baku, and other sites. The Rustavi-Dmanisi examples are generally dated to the 8th-10th centuries. Accordingly, the fragment of a stemmed drinking-vessel from Ilmazlo may be dated to the 8th-9th centuries.

Among the bracelets, one is a small fragment of a blue glass bracelet, plain and circular in cross-section (Pl. 57₂; 74₄). The second is black and tightly twisted (Pl. 57₁; 74₃). Plain and twisted bracelets with circular cross-sections form one of the most numerous groups of glass ornaments and are widely distributed across

the territory of Georgia throughout the entire period of glass bracelet use, from the 9th to the 14th century. The glass bracelets from Ilmazlo were recovered from the uppermost Level I, together with 9th-century glazed bowls.

Stone objects. Among the artefacts, particular attention is drawn to a plaster ornament depicting stylized lily flowers (Pl. 58₈₋₉; 74₁). The ornament likely framed a more significant image (a cross? a portrait?). The lily, as a floral insignia and a symbol of distinction, was widely disseminated in Iranian culture. In Georgia, this symbol spread from Iran as early as the pre-Christian period. Over time, the ornamental and symbolic motif of the lily was assimilated into local traditions. In the Early Middle Ages, it acquired particular significance in Christian art, where lilies were depicted on crosses, stelae, and capitals. In various relief representations, members of the social elite are frequently shown holding a lily, emphasizing their privileged status.

Crosses, stelae, capitals, and reliefs decorated with lily motifs are frequently attested at Early Medieval sites of Kvemo Kartli, including *Lamazi Gora* (6th century), Balichi (6th century), Baghchalari (6th-7th centuries), the Nagzauri monastic complex (6th century), the small church in the Damblutistskali Gorge, Kzil-Kilisa, Buchurasheni (5th-6th centuries), Dmanisi (6th century), and others.

The ornament was recovered from Pit #14, which is contemporaneous with the lowest and earliest Level IV with mudbrick structure. The stylized lily-flower ornament can most probably be dated to the 6th century.

Among the recovered materials, the marble bowl warrants particular attention (Pl. 58₁). Marble bowls are rare finds in the medieval archaeological record of eastern Georgia. A comparable marble bowl was discovered in the basilica of Chabukauri (Nekresi) and, together with other materials uncovered there, has been attributed to the 4th-5th centuries. The bowl from Chabukauri differs in form from that of Ilmazlo. The latter derives from the upper Level I of the site and may tentatively be dated to the 6th-7th centuries.

The millstones are made of basalt and can be divided into two groups based on their morphology. Group I includes elongated stones with flat working surfaces and oval backs (Pl. 59₁₋₂). Some fragments are boat-shaped (Pl. 59₃). These were not recorded *in situ*. Their archaic forms suggest that some of the artefacts may predate the Early Medieval period. Similar millstones had previously been discovered at the settlement. Group II consists of circular quern-stones. Holes of varying diameters are preserved at the center and along the edges of the stones (Pl. 59₄₋₇; 73₄₋₆). In general, these querns may be dated to the 6th-8th centuries.

Lids for large wine vessels (*qvevri*) were also made of basalt. One fully preserved lid covered a *qvevri* discovered at Level II (Pl. 37₁; 59₈). The perforation in the centre of the artefact indicates that it was used to cover the *qvevri* during the fermentation of grape must. Several additional lids of this type were uncovered during the excavations (Pl. 59₉₋₁₀). Rounded, flat river stones of various diameters were likewise used as vessel covers. Numerous stone whetstones and pestles/pounders were found at different layers (Pl. 59₁₅₋₂₂).

Of the four bone artefacts, two are made from deer antler and preserve traces of working at their tips (Pl. 59₂₄₋₂₅). The function of a polished tubular bone of a bird recovered from Pit #16 remains unclear (Pl. 59₂₆). One perforated object made from the tubular bone of large livestock represents a tool handle (Pl. 59₂₇).

Jewelry. A bronze pin was recovered from Pit #5 (Pl. 58₇). Such pins are primarily known as elements of funerary assemblages, although they are occasionally encountered at settlement sites as well. Analogous examples are known from Samtavro (first half of the 6th century), Kvemo Alevi (6th century), Matani (6th century), Rustavi (6th-7th centuries), and Vashlijvari (6th-7th centuries). On the basis of these parallels, the pin may be attributed to the 6th century.

A fragmentary carnelian finger ring was also recovered from Pit #5. The hoop is cut flat at one point, forming a flat oval bezel, which is plain and without decoration (Pl. 58₆).

Intaglios and plain rings of similar form made from semi-precious stones are known from the Samtavro cemetery, Armaziskhevi, a 6th-century grave at Kvemo Alevi (Ksani Valley), and from Edisi (Java Municipality). On morphological grounds, these examples are generally attributed to the 4th-5th centuries. However, such rings also occur frequently in burials dated to the 5th-7th centuries, and occasionally to the early 7th-8th centuries. A comparable plain jasper ring was discovered in the Iori Valley, at the 6th-7th-century cemetery of Jijeti. The Ilmazlo ring shows the closest parallels with agate and carnelian rings recovered from the 6th-8th-century cemeteries of Rustavi. Considering that the carnelian ring was found in Pit #5 together with the bronze pin, it is most likely that the ring should also be dated to the 6th century or, more broadly, to the 6th-7th centuries.

A Kufic copper coin recovered from the upper Level I is poorly preserved. The name of the caliph and the date and place of issue are illegible; nevertheless, there is no doubt that it belongs to the 8th-9th centuries (Pl. 58₄)⁹⁶. The coin and the archaeological assemblage from Level I, most notably the 9th-century glazed ceramics, are in full chronological agreement.

The material recovered from Levels IV-II, as well as from the pits contemporaneous with these strata, generally falls within the 5th-8th centuries. The date of the upper Level I was determined as the 9th century based on the 8th-9th-century Kufic coin and the presence of 9th-century glazed pottery. No material dating to the 10th century or later period was identified during the excavations, which allows us to conclude that the settlement ceased to function after the 9th century.

The excavated assemblage constitutes an important source for reconstructing the economic character of Kvemo Kartli during the Early Middle Ages. In addition to the recovered artefacts, analyses of palynological, paleoethnobotanical, and other types of samples collected from pits and various contexts significantly enhance our understanding of the economic activities of the population.

One of the principal branches of the population's economic activity was the cultivation of cereal crops, as evidenced by storage pits cut into the floors of buildings, most of which were used for the storage of grain. A well-developed level of cereal production and consumption is further indicated by the presence of stone handmills, grinding and pounding tools, clay baking pans (*ketsi*), and related artefacts recovered from various cultural layers.

The study of paleoethnobotanical samples collected during the excavations made it possible to draw significant conclusions (N. Rusishvili). The samples contained cultivated, weed and wild plant taxa. Among the cultivated plants, two species of wheat, hulled barley, millet, grapevine, flax, pea, lentil, bitter vetch, broad bean, and peach were identified.

Two wheat species were identified: naked wheat (*Triticum aestivum-durum*) and cultivated emmer (*Triticum dicoccum Schrank ex Schübl.*). In four samples, the wheat grains were deformed; these specimens could therefore be identified only to the genus level (*Triticum* sp.).

Common wheat (bread wheat) (*Triticum aestivum* L.) belongs to the hexaploid naked/hulless wheat group (2n = 42). Emmer wheat (*Triticum dicoccum Schrank ex Schübl.*) was identified in only a single sample. Due to the scarcity of this material, it is difficult to assess whether the common wheat and emmer were sown independently. It is, however, possible that the agricultural system of the settlement included separate fields for both common wheat and emmer wheat. Common wheat (bread wheat) has a higher baking quality, whereas emmer is more suitable for groats. Analyses of soil samples revealed wheat pollen grains occurring both individually and in clusters.

Hulled barley (*Hordeum vulgare* L.) was identified in three samples; in addition, barley pollen grains were detected in Pit #8. Barley flour has relatively low baking quality: bread produced from barley flour is crumbly and lacks porosity. For bread-making, barley was therefore commonly mixed with wheat. Hulled barley was widely used both in beer production and to feed livestock, with a particularly important role in the diet of horses and oxen.

At the Ilmazlo settlement, proso millet (*Panicum miliaceum* L.) occurs with relatively higher frequency and in greater quantities.

Among leguminous plants, pea (*Pisum sativum* L.), lentil (*Lens culinaris* Medik.), broad bean (*Vicia faba* L.), and bitter vetch (*Vicia ervilia* Willd.) were identified. These legumes occupied an important place in the diet of populations of the Old World and have largely been replaced in modern times by American bean varieties. A mixture of legumes was found in pot fragments recovered from Level II. Legumes represent a significant source of plant protein. Within the identified mixture, pea seeds dominated, while broad bean, lentil, and bitter vetch occurred in smaller quantities as admixtures.

Especially significant is the presence of a substantial quantity of flax seeds within the identified mixture.

96 In 2024, another copper coin was found on the surface at the Ilmazlo settlement (Pl. 58₅). Due to poor preservation, it could not be identified.

Cultivated flax (*Linum usitatissimum* L.) was also recovered from a sample taken from the base of Pit #7. According to historical sources, both oilseed and fiber forms of flax occupied an important place in Georgian agriculture. The flax identified at the settlement belongs to a cultivated species, and it is therefore possible that flax was grown as part of the local agricultural system. Alongside leguminous plants, the significant presence of flax seeds may also be related to certain food preparation practices, in which the oilseed form of flax was used.

Palynological analyses of soil samples revealed flax and cotton from textile fibers. Flax pollen grains were also identified in a *qvevri*. Remains of flax fibres, as well as isolated hemp fibres, were found embedded in mudbrick material. According to palynologist M. Chichinadze, the identification of flax, cotton, and hemp fibres in the analysed samples indicates that the inhabitants of Ilmazlo made extensive use of textiles produced from flax and hemp.

Thus, archaeobotanical evidence indicates that the diet of the population of Kvemo Kartli in the Early Middle Ages included several cereal crops, such as wheat, barley, and millet, as well as legumes such as pea, broad bean, lentil, and bitter vetch. Their local cultivation may therefore be assumed. In addition to legumes, the population also cultivated cotton.

Viticulture and winemaking constituted an important branch of the economic activities of the population. The discovery of large wine vessels (*qvevri*) during excavation indicates that in this part of Kvemo Kartli, where the tradition of viticulture and winemaking has long since disappeared, the situation in the Early Middle Ages was entirely different.

Palaeobotanical studies are likewise crucial for reconstructing the history of viticulture and winemaking in this region. Seven grape pips were identified at the floor level of the Level IV structure. Although the limited quantity of material does not permit more detailed analysis, morphological characteristics indicate that the seeds belong to the common grapevine (*Vitis vinifera* L.).

Alongside paleobotanical investigations, palynological studies also attest to the high level of grapevine cultivation in this region. As a result of these analyses, grape pollen was identified in samples taken from pits and from a large wine storage vessel (*qvevri*).

Based on the foregoing evidence, it may be stated with confidence that the entire economic process of viticulture and winemaking, from the cultivation and maintenance of vineyards to the harvesting of grapes and the fermentation of must into wine, was carried out locally.

The discovery of a peach pit (*Prunus persica* L.) in Pit #14 indicates that the population was also engaged in horticulture. Peach pit has likewise been identified at the Late Antique site of Dzalisa. A rural settlement dated to the 12th-13th centuries in the Jokhtaniskhevi (Gldani) area has also yielded peach pit. These data allow us to argue that peach cultivation has a long-standing tradition in Georgia. Moreover, the existence of this branch of horticulture in Kvemo Kartli during the 5th-6th centuries is now confirmed by direct archaeological evidence. It is noteworthy that walnut pollen was also identified in one of the soil samples.

When discussing the economic activities of the population of this part of Kvemo Kartli, reference should also be made to the account of Vakhushti Bagrationi, which complements the results of archaeological, palaeobotanical, and palynological research. According to Vakhushti Bagrationi, vineyards, fig trees, pomegranates, fruit trees, rice, and cotton flourished in Kvemo Kartli, while hemp grew “without cultivation”.

The numerous bones of both small and big mammals recovered during the excavations, together with ceramic churns and bowl-shaped vessels (*milk vessel*), indicate that the population possessed substantial herds and that animal husbandry constituted one of the principal branches of their economic activity. Greater clarity on this issue has been provided by zooarchaeological analysis (N. Vanishvili). A total of 307 bones were examined and taxonomically identified within the osteological assemblage. The faunal remains belong to nine vertebrate taxa: sheep or goat (*Ovis/Capra*), cattle (*Bos taurus*), pig (*Sus scrofa*), horse (*Equus caballus*), red deer (*Cervus elaphus*), hare (*Lepus europaeus*), beaver (*Castor fiber*), goitered gazelle (*Gazella subgutturosa*), and European pond turtle (*Emys orbicularis*). The assemblage is overwhelmingly dominated by domestic animals, which account for 95.44% of the material, while wild species are represented only marginally, comprising 4.56% of the total remains.

From the perspective of the minimum number of individuals (MNI), small mammals clearly dominate the

faunal assemblage. In terms of the number of identified specimens (NISP), the sheep/goat group only slightly exceeds cattle remains (*Ovis/Capra* – 38.76%, *Bos taurus* – 37.79%), but the MNI of sheep/goat (41.18%) is almost twice that of cattle (23.53%). Identified pig remains are approximately half as numerous (17.92%) as those of caprines and cattle combined; however, in terms of MNI (21.57%), pigs are only marginally less represented than cattle.

Among the wild taxa, red deer predominates in terms of specimen count, although the material represents only two individuals. Other wild species are represented by very small numbers both in NISP and MNI: horse (NISP – 0.98%, MNI – 1.96%); gazelle, hare, beaver, and freshwater turtle (NISP – 0.33%, MNI – 1.96%).

The results of the zooarchaeological analysis cannot be regarded as universally representative of the broader Kvemo Kartli region; nevertheless, they are highly informative for reconstructing the economic activities, particularly animal husbandry, of the population inhabiting the studied area during the Early Middle Ages. It is evident that, alongside the various economic branches discussed above (arable farming, vegetable cultivation, horticulture, viticulture and winemaking, among others), the population engaged intensively in livestock husbandry, with a clear emphasis on the breeding of small ruminants (sheep and goats). Cattle played a comparatively lesser role in the pastoral economy, while pigs were of even more limited significance.

The relatively low percentage of wild animal remains suggests that the population's demand for meat was met predominantly through domestic livestock rather than hunting.

Comparatively limited evidence is available for various branches of craft production and household industries. Clay spindle whorls are associated with textile production, while antler awls relate to leatherworking (Pl. 56₁₀₋₁₂; Pl. 59₂₄₋₂₅). As indicated by both archaeological data and written sources, the raw materials required for these activities, including wool, cotton, flax, and leather, were available locally. It is likely that these two branches of domestic production primarily served household needs.

* * *

When was the extensive settlement of Ilmazlo destroyed? As noted above, no archaeological material dating to the 11th century or later period has been identified at the site. This indicates that by the 11th century, the settlement, at least in its main extent, had already been destroyed. During the 9th-10th centuries, eastern Georgia experienced two major Arab military campaigns, the routes of which passed precisely through the section of the right bank of the Mtkvari (Kura) River relevant to our research.

In 852-854, Bugha al-Kabir (Bugha al-Turki), the commander of the Abbasid caliph al-Mutawakkil, invaded the South Caucasus to punish Ishaq ibn Isma'il, the rebellious emir of Tbilisi. Both upon entering and leaving the region, Bugha al-Turki's army appears to have followed the right bank of the Mtkvari (Kura) River from Khunan to Tbilisi, that is, the very territory in which the Ilmazlo settlement is located.

As for the campaign led in 914 by Abu'l-Qasim, emir of Azerbaijan, in Kartli, the route of this incursion also followed the right bank of the Mtkvari River from the Gardabani area to Tbilisi.

Thus, in the 9th-10th centuries, both Bugha al-Turki's and Abu'l-Qasim's campaigns proceeded essentially along the same corridor, following the right bank of the Mtkvari (Kura) from Khunan to Tbilisi. The destruction of the large settlement of Ilmazlo, situated along this route, may therefore be linked to one of these military expeditions, most probably to the invasion led by Abu'l-Qasim.

* * *

The formation and development of Ilmazlo as a large and extensive settlement must have been decisively influenced by the fact that it was located on the important trade and caravan route entering Iberia from the south.

It is noteworthy that during the 2020 archaeological surveys conducted from Ilmazlo to the Red Bridge, seven archaeological sites of different periods and character were identified on the right bank of the Mtkvari (Kura) River. Such a dense concentration of sites within a relatively short stretch is certainly not accidental. The establishment of settlements in this corridor was clearly influenced by the considerable economic poten-

tial of the area. Along these settlements, a route gradually developed, which would later evolve into a major international thoroughfare. The settlements located along this route must have been actively engaged in international trade, economic, and cultural interactions.

It is now difficult to trace the long process of the road's formation, but it is probably safe to say that the emergence of the multilayered settlement of Ilmazlo, and its later development into a major settlement in Antiquity and the Middle Ages, was determined not only by favorable economic conditions but also by its proximity to the route.

Strabo also referred to one of the main and oldest routes along the right bank of the Mtkvari River when describing one of the four roads leading into Iberia, specifically the southern route: "The road coming from Armenia follows the narrow parts of the Mtkvari and the Aragos (Aragvi) rivers until they converge. In this area are fortified cities on cliffs, which are separated from each other by approximately 16 stadia; on the Mtkvari is Harmozike, and on the other river is Sevsamora. This route was first used by Pompey, who came from Armenia, and later by Canidius."

Later, particularly in the 9th-10th centuries, the main sections of this route were repeatedly mentioned in the works of Arab geographers, including Istakhri, Ibn Hawqal, Ibn al-Faqih, al-Muqaddasi, al-Tabari, and others. In Georgian historiography, this route is well known as the Bardav-Tbilisi road, which ran from Bardav (modern-day Barda) along the right bank of the Mtkvari (Kura) River to Khunan. From Khunan, it crossed the "*Gatekhili Khidi*" (Broken Bridge) below the "*Tsiteli Khidi*" (Red Bridge), followed the Khrami River, and continued to Lomta Gora, Marneuli, which functioned as a crossroads. From Marneuli, the route provided access either toward Tbilisi or toward Trialeti.

In addition to the route described above, there was another branch that ran from the confluence of the Khrami and Mtkvari (Kura) rivers along the right bank of the Mtkvari River toward Rustavi. The existence of this section was noted by L. Chilashvili in earlier studies. Today, solid evidence confirms this route, in the form of the above-mentioned archaeological sites, which have been recorded along the right bank of the Mtkvari River, from the Red Bridge up to and including the settlement of Ilmazlo. In terms of both their scale and the archaeological material uncovered there, these represent substantial settlements that were directly connected to this segment of the Bardav-Tbilisi road.

Academician N. Berdzenishvili noted that Kvemo Kartli was one of the leading regions of Georgia in the Middle Ages, and its development was facilitated by the route passing through the area. This caravan route ran from Tbilisi through the settlements of Kumisi, Koda, Marabda, and Marneuli, and from Marneuli it proceeded toward Khunan. Berdzenishvili did not explicitly mention another settlement located between Tbilisi and Khunan, which appears in the accounts of Arab and Persian travellers: Qala Ibn-Qandamani, identified as the fortress of Gardabani.

According to Arabic and Persian geographers such as Istakhri and Ibn Hawqal, the sequence of settlements along the caravan route from Bardav toward Tbilisi was as follows: Bardav, Ganja, Shamkhor, Khunan, Qala Ibn-Qandamani, and Tbilisi. L. Chilashvili argued that Qala Ibn-Qandamani corresponds to the Georgian Gardabani. The scholar supported the view that the location of Gardabani should be identified somewhere near the confluence of the Khrami and Mtkvari rivers, where ruins have been preserved and are known locally as Kiz Qala. Vakhtang Bagrationi considered this site to be the former town of Khunan.

D. Mushelishvili also addressed the issue, suggesting that the principality (*saeristavo*) of Khunan corresponds to the province of Gardabani. Georgian sources do not record a "fortress of Gardabani" within the territory of Kartli; however, its presumed existence is confirmed by the "fortress of Jardamani" mentioned in Arab sources, which, according to those accounts, was located in Kartli (unless this designation was independently applied by the Arabs to a particular site). The Arab sources further make it clear that in a later period there existed a fortress of Gardabani together with its surrounding district, situated within Kartli. Based on the same sources, the Gardabani fortress should have been located at the confluence of the Khrami and Mtkvari rivers, corresponding to the site later known as Kiz-Qala.

The settlement of Ilmazlo, located on the right bank of the Mtkvari River and extending over a vast territory encompassing tens of hectares, has once again brought to the forefront the need to reexamine a number of issues in the historical geography of Georgia. In particular, this concerns the question of localizing Gard-

abani as an administrative center. As noted above, according to L. Chilashvili and D. Mushelishvili, Gardabani is thought to have been established at the confluence of the Khrami and Mtkvari rivers, where ruins are still preserved to this day.

Given the scale of the multi-layered settlement of Ilmazlo, as well as the evidence of continuous occupation from the Iron Age through the Middle Ages, it cannot be excluded that the site constituted one of the significant administrative centers of Kvemo Kartli in Antiquity and Early Medieval periods. Naturally, it is difficult to assert this conclusively; however, with due caution, one may raise the question whether this extensive and multi layered-settlement might correspond to the Qala ibn-Qandamani mentioned by Arab historians, that is, the fortress of Gardabani. The issue remains complex, and in the absence of more conclusive evidence, it is prudent to limit the discussion to posing the question. At the very least, one point is clear: in any toponymic research concerning Kvemo Kartli, the archaeological data from the Ilmazlo settlement must always be taken into account.

AN EARLY MEDIEVAL RIVERSIDE PALACE ON THE MTKVARI (KURA) RIVER

During archaeological surveys in 2020 near the village of Meore Kesalo (Marneuli Municipality), on the right bank of the Mtkvari (Kura) River, the ruins of a large mudbrick structure were identified⁹⁷ (Pl. 75₁₋₂; 95₁). At the edge of the cliff there once stood an ornamented stone, which had been undermined and thrown into the river by so-called “gold seekers.” This stone, later transferred to the Armaziskhevi repository of the Georgian National Museum, was visible in one of the braids of the Mtkvari (Kura) River (Pl. 102₁; 106₁). A local resident, Elshan Mustafayev, handed over to the expedition several other ornamented stone fragments collected from the same area. These fragments find close parallels in the ornaments characteristic of 5th-6th century stelae, bases, and capitals from Kvemo Kartli (Pl. 102₂₋₄).

It was evident that the archaeological feature situated along the cliff edge represented a monument of considerable significance, a large part of which collapsed into the river terrace over time. This stretch of the right bank of the Mtkvari River is devoid of vegetation and is continuously affected by denudational-erosional processes. As a result, the destruction of the site has been ongoing and remains irreversible to the present day.

With funding provided by the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia, the first archaeological expedition at the site was carried out in November-December 2023. The excavations pursued two primary objectives: (1) to undertake rescue archaeology, given that the site was under constant threat of destruction due to its precarious location, and (2) to establish the nature of the site, including its layout, function, chronology, and related characteristics.

The excavations were conducted along the cliff-facing zone of the site, in areas threatened with imminent destruction. The complex, according to preliminary assessment, is to be interpreted as a palace. The investigations revealed individual halls and corridors of a palace constructed of mudbricks and roofed with both ridge and flat tiles. During the excavations, fragments of ornamented stones were also found (Pl. 102₅). In the wall of one of the palace halls, a pit grave was excavated, which, according to the grave goods, dates to the 12th-13th century (Pl. 75₁₋₂; 77₁₋₂; 107₈₋₁₃). It was established that, by the Late Middle Ages, the complex had already fallen into ruin, and the site had subsequently been used by the local population as a burial ground.

Archaeological work at the site was resumed in October-November 2024 with funding from the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia and the Georgian National Museum. Several palace buildings, roofed with tiles and flat roofing structures, were unearthed. Particular attention was drawn to Hall #2, where a clay altar was discovered (Pl. 81₁₋₂). In Hall #4, ornamented stone bases were uncovered (Pl. 86₁; 87₂).

Between 31 October and 4 December 2025, a third season of archaeological excavations was conducted

97 Geographic coordinates: E504573. N4580259; E504578. N4580260; E504576. N4580239; E504581. N4580240. Height above sea level – 308 m.

at the site with funding from the National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia. The objectives of this campaign largely corresponded to those of the previous two field seasons: (1) to complete the investigation of those parts of the archaeological site that were under immediate threat of destruction, and (2) to finalize the excavation of halls that had been only partially exposed in the preceding year, thereby clarifying their layout and the overall character of the site, and to obtain additional material necessary for the successful implementation of the project *“Kvemo Kartli – the Southern Gateway of Iberia in Antiquity and the Middle Ages.”* The newly recovered material has further enriched our understanding of several key aspects of the Early Medieval history of Kvemo Kartli. It was revealed that the palace, composed of individual halls, their connecting corridors, and passageways, was established over a considerably large area.

The eastern part of Hall #1 of the palace had largely collapsed into the riverbed. The north and south walls of the hall, built with large mudbricks, were partially preserved, while the west wall remained intact. Together, these three walls enclosed an area of $6.25 \times 2.50 \text{ m}^2$ that had escaped destruction. The hall, roofed with ridge and flat tiles and destroyed by a severe fire, must originally have been considerably larger (Pl. 76₁₋₂, 96₁). The roof structure was supported by wooden beams, the charred remains of which were identified primarily along the walls. Charred timber fragments and pieces of clay plaster were recovered there, and clear traces of intense burning were also visible on the clay-plastered floor (Pl. 77₁₋₂, 95₂₍₁₎, 97₁).

Hall #1 was connected via a doorway in its western wall, whose threshold consisted of a quadrangular wooden beam, to the considerably larger Hall #2, measuring $12.60 \times 7.10 \text{ m}$.⁹⁸ The southern wall of this hall was exposed over a length of 15.50 m and continued beyond the excavation trench to the west⁹⁹ (Pl. 91₂, 92₁₋₂). A doorway in the western wall provided access to a narrow, tile-roofed corridor ($3.30 \times 1.20 \text{ m}$) (Pl. 80₁₋₂). The northern wall of the hall was over a length of 16.50 m and likewise extended westward into the unexcavated area (Pl. 91₂, 92₁₋₂). In the northern part of the building's interior, the corridors measuring 3.20 m long each and originally roofed with tiles, extended from the east and west (Pl. 80₁).

Traces of clay plaster are occasionally visible on the walls of the hall. The building had been roofed with ridge and flat tiles, which collapsed onto the floor during the fire (Pl. 80₁). After the removal of the tile pile, charred remains of the roof-supporting beams and joists were revealed in various areas of the hall. Beneath the roof, layers of clay plaster bearing impressions of wooden branches were recorded (Pl. 80₂).

Beneath the collapsed roof tiles, approximately in the central part of the hall, a mudbrick-built altar was uncovered ($1.80 \times 1.90 \text{ m}$; height 12-14 cm). The altar had been plastered, and its surface was covered by a thick layer of charcoal and ash, clearly indicating prolonged and repeated use of fire in this location (Pl. 80₂; 81₁₋₂; 82₁).

To the south, Hall #1 was bordered by a narrow, tile-roofed corridor (1.80 m wide) and by Storage Room #3 situated along the cliff edge. The corridor, which had a compacted clay floor, was preserved over a length of approximately 3 m (Pl. 95₂₍₃₎, 96₃). The preserved area of the storage room measures $6.30 \times 2.80 \text{ m}$. A large part of the structure had collapsed toward the riverbank (Pl. 83₁₋₂; 95₂₍₃₎; 96₃). No roof tiles were recovered from this space, indicating that, unlike the adjacent halls and corridors, it was not tile-roofed. Furthermore, the storage room shows no evidence of fire damage, which was clearly visible in other parts of the complex, including Halls #1, #2, and #4.

Hall #4 is the southernmost structure within the complex and is separated from Storage Rooms #3 and #5 by a shared wall (Pl. 84₁₋₂; 98). Although partially destroyed, it is currently the largest hall identified within the complex (Pl. 85₁₋₂; 98). Enclosed by three walls with a thickness of 1.60 m (the fourth, eastern wall collapsed into the cliff), the hall measures approximately 15.20 m in length, while its preserved width ranges between 7 and 14 m. The character and original configuration of the eastern part of the building remain undetermined.

98 The height of the walls of the building is currently estimated at 0.40-0.80 meters. Originally, their height was probably up to two meters.

99 Halls #1 and #2 were located on the northern side of the wall, and storage rooms #5 and #6 were located on the southern side (Pl. 91₂, 92₁₋₂).

No doorways were identified in the northern, southern, or western walls, suggesting that access was likely provided from the east, through the now-collapsed wall. The hall was destroyed by a severe fire (Pl. 85₁; 98). On the surviving wall surfaces, a layer of clay plaster reddened by intense heat has been preserved.¹⁰⁰ It was established that the ornamented stone, identified as a column base, which had been thrown into the Mtkvari River by “gold seekers,” originally stood in the south-eastern part of the hall¹⁰¹ (Pl. 102₁; 106₁). Fragments of a second base were discovered near the northern wall of the hall (Pl. 85₁; 86₁). Once the fragments were reassembled, a light-coloured square discoloration became visible on the floor, marking the original position of the base (Pl. 86₂). Fragments of a third base were uncovered 6.30 m to the south-west of the previously described second base (Pl. 87₂). Nearby, an elongated iron rod with a rectangular cross-section was discovered; this element had originally served to connect the stone base with a wooden column erected upon it (Pl. 105₁₉). A fourth base must originally have stood in the north-eastern part of the hall. Unfortunately, this portion of the building has collapsed into the cliff and is no longer preserved.

On the compacted clay floor of the hall, several concentrations of mudbricks (dimensions: 40 × 40 × 12 cm and 40 × 20 × 12 cm)¹⁰² were uncovered. The bricks are red in colour. At first glance, their firing and reddish appearance seemed to be the result of exposure to intense heat during the conflagration (Pl. 88₁₋₂; 98). However, it is doubtful that the bricks could have been so thoroughly and uniformly fired solely as a consequence of the fire. It is more likely that they had been intentionally fired. These baked bricks were probably intended for use in the construction of load-bearing supports for the roof. Given the considerable size of the space, the roof evidently required additional supports beyond the wooden columns set upon stone bases. The roof beams must also have been supported by wooden posts erected along the building walls. Of particular interest is a wooden element discovered near the northern wall of the hall, bearing a carved groove intended to receive a roof beam¹⁰³ (Pl. 87₁). Numerous charred roof beams were found scattered across the floor of the hall, some reaching lengths of up to 7 m (Pl. 84₁₋₂; 85₁; 98). The structure was not roofed with tiles. Apart from a few stray fragments, no roofing tiles were recovered in this area. The building must therefore have been covered with a clay-compacted flat roof.

Amorphous fragments of glass and ceramic vessels, deformed as a result of exposure to fire, were identified on the floor of the hall. Among the other artefacts recovered from this area, two iron knives are particularly noteworthy (Pl. 105₂₀₋₂₁).

Storage Room #5 (6.30 × 2.50 m) shares its northern, southern, and eastern walls with Buildings #2, #3, and #4 (Pl. 89₁). To the west, the room is separated by its western wall from a sloping, rectangular concentration of roof tiles and from the adjacent space to the south (Pl. 89₁). The floor of the room was plastered with clay and appears to have been renewed at least once. On the plaster of the lower floor level, an accumulation of ash was preserved in one area (Pl. 89₂). Due to the poor state of preservation of the walls, the original location of the entrance cannot be determined with certainty. It is most likely, however, that Storage Room #5 was connected to Storage Room #3 through an opening in its eastern wall (Pl. 89₂).

Storage Room #6 adjoins Storage Room #5 on the west. However, it can only conditionally be described as a storage room, as it appears rather to have been a partially tile-roofed open space (Pl. 89₁). For now, only 9.30 × 6.20 m of this space has been excavated. Access to this space was possible from the tile-roofed corridor located to the south of Hall #7. From this corridor, one doorway led into Hall #2 with its altar, while another opened into Storage Room #6, or more precisely, into this open area. Within Storage Room #6, an accumulation of ash was cleared, in association with which fragments of roof tiles and sherds of a large, thick-walled storage vessel (possibly a *qvevri* or a *dergi*) were discovered (Pl. 90₂, 105₁₃).

100 The northern wall of the hall has so far been exposed over a length of 11.70 m within the excavation trench. On both sides, separate structures adjoin this wall, which functioned as a shared wall for several different buildings within the complex (Pl. 91₂).

101 In 2023-2024, in reports and some publications, the stone ornamental fragments were considered to be stelae fragments due to their great similarity to the ornaments on the stelae [Murvanidze B., Gogochuri G., Mindorashvili D. 2021:50-65; Murvanidze B., Mindorashvili D., Gogochuri G., Eloshvili M. 2024:351-374]. However, it was later revealed that they were column bases and not stela fragments.

102 All the rooms of the palace are built with mud bricks of this size. Clay is used to bind the bricks.

103 The preserved length of the wooden artefact is 40 cm, width 12-13 cm, thickness 8-9 cm.

The concentration of roof tiles identified in this area exhibited a slope from east to west (Pl. 90₁). The inclination of the tile collapse was caused by the fact that part of it extended onto and covered the wall of Storage Room #5. At the moment of collapse, some of the roof tiles were scattered across the wall, while others fell onto the floor. The tile roofing did not cover a fully enclosed structure bounded by walls; rather, it sheltered only a portion of the open space of Storage Room #6, specifically its north-eastern sector, measuring approximately 8 × 2.30 m. After the removal of the tile pile, faint traces of fire became visible in this area (Pl. 90₂). A fragment of a burnt wooden beam was also found here, along with a piece of a bronze rod (Pl. 105₁₇).

Hall #7, which was roofed with tiles and destroyed by fire, has so far been only partially excavated. To the west, it adjoins Hall #2 with its altar and is separated from it by a wall measuring 6.10 m in length (Pl. 91₁₋₂). Tile-covered corridors adjoin the hall from both the northern and the southern sides (Pl. 91₁₋₂). Following the removal of the collapsed tile layer, fragments of burnt wooden beams (diameter 16-25 cm) were revealed on the clay-compacted floor, along with plaster fragments bearing impressions of wooden branches and reed stems (Pl. 91₂).

The palace is constructed of mudbricks of two standardized sizes: 40 × 40 × 12 cm and 40 × 20 × 12 cm (Pl. 105₈). The thickness of the walls ranges between 1.50 and 1.70 m. The bonding material between the bricks consists of a mud mortar layer 1-2 cm thick. In most cases, the bricks are tightly set against one another, although in some parts gaps of 3-7 cm are observed between them. All walls of the excavated structures are aligned strictly along the east-west and north-south axes.

Along the walls of the palace and in various parts of the floors, fragments of burnt and carbonised wooden posts and beams were recorded. Some of these represented roof-supporting posts, while others were likely to be roofing beams. On the floor of Hall #4, near the accumulation of fragments of an ornamented stone base, a wooden structural element serving as a support for a roof beam was discovered; it was semi-circularly carved (Pl. 87₁). The internal partitions within the buildings were constructed of wattle-and-daub coated with clay plaster. Numerous fragments of this plaster were found beneath the collapsed roof tiles (Pl. 105₁₁, 106₄). The floors of the halls and corridors are made of compacted clay.

Among the artefacts revealed during excavation, the most noteworthy are the thousands of flat and ridge roof tiles. In terms of form, they closely parallel examples known from Mtskheta, Ujarma, Tcheremi, and other early medieval sites.

The ridge tiles are equipped at their narrow end with a moulded propping ridge (Pl. 105₁₋₃). Among the thousands of tiles recovered, only a single ridge tile bears a Γ-shaped incised mark, scratched into the wet clay (Pl. 106₄). The length of the ridge tiles measures 43-44 cm (Pl. 105₁₋₃, 106₃). The flat tiles were not cut according to a standardized mould; their lengths vary between 36 and 40 cm. The majority of the tiles have plain surfaces (Pl. 105₅₋₆, 106₁), though examples of flat tiles decorated with incised ornamentation along the edges were also identified (Pl. 106₂). No traces of paint were observed on the tiles. Frequently, they preserve impressions of animal footprints, including those of goats or sheep, cattle hooves, dog paws, and chicken claws, among others.

Apart from the roof tiles, other ceramic material recovered during the excavation is very limited in quantity. It includes thick-walled body fragments of a large wine vessel (*qvevri*) or a large storage jar (*dergi*) (Pl. 105₁₃); a buff-fired jug handle decorated with an applied knob (Pl. 105₁₄); fragments of a jug with a ribbed neck (Pl. 105₁₅); and a wide-mouthed, low-necked pot (Pl. 105₁₆). Of particular interest is a body sherd of a jug bearing an incised letter-mark. The mark represents the Georgian alphabet letter “b”, scratched into the surface after firing. To its right, another letter or symbol had also been incised; however, due to the fragmentary preservation of the scratch, it is no longer legible¹⁰⁴ (Pl. 105₁₂). The inscription (or mark) on the vessel was most likely incised by its owner.

With the exception of a few fragments (Pl. 105₇), the limited ceramic material described above derives from a disturbed layer. However, based on all observable characteristics, vessel forms, fabric colour, texture, and other technological features, these artefacts date to the Early Middle Ages and undoubtedly belong to the period of the palace’s occupation.

104 The fragment was found in the area outside the western wall of Hall #4.

Among the metal artifacts, the following are noteworthy: an iron rod connecting a stone base and a wooden post (Pl. 105₁₉); iron knives, both curved and straight-backed (Pl. 105₂₀₋₂₁); a fragment of a bronze rod with a rectangular cross-section, possibly belonging to a pin or awl, and a bronze ring (Pl. 105₁₇₋₁₈).

Among the stone objects, one item may represent a sling stone (Pl. 105₉). An elongated, oval, and massive river cobble is tentatively identified as a grindstone (Pl. 105₁₀).

The osteological assemblage is likewise limited in quantity, consisting of a few burnt bone fragments of bird and sheep (or goat) bones, fragments of a lamb's mandible, and a few calf bones.

For dating the complex, particular importance lies in the stone bases and their ornamentation. The decoration of the column base recovered from the river, as well as the ornamented surfaces of the two other bases recorded in Hall #4, especially the vegetal motifs, closely correspond to the ornamentation seen on Early Medieval stelae and capitals in Kvemo Kartli¹⁰⁵ (Pl. 102-104, 106). In this respect, especially close similarities can be observed with the vegetal decoration of the capitals in the baptistery of Bolnisi Sioni (late 5th century), the 6th-century stele from Kazreti, and the stone ornamentation from the church at Buchurasheni. The vegetal motifs on the palace bases also replicate the ornamentation of a stele base dated to the 5th-6th centuries, originating from the church in the Damblutistskali valley. Based on the ornamental patterns of these bases, it is evident that the palace was in function during the 5th-6th centuries.¹⁰⁶ It cannot be excluded that the palace was constructed somewhat earlier, possibly during a late phase of the Late Antiquity. However, due to the lack of material evidence, this hypothesis cannot be substantiated.

The palace was constructed on a high cliff overlooking the Mtkvari (Kura) River, from which the left bank of the river is clearly visible over great distances to the east, north, and south. In addition to offering a remarkably impressive panoramic view, the location enabled the palace authorities to maintain visual control over these extensive territories. From the east, the complex was naturally protected and virtually inaccessible, owing to the 33 m-high cliff and the river flowing at its base. However, the broad plain extending behind the palace rendered the complex relatively vulnerable from that direction. At present, it remains unclear whether the palace was enclosed by a defensive wall. It is possible that this function was fulfilled by the 1.60 m-thick blind mud brick walls of the complex itself. However, this issue cannot yet be conclusively resolved.

The complex appears to have been constructed simultaneously, according to a unified architectural plan. This is demonstrated by the standardization of construction details and elements (e.g., brick dimensions), as well as by the fact that the walls of different halls were physically bonded to one another, with halls and corridors frequently sharing common walls (Pl. 92-93). The complex seems to have been organized according to a principle of symmetrical planning. At the very least, the structures located to the east and west of Hall #2 appeared to adhere to this principle. It appears that the individual halls, corridors, passageways, and other spaces of this architecturally intricate complex were all either attached to, or constructed between, three principal walls: (I) the northern wall of Hall #4, (II) the southern wall of Hall #2; and (III) the northern wall of the same hall (Pl. 92-93). These three walls constitute the principal planning axes of the building ensemble, around which the palace's complex spatial organization developed.

The tradition of building with mudbrick was widespread at medieval sites in eastern Georgia. Even in regions rich in stone resources, mudbrick structures are frequently encountered. Adobe buildings have been identified at **Dzalisa** and at the **urban site of Urnisi**, where, alongside individual buildings, the **defensive wall**

105 Of particular interest are the results of the petrographic study of the stone bases conducted by geologists Rusudan Chagelishvili and Vakhtang Kilasonia. Samples selected for analysis were taken from the first and second accumulations of the base fragments. The petrographic study indicated that the stones consist of homogeneous vitroclastic tuff. The rock is dominated by vitreous fragments, which make up approximately 60% of the sample's volume. Petrographically, the base fragments proved to be identical. It was further established that this lithological type does not occur in the immediate vicinity of the site and that the stone was therefore transported from a relatively distant source.

106 In fact, the same date (beginning of the 5th century – first half of the 6th century) was confirmed by a study of charcoal samples taken from the floor of the halls, which was conducted at the radiocarbon laboratory in Vilnius (Lithuania).

itself was also built of mud bricks. Khunan is referred to in the Georgian Chronicles (*Kartlis Tskhovreba*) as a “**dust fortress**”, while the Old Armenian translation of *the Georgian Chronicles* explicitly describes Khunan as a “**fortress built of mud brick**”, indicating the predominance of adobe architecture in the city’s construction. Mudbrick structures have likewise been recorded at the settlement of Ilmazlo, located only a few kilometers from the palace site.

To date, only a small portion of the palace has been excavated; however, it can be stated with confidence that it originally constituted a large architectural complex. The total area of the palace measures no less than approximately 3,000 m². By the standards of the period, it represents a structure of considerable scale, whose construction would have required considerable human resources, as well as immense labour and organizational effort.

When discussing the palace, naturally raises the question of its identification. A significant portion of the region’s historical Georgian toponyms has been lost, making it difficult to determine the name of the site where the complex is located. In this regard, neither written sources nor cartographic materials currently provide reliable evidence. Consequently, it is currently impossible to associate the palace with any known toponym of Kvemo Kartli mentioned in the sources. One point, however, is clear: given the scale of the palace, it must have belonged to a high-ranking individual of Kvemo Kartli, such as a pitiakhsh, a duke (eristavi), or a member of the high aristocracy.

Approximately 50 meters west of the palace, there is a north-south oriented elevation measuring roughly 200 meters in length (Pl. 94₃). Surface collections from this area yielded of the same shapes and dimensions as those uncovered during the palace excavations. A well-hewn quadrangular tuff artifact was also found near this elevation (Pl. 105₇). These findings suggest that structures once existed here, likely connected to the palace and functioning as its auxiliary buildings.

* * *

In the initial publication of the materials obtained from the first excavations of the complex, it was suggested that the palace may have been destroyed during the campaigns of Bugha al-Turki in 852-854 or Abu’l-Qasim in 914 (Murvanidze B. et al. 2024:355). Subsequent excavations have significantly refined this interpretation. The excavated material so far does not include any artifacts dating later than the 6th century. It is highly probable that the complex ceased to function in the second half of the 6th century (or by the end of that century). In anticipation of an attack, the halls and corridors appear to have been deliberately cleared of movable objects before the fire¹⁰⁷. For obvious reasons, only the ornamented stone bases, which could not be removed, were left in situ.

Many aspects related to the palace remain unclear until the complex is fully excavated; however, it is possible to speak with certainty about when the memory of the palace’s existence faded from communal consciousness. Evidence for this is provided by Grave #1, located in the western wall of Hall #3. In an oval pit aligned along a north-south axis, an individual aged 18-24 was interred, laid supine with the head to the north¹⁰⁸ (Pl. 107₈). Around the neck of the individual, 11 beads were discovered, one of which was an ellipsoid green glass bead with inlay decoration (Pl. 107₉). Encrusted glass beads of various shapes were particularly abundant in the Antiquity and the Early Middle Ages, gradually becoming rarer over time, although isolated examples continued to appear at High Medieval sites (e.g. Rustavi, Dmanisi, Ujarma, Sioni, and others).

Three of the beads are shells (Pl. 107₁₀). Shell beads as items of personal adornment were widely distributed in the material culture of the Early Medieval period, while they are encountered only rarely at sites of the High Middle Ages. Shell beads have been found in the Rustavi cemetery from the 12th-13th centuries.

Among the seven turquoise-glazed faience beads, a round, flat, double-perforated item stands out (Pl. 107₁₁). Close parallels to this bead type are known from the Rustavi cemetery from the 12th-13th centuries.

107 A similar picture can be observed at an earlier site – the Dedoplis Mindori temple complex, where, prior to the fire, movable objects were removed from the building as thoroughly as possible.

108 The sex of the deceased could not be determined with certainty. However, based on the grave inventory, specifically the beads, it is likely that the individual was female.

Four of the glazed beads are barrel-shaped (Pl. 107₁₂), while two beads are rounded in form (Pl. 107₁₃). Glazed faience beads occur relatively frequently at High Medieval sites in Georgia. According to current interpretations, faience ornaments spread widely in Georgia during the 12th-13th centuries. Comparable examples of turquoise-glazed faience beads have been identified at Dmanisi, the Sioni and Rustavi cemeteries of the 12th-13th century, the Gavazi cemetery, Bolnisi, Gudarekhi, and at numerous other sites across the South Caucasus.

Thus, the beads provide a secure date for the grave in the 12th-13th centuries. Since the grave was inserted into a mudbrick wall, there are grounds to assume that by the 12th-13th centuries, and most likely even earlier, the large architectural ensemble had long been abandoned and forgotten, its territory already repurposed as a cemetery.

* * *

What may have caused the violent destruction of the palace? Until the complex has been fully excavated, it is difficult to state with certainty the reasons for its destruction. The fire and devastation of the complex may be connected either with an external enemy incursion or, possibly, with internal conflicts between rival forces within the country. At present, only cautious hypotheses can be advanced in this regard. It cannot be excluded that the burning of the palace was related to the struggle between Christianity and Mazdaism. What grounds are there for such an assumption? As noted above, in the central part of Hall #2, an adobe-plastered altar was unearthed, bearing traces of prolonged fire burning (Pl. 80₁, 81₁₋₂, 82₁). In terms of its form, this altar not only resembles but precisely replicates the altar of earlier fire temples, in particular that of the 1st-century BCE temple at Dedoplist Mindori (Pl. 82₂). The altar is that component of a temple that typically retains its form over long periods of time. Therefore, the formal identity between the altar of the Dedoplist Mindori temple and the altar discovered in the palace on the banks of the Mtkvari (Kura) River, despite the considerable chronological distance between them, is not unexpected. According to the researcher of the Dedoplist Mindori site, I. Gagoshidze, "the deities to whom the Dedoplist Mindori temples were dedicated must, in some way, have been connected with Mazdaism. As a rule, in fire temples the entrance is arranged in such a way that the altar, as the sanctum sanctorum (Holy of Holies), is not visible directly from the doorway. A similar arrangement appears to be present at the Meore Kesalo complex, where both entrances to Hall #2 are positioned so that the altar is not visible to a person standing outside (Pl. 80₂, 92₂).

The 5th-6th centuries were an exceptionally difficult period for the Kingdom of Kartli. As a result of Iran's aggressive policy, the country was placed in an extremely precarious situation. In light of the historical circumstances, it cannot be excluded that, under strong pressure from foreign powers, specifically the Iranians, the authorities of the Mtkvari riverside palace may have arranged a Mazdean place of worship within one of the halls of the complex. Such developments indeed occurred in the Kingdom of Kartli during the 5th-6th centuries, particularly after 532, when the Persians abolished the monarchy in Kartli and fully subordinated the country. It is well known that the shahs of Iran demanded not only obedience and tribute from the rulers of Kartli but also the abandonment of Christianity and the acceptance of the Mazdean faith. This policy was, at times, implemented successfully. The extremely difficult conditions prevailing in Early Medieval Kartli are attested in numerous written sources. One such account, preserved in the Georgian Chronicles (*Kartlis Tskhovreba*), relates that during the reign of King Mirdat, "the Persians seized Kartli, desecrated the churches, and concealed the crosses of the Georgians. In all the churches of Kartli, the Persian fire-worshippers kindled fires" [the Georgian Chronicles (*Kartlis Tskhovreba*), 1955:139₅₋₈].

"Archil took a wife from Greece... He declared hostility toward the Persians; he retrieved the crosses and adorned the churches; he destroyed and drove away the fire-worshippers beyond the borders of Kartli, having gathered forces from Greece ... he began to wage war against the Persians." [Kartlis Tskhovreba, 1955:140₂₋₆].

"Barzabod sent the fire-worshippers to Mtskheta at once with bishop Binkaran as their leader; they settled in Mogvta. And Binkaran, a bishop of the fire-worshippers, preached his faith among the Georgians, but none of the elite accepted his instruction. Only many members of the lower classes were drawn into the service of the fire-worship, and the fire-worship became integrated with the lower stratum of Georgian people" [Kar-

tlis Tskhovreba, 1955:145^{4-5, 9-13}]. Later, King Vakhtang “imprisoned Binkaran the tempter and bishop of the fire-worshippers, and killed or expelled all the fire-worshippers from the borders of Kartli.” [*Kartlis Tskhovreba*, 1955:178¹⁶⁻¹⁹].

To achieve complete dominance, the Iranians widely employed ideological weapons, namely religion, aiming ultimately to impose Mazdaism (fire worship) in the conquered territories. According to written sources, numerous colonies of fire-worshippers existed in Kartli. In addition to Mtskheta, where there was even a separate quarter of fire-worshippers (*Moghvta*), a “sacred fire” was attested at Nikozi, in the Lopota Valley in Kakheti, where the population was described as “servants of water and fire.” Also in Kakheti, at Nekresi, there existed a fire temple, where Abibos of Nekresi, the bishop, “poured water upon their fire and extinguished it,” for which he was executed by the Persians. In the “*pitiakhshate of the Georgians*” (Kvemo Kartli), some of the local pitiakhshes, most notably Varsken, abandoned Christianity and adopted Mazdaism.

The above-cited written sources clearly demonstrate the intense confessional confrontation between the Kingdom of Kartli and Iran during the Early Medieval period. The podium revealed in Hall #2 during the excavation of the palace, most probably an altar characteristic of fire temples, may represent material evidence of this religious struggle. It may reflect the process by which Persia, through force, coercion, intimidation, buying over, and various other means, sought to promote fire worship among the ruling elites of Kvemo Kartli as well as among the broader population.

However, as the complex has not yet been fully excavated and many aspects of the palace remain unclear, this interpretation is advanced with considerable caution, as future excavations may lead to a different understanding of various issues related to the complex.

Conclusion. The issues discussed in this study once again demonstrate that Kvemo Kartli was one of the most important regions of the Kingdom of Kartli, playing a significant role in the political, economic, and cultural life of the country. The investigation of the archaeological sites located along the right bank of the Mtkvari (Kura) River has introduced previously unknown materials into scholarly circulation, which have substantially enriched our knowledge of the pre-Antiquity, Antiquity, and Early Medieval periods in the history of Kvemo Kartli.

The sites discussed above were located along the right bank of the Mtkvari (Kura) River, within the corridor through which ran the road mentioned by Strabo (1st century BCE – 1st century CE) that entered Iberia from the south (from Armenia). In the Middle Ages this route was known as the Bardav-Tbilisi road and was repeatedly described in the works of Arab geographers (Istakhri, Ibn Hawqal, Ibn al-Faqih, al-Muqaddasi, al-Tabari, and others). The road followed the right bank of the Mtkvari from Bardav as far as Khunan. The road ran from Bardav (modern-day Barda) along the right bank of the Mtkvari (Kura) River to Khunan. From Khunan, it crossed the “*Gatekhili Khidi*” (Broken Bridge) below the “*Tsiteli Khidi*” (Red Bridge), followed the Khrami River, and continued to *Lomta Gora*, Marneuli. From Marneuli, the route provided access either toward Tbilisi or toward Trialeti.

At one time, L. Chilashvili proposed that this route must have had a branch which, from Gardabani (referring to the area of the Red Bridge), followed the right bank of the Mtkvari (Kura) River toward Rustavi. However, this interesting hypothesis was not supported by factual archaeological evidence. Archaeological sites discovered in recent years between the village of Ilmazlo and the Red Bridge have provided solid arguments in support of L. Chilashvili’s proposal.

Indeed, it is hardly conceivable that along such a major route, or in its immediate vicinity, there would not have existed important sites such as the multi-layered settlement of Ilmazlo, the metallurgical workshop at Pirveli Kesalo, and the Early Medieval riverside palace near Meore Kesalo on the bank of the Mtkvari (Kura) River (Pl. 2₂). As L. Chilashvili rightly observed, it is impossible to imagine any significant centre existing without close proximity to a major route.

The metallurgical workshop dating to the 8th-7th centuries BCE must also have been associated with this route. Our interpretation must rely on the relatively limited material currently available. Nevertheless, the

stone mould for casting bronze chisels provides clear evidence for the existence of a metallurgical workshop at this location (Pl. 3₁₉, 4₁).

The Ilmazlo settlement extends over an area of nearly ten hectares and represents a multi-layered archaeological site, with the earliest habitation dating to the 4th-3rd millennia BCE. From the Iron Age onward, the site shows clear evidence of continuous occupation. Particularly noteworthy among the finds from Ilmazlo is a grave dated to the 8th-7th centuries BCE, in which gold earrings and finger-rings were discovered among other grave goods (Pl. 11₅₋₈). The presence of this grave within the area is unlikely to be accidental. It suggests that during the pre-Antiquity a community with a complex social and economic structure lived here, which reached a more advanced stage of development in the Antiquity.

At the Ilmazlo settlement, the cultural layers dating to Antiquity have been disturbed by constructions of later date. Nevertheless, the numerous artifacts dating to Antiquity, together with contemporaneous funerary material, indicate that in the 4th-3rd centuries BCE a fairly large settlement existed here.

The settlement at Ilmazlo expanded considerably during the Early Middle Ages. For a long time, it was quite difficult, and sometimes nearly impossible, to distinguish artifacts specifically from the 9th-10th centuries within the medieval excavation material, particularly with plain ceramics. However, the study of the upper levels of the Early Medieval cultural layers at the site revealed a range of ceramic forms that can confidently be assigned to this period.

Palaeoethnobotanical and palynological analyses of soil samples from the Ilmazlo settlement have yielded valuable insights into the economic activities of the populations along the Mtkvari (Kura) River in Kvemo Kartli. The evidence indicates the cultivation of two types of wheat: naked and cultivated emmer, along with barley and millet. The processing and consumption of cereals is evidenced by the archaeological finds, including stone hand mills, clay pans, storage rooms, and others. Leguminous crops such as pea, broad bean, lentil, and bitter vetch were also grown. Additionally, flax, cotton, and hemp were cultivated, and flax oil was produced. Walnut pollen was detected in the soil samples, and a peach stone was recovered, providing evidence for orcharding in Kvemo Kartli during the Early Middle Ages.

Written sources provide valuable supplementary evidence for understanding the economic activities of the local population. According to Vakhushti Bagrationi, vineyards, fig trees, pomegranates, fruit trees, rice, and cotton flourished in Kvemo Kartli, while hemp grew “without cultivation” [the Georgian Chronicles (*Kartlis Tskhovreba*), 1973: 328₂₂₋₂₄].

In this region of Kvemo Kartli, viticulture and winemaking have been largely abandoned today. However, evidence indicates that during the early Middle Ages, viticulture and winemaking constituted an important branch of the local population’s economic activities. This is attested by the numerous large wine vessels (*qvevri*) uncovered at the Ilmazlo settlement, as well as by the grape pips preserved within them.

Of particular interest are the palaeozoological data, which indicate that in this zone of Kvemo Kartli, the population primarily raised small livestock (sheep and goats). Cattle played a comparatively smaller role, while pigs were even less common. Bones of wild animals constitute only 4.56% of the osteological assemblage, indicating that the population’s meat consumption was largely met through domestic animals rather than hunting.

The Ilmazlo settlement extended approximately over ten hectares and was undoubtedly one of the most populous and economically significant settlements in the region. It may be cautiously hypothesized that this settlement may correspond to the “Qala ibn-Qandamani” mentioned by Arab historians (al-Tabari, Al-Ya’qubi, Istakhri, Ibn Hawqal, al-Muqaddasi), possibly the fortress of Gardabani.

The settlement was likely destroyed during the devastating campaign of Abu’l-Qasim in 914. Life continued here into the High Middle Ages, but not with the same intensity as before.

The discovery of the riverside complex near the village of Meore Kesalo can be regarded as one of the most significant events in the study of Early Medieval Georgian archaeology. In terms of both scale and layout, the palace was an outstanding structure, whose construction required vast amounts of building material and immense labor and effort.

The complex was constructed simultaneously according to a unified plan. The Zoroastrian/ Mazdean altar discovered within the palace reflects the complex political situation in Kartli during the 5th-6th centuries,

which is documented in multiple written sources.

Many of the ancient Georgian toponyms in the region have been lost, which complicates the identification of the palace. Given the scale of the palace, it must have belonged to a high-ranking individual of Kvemo Kartli, such as a *pitiakhsh*, a duke (*eristavi*), or a member of the high aristocracy. The palace is associated with a large settlement located to its west, which has not yet been investigated (Pl. 94₃).

The complex appears to have ceased functioning at the end of the 6th century or the beginning of the 7th century. Its devastation was likely the result of an enemy attack. The palace's destruction may be associated with a Christian king of Kartli who fought against Mazdaism. It is also possible that, together with its Zoroastrian temple, the palace fell victim in the 630s to the severe conflicts of the period in the region, in particular the ruthless campaign against fire-worshippers carried out by Emperor Heraclius in Kartli.

DESCRIPTION OF PLATES

Pl. 1. Map of Kvemo Kartli.

Pl. 2. 1. Map of Marneuli Municipality. 2. Archaeological sites identified along the right bank of the Mtkvari (Kura) River between the village of Ilmazlo and the Red Bridge (*Tsiteli Khidi*).

Pl. 3. 1. The village of Pirveli Kesalo. The right bank of the Mtkvari (Kura) River. Area adjacent to the metal workshop, 8th-7th centuries BCE. 2. Stone mould for casting chisels, discovered in the cross-section of the cliff-like terrace. 3-18. Fragments of clay vessels identified in the cross-section of the cliff-like terrace and the test trench. 19. Stone mould.

Pl. 4. 1. The village of Pirveli Kesalo. Stone casting mould discovered in the cross-section of the cliff-like terrace. 2-16. Pottery fragments recovered from the collapsed riverbank section and from a test trench.

Pl. 5. 1-2. Ilmazlo settlement.

Pl. 6. 1 – Ilmazlo settlement. 2 – Area of the Ilmazlo settlement excavated in 2011.

Pl. 7. Ilmazlo settlement. Topographic plan.

Pl. 8. Ilmazlo settlement. Plan of the area excavated in 2011.

Pl. 9. Ilmazlo settlement. Cross-sections of the area excavated in 2011.

Pl. 10. 1. Grave #7 discovered at the Ilmazlo settlement. 2. The same: plan and cross-section.

Pl. 11. Ilmazlo settlement. 1-8. Grave goods from Grave #7.

Pl. 12. Ilmazlo settlement. 1. Area II. Pit grave #1. 2. The same: detail.

Pl. 13-14. Ilmazlo settlement. Grave goods from pit grave #1.

Pl. 15. Ilmazlo settlement. 1-4. Graves #10, 12, 13, and 18 dating to Antiquity. 5-7. Graves #1, 5, and 8 of the Early Medieval period. 8. The so-called “pig burial.”

Pl. 16. Ilmazlo settlement. 1-3. Grave goods of Grave #10. 4-7. Grave goods of Grave #12. 8-17. Grave goods of Grave #13. 18. Grave goods of Grave #18. 19-23. Grave goods of Grave #1. 24. Grave goods of Grave #5. 25-26. Grave goods of Grave #8.

Pl. 17. Ilmazlo settlement. Ceramics dating to Antiquity recovered from various areas of the site.

Pl. 18. Ilmazlo settlement. 1-2. Mud Brick wall of the palace.

Pl. 19. Ilmazlo settlement. 1. Remains of the lateral annexe of the palace. 2. Mud brick wall of the palace.

Pl. 20. 1. Reconstruction of the plan of the Ilmazlo palace (after G. Gogochuri). 2. Axonometric view of the remains of the royal palace at Nokalakevi (after P. Zakaraia and T. Kapanadze). 3. Plan of the Palace of Cyrus (after J. Perrot and Ch. Chipiez).

Pl. 21-22. Ilmazlo settlement. Artifacts from the period of the palace’s functioning.

Pl. 23-24. Ilmazlo settlement. Archaeological material discovered in Structure #1.

Pl. 25-34. Ilmazlo settlement. Archaeological material discovered in Early Medieval structures, pits, and cultural layers.

Pl. 35. Stone (1-11) and iron (12-16) objects from Ilmazlo settlement.

Pl. 36-37. Ilmazlo settlement. Excavations of 2024. Level II of the cultural layer.

Pl. 38. Ilmazlo settlement. 1-2. Level II of the cultural layer. Lid of the *Qvevri* and *Qvevri*.

Pl. 39. Ilmazlo settlement. 1-2. Level II of the cultural layer. Storage pit #1 and postholes for wooden posts.

Pl. 40. Ilmazlo settlement. 1-2. Level III of the cultural layer with contemporaneous storage pits and postholes intended for wooden posts. On the right: remains of a collapsed mud-brick wall.

Pl. 41. Ilmazlo settlement. 1. Level III of the cultural layer with contemporary storage pits and postholes for wooden posts. 2. Postholes for a wattle-and-daub partition.

Pl. 42. Ilmazlo settlement. 1-2. Level III of the cultural layer with contemporary storage pits and postholes for wooden posts.

Pl. 43. Ilmazlo settlement. 1. Level III of the cultural layer. Remains of a hearth. 2. Leather object (waterskin?).

Pl. 44-45. Ilmazlo settlement. 1-2. Level IV of the cultural layer. Remains of a mudbrick-walled structure and storage pits.

Pl. 46. Ilmazlo settlement. 1-2. Mudbrick-walled structure, clay hearth, and storage pits.

Pl. 47. Ilmazlo settlement. 1. Level IV of the cultural layer. Postholes of a wattle-and-daub partition identified inside the mudbrick-walled structure. 2. Stratigraphic section of the settlement.

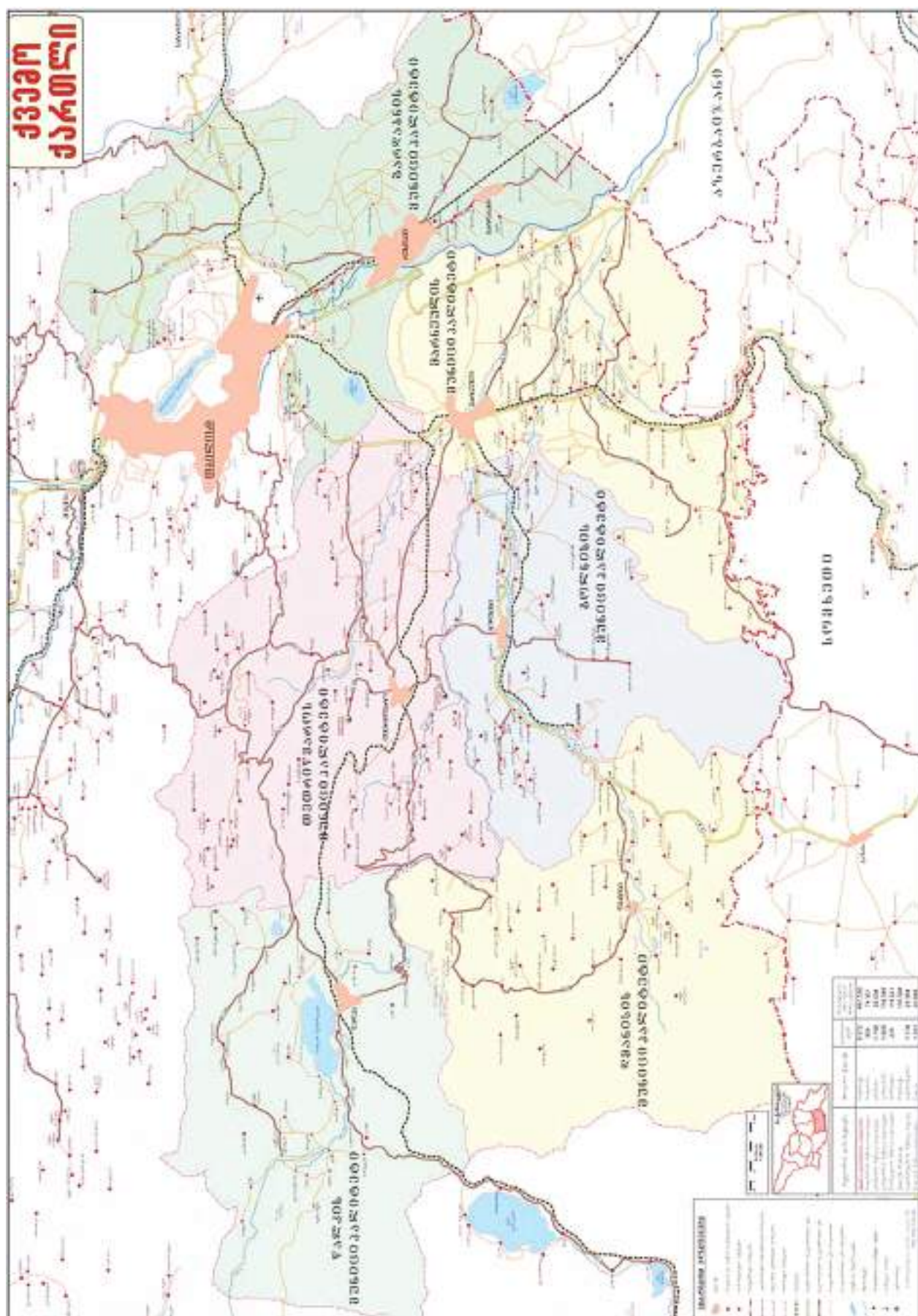
Pl. 48. Ilmazlo settlement. 1-2. Storage pits #15, 16, 18, and 19.

- Pl. 49.** Ilmazlo settlement. Wine storage large vessels (*qvevri*) (material from the 2024 excavation).
- Pl. 50.** Ilmazlo settlement. 1-3. Large storage jars (*dergi*). 4-6. Large jugs (*chaphi*). 7-11. Bowl-shaped vessels (*badia*).
- Pl. 51.** Ilmazlo settlement. 1-4. Churns. 5-13. Pots with incurved rims.
- Pl. 52.** Ilmazlo settlement. Pots.
- Pl. 53.** Ilmazlo settlement. 1-6, 8-11. Pots. 7. Jar. 12-15. Clay pans.
- Pl. 54.** Ilmazlo settlement. Jugs and small jugs (*khelada*).
- Pl. 55.** Ilmazlo settlement. 1-11. Ceramics dating Antiquity. 12-17. Early Medieval bowls. 18-22. Glazed ceramics. 23. Handle of a clay vessel with a representation of an animal head.
- Pl. 56.** Ilmazlo settlement. 1-9. Roof tiles. 10-12. Clay spindle whorls. 13-16. Lids made from vessel walls. 18-19. Lids made from unbaked clay vessels. 20. Large fired clay lid (presumably for a *qvevri*). 21-22. Plaster fragments with impressions of wooden branches.
- Pl. 57.** Ilmazlo settlement. 1-2. Glass bracelets. 3. Base of a glass-stemmed drinking-vessel. 4-17. Fragments of faceted glass vessels.
- Pl. 58.** Ilmazlo settlement. 1. Marble bowl. 2-3. Mother-of-pearl. 4. Kufic copper coin, 8th-9th centuries. 5. Copper coin (unidentified). 6. Carnelian ring. 7. Bronze pin. 8-9. Lily-flower ornament (plaster). 10. Fragment of a bronze chain. 11. Fragment of a stone ornamental element.
- Pl. 59.** Ilmazlo settlement. 1-7. Basalt hand mills. 8-10. Lids for *qvevri*. 11-13. Stone mauls. 14. Sling stone. 15. Whetstone. 16. Perforated stone (net sinker?). 17-22. Whetstones, pestles, and polishers. 23. Flat river stones reused as vessel lids. 24-25. Antler awls. 26. Object made from a tubular bone of a bird. 27. Bone handle. 28-31. Iron slag. 32. Bronze rod. 33. Fragment of an iron knife. 34. Fragment of an unidentified bronze object. 35. Fragment of an iron object (handle?).
- Pl. 60.** Ilmazlo settlement. Excavations of 2024. 1. Postholes reinforced with stones. 2-3. Levels I-II of the cultural layers (plan and section).
- Pl. 61.** Ilmazlo settlement. 1-2. Levels II and III of the cultural layers (plan and section).
- Pl. 62.** Ilmazlo settlement. 1-2. Level III of cultural layer (plan and section).
- Pl. 63.** Ilmazlo settlement. 1-3. Level IV of cultural layer. Mudbrick-walled structure and storage pits (plans and sections).
- Pl. 64-65.** Ilmazlo settlement. Excavations of 2024. Levels of the cultural layer (sections).
- Pl. 66.** Ilmazlo settlement. 1. Mudbrick-walled structure (plan). 2-3. Same structure (sections).
- Pl. 67.** Ilmazlo settlement. 1-12. Large wine vessels (*qvevris*). 13-15. Large storage jars (*dergis*). 16-18. Churns. 19-20. Large jugs (*chaphis*). 21. Jar.
- Tab.68.** Ilmazlo settlement. 1-4, 15. Bowl-shaped vessels (*badia*). 5-14. Pots.
- Pl. 69-70.** Ilmazlo settlement. Pots. 69₁₇. Pan-shaped vessel.
- Pl. 71.** Ilmazlo settlement. Jugs and small jugs.
- Pl. 72.** Ilmazlo settlement. Bowls.
- Pl. 73.** Ilmazlo settlement. 1-3. Flat roof tiles. 4-6. Hand-mill stones.
- Pl. 74.** Ilmazlo settlement. 1. Schematic lily-flower ornament (plaster). 2. Carnelian ring. 3-4. Glass bracelets. 5. Base of a glass-stemmed drinking-vessel. 6-14. Fragments of faceted glass vessels. 15-18. Clay spindle whorls. 19. Bead. 20-21. Glazed salt cellars. 22. Fragment of a stone ornamental element.
- Pl. 75.** Meore Kesalo. 1-2. The ruins of the palace located on the edge of a cliff.
- Pl. 76.** Meore Kesalo. 1. Remains of Storage room #1 of cliff-side palace. 2. Doorway connecting the storage room #1 to the Hall #2.
- Pl. 77.** Meore Kesalo. 1-2. Compacted earthen floor of Storage room #1 (2023).
- Pl. 78-79.** Meore Kesalo. Roof-tiles collapsed in Hall #2 (2024).
- Pl. 80.** Meore Kesalo. 1. Roof-tiles collapsed in Hall #2. 2. The same hall after removal of the tile collapse.
- Pl. 81.** Meore Kesalo. 1-2. Fire altar revealed in Hall #2.
- Pl. 82.** Meore Kesalo. 1. Fire altar revealed in Hall #2. 2. Fire altar from the Dedoplis Mindori temple (after I. Gagoshidze).
- Pl. 83.** Meore Kesalo. 1-2. Storage room #3.
- Pl. 84.** Meore Kesalo. 1-2. Hall #4 (2024).
- Pl. 85.** Meore Kesalo. 1. Burnt wooden beams of Hall #4 (2024). 2. Hall #4 after full excavation (2025).
- Pl. 86.** Meore Kesalo. 1. Hall #4. Fragments of the second base. 2. Trace of the base revealed after reassembling the fragments.

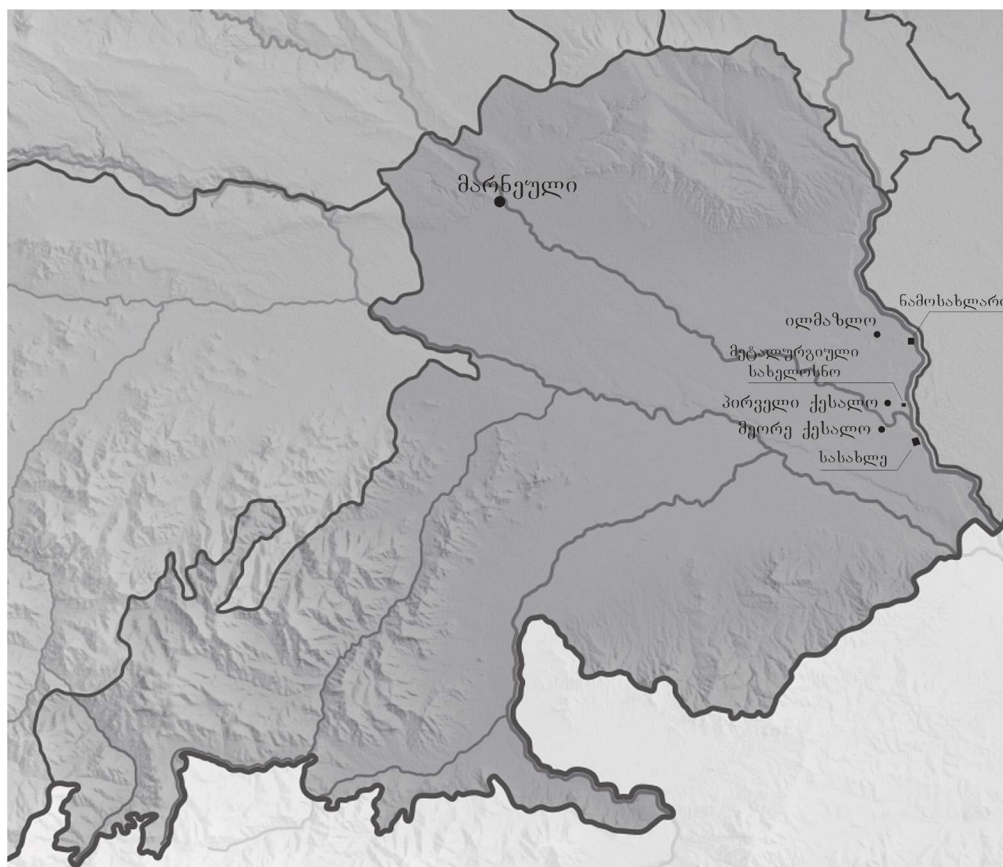
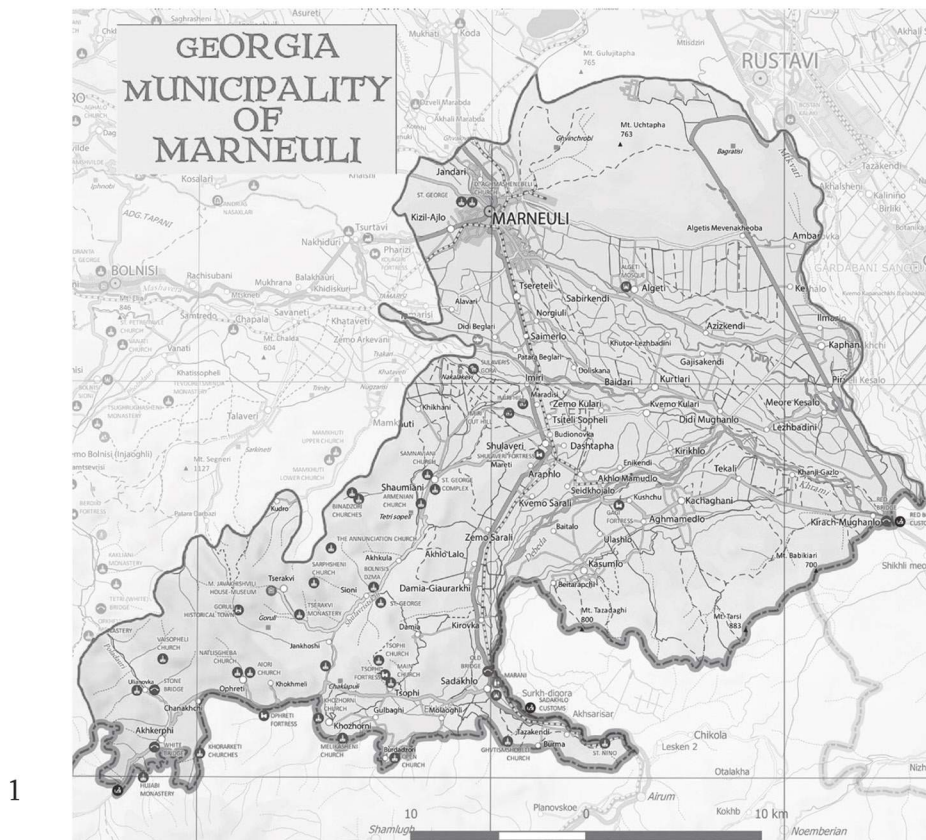
- Pl. 87.** Meore Kesalo. 1. Hall #4. Detail of the wooden roofing structure. 2. Fragments of the third base revealed in the same hall.
- Pl. 88.** Meore Kesalo. 1-2. Concentrations of fired mud-bricks in Hall #4.
- Pl. 89.** Meore Kesalo. 1. Structures #1-7. Excavation process. 2. Storage room #5.
- Pl. 90.** Meore Kesalo. 1. Open space or yard of Storage room #6 before the removal of the collapsed roof tiles. 2. The same space after the removal of tiles.
- Pl. 91.** Meore Kesalo. 1. Roof-tile collapse in Hall #7 damaged by fire. 2. Structures #1-7 after excavation (2025).
- Pl. 92-93.** Meore Kesalo. The palace complex (2025).
- Pl. 94.** Meore Kesalo. 1. Palace (excavations of 2023-2024). 2. Presumed central part of the palace. 3. Settlement area located west of the palace.
- Pl. 95.** Meore Kesalo. 1. Profile of the cliff-edge structures of the palace. 2. Cliff-edge part of the palace, excavations of 2023-2024.
- Pl. 96.** Meore Kesalo. 1-2. Roof-tile collapses in Storage Room #1 and Hall #2. 3. Compacted clay floor of Hall #3.
- Pl. 97.** Meore Kesalo. Burnt compacted clay floors of Storage room #1 and Hall #2. Part of the altar in Hall #2 (2023-2024).
- Pl. 98.** Meore Kesalo. Hall #4 (2024).
- Pl. 99.** Meore Kesalo. Plan of the excavated area and roof-tile collapses.
- Pl. 100.** Meore Kesalo. Plan of the excavated area. Burnt layer.
- Pl. 101.** Meore Kesalo. Sections of the excavated structures.
- Pl. 102.** Meore Kesalo. 1. Fragment of a stone base discarded into the Mtkvari (Kura) River. 2-4. Ornamental fragments of a base transferred to the expedition by Elshan Mustafayev. 5. Ornamental fragments discovered in 2023 at the original location of the base.
- Pl. 103-104.** Meore Kesalo. Fragments of a stone base revealed in Hall #4.
- Pl. 105.** Meore Kesalo. 1-3. Ridge roof-tiles. 4. Incised mark on a ridge roof-tile. 5. Flat roof-tile. 6. Flat roof-tile with ornamented edges. 7. Worked fragment of tuff discovered near the elevation west of the palace. 8. Large and small mud-bricks. 9. Sling stone. 10. Stone pestle. 11. Clay plaster with impressions of wooden branches and reed stems. 12. Fragment of a jug body with an incised letter-mark "b". 13. Fragment of a large wine vessel (*qvevri*). 14. Jug handle decorated with a knob. 15. Fragment of a jug with a ribbed neck. 16. Fragment of a pot. 17. Bronze rod (pin?). 18. Bronze ring. 19. Iron rod connecting a stone base and a wooden column. 20-21. Iron knives.
- Pl. 106.** Meore Kesalo. 1. Fragment of a stone base retrieved from the river. 2-5. Ornamental fragments of a stone base discovered in Hall #4.
- Pl. 107.** Meore Kesalo. 1. Flat roof-tile. 2. Flat roof-tile with ornamented edges. 3. Ridge roof-tiles. 4. Clay plasters with impressions of wooden branches and reed stems. 5-6. Large and small mud-bricks. 7. Pottery fragments discovered in Hall #4. 8. Grave #1 installed within the adobe wall of the palace. 9-13. Grave goods of Grave #1: beads (12th-13th centuries).
- Pl. 108.** Meore Kesalo. Topographic plan (2025).

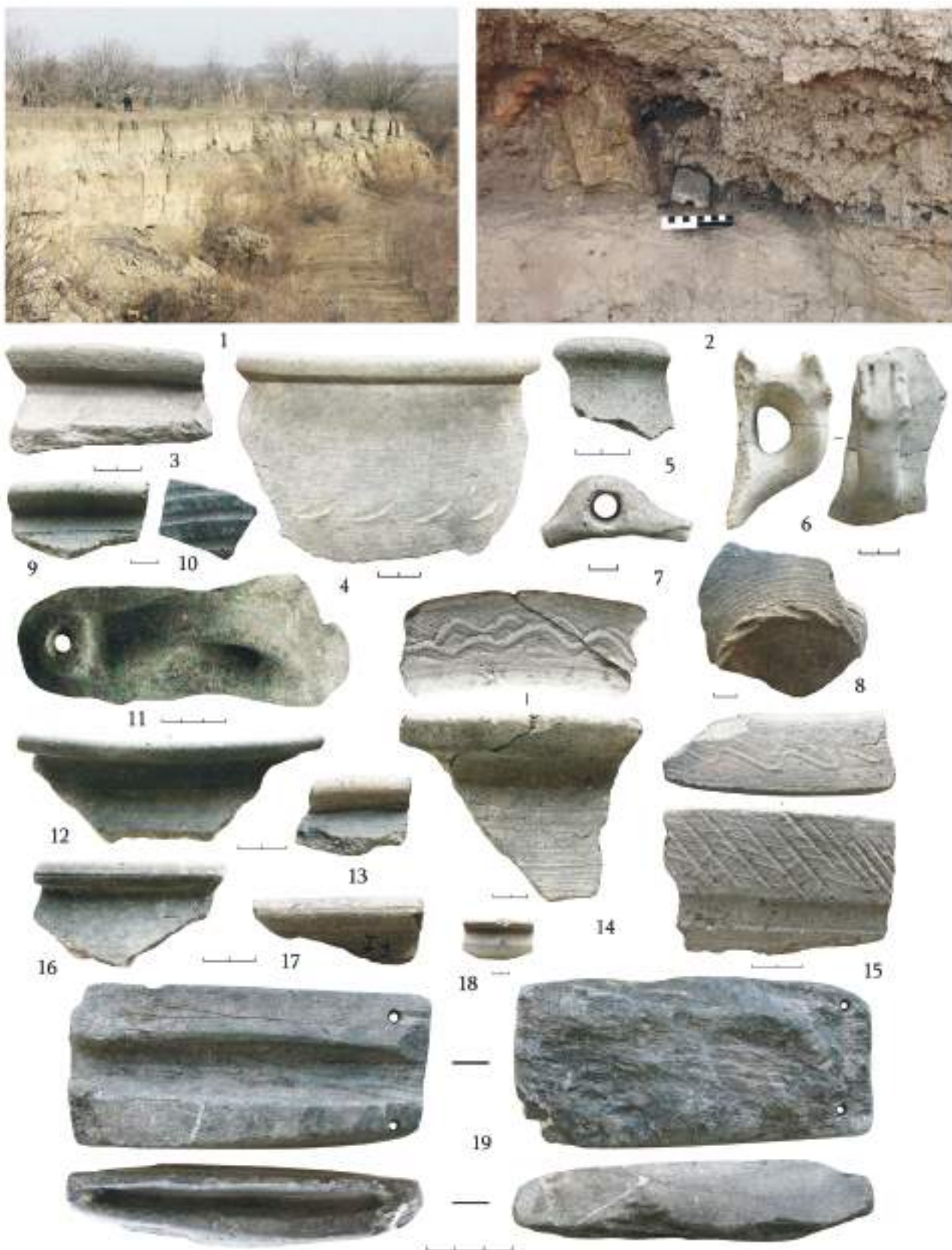
თაბულები PLATES

ტაბულა / Plate 1

ტაბულა / Plate 2

1

2

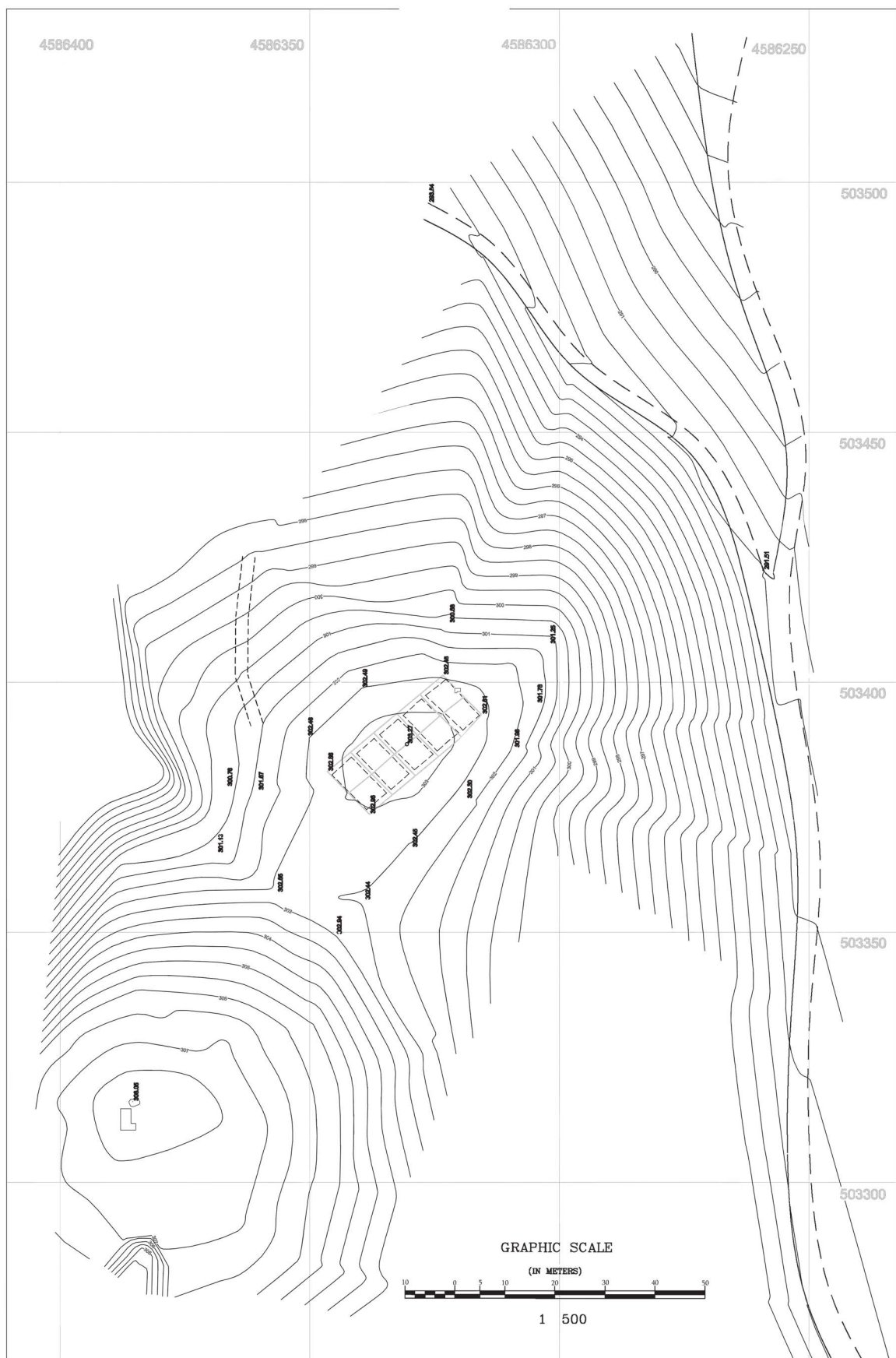

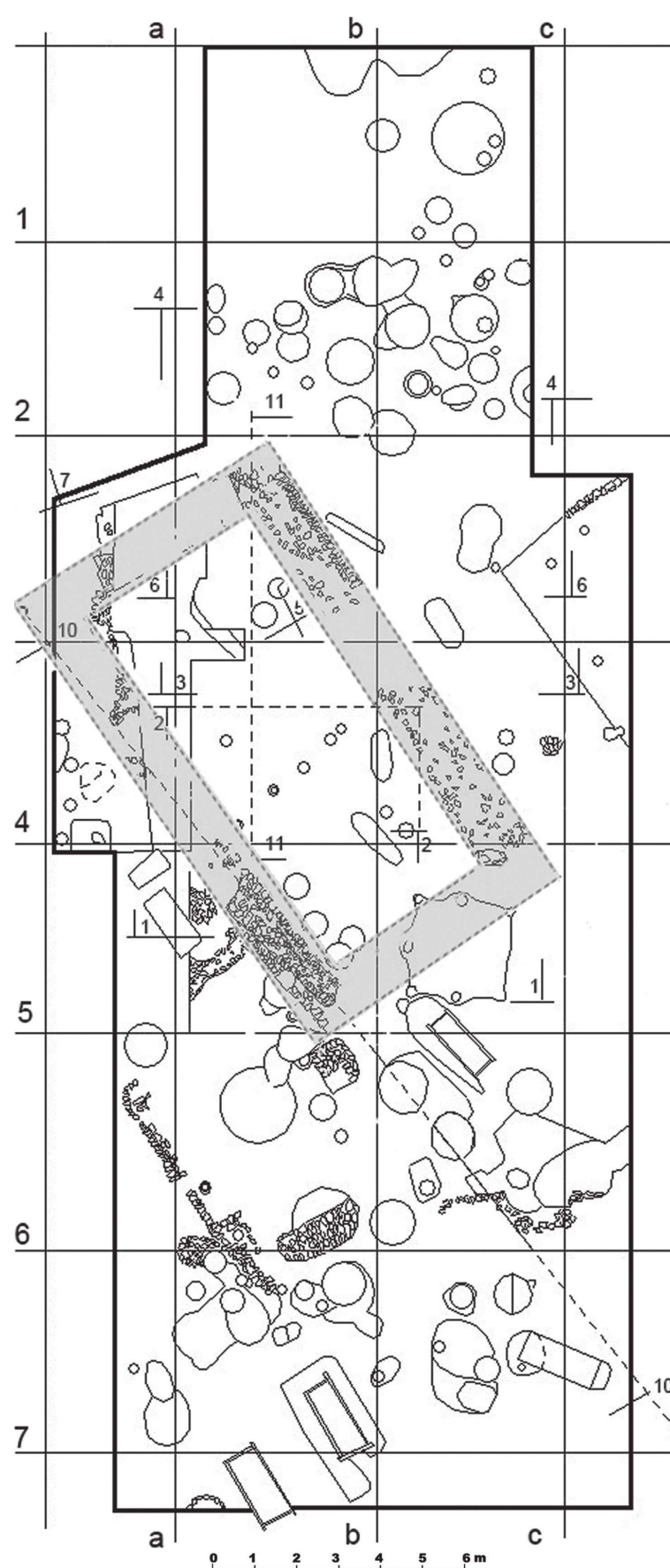
1

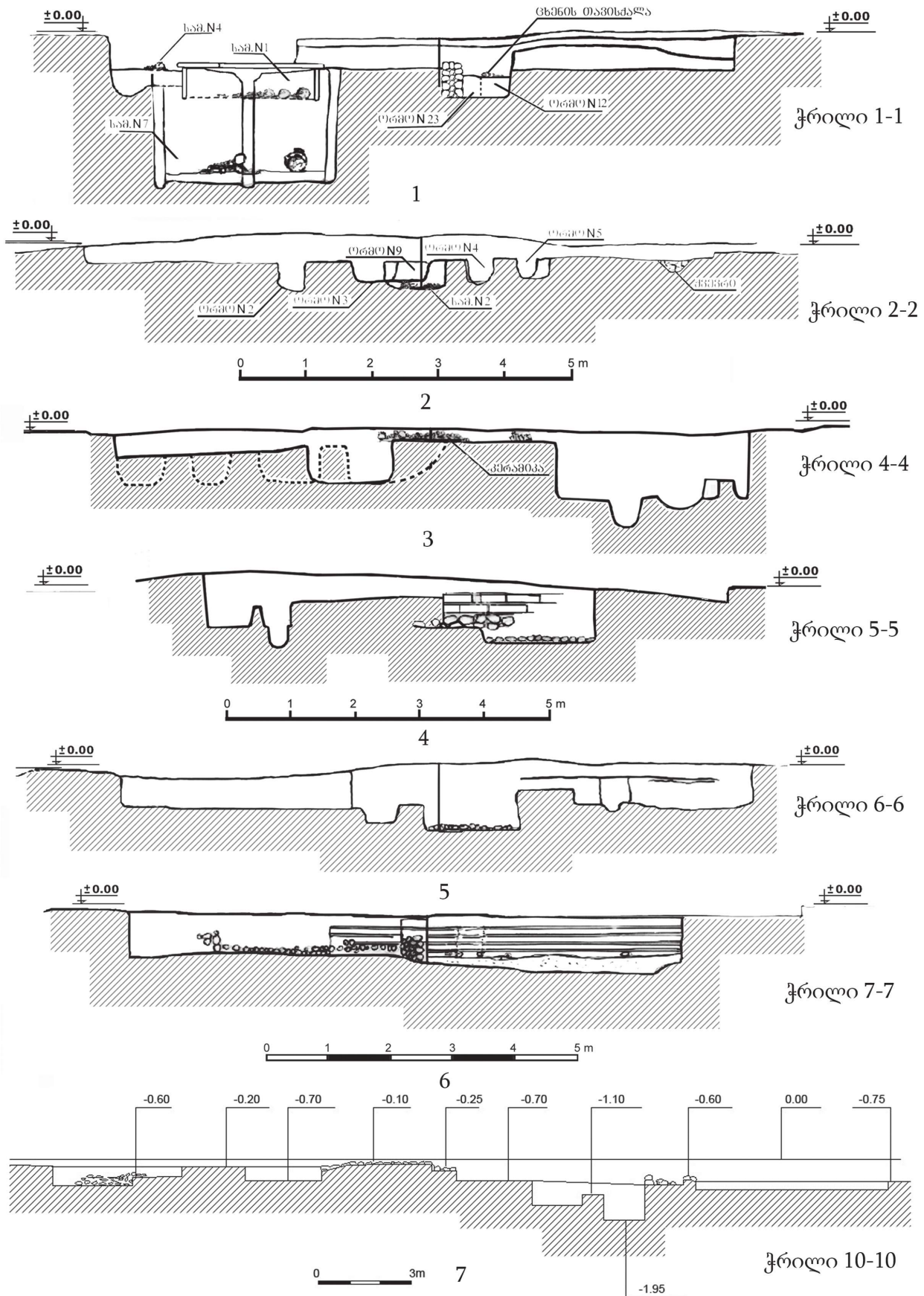
2

ტაბულა / Plate 7

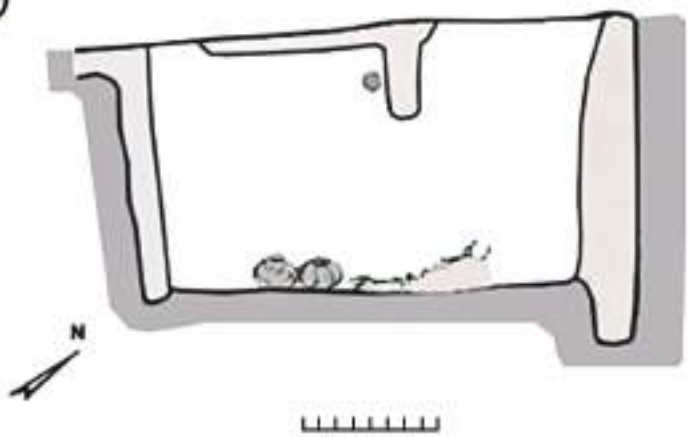
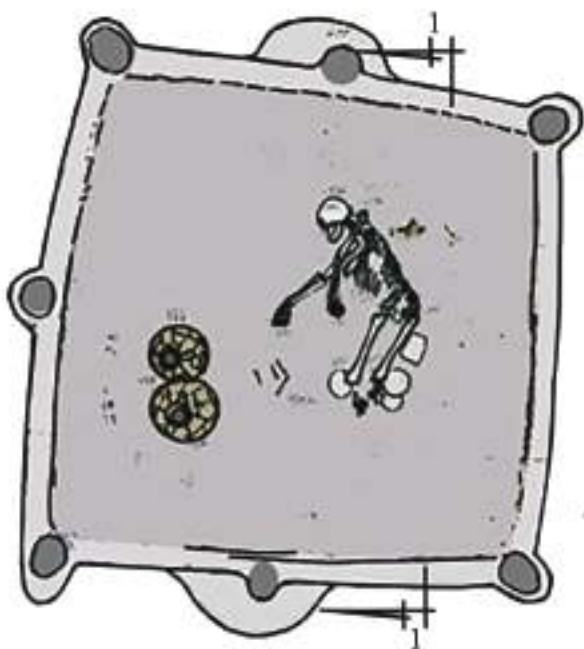

ტაბულა / Plate 9

1

2

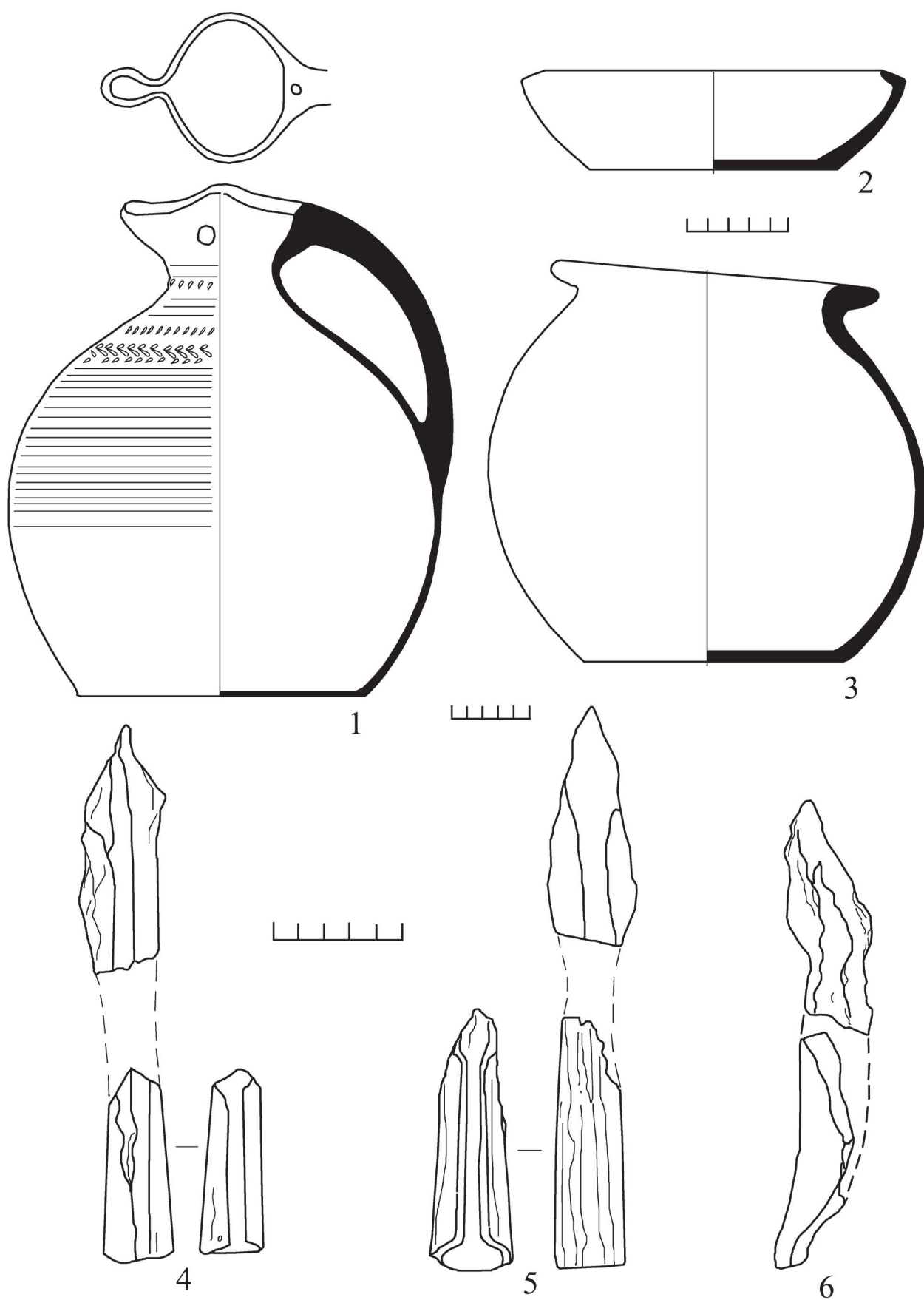
სამარხი #7

1

1

2

3

4

6

5

7

8

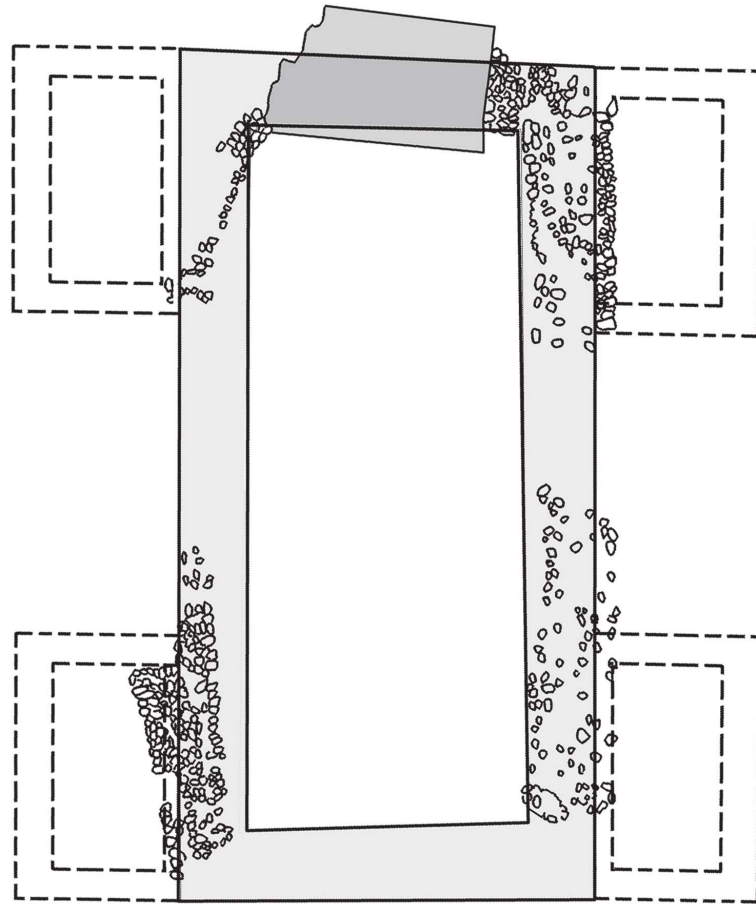
1

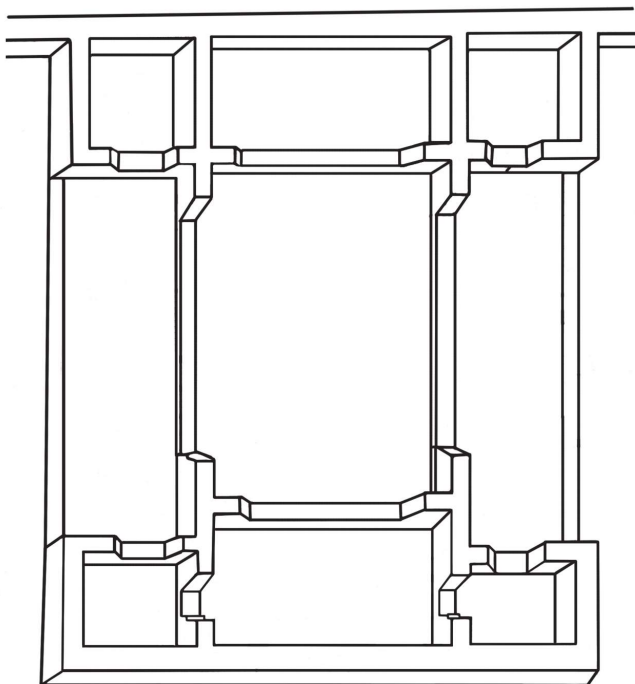

1

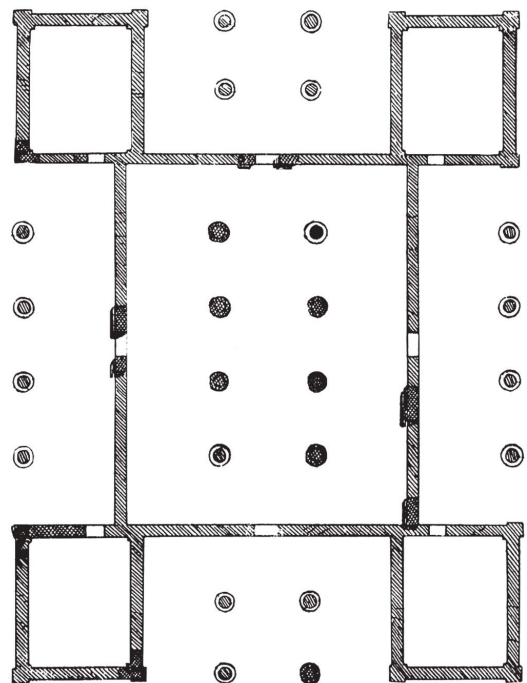

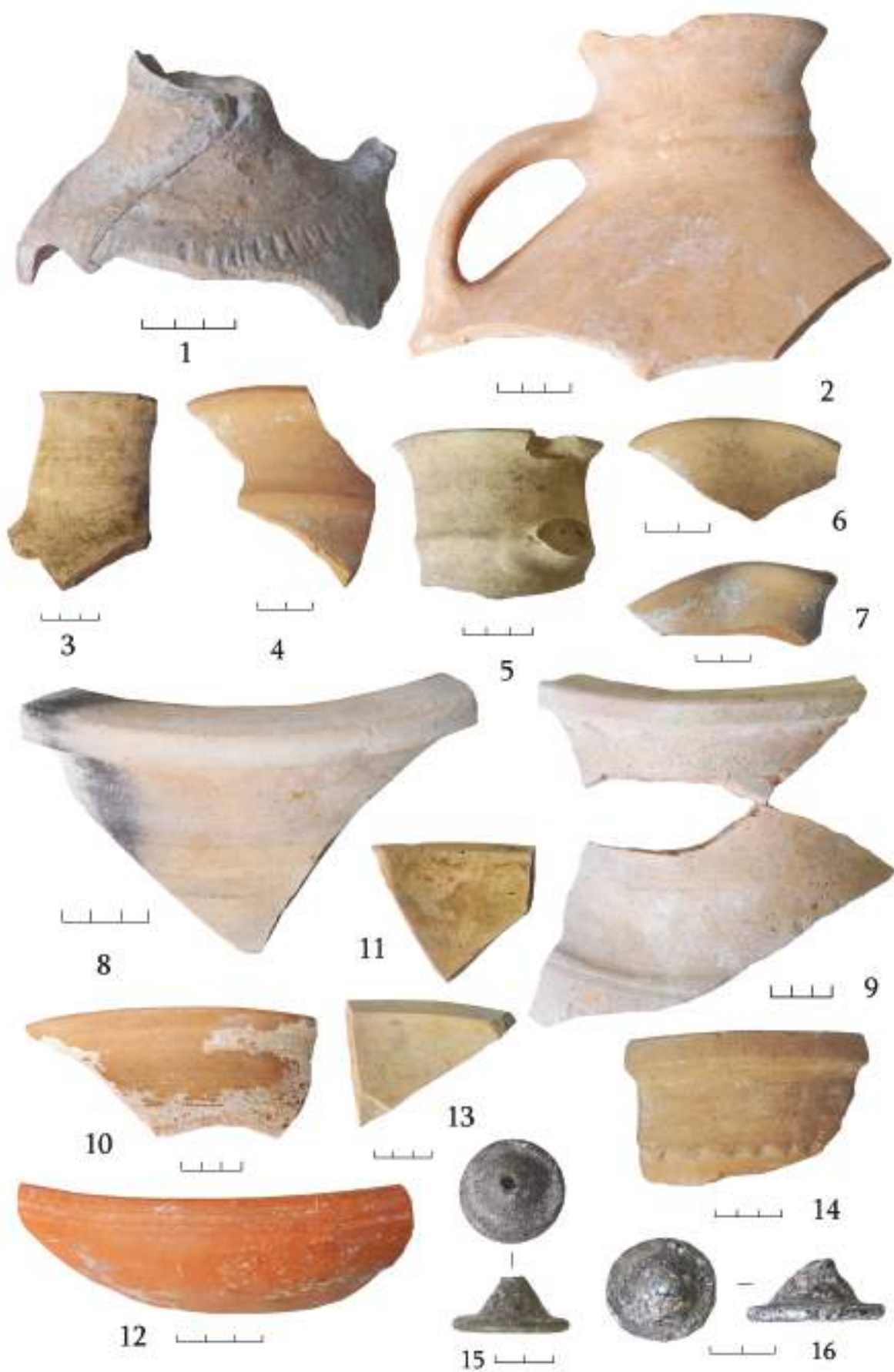
1

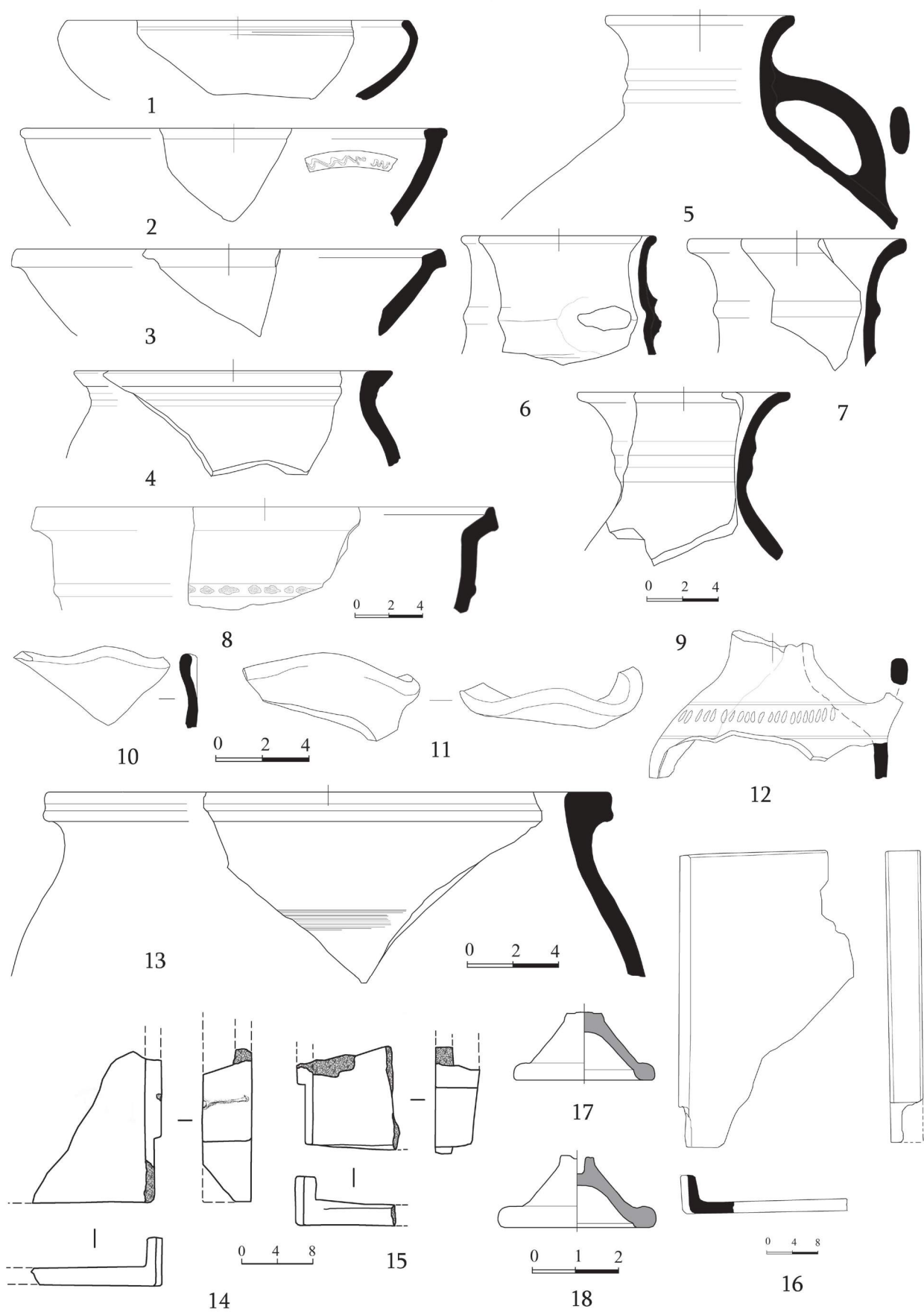

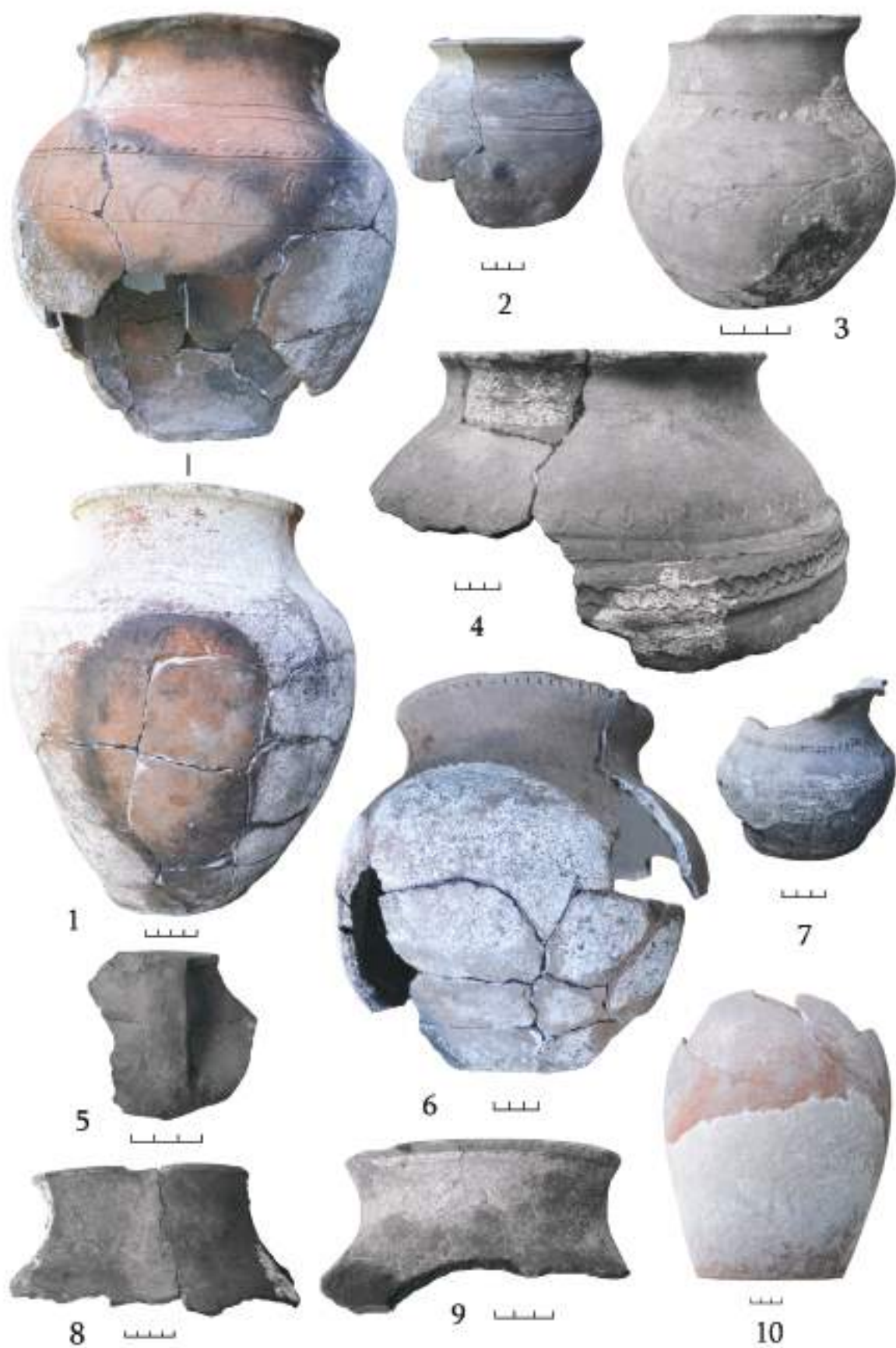
2

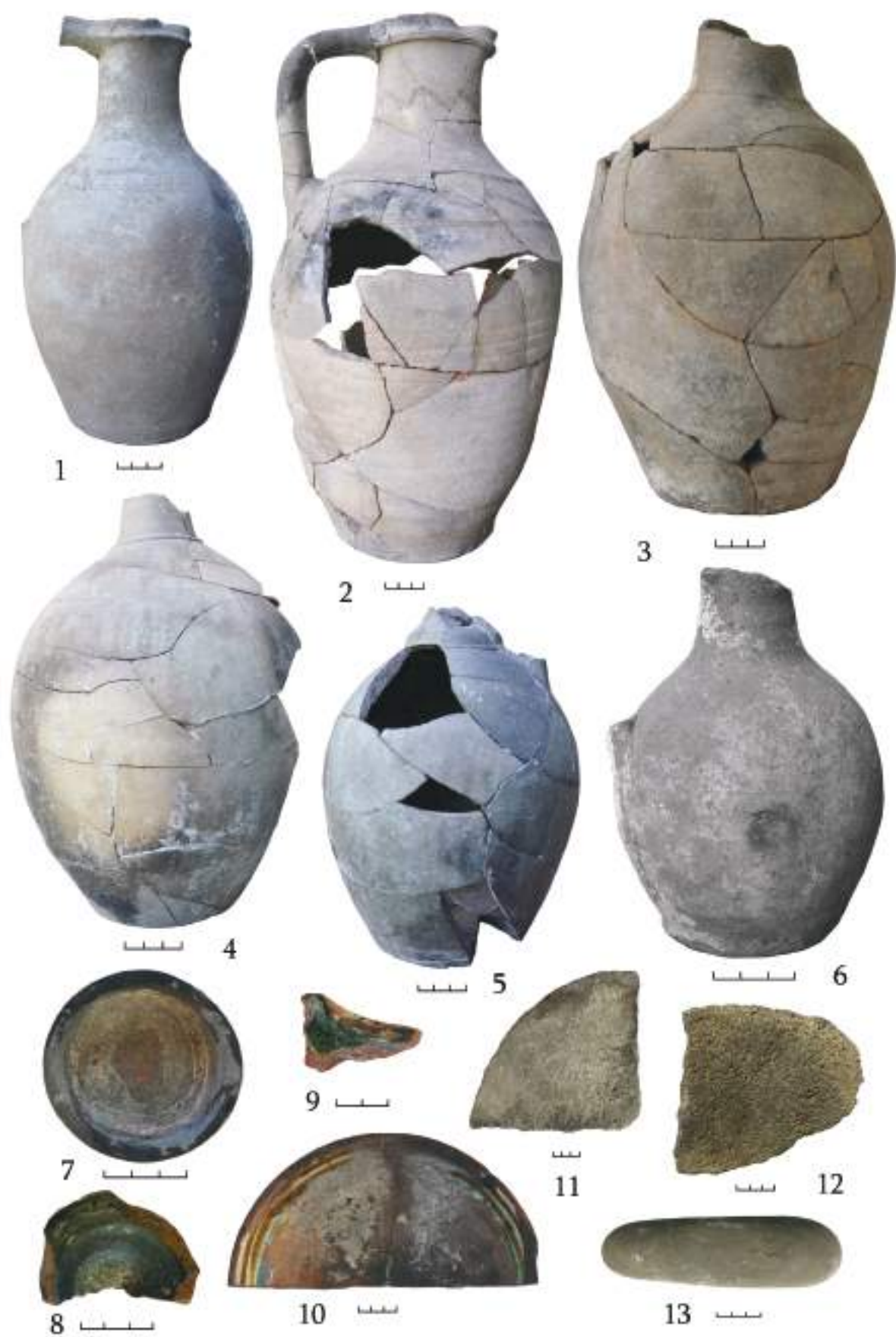

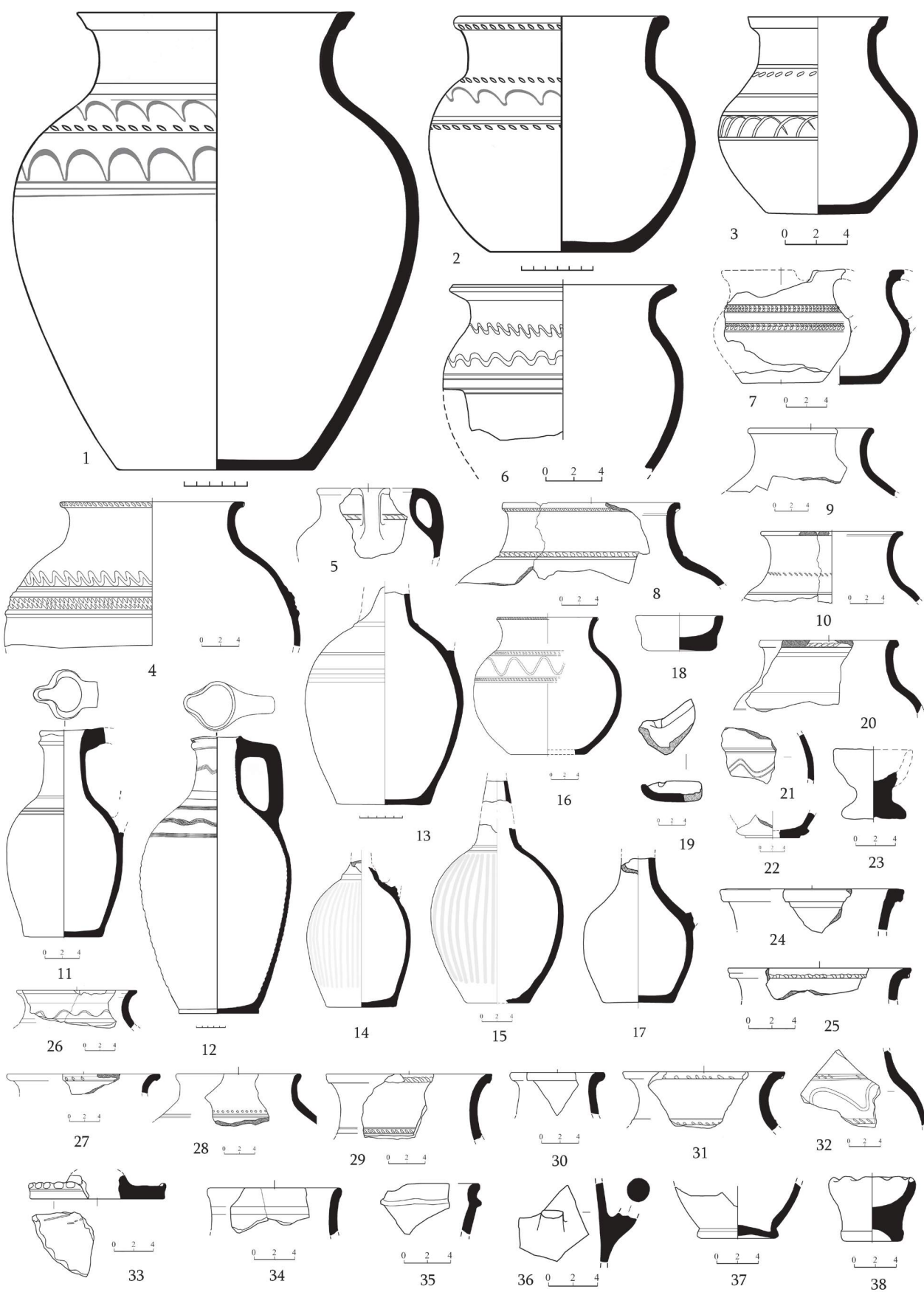
3

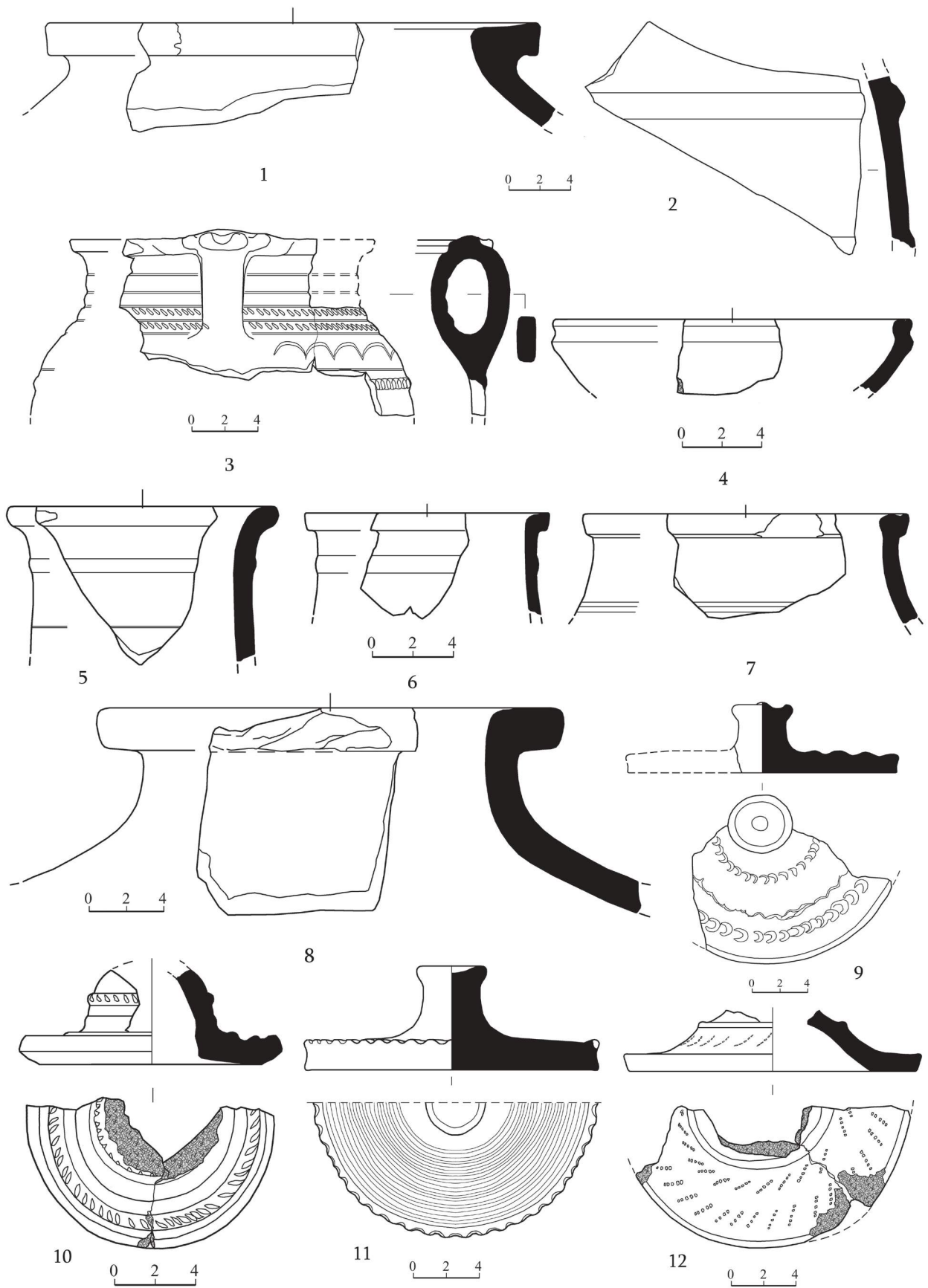

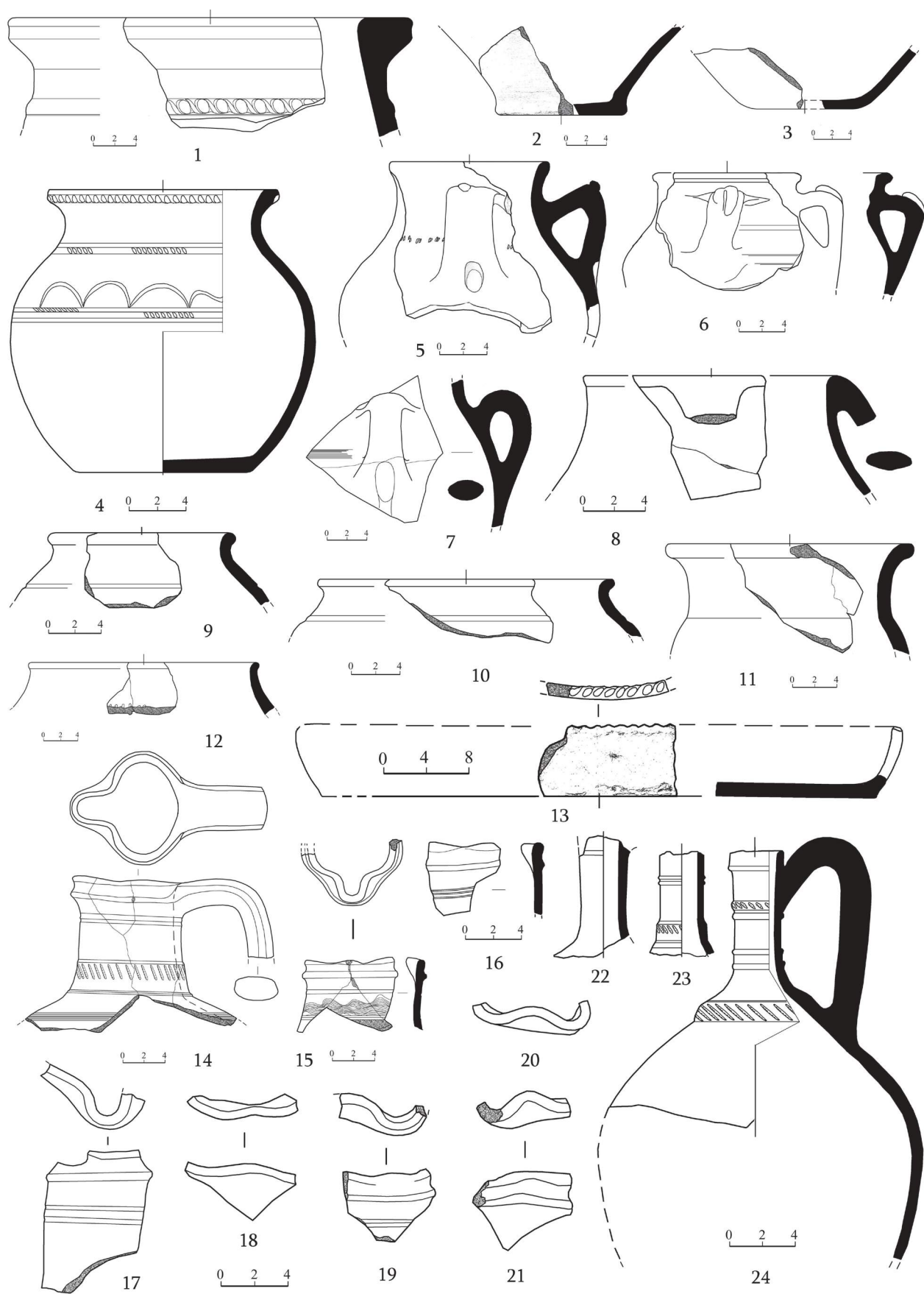

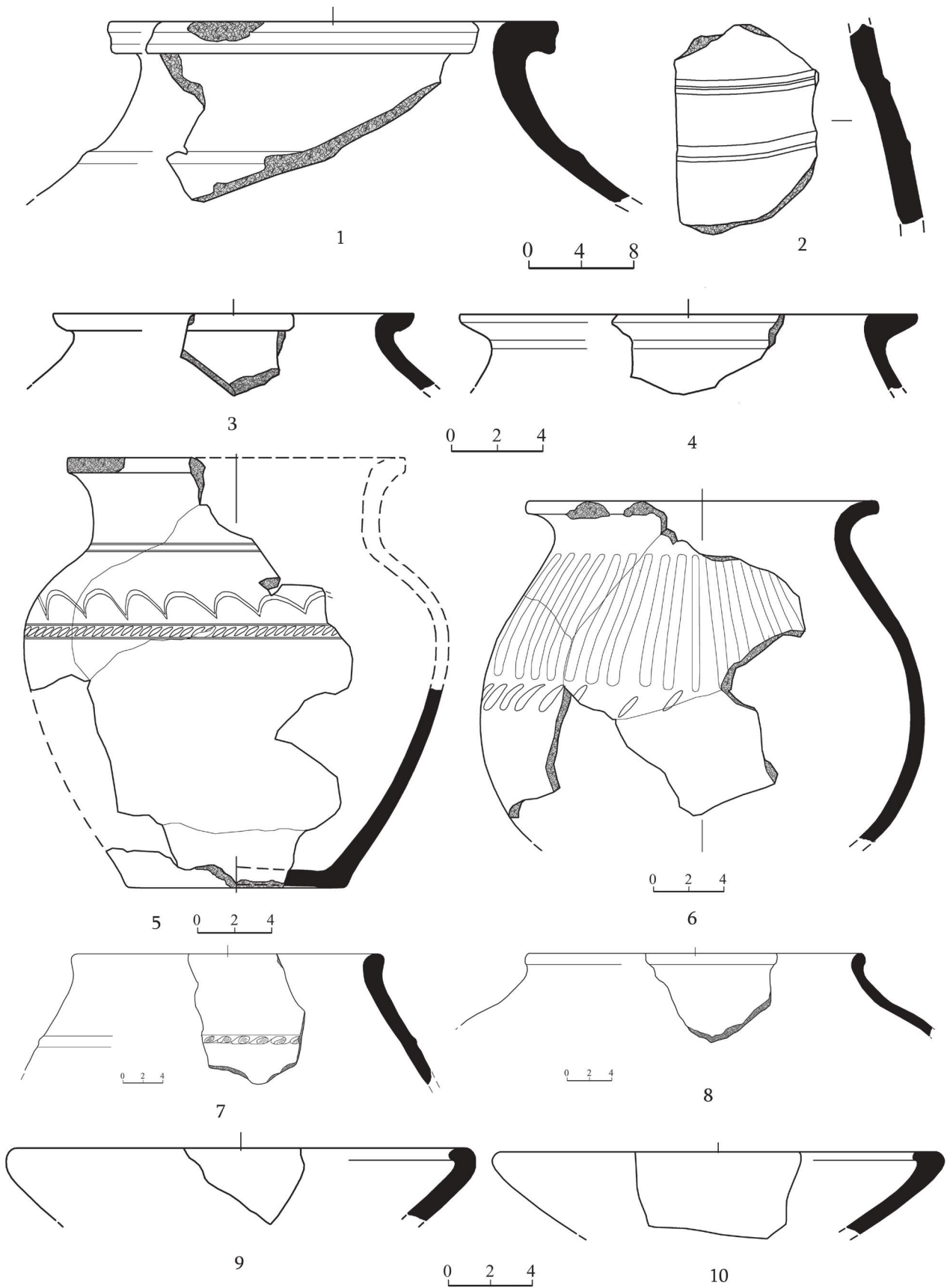

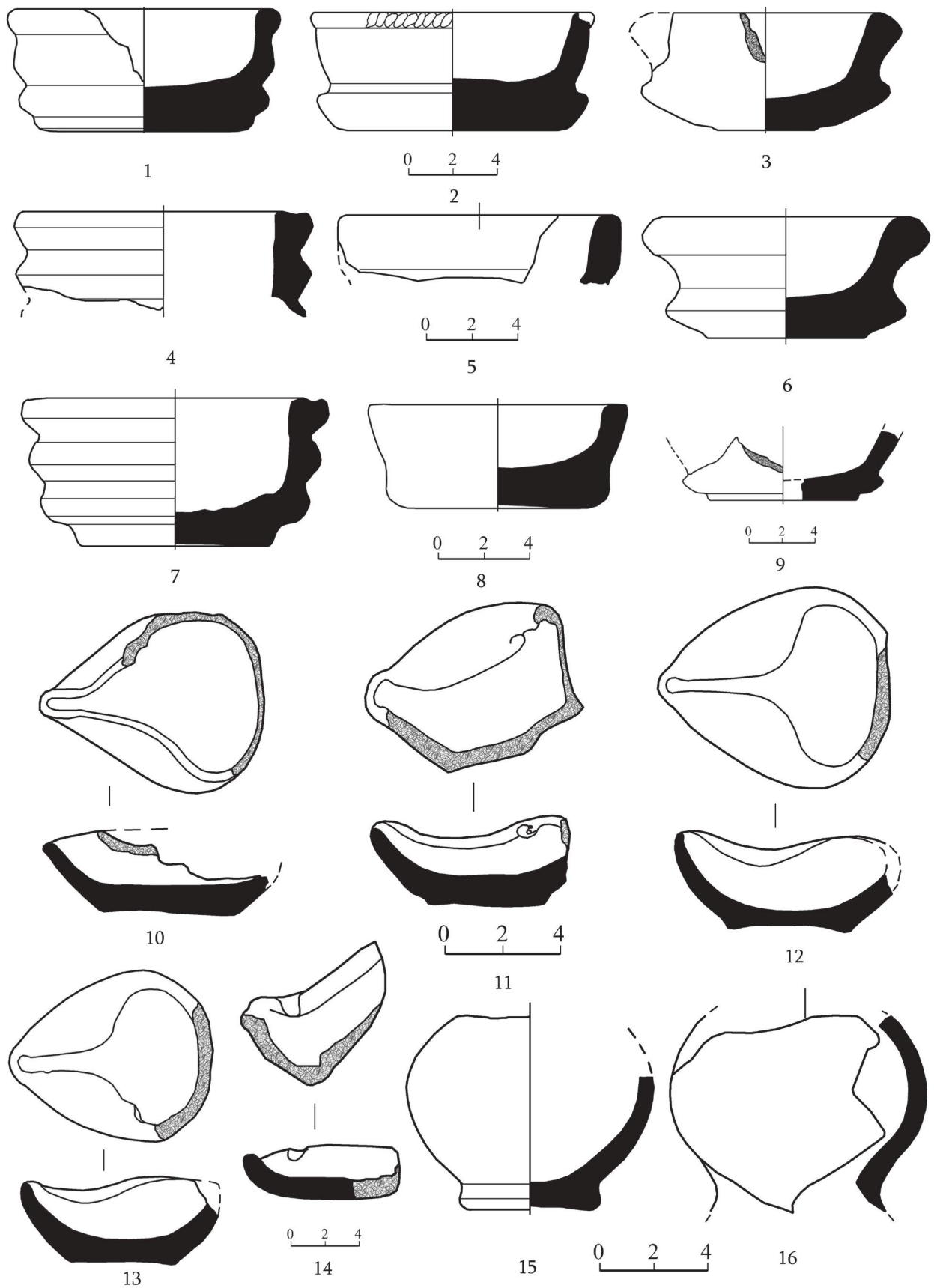

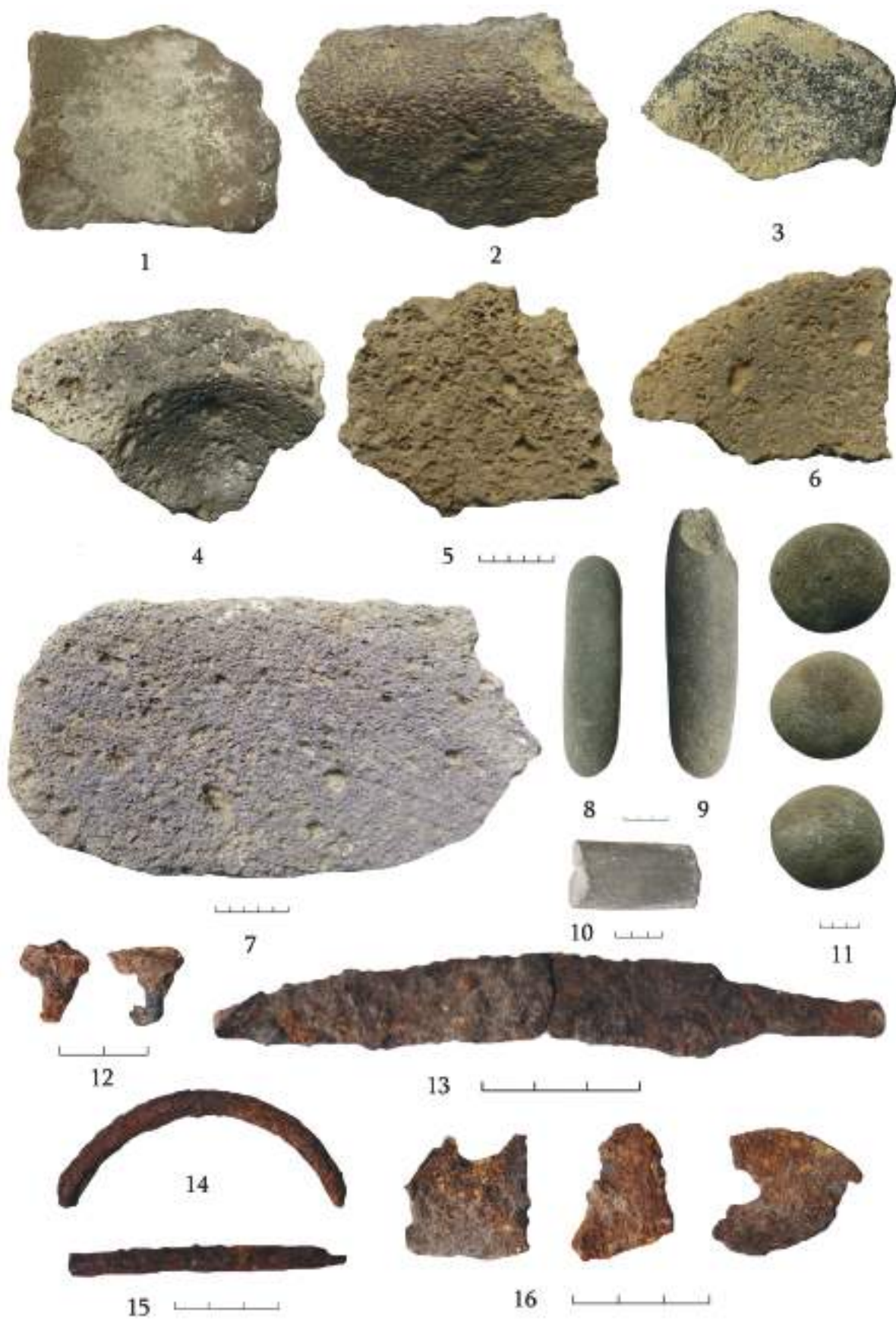

1

2

1

2

1

2

1

1

1

1

1

2

1

2

1

2

1

2

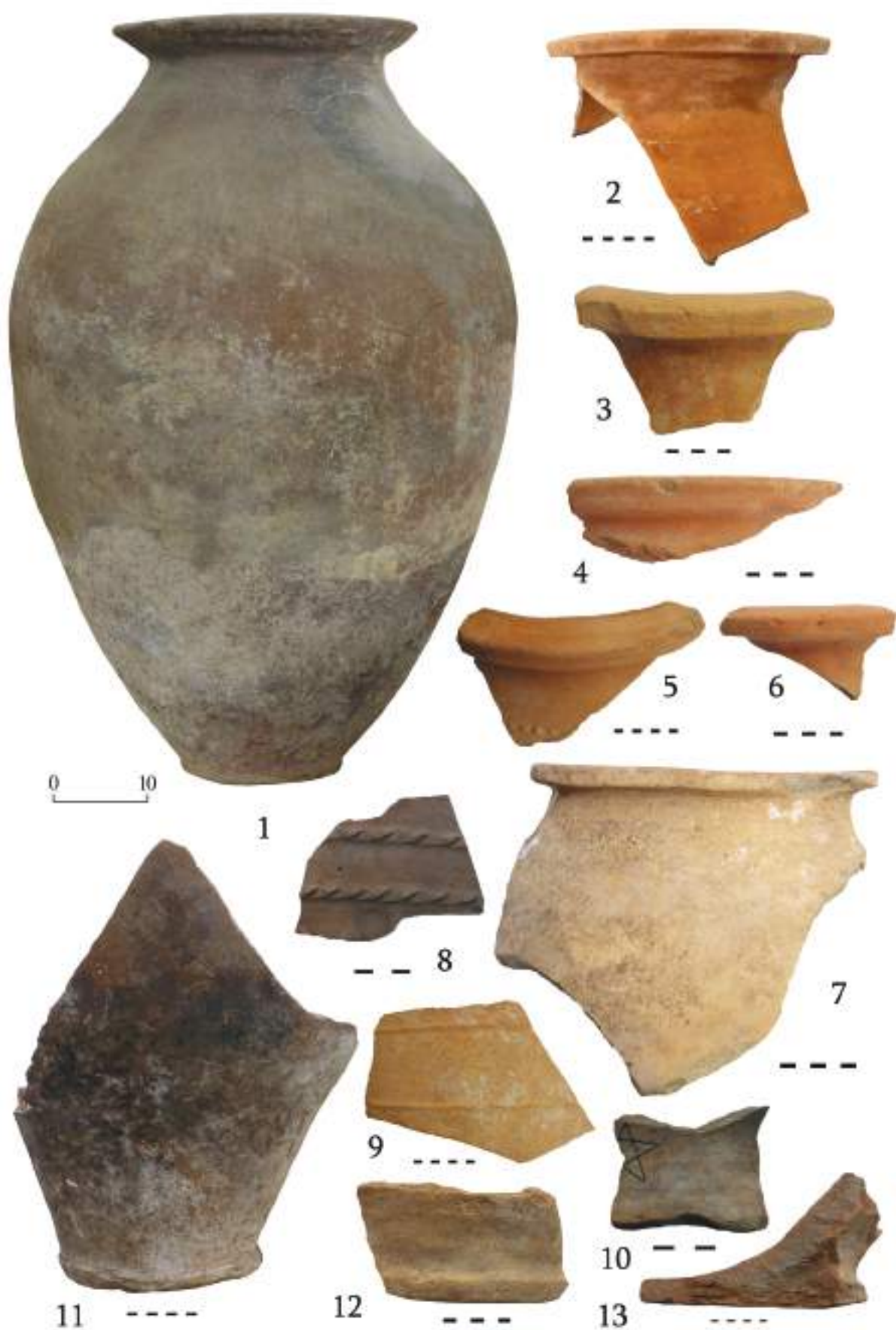

1

2

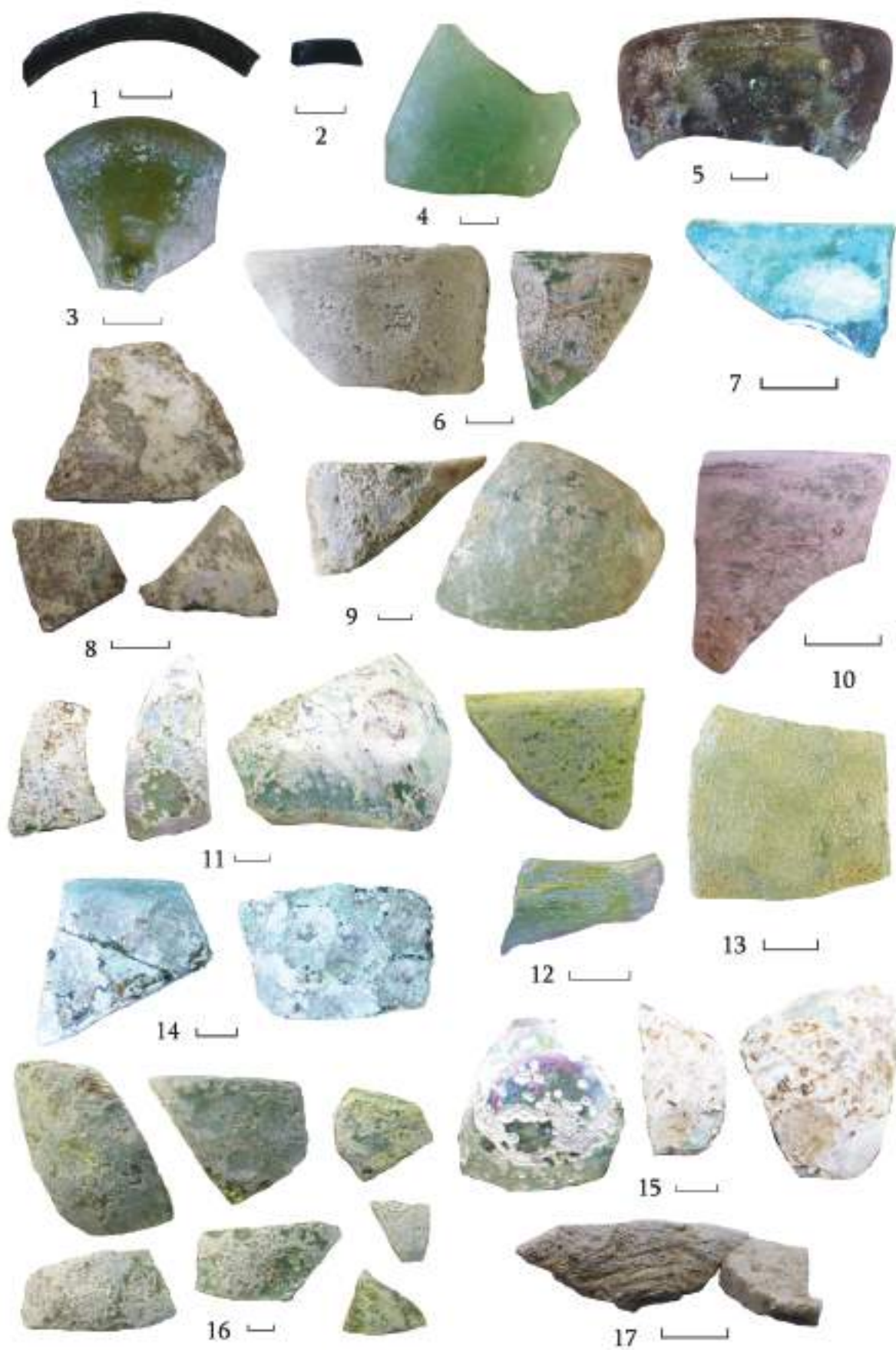

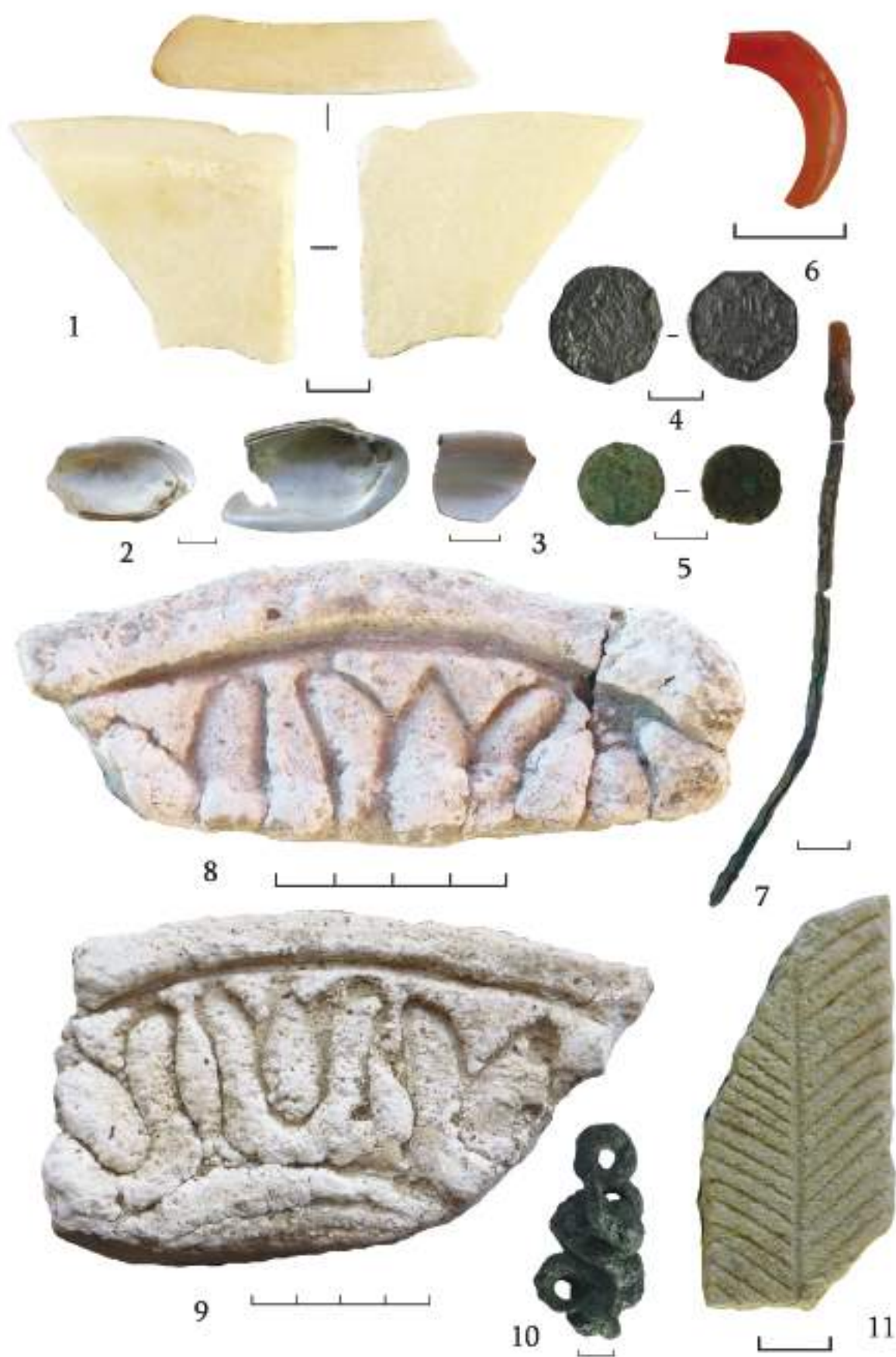

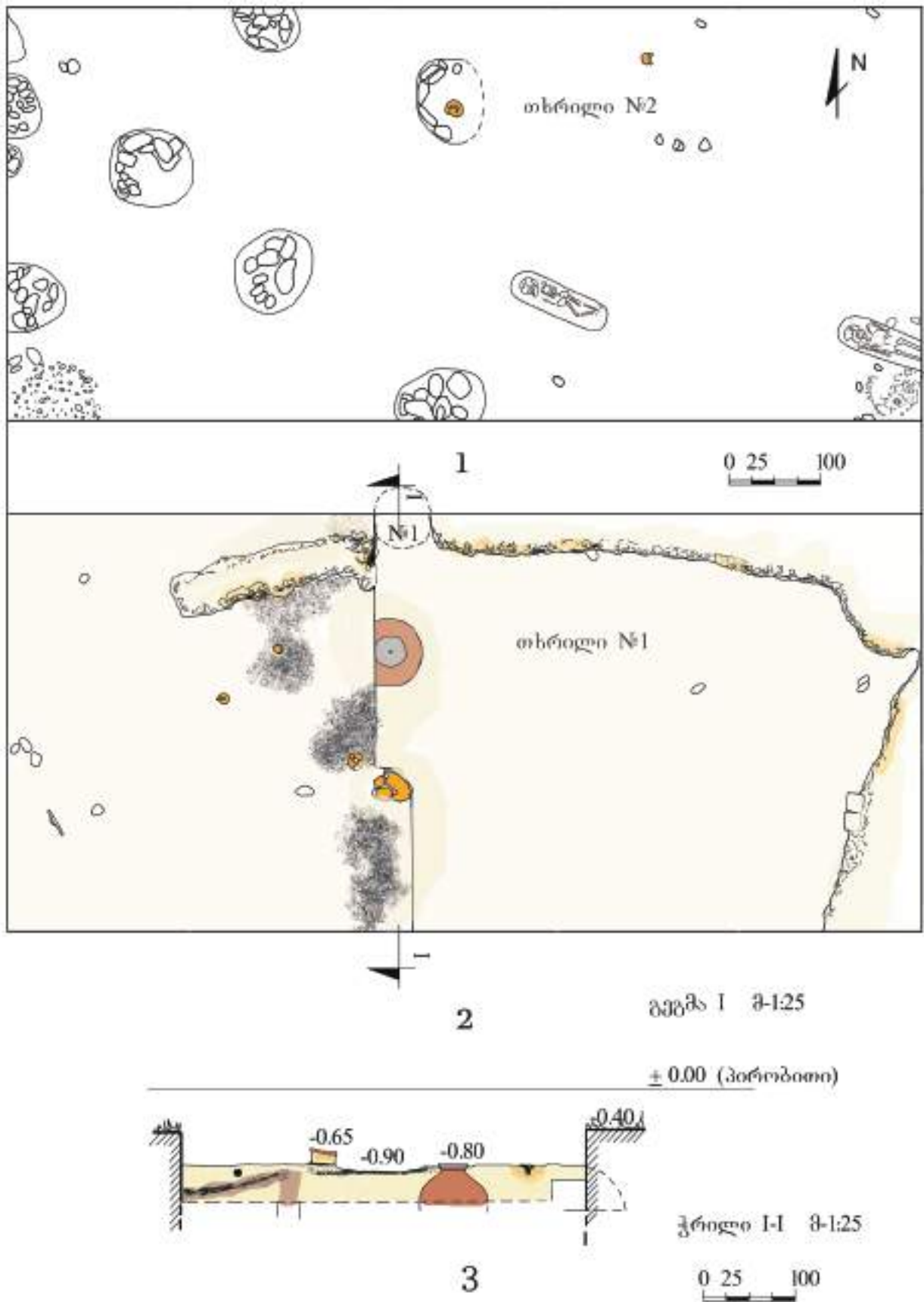

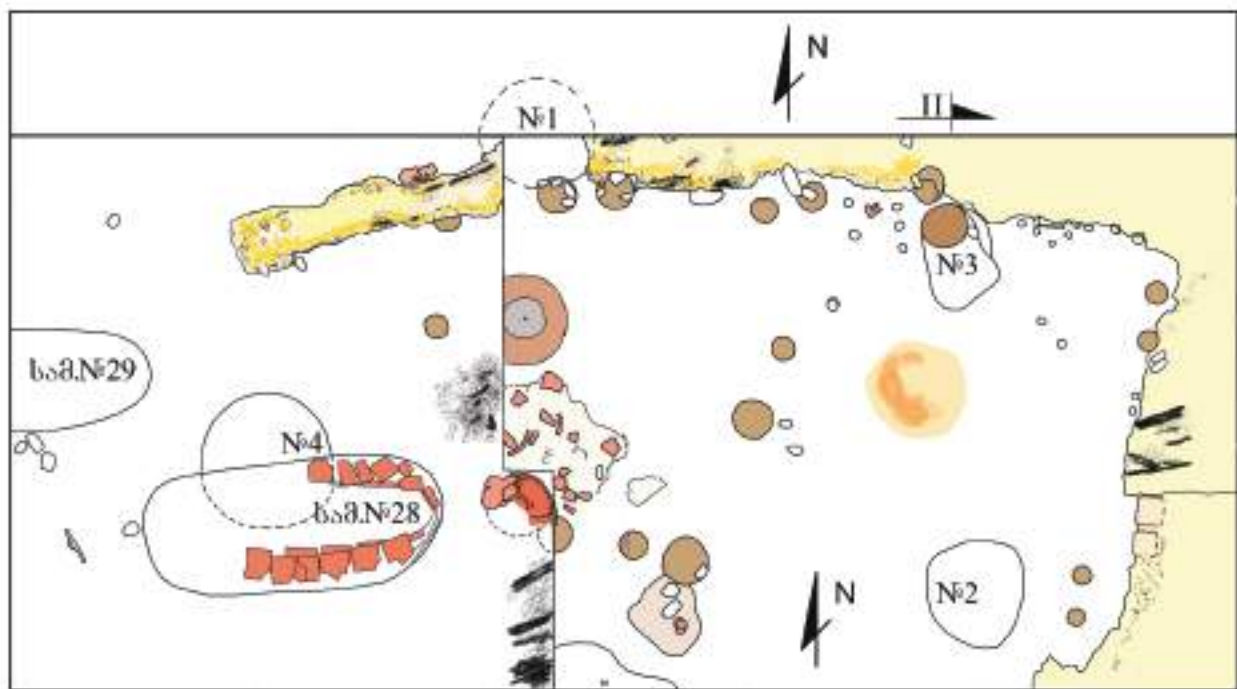

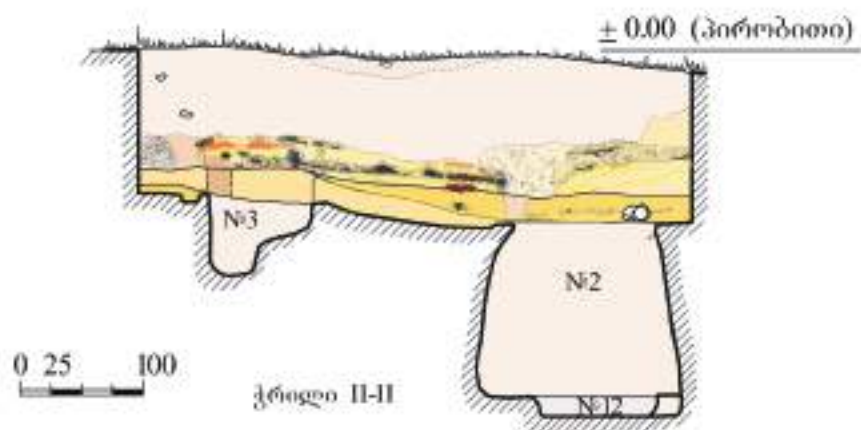

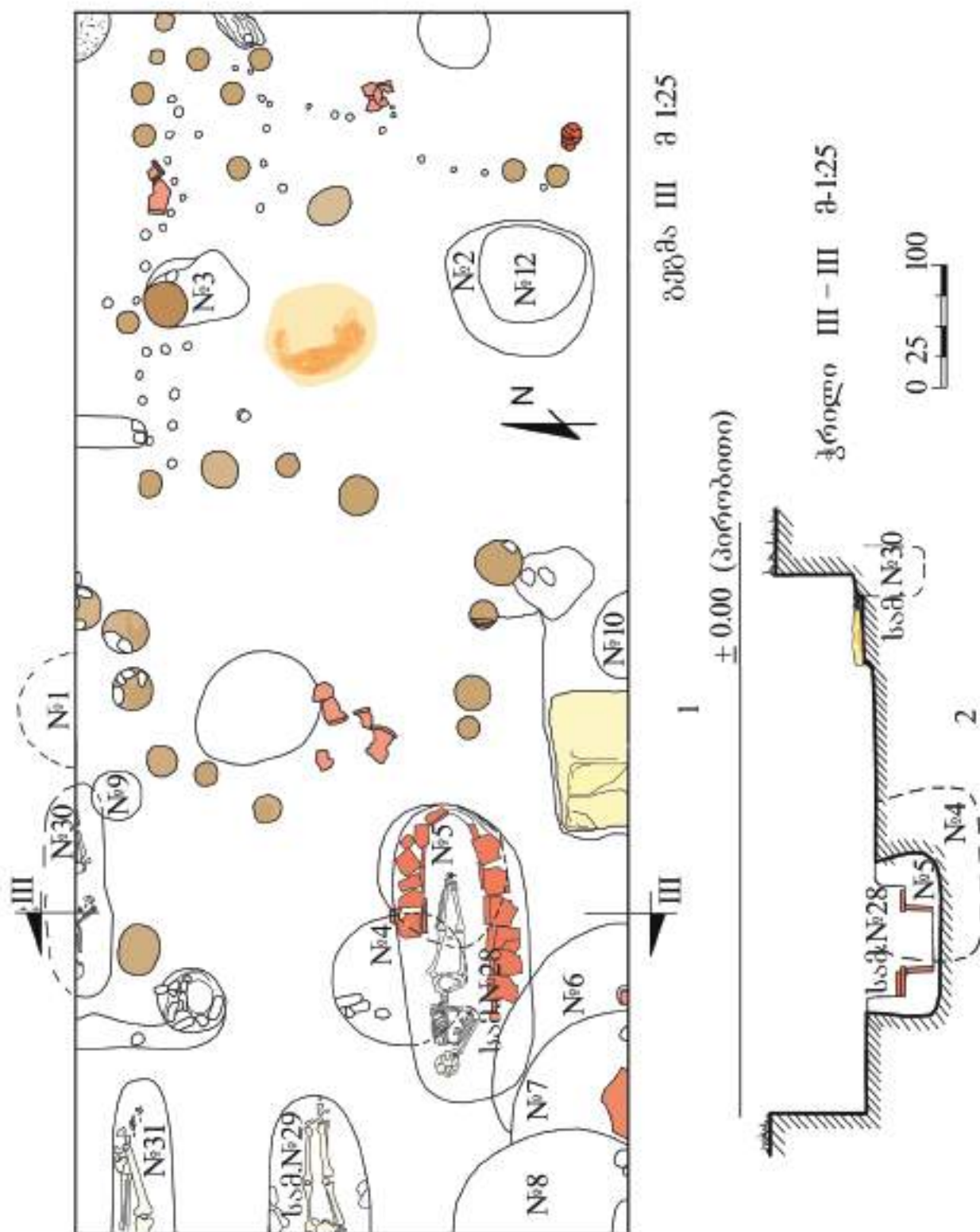
გეგმა-II შ 1:25

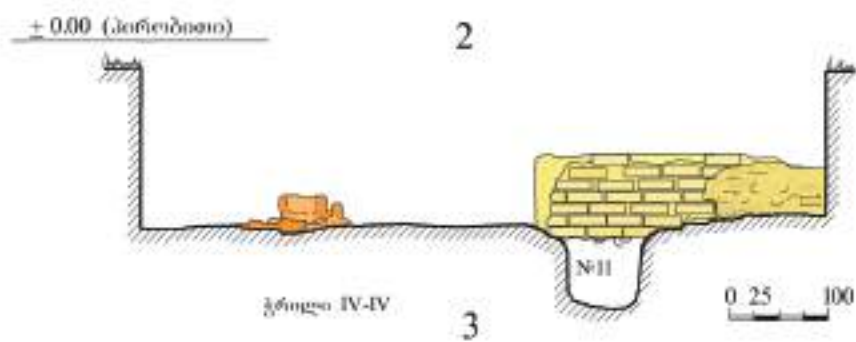
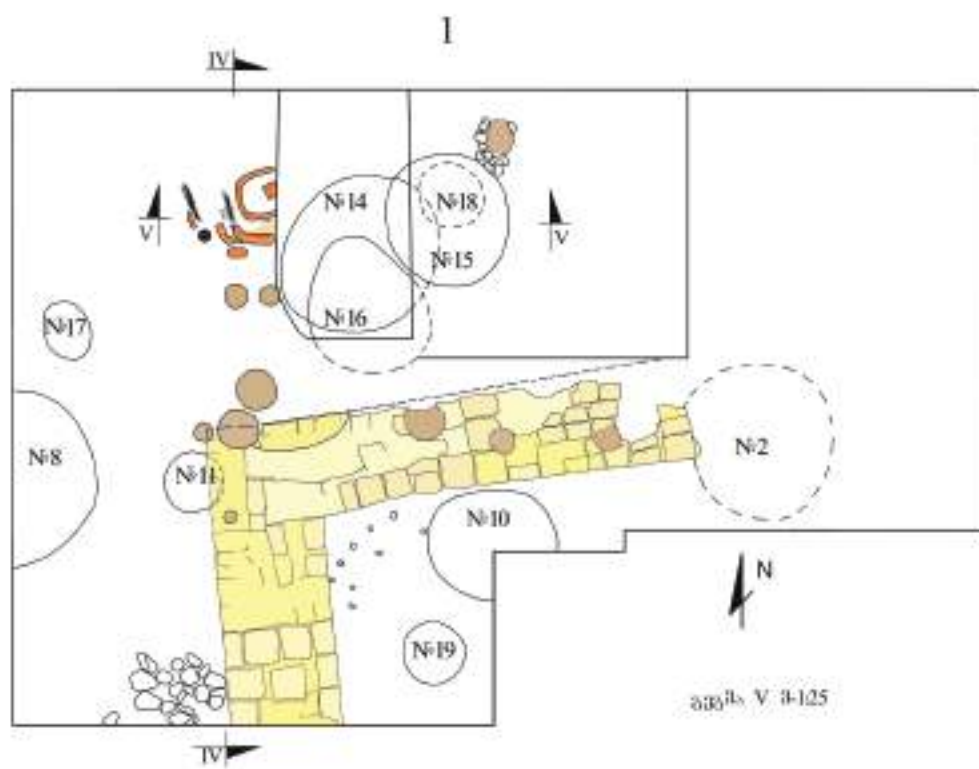
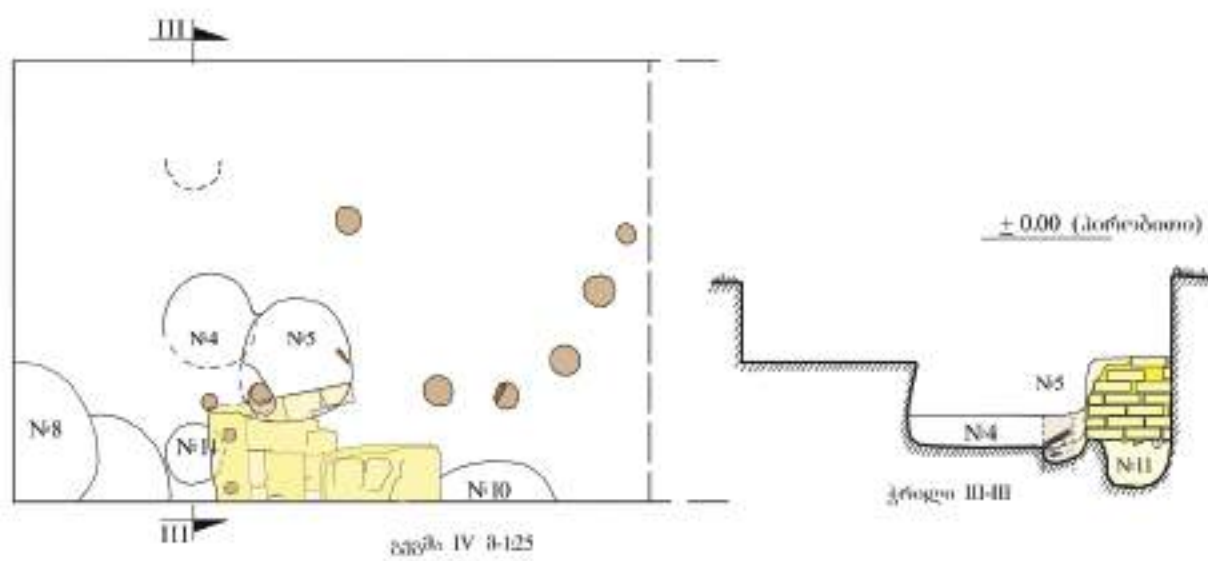
1

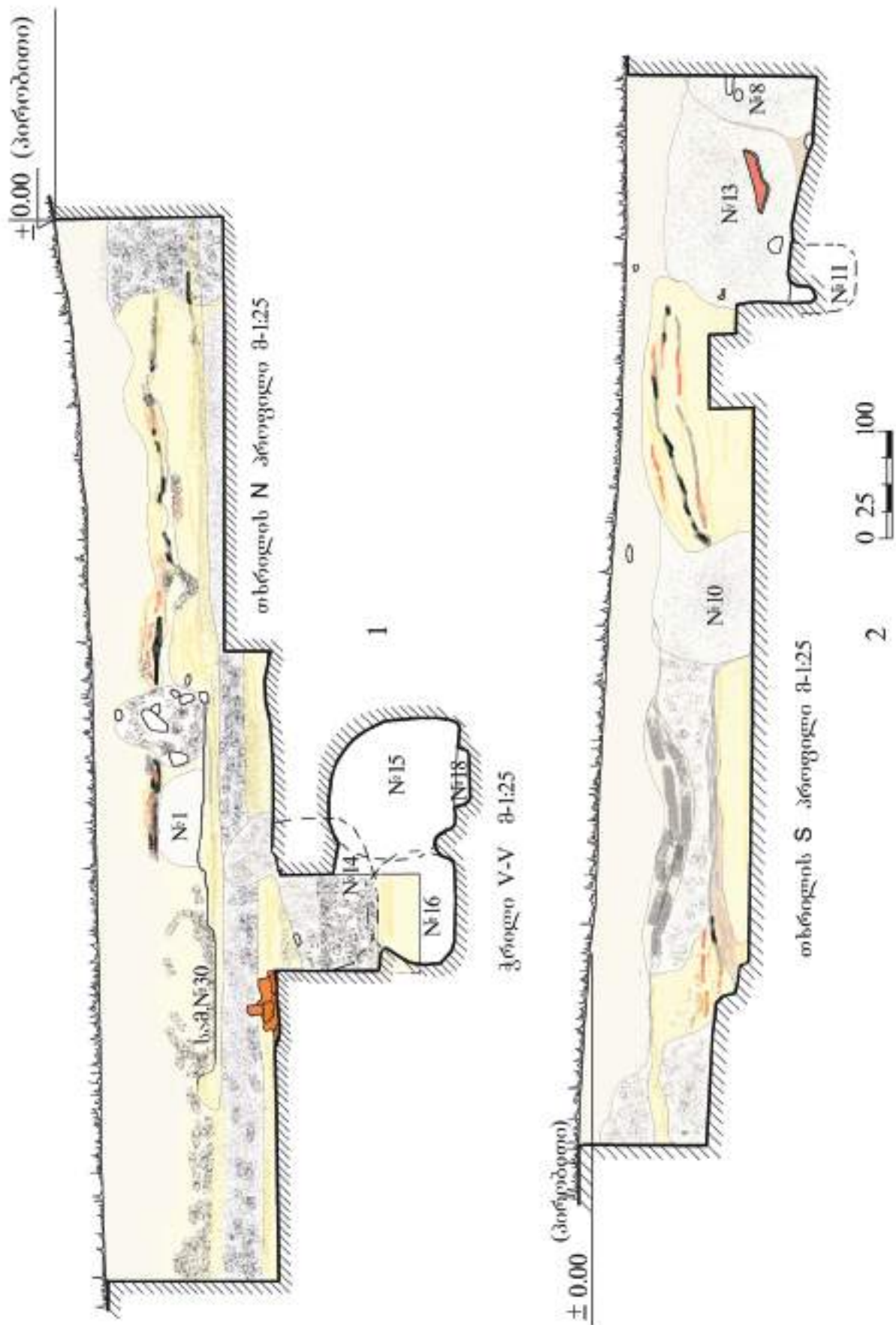
№1 თხრილის E პროფილი

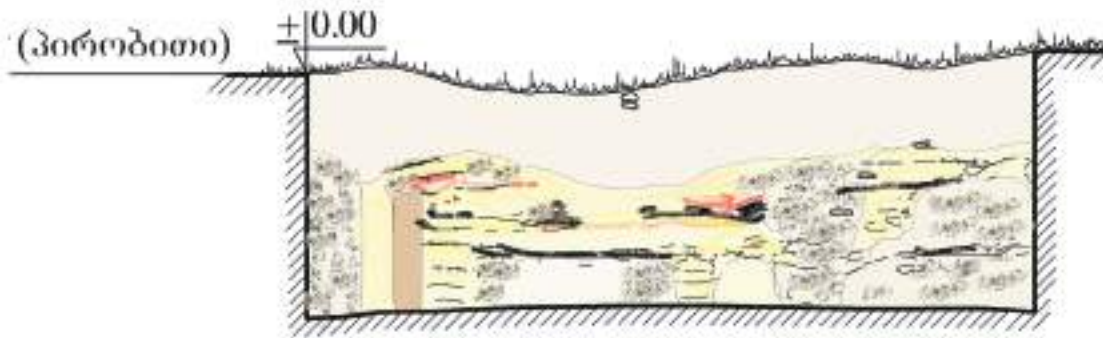

2

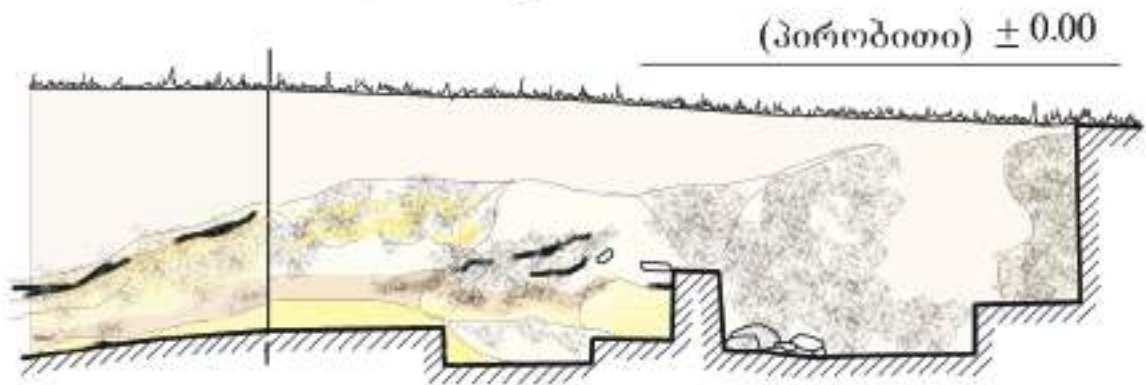

№1 თხრილის E პროფილი

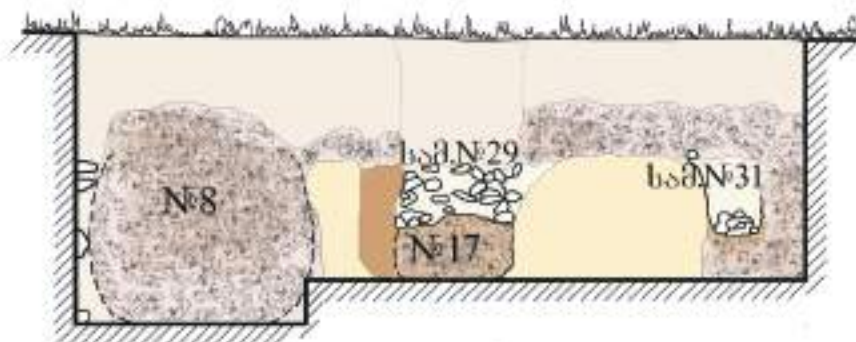
1

№1 თხრილის S პროფილი

2

(პირობითი) ± 0.00

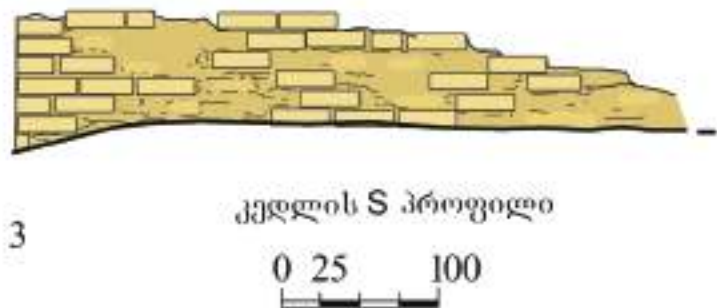
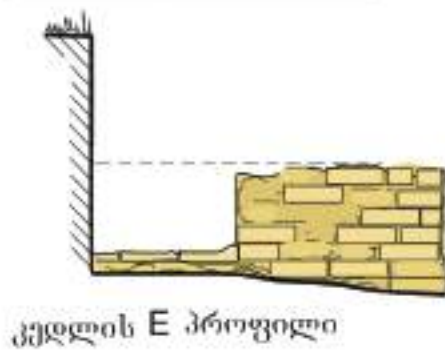
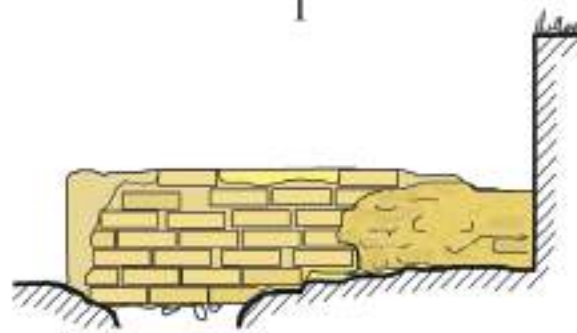
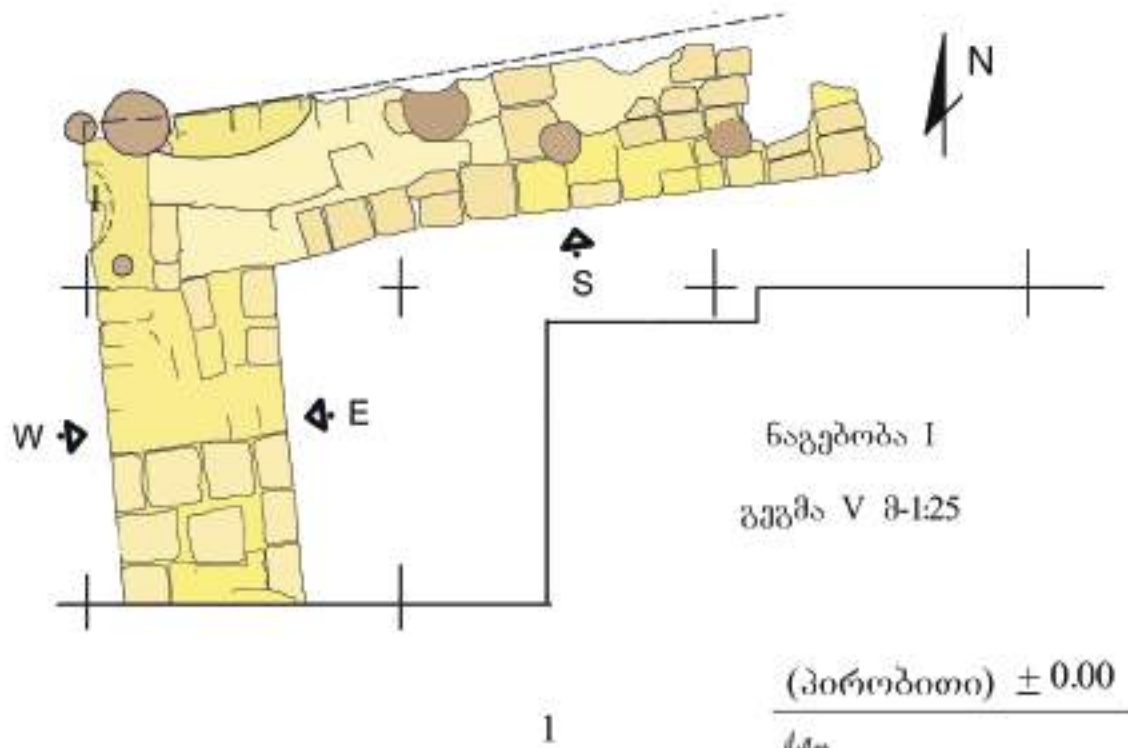

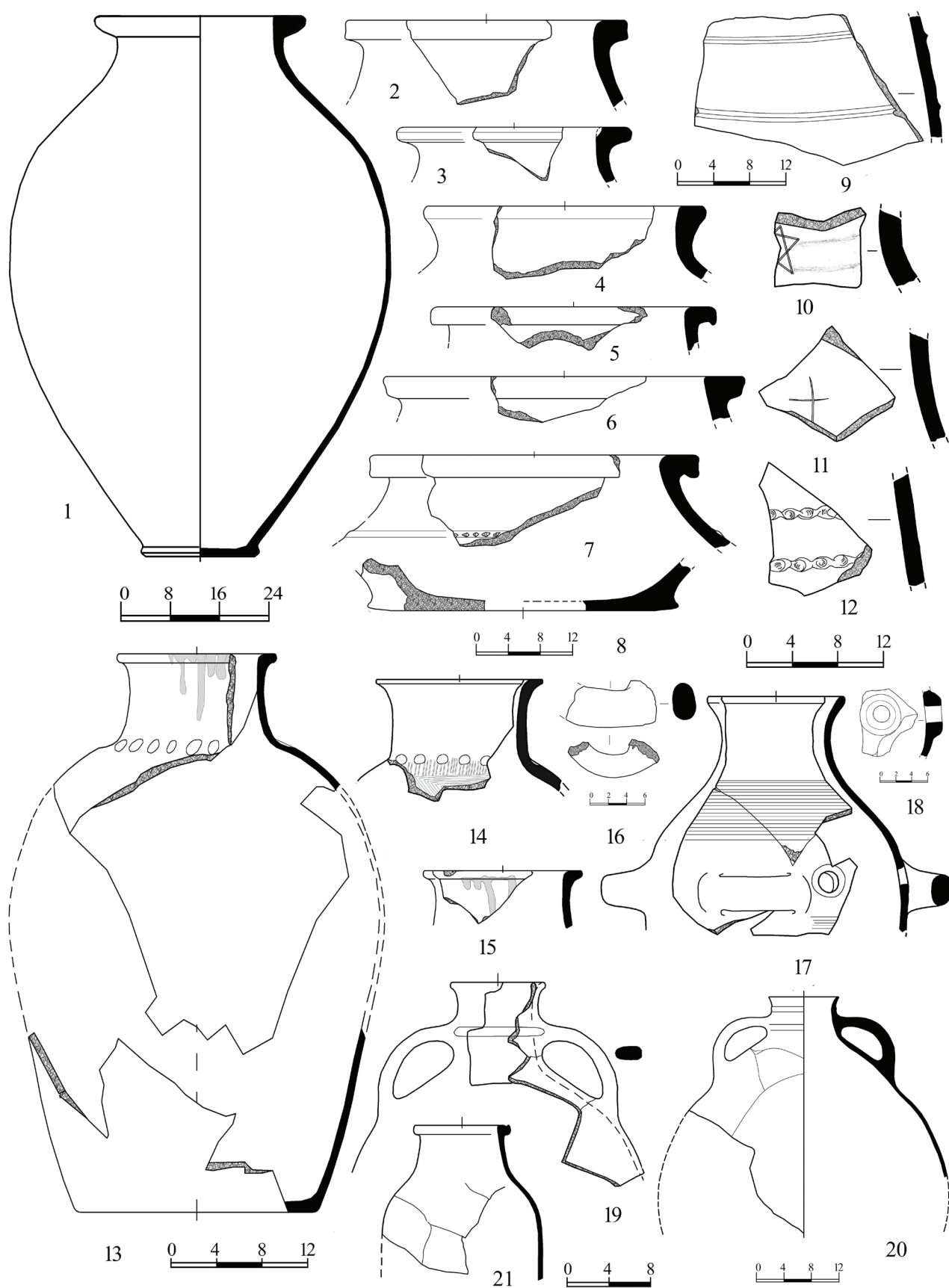
3

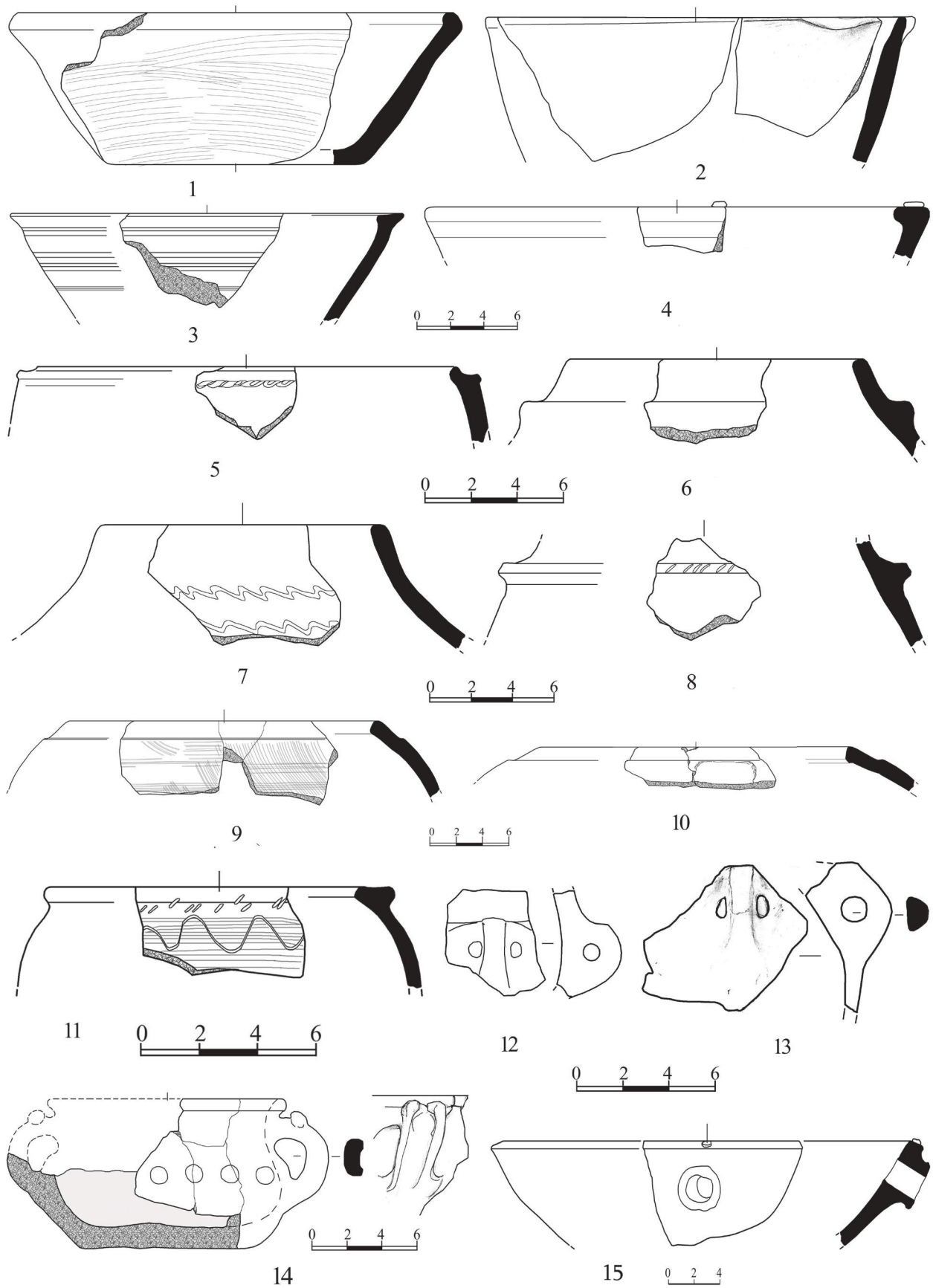
№1 თხრილის W პროფილი შ-1:25

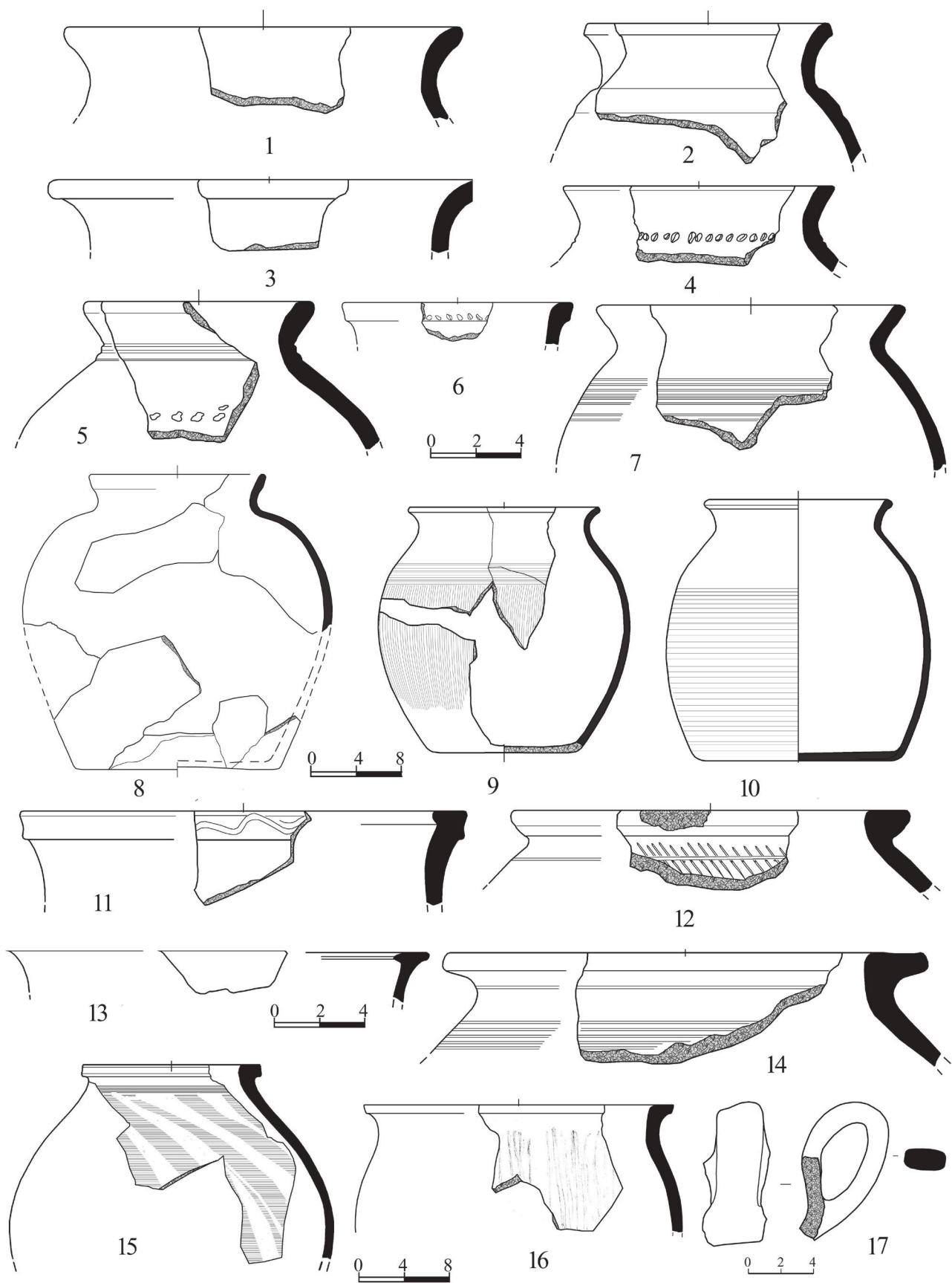
0 25 100

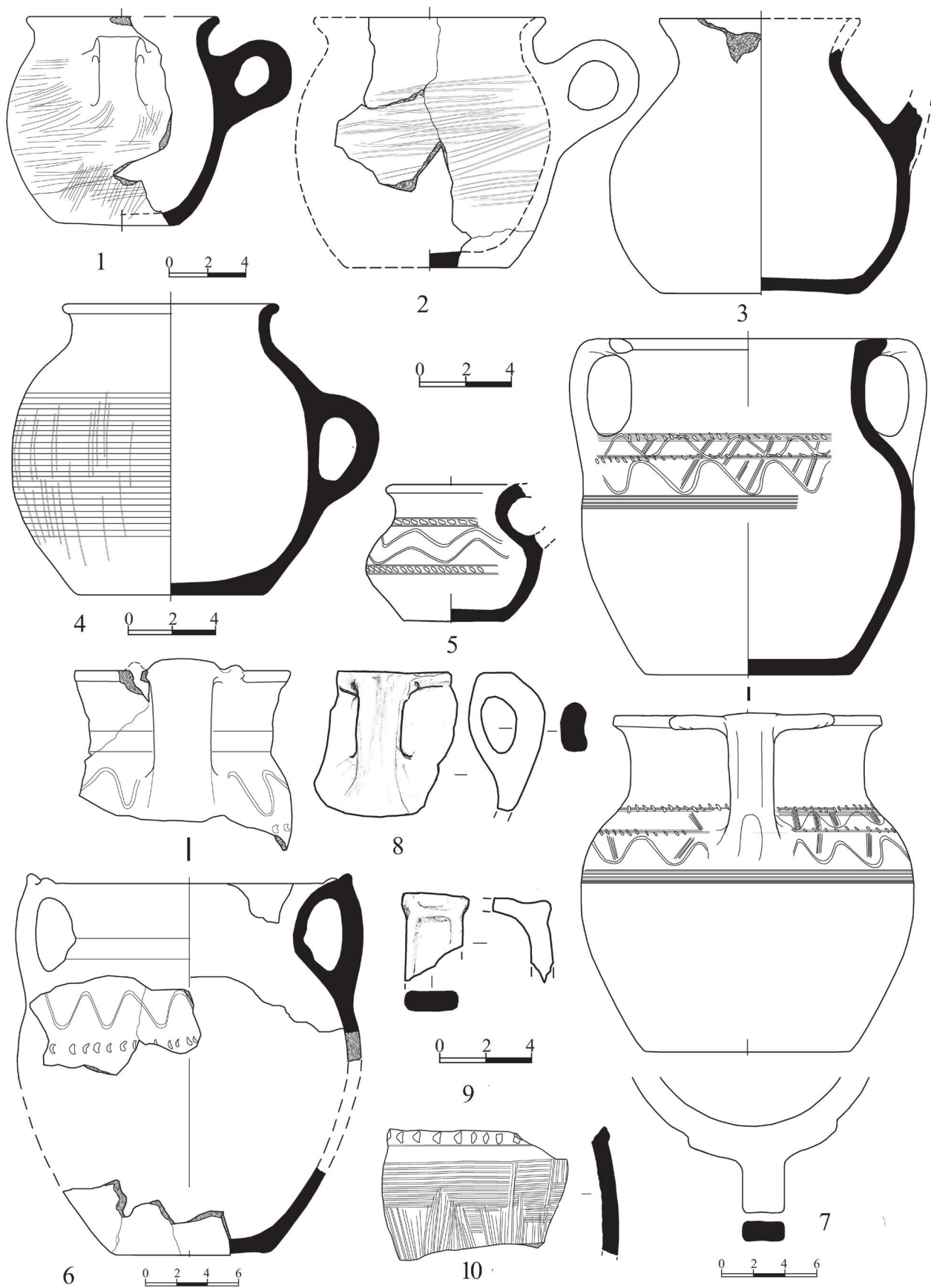
3

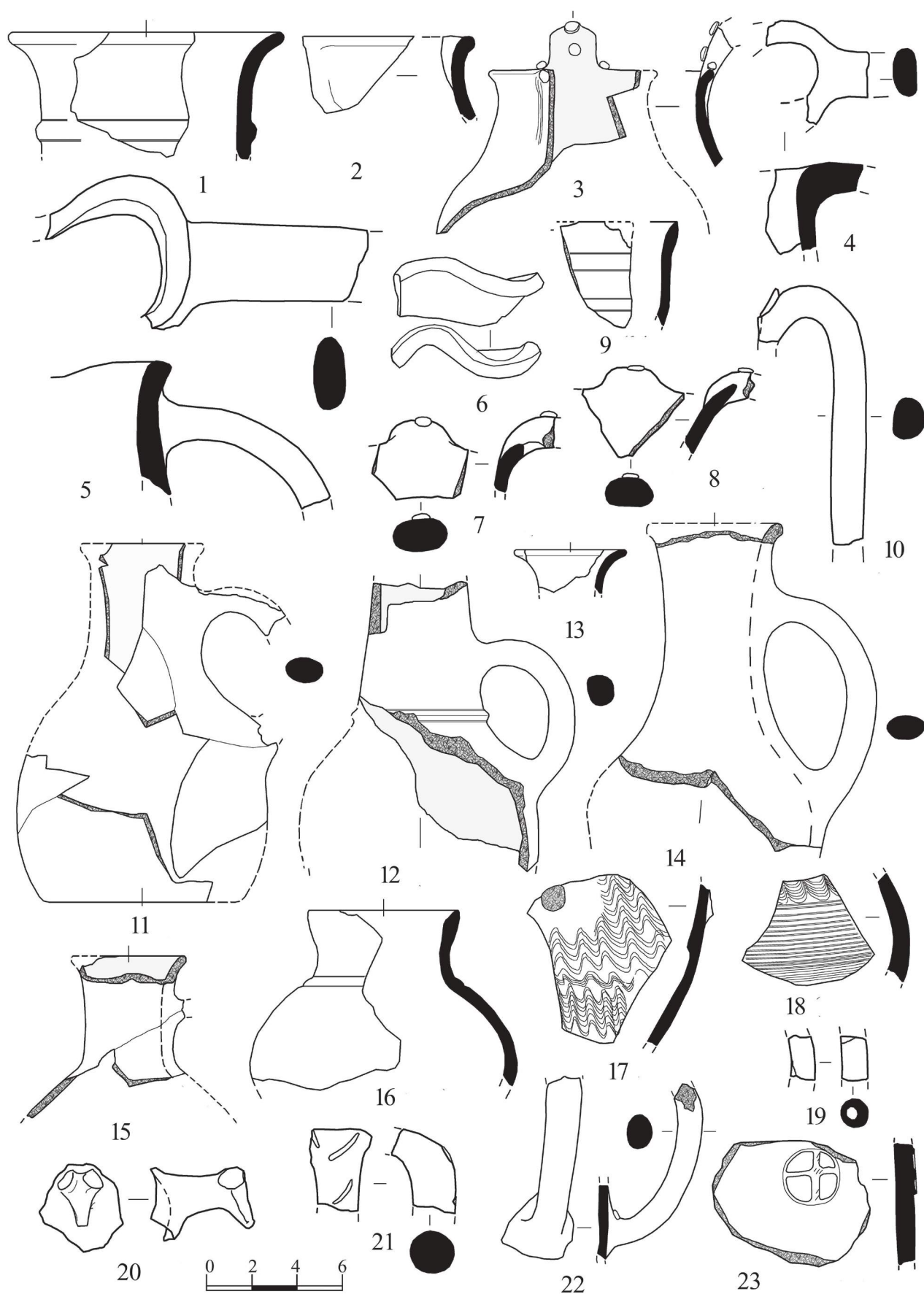

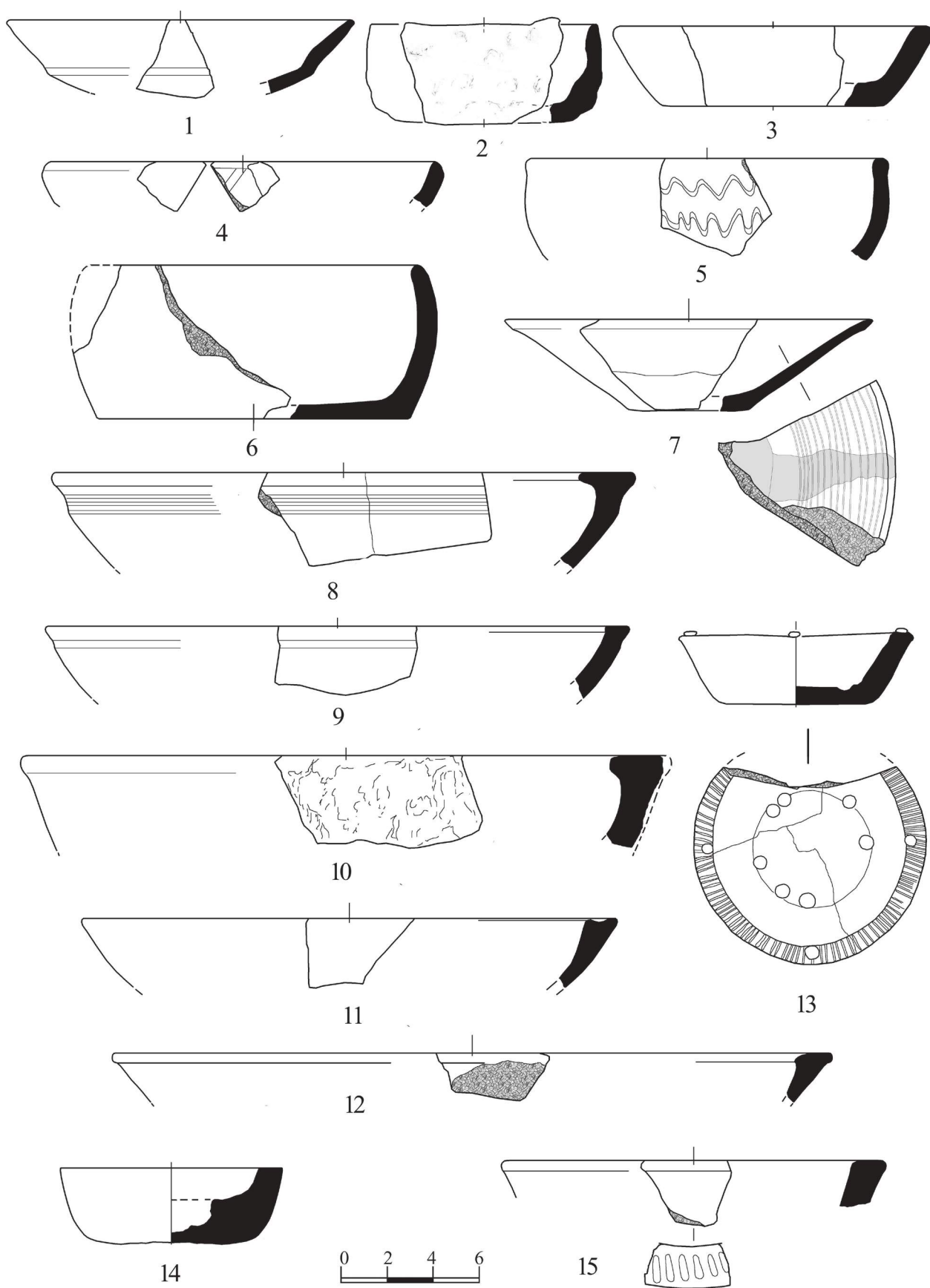

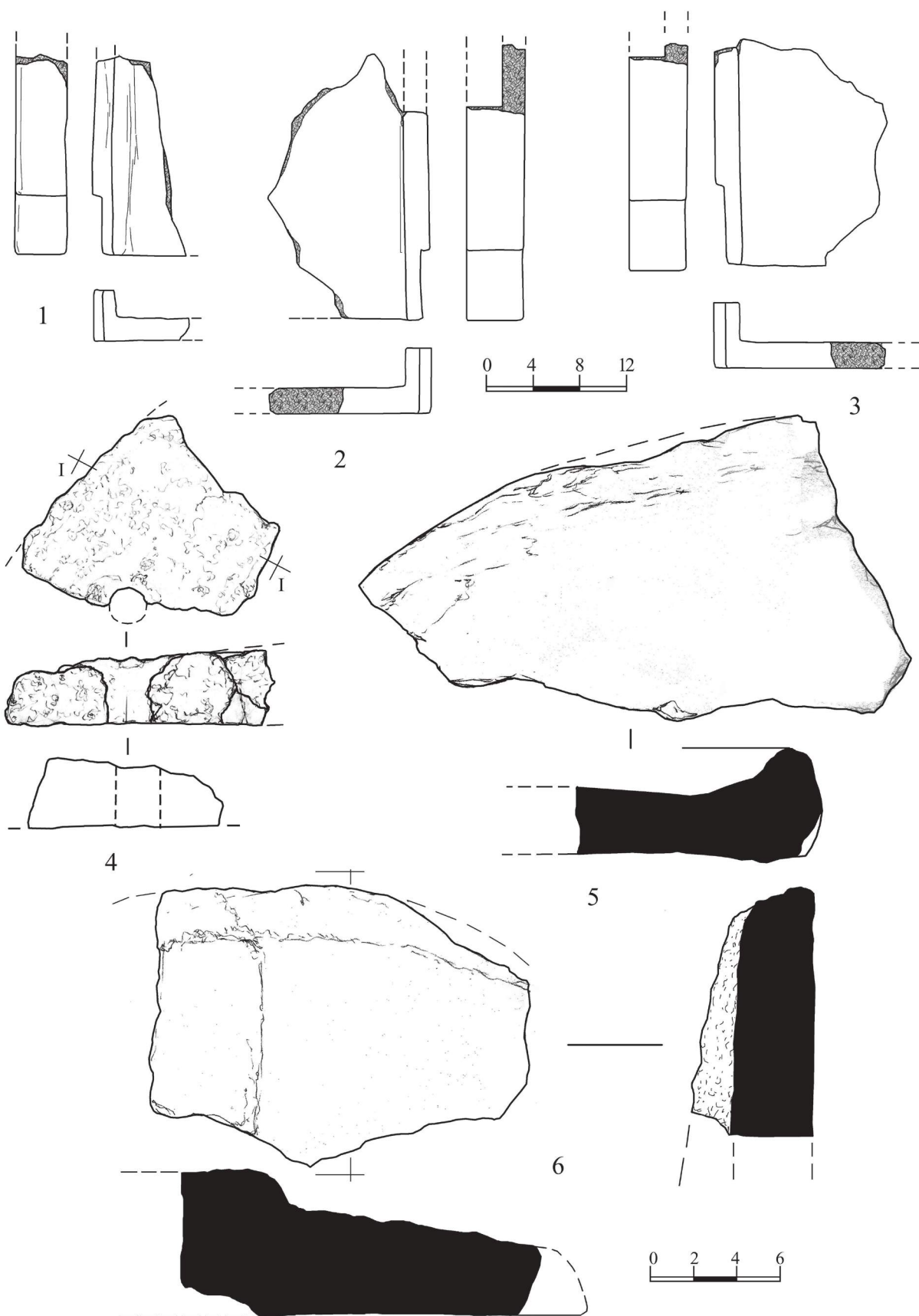

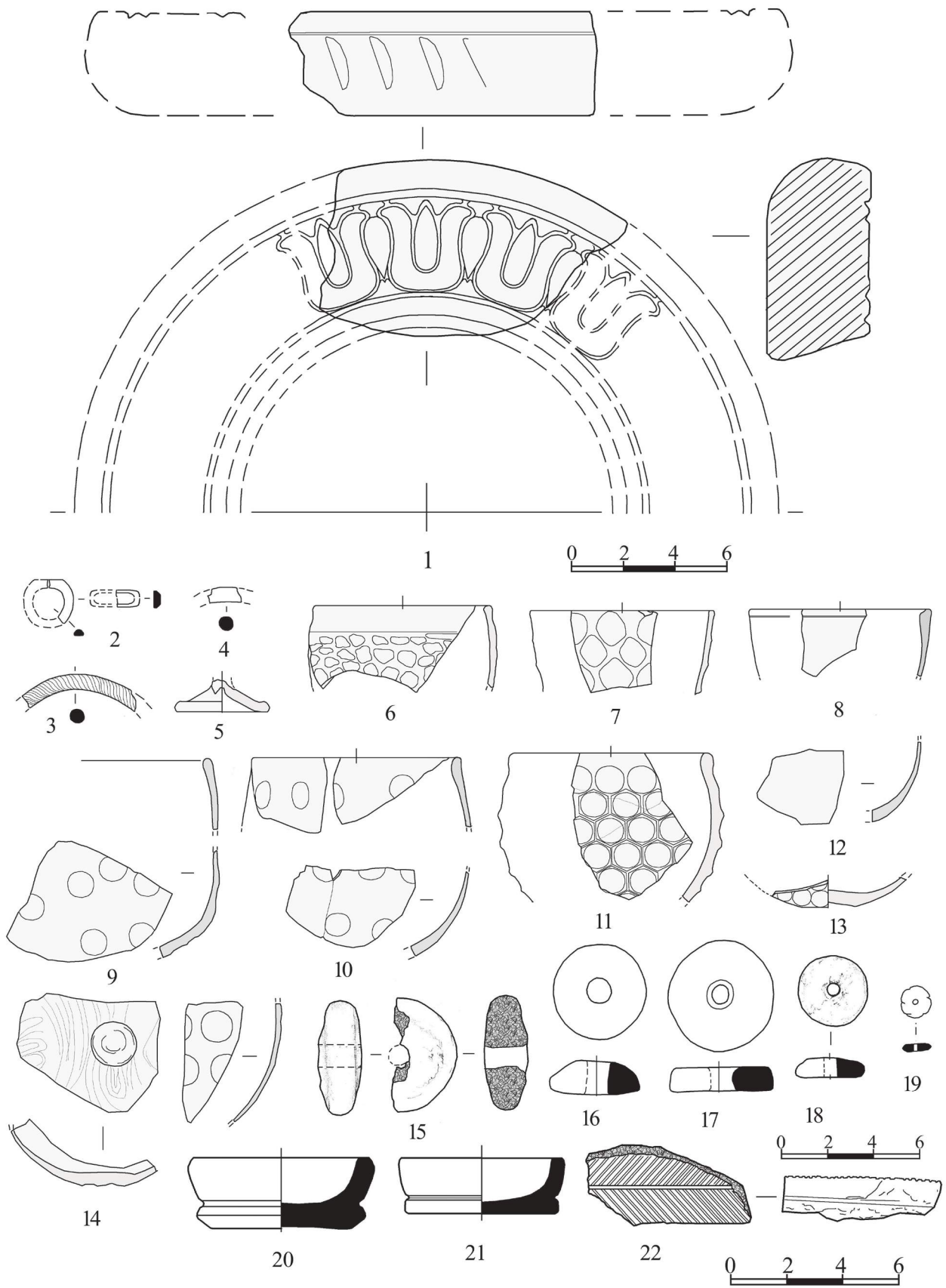

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

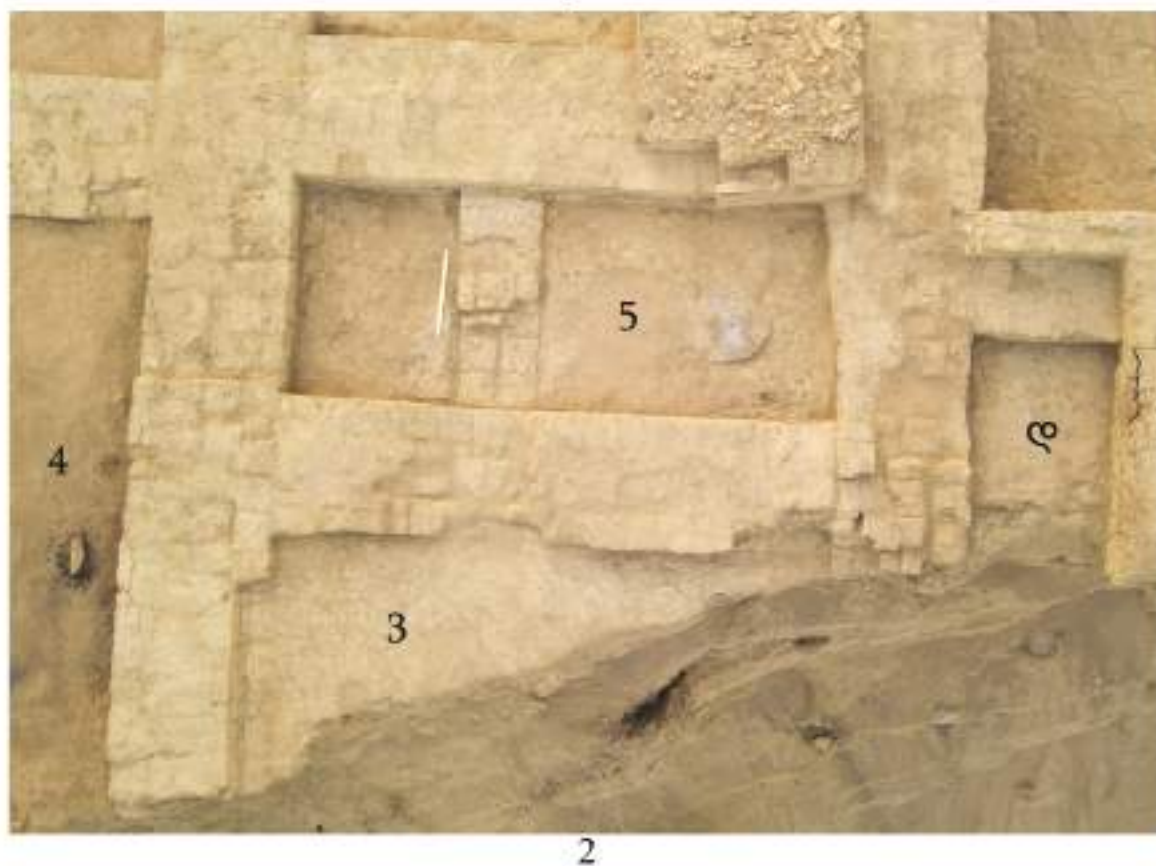
2

1

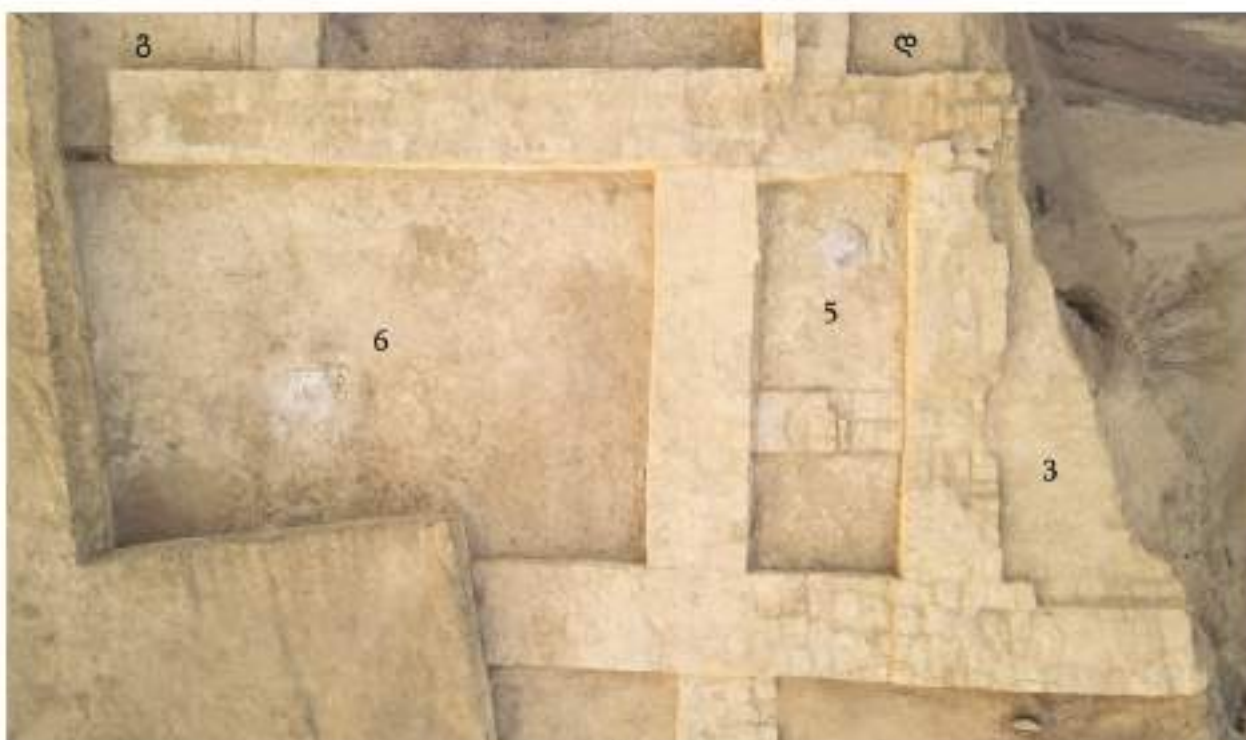

2

1

2

1

2

1

2

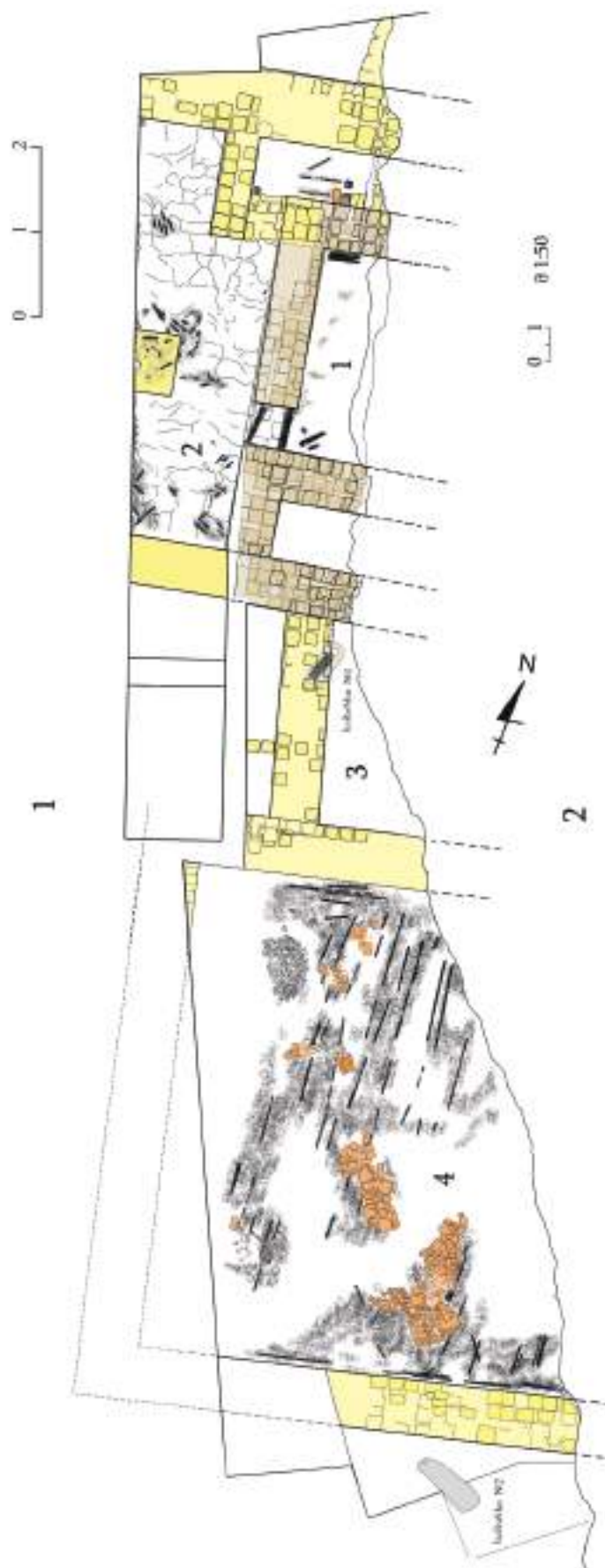
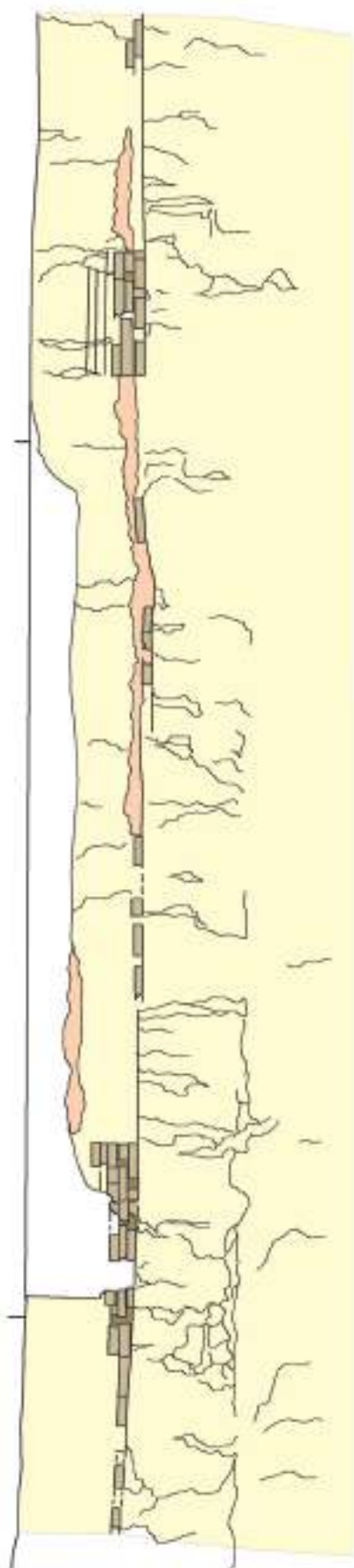

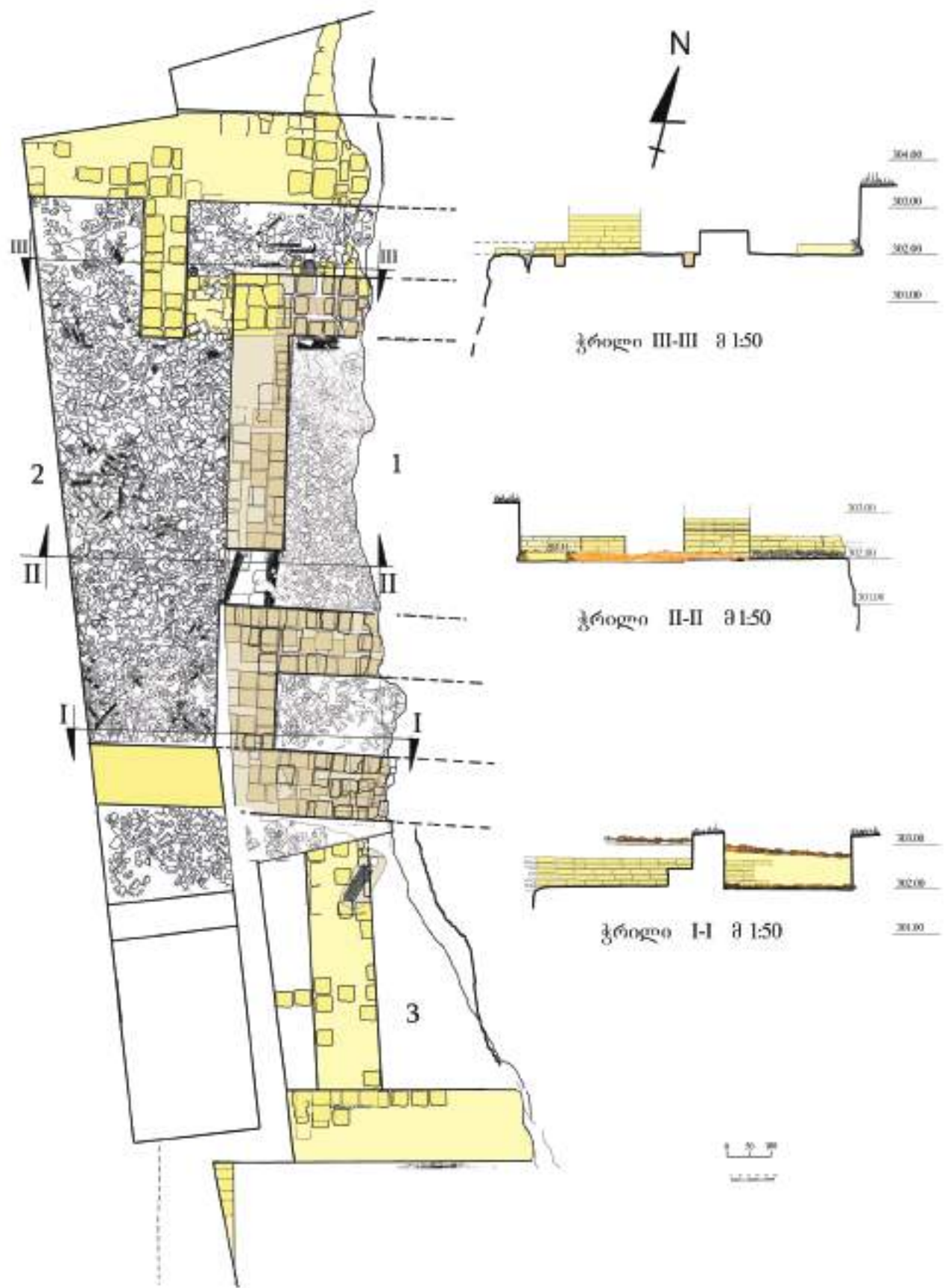
1

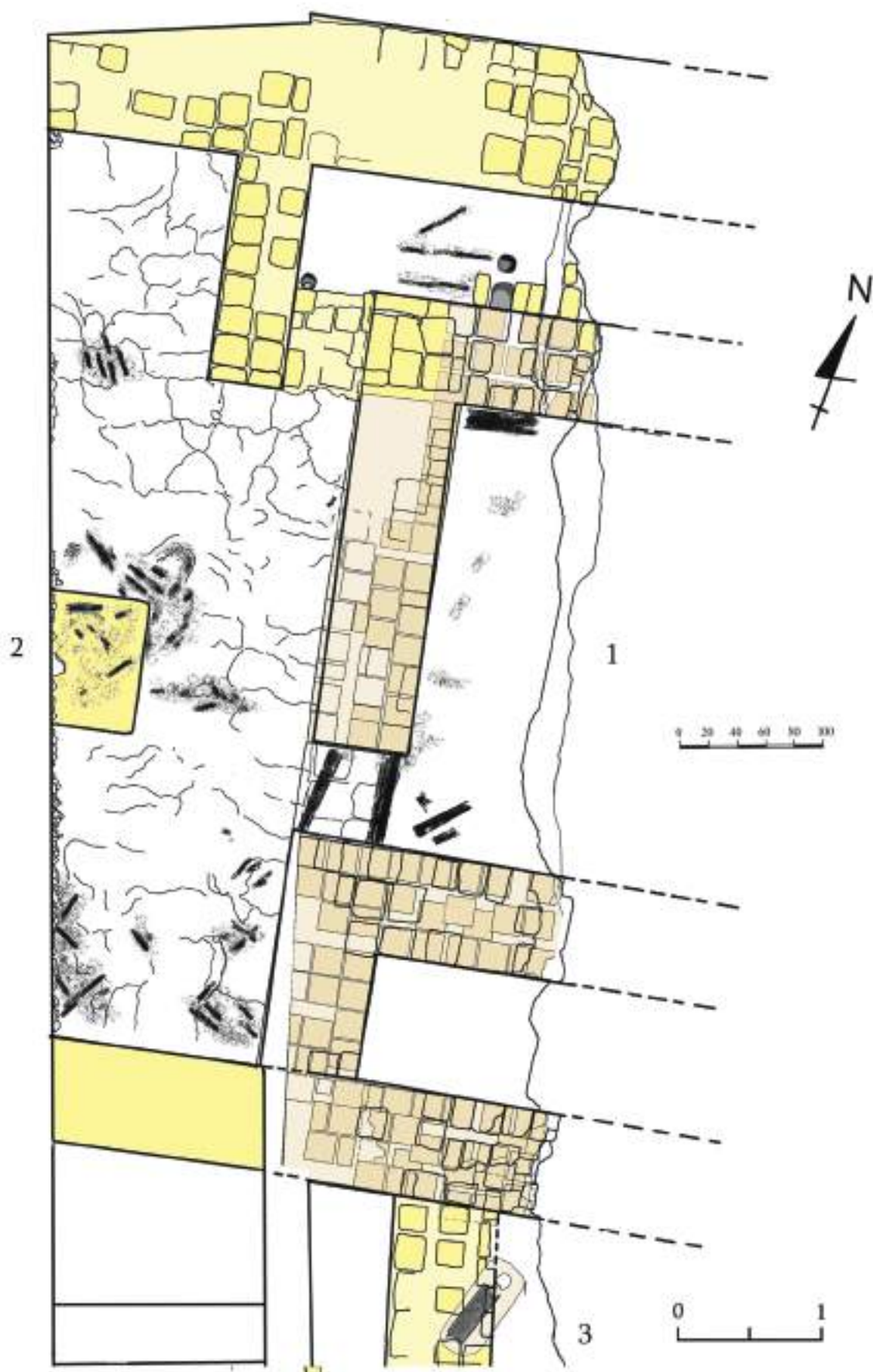

2

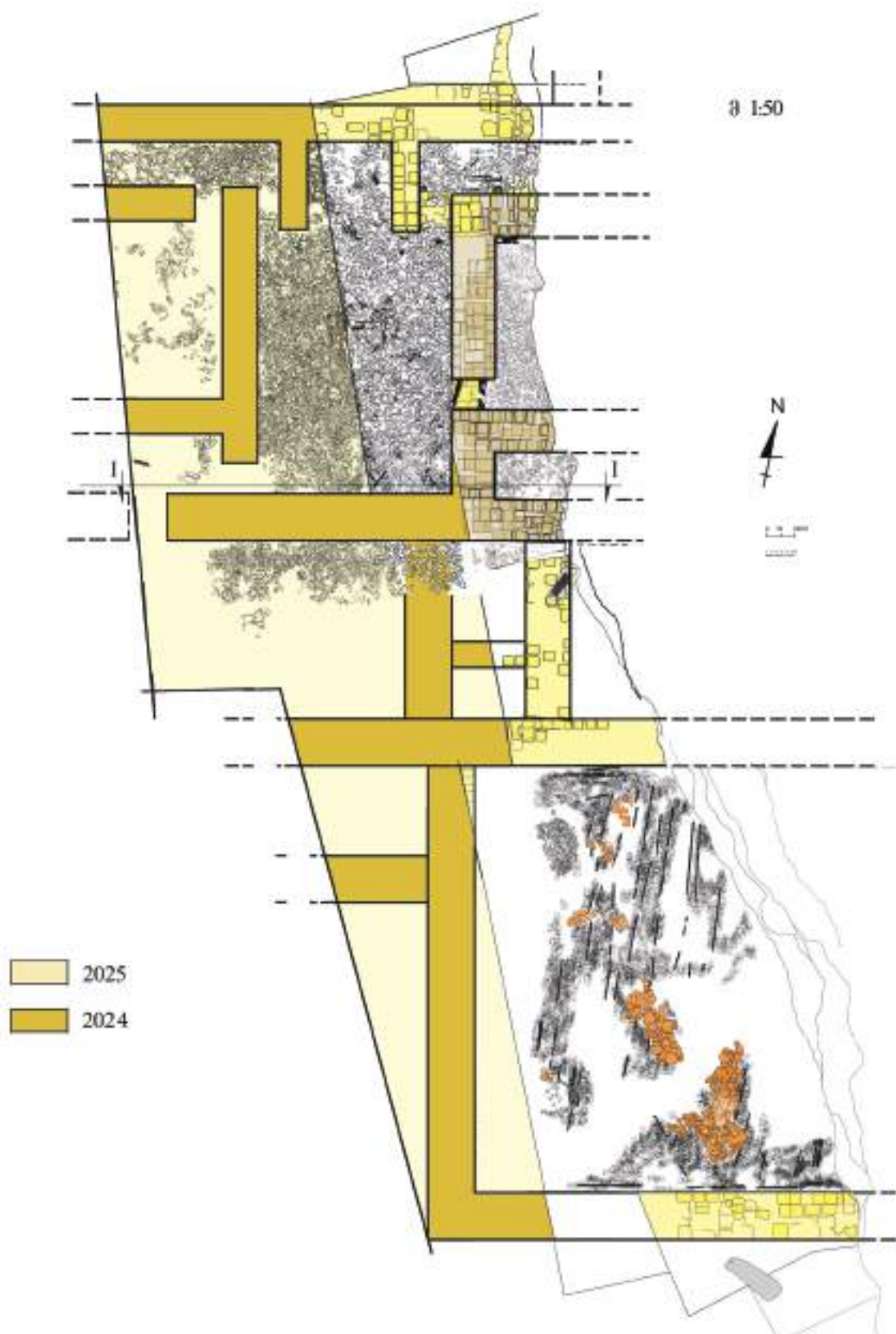

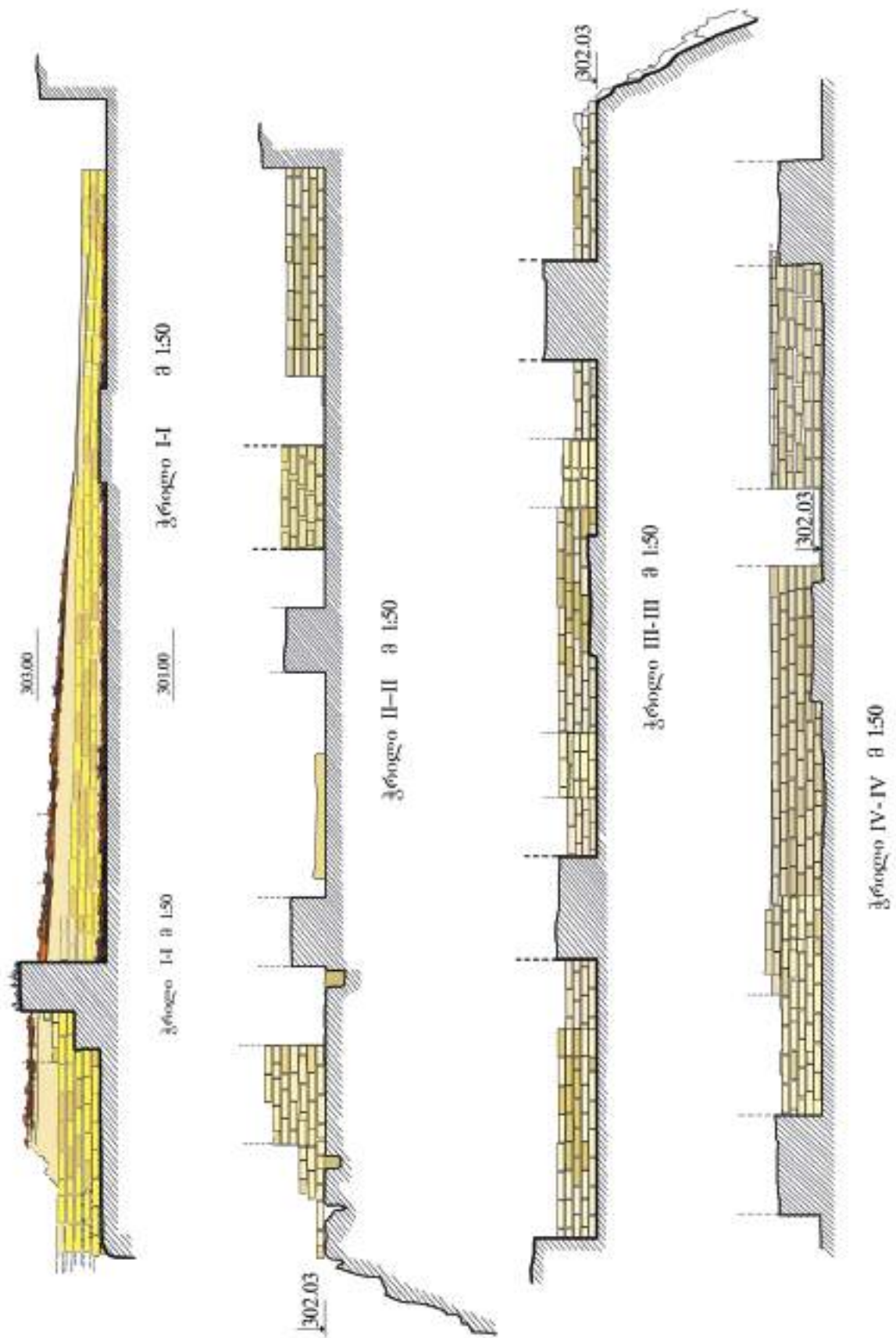

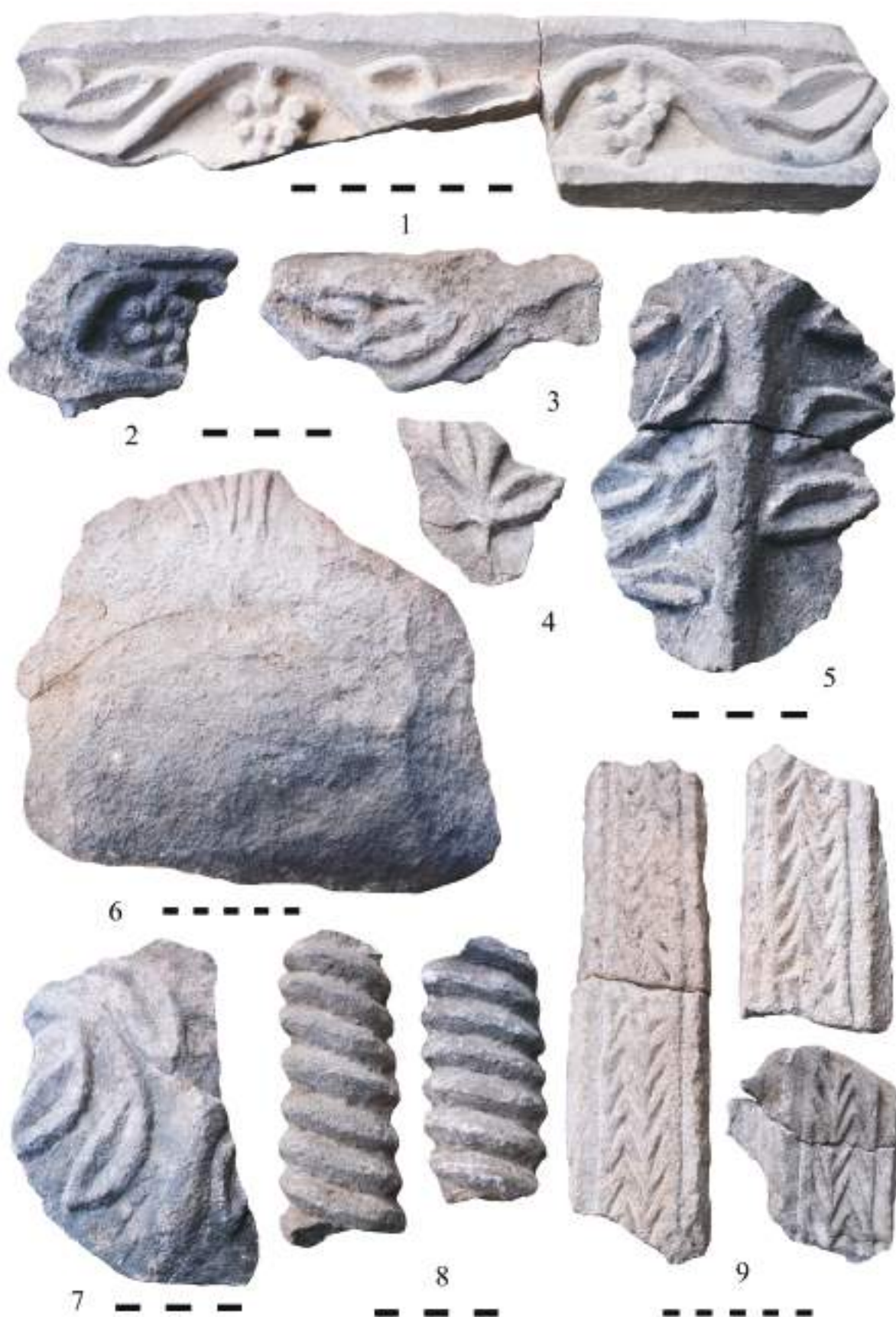

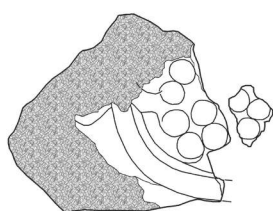
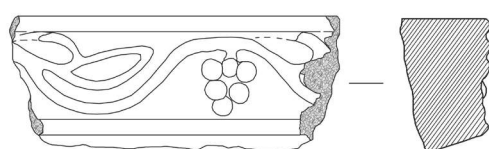
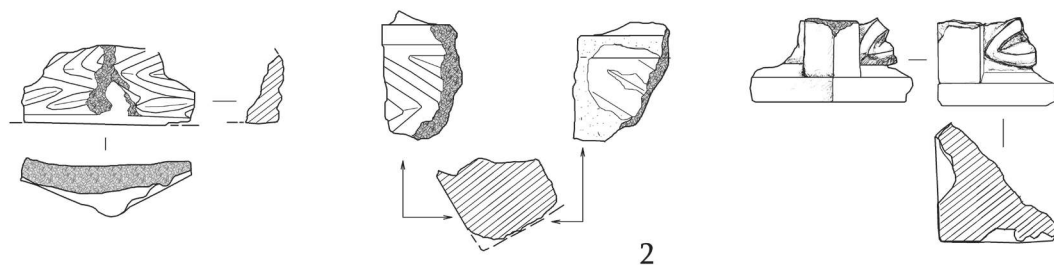
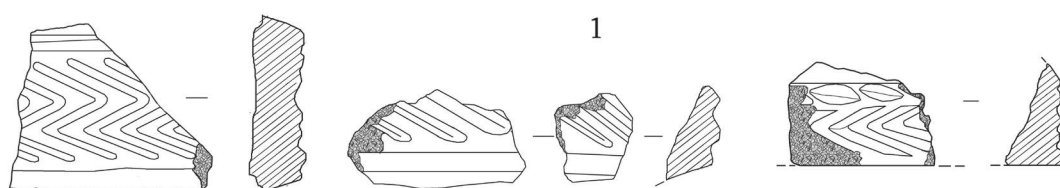
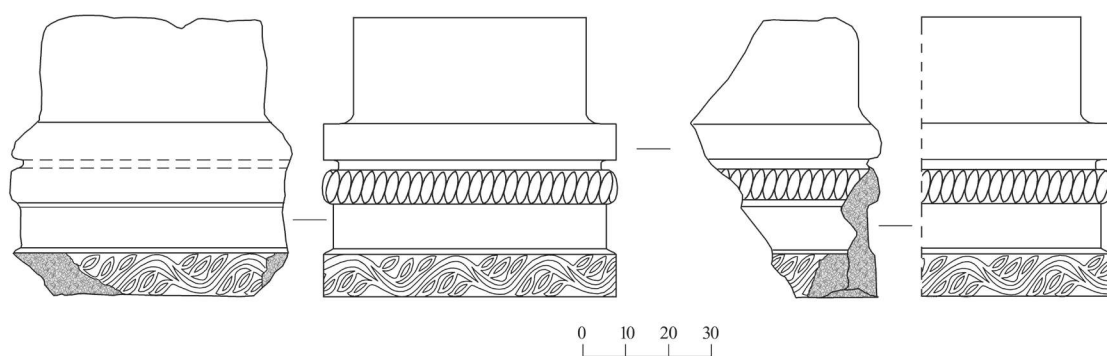

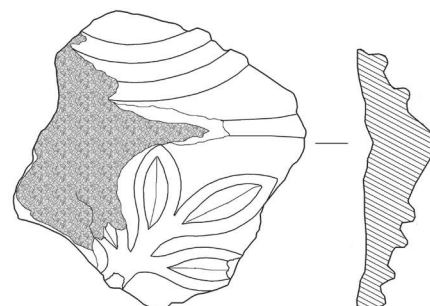

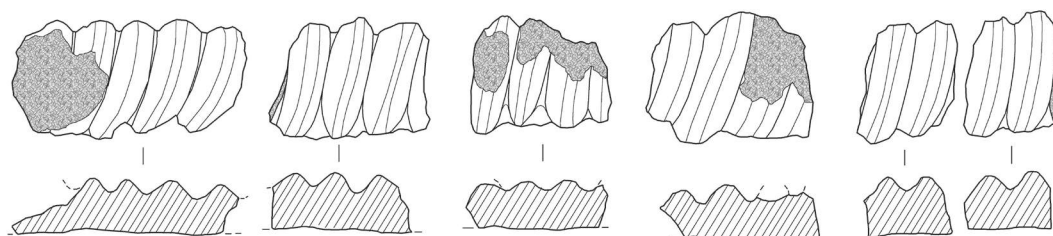

3

4

5

0 1 2

